

ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ

21613

**GÖYTÜRK DİLİNİN
MORFOLOGİYASI**

BAKİ - 2002

Ə.Ə. ƏBÜLFƏZ RƏCƏBLİ
GÖYTÜRK DİLİNİN MORFOLOGİYASI
Kitabxana

Elmi redaktoru:

N.Q.Cəfərov – filologiya elmləri
doktoru, professor

Rəyçilər:

Ə.C.Şükürlü – filologiya elmləri
doktoru, professor

E.İ.Əzizov – filologiya elmləri
doktoru, professor

Rəcəbli Əbülfəz Əjdər oğlu

Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 475 s.

Kitab göytürk qəbilələri dilinin morfoloji quruluşunun tədqiqinə həsr edilmişdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində gəlib dövrümüzə çatmış zəngin dil faktları əsasında yazılmış bu əsər müasir Azərbaycan dilinin göytürk dilinə nə qədər yaxın olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində oxuyan filoloq tələbələr, magistrələr, aspirantlar, tədqiqatçı-filoloqlar, habelə xalqımızın və dilimizin tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

R $\frac{4602020400 - 03}{M658(07) - 010}$ 10 - 2002

MÜƏLLİFDƏN

Bu kitab türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələrinin –göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin morfoloji quruluşunun araşdırılmasına həsr edilmişdir. Türkoloji ədəbiyyatda Orxon-Yenisey abidələri, Orxon-Yenisey-Talas abidələri, qədim türk yazılı abidələri, qədim türk run abidələri, qədim türk runik abidələri adlandırılan və müasir türk xalqlarının ümumi və şərikli sərəvəti olan bu kitabələr Miladdan sonra V-IX yüzilliklərdə yazılmış və şərqdə Sarı dənizdən başlamış qərqdə Macarıstana qədər, şimalda Saxadan (Yaqutustandan) başlamış cənubda Tibet yaylasının ətləklərinə qədər böyük bir ərazidə səpələnmişdir.

Əslində bu kitab «Orxon-Yenisey yazılı abidələri dilinin morfolojiyası» adı altında, təxminən, 30 il bundan əvvəl - 1970-ci il iyul-avqust aylarında yazılmış və indiyədək nəşriyyatlarda yarmışdır. Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» adlı fənn tədris edilərsə də, mən bu fəndən dərs demək imkanından məhrum edilmişəm. Buna görə də uzun müddət göytürk dilinin qrammatik quruluşunu araşdırmaq mənim maraq dairəmdən kənar qalmışdır. 1995-96 və 1996-97-ci dərs illərində özəl ali məktəblərdən birində bu fəndən mühazirə oxumağa dəvət edildim. Mövcud dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalarla tanış olduqda onların qənaətbəxş səviyyədə yazılmadığını gördüm. Göytürk dilinin quruluşu haqqında 1996 və 1997-ci illərdə üç böyük həcmli əsər – «Göytürk dilinin fonetikasi», «Göytürk dilinin leksikasi» və «Göytürk dilinin sintaksisi» adlı kitabları yazdım. Artıq «Göytürk dilinin morfolojiyası» ilə birlikdə bütöv bir əsər alınırdı. «Orxon-Yenisey abidələri dilinin morfolojiyası» kitabını nəzərdən keçirdikdə çox şey xoşuma gəlmədi və əsərlə yenidən işləmək qərarına gəldim. Əsəri yenidən işləməyimin bir surə səbəbləri vardır. Əvvəlcə, həmin əsəri yazarkən mən hələ çox cavan idim, yenicə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdim, həm savadım, həm də dünyagörüşüm indikindən qat-qat aşağı səviyyədə idi, yazı səriştəm yoxdu, bir sıra faktları aydınlaşdırmaq üçün biliyim axsayır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili üzərində elmi-tədqiqat işlərimi davam etdirdim, 1978-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etdim, 1993-cü ildə Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərini nəşr etdirdim, qədim türk qəbilələrinin tarixi haqqında xeyli məqalə və

bir kitabçam çapdan çıxdı və bir monoqrafiya hazırladım. 1992-ci ildə nəhəng həcmli «Qədim türk yazısı abidələri» adlı əsər hazırlayıb bitirdim. Bu əsərdə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri və qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnləri toplanmışdır, həm göytürk yazısı mətnləri, həm də qədim uyğur yazısı mətnləri üçün lüğət hazırlanmışdır. Bu əsər üzərində işlərkən bir sıra faktlar mənə yeni işıqda göründü. Bu əsər üzərindəki iş mənə indiyədək elmi-nəzəri ədəbiyyatdan əldən etdiklərimdən daha çox bilik verdi. Digər tərəfdən, 1996-1997-ci illərdə göytürk dilinin quruluşu haqqında yuxarıda adlarını çəkdiyim kitabları hazırladım. 1998-ci ilin əvvəllərində «Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlı dərslük üzərində işləyərkən göytürk dilinin morfoloqiyası məsələləri üzərinə bir daha qayıtdım, bəzi dil faktlarının yeni izahını verdim. İkincisi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərləri, o cümlədən Y.Məmmədov, Əlisa Şükürlü, xüsusən A.N.Kononovun kitablarına nəzər salmaq lazımdır. Düzdür, indi də savadıyla öyünə bilmərəm, amma hər halda hadisələrə münasibətimdə otuz il əvvəlki ilə indiki arasında müəyyən qədər fərq vardır. Elə indi də ideal əsər yazdığımı iddia etmirəm və səhvlərimi, nöqsanlarımı göstərəcək oxucularıma indidən minnətdarlığımı bildirirəm. İndi oxucuya təqdim edilən əsərlə 1970-ci ildə yazdığım əsər arasında böyük fərq vardır: bir sıra bəhslərin üzərində böyük dəyişikliklər aparılmış, bəzi hissələr isə tamamilə yenidən yazılmışdır.

Sonda oxucunun diqqətini iki məsələyə də cəlb etmək istəyirəm.

1. Göytürk dilindən gətirilən nümunələr mənim 1993-cü ildə nəşr etdiyim «Orxon-Yenisey abidələri» kitabından götürülmüşdür.

2. Göytürk dilindən gətirilmiş nümunələrdə işlədilən η işarəsi burunda tələffüz edilən [ŋ] səsini, \tilde{y} işarəsi isə burunda tələffüz edilən [y] səsini bildirir.

Bakı, 25 iyun 1998-ci il

ÖN SÖZ

Göytürk dili – göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili min illərdən bəri Sibirin cənubunda və Monqolustanın şimalında – Mərkəzi Asiyada yaşayan türk qəbilələrinin dilidir. Mİ-laddan sonrakı VI yüzillikdə bu qəbilələrdən bəziləri – aşina, aşı-də (Çin mənbələrində belə adlanır) və başqaları birləşərək Mərkəzi Asiyanın, habelə Avroasiya qitəsinin siyasi-ictimai həyatında görkəmli rol oynamış Göytürk Xaqanlığını yaratmışdılar. Bu xaqanlıq qısa fasilə ilə təxminən 200 il (551-744) Cənubi Sibir, Mərkəzi və Orta Asiyada hakim mövqə tutmuş, onun sərhədləri şərqdən qərbə – Sarı dənizdən tutmuş İtil (Volqa) çayınadək, şimaldan cənuba Baykal gölündən başlamış Tibet yaylasınadək böyük bir sahəni əhatə etmişdir. VII yüzilliyin əvvəllərində türklər İtil (Volqa) və Don çayları arasındakı düzənliyi, bütün Şimali Qafqazı və Zaqafqaziyanın şərqi (Tbilisi şəhərindək) öz dövlətlərinə qatır, türk orduları Qara dəniz sahillərinə çıxır. Bu dövlətin adına tarix dərsliklərində rast gəlməyə də, onun xaqanları Çin imperiyasını daim qorxu altında saxlamış, hər il çinlilərdən bol-bol xərac (qızıl, gümüş, ipək və taxıl) almışlar (türk xaqanlarının qüdrətini təsəvvür etmək üçün bu fakt çox şey deyir). Türk xaqanlığı erkən orta əsrlərin iki qüdrətli dövləti – İran şahənşahlığı və Bizans (Vizantiya) imperiyası ilə daim rəqabət aparmış, həmin dövlətləri həmişə təhlükə altında saxlamışdır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri türk qəbilələrinin elmi ədəbiyyatda bəzən run (Azərbaycan dilçiliyində səhv olaraq runik), bəzən Orxon-Yenisey, son zamanlar isə göytürk əlifbası adlandırılan əlifba ilə daşlara, qayalara, sərdabələrə, ağaca, kağıza yazdıqları epitafilər və didaktik yazılardır. Göytürk dili dedikdə məhz bu abidələrin mətnlərinin dili nəzərdə tutulur.

Bu abidələrdə türk qəbilələrinin, türk dövlətlərinin (xanlıq və xaqanlıqlarının) tarixi ilə yanaşı, türk qəbilə dillərinin IV-X yüzilliklərdəki (bəzi tədqiqatçıların fikrincə, VII-IX yüzilliklərdəki) vəziyyəti də təsbit edilmişdir. Bütün türk xalqları üçün ortaq olan bu abidələr müasir türk dillərinin inkişaf yolunu izləmək, araşdırmaq üçün əvəzsiz sənədlərdir.

Hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, mütəxəssislər türk dillərini dünyanın cavan dillərindən hesab edirlər. Lakin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşu ilə

müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunun müqayisəsi bu fikri təkzib edir: qədim türk qəbilələrinin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrini miras qoyduğu dövrdən indiyədək 1300-1500 il keçməsinə baxmayaraq abidələrin dilinin qrammatik quruluşu ilə müasir türk dillərinin, məsələn, müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu arasında gözə dəyən elə bir əsaslı fərq yoxdur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin morfoloqiyasını müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası ilə müqayisə etsək, buna əmin ola bilərik.

Hazırda ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi hər türk xalqının milli ədəbiyyatının yarandığı dövrdən hesablanır. Rus, Ukrayna və belorus dillərinin tarixi Kiyev Rus dövlətinin tarixi ilə, rus letopislərinin (salnamələrinin) tarixi ilə hesablandığı kimi, türk xalqlarının ədəbi dillərinin tarixi də ən azı Birinci Türk xaqanlığının yarandığı dövrdən (551-ci il) və göytürk yazısı abidələrinin qələmə alındığı vaxtdan başlanmalıdır.

Göytürk yazısı abidələrinin dilinin - göytürk dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasının Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu tədqiq etmək üçün, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını tərtib etmək üçün və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məsələ bundadır ki, müasir Azərbaycan dili bütün müasir türk dilləri arasında göytürk dilinin qrammatik quruluşunu ən çox mühafizə etmiş dildir. Bunu mən Azərbaycan dilçisi olduğum üçün iddia etmirəm. Mən elmə heç vaxt subyektiv mövqedən yanaşmamışam. İndiyədək göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili - fonetikasi, leksikası, morfoloqiyası və sintaksisi kifayət qədər araşdırılmadığı üçün, hətta özlüyündə çox gözəl və dəyərli bir əsər olan A.N.Kononovun kitabında¹ belə səthi təhlil edildiyi üçün oxucuda göytürk dili ilə türk dillərindən hansının arasında daha çox yaxınlıq olduğu haqda dəqiq təsəvvür olmamışdır. İndi mənim hazırladığım «Göytürk dilinin morfoloqiyası» və «Göytürk dilinin sintaksisi» adlı əsərləri oxuduqdan sonra oxucu görəcək ki, göytürk dili ilə müasir Azərbaycan dili bir-birinə nə qədər yaxındır, bir-birinə necə bənzəyir.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980.

Müəyyən bir dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını düzgün dərk etmək üçün həmin dili onun qədim formaları və ona qohum olan dillərlə müqayisə etmək zəruridir. Müasir türk dillərinin tarixi qrammatikalarını, türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasını hazırlamaq üçün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri, habelə qədim uyğur abidələri dilinin mükəmməl qrammatikası hazırlanmalıdır. Bu sahədə dünya türkologiya elmində bir sıra təşəbbüslər edilsə də (A. İon Qaben, Tələt Təkin, A.N.Kononov və başqaları), hələ ki, qədim göytürk qəbilələri dilinin qrammatik quruluşu haqqında monoqrafik əsər yoxdur. Məsələn təkcə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili haqqında monoqrafik əsərin olmaması ilə bitmir. Orxon türklərindən (göytürklərdən) sonra hakimiyyət başına gəlmiş qədim uyğur sülaləsi (745-840-cı illər), qırğız sülaləsi (840-cı ildən sonra), Koçu bəyliyi (qədim uyğurların bir qoludur; 840-cı il - moңqol istilasına qədər) dövrlərindəki qədim türk qəbilələrinin dilinin qrammatik quruluşu haqqında da monoqrafik əsər yazılmamışdır. «Kutadğu bilig» (Yusif Balasağunlu, 1069), «Divani lüğət-it-türk» (Kaşğarlı Mahmud, 1073-1074) və sonrakı dövrlərin türk dili (dilləri) qrammatik quruluşu haqqında da, fikrimcə, türk dilçiliyini təmin edəcək əsər yoxdur. Bütün bunlarsız türk dillərinin ən qədim dövrdən indiyədək keçdiyi inkişafı izləmək çətindir, deyərdim ki, qeyri-mümkündür. Buna görə də türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasını hazırlayarkən (bu sahədə edilmiş iki təşəbbüs mənə məlumdur) yalnız fərziyyələrdən çıxış edir, hər kəs öz rekonstruksiyasını irəli sürür.

Məlumdur ki, dünyada inkişaf etməyən dil yoxdur. Bəzən bu inkişaf o qədər ciddi olur ki, hətta bir dilin iki ayrı-ayrı dövrlərdəki vəziyyəti bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir, iki müxtəlif dil təsiri bağışlayır. Məsələn, ingilis dilinin XVI yüzilliyə qədərki vəziyyəti ilə indiki vəziyyəti, qədim və müasir yunan dili, sanskrit, prakrit (pali) və hind (müasir) dili belə inkişafa ən yaxşı nümunə ola bilər.

Türk dilləri aqqlütinativ quruluşlu dillərdəndir. Belə dillərin morfoloji quruluşunda inkişaf çox ləng gedir, min illər boyu cüzi, sezilməyən dəyişikliklər baş verir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin morfolojiyasını müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası ilə müqayisə etsək, bunu aydın görürük. I. Müasir Azər-

baycan dilində bu gün də mövcud olan bütün nitq hissələri göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində - göytürklərin dilində də mövcud olmuşdur. Əsas nitq hissələri indiki kimi, hətta bəzi kateqoriyalar mənə çalarlarına görə müasir Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Köməkçi nitq hissələri, təqlidi sözlər və nidaların inkişafı isə nisbətən zəif idi. 2. Bütün əsas sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildələr hər iki dildə ya eyni, ya da yaxındır. Bəzi çüzi dəyişikliklər qanunauyğun səciyyə daşıyır. 3. Sifət və zərfin dərəcələrini istisna etsək, bütün qrammatik kateqoriyalar hər iki dildə eyni morfoloji əlamətlərlə yaranur. 4. Orxon-Yenisey türklərinin dilində tərkibi sayların yaranması müasir Azərbaycan dilindən fərqlənir: *otuz artuki beş yaxud beş kırk - otuz beş*. 5. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində fəlin qəti gələcək zamanına təsadüf etmirik, lakin naqis fəl və funksional-köməkçi fəllər daha geniş işləyə malikdir. 6. Morfoloji əlamətlərin (şəkilçilərin) fonetik tərkibindəki çüzi fərqlər qanunauyğun səciyyə daşıyır (məsələn: ismin xəbərlilik kateqoriyasında *ərmən-ərəm, ərbiz-ərik*; indiki zamanda *korkur mən - qorxuram, korkur biz - qerxuruq*; qeyri-qəti gələcək zamanda *təzər mən - qaçaram, təzər biz - qaçarıq*; şühudi keçmiş zamanda *aldım-aldım, aldımuz-aldıq*; fəlin şərt şəklində *alsar-alsa* və s.).

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin morfoloji quruluşunu müasir türk dillərinin, xüsusən türk və Azərbaycan dillərinin morfoloji quruluşu ilə müqayisə etdikdə iki nəticədən birinə gəlmək olar: 1. Türk dillərinin qrammatik quruluşu həddindən artıq mühafizəkar xarakterə malikdir. Buna görə də onun qrammatik quruluşunda min illər boyu az-çox əhəmiyyətə malik dəyişikliklər baş vermir. 2. Türk dilləri dünyanın ən qədim dillərindəndir və onun qrammatik quruluşu tarixin ölçətməz dərinliklərində elə mükəmməl şəkildə formalaşmışdır ki, sonrakı dövrlərin onda əhəmiyyətli dəyişikliklər etməyə qüdrəti çatmamışdır.

GİRİŞ

Morfologiya, sintaksislə yanaşı, dilin qrammatik quruluşunu öyrənən, araşdıran qrammatikanın iki əsas şöbəsindən biridir. Morfologiya terminini dilçilik biologiyadan götürmüşdür. Termin iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *morphe* «*morfa*» və *logos* «*elm*», «*təlim*»; hərfi tərcüməsi forma haqqında elm, forma haqqında təlim deməkdir. Sözün geniş mənasında morfologiya söz və onun formaları haqqında dilçilik elmidir. Morfologiya dildə işlənən sözləri, onların dəyişilməsini və qruplaşdırılmasını, yəni nitq hissələrini öyrənir. Dildə olan sözləri dilçilik elminin başqa bir şöbəsi – leksikologiya (habelə semasiologiya) da öyrənir. Tədqiqat obyektinin eyni olması o demək deyildir ki, morfologiya və leksikologiya bir-birini təkrar edən dilçilik sahələridir. «... leksikologiya sözü dilin lüğət tərkibinin vahidi kimi əsasən leksik-semantik planda tədqiq edərsə, morfologiyada söz, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir. Leksikologiya üçün sözün şəkil və məzmunca müxtəlif leksik-semantik qrupları, yaranma mənşəyi, üslubi qayəsi, üslubi xüsusiyyətləri həlledicidirsə, morfologiyada sözün yalnız morfoloji-qrammatik səciyyəsi əsasdır»¹. Leksikologiya ilə morfologiya arasında sözə baxım metodunda əsaslı fərq vardır: leksikologiya konkret sözü – onun mənasını, adlandırdığı obyektə münasibətini, adlandırdığı obyektlə əlaqəsini, habelə mənşəyini öyrənsə, morfologiya mücərrəd sözü – onun formasını öyrənir. Məsələn, leksikologiya üçün *ög* «*ana*» və *tağ* «*dağ*» sözləri arasında böyük fərq vardır, morfologiya üçün isə onların arasında heç bir fərq yoxdur. Leksikologiyada *ög* «*ana*» canlı adamı, valideynlərdən birini, *tağ* «*dağ*» cansız əşyanı bildirirsə, morfologiyada hər iki söz əşya adını bildirir. Leksikologiyanın söz haqqında hökmləri konkretdirsə, morfologiyanın söz haqqında hökmləri ünumüddür. Morfologiya sözün mənasını yox, quruluşunu öyrənir.

Bütün türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sözü quruluşuna, daha doğrusu, tərkibinə görə iki hissəyə ayırmaq olar: kök və şəkilçi. Morfologiyada kök də, şəkilçi də morfem adlandırılır və müəyyən məna (leksika məna yox, ümumiyyətlə,

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 5.

məna) ifadə edən ən kiçik dil vahidinə morfem deyilir. Deməli, dil vahidinin leksik məna ifadə edib-etməməsinin onun morfem adlanması üçün əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, *başla* «başlamaq» felində iki morfem vardır: *baş* və *la*. *Baş* sözünün müəyyən leksik məna ifadə etməsinə, əşya adı bildirməsinə, *-la* şəkilçisinin leksik məna ifadə etməməsinə, hətta ayrılıqda işləmə bilməməsinə baxmayaraq, morfolojiyada onlar bərabərhüquqlu morfemlərdir.

Türk dillərində sözün kökü ilə əsası eyniyyət təşkil edir. Düzdür, son zamanlar bəzi dilçilik ədəbiyyatında, Hind-Avropa dilçiliyinə təqlid olaraq, sözün kökü və əsası arasında fərq qoyulur: ilkin, əsl sözlər kök hesab edilir, onların üzərinə bir sözdüzəldici şəkilçi artırıldıqda ilkin kök sözün kökü, şəkilçi, adi qaydada, eyni şəkilçi də adlandırılır, lakin ilkin söz və sözdüzəldici şəkilçidən əmələ gəlmiş (törəmə) sözə yeni (sözdüzəldici) şəkilçi artırıldıqda törəmə söz sözün əsası adlandırılır, üçüncü şəkilçini əlavə etdikdə ilkin kök və iki sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmiş törəmə söz sözün əsası adlandırılır. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında belə hökmlərə də rast gəlmək olur: «Sözün sözdəyişdirici şəkilçiyə qədər hissəsi əsas adlanır». «Kökə neçə sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunursa, o qədər də əsas əmələ gəlir»¹.

Adətən, türkologiyada kökə belə tərif verirlər: *Sözün leksik-semantik və qrammatik mənası olan, müəyyən suala cavab verən və sintaktik vəzifə daşıyan hissəsinə kök deyilir*. Çox vaxt bu tərif daha da sadələşdirilib belə ifadə edilir: *Sözün leksik mənası olan və dəyişilməyən hissəsinə kök deyilir*. Hər iki tərif tədris üçün, elmi araşdırma üçün yararlı olsa da elmi deyildir. Məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar da söz hesab edilir və hələ heç kim onları söz olmaq «mükəlləfiyyətindən» azad etməmişdir. Digər tərəfdən, bu da məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin və nidaların leksik-semantik mənası yoxdur, lakin onlar şəkilçi də deyil, sözdür. Deməli, onlar kök də deyildir, şəkilçi də deyildir. Onda bəs nədir? Sözdür!!! Axı, türk dillərində sözün özü ya kökdən, ya da kök və (müxtəlif sözdüzəldici və sözdəyişdirici) şəkilçidən ibarət olur. Müasir türkologiya elmində (ümumiyyətlə, dilçilikdə) sözün kökü (Hind-Avropa dilçiliyində, habelə, sözün əsası) və şəkilçi haqqındakı fikirlərə görə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar söz olma-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 13.

qdan, bir növ, çıxarılır. Bunu nəzərə alaraq bir daha qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə sözün kökü məfhumunu müəyyənləşdirən tərif, tədrisi asanlaşdırsa da, elmi deyildir.

Dilçilik ədəbiyyatında şəkilçilərə belə tərif verilir: *Sözün leksik mənaya malik olmayan və dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir. Şəkilçilərin leksik (lüğəvi) mənası olmur, qrammatik mənanı isə yalnız kökə birləşdikdən sonra sözün tərkibində qazanır; məsələn, -dır şəkilçisi hansı qrammatik mənanı ifadə edir sualına yalnız həmin şəkilçi sözə əlavə edildikdən sonra cavab vermək olar: kağandır «xaqandır» sözündə -dır xəbərlilik, urtur «vurdur» sözündə isə felin icbar növünün şəkilçisidir. Şəkilçi təkcə qrammatik məna baxımından deyil, fonetik cəhətdən də kökdən asılıdır; o, kökə uyuşmalıdır, məsələn: *adh, elli, duzlu, sözlü*. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də vəziyyəsinə görə şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) sözdüzəldici şəkilçilər və 2) sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə artırıldıqda onun semantik mənasını dəyişir, sözə yeni leksik-semantik məna verir, yeni leksik vahid yaradır. Lakin dilçilikdə hökm sürən belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, guya sözdüzəldici şəkilçi artırıldığı sözün leksik-semantik mənasını tamamilə dəyişir, əvvəlkindən tamamilə fərqli söz yaradır. Heç bir şəkilçi əlavə edildiyi sözdən tamamilə fərqli söz yaradır. Hətta bir-birindən fərqli qütblərdə duran isim və fəllərdə belə varislik çaları gözə çarpır. Hər hansı bir sözdüzəldici şəkilçi artırıldığı sözün ilkin mənası ilə bu və ya digər dərəcədə semantik əlaqəsi olan yeni leksik-semantik mənalı söz yaradır; yeni yaranan söz əvvəlki sözlə olan bütün leksik-semantik əlaqələrini kəsmir; məsələn, *başlıq* «başlı» başı olan (adam), *başad* «başda durmaq», *kağanlıq* «xaqanlı» xaqanı olmaq, *kağanla* «xaqan qoymaq» deməkdir. Sözdüzəldici şəkilçilərə elmi ədəbiyyatda leksik şəkilçilər də deyilir.*

Sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə edildikləri sözlərdə yeni leksik-semantik məna yaratmır, sözlərin təkcə formasını (fonetik tərkibini yox) dəyişir, sözdə yeni qrammatik məna əmələ gətirir. Buna görə də bunlara elmi ədəbiyyatda qrammatik şəkilçilər də deyilir.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında şəkilçilərin üçüncü bir növü – formadüzəldən şəkilçilər növü də göstərilir: bu şəkilçiləri leksik-qrammatik şəkilçilər də adlandırırlar. Formadüzəldən şəkilçilər

sözün leksik mənasını həm dəyişir, həm də dəyişmir, başqa sözlə desək, leksik-qrammatik şəkilçilər sözün baş leksik mənasını saxlamaqla onda müəyyən bir yeni məna çaları əmələ gətirir. Belə şəkilçilər, əsasən, fellərlə əlaqədardır. Formadüzəldən şəkilçilərə felin məna növlərini, felin tərzlərini düzəldən şəkilçilər, habelə feli sifət və feli bağlama şəkilçilərini (bəzən məsdər şəkilçilərini də buraya əlavə edirlər) daxil edirlər.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində şəkilçilər sözün sonuna artırılır. Müasir türk dillərində alınma ön şəkilçilər (prefikslər) işləndiyi halda göytürk dilində ön şəkilçilər işlənmir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də şəkilçilərin möhkəm təsbit edilmiş sırası mövcuddur, məsələn, sözdəyişdirici şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənir, yəni bütün sözdüzəldici şəkilçilər sözə birləşdirildikdən sonra sözə sözdəyişdirici şəkilçi artırmaq olar. Kateqorial (kateqoriya əmələ gətirən) şəkilçilərdən, məsələn, isimlərdə birinci kəmiyyət, ondan sonra mənsubiyyət, daha sonra hal şəkilçisi gəlir, təbii ki, xəbərlilik şəkilçisi sözün lap sonunda işlənir; fellərdə fel kökündən (və ya son sözdüzəldici şəkilçidən) sonra inkarlıq, felin məna növləri, şəkil, zaman və şəxs şəkilçiləri işlənir.

Göytürk dilində şəkilçilər əsas qrammatik vasitələrdir (qrammatik məna əmələ gətirmək üçün istifadə edilən dil ünsürlərinə qrammatik vasitələr deyilir).

Müasir türk dillərində kök və şəkilçi arasında göstərilən münasibətlər eyni ilə göytürk dilində işlənen kök və şəkilçilərə də aiddir. Kök və şəkilçi arasında bu münasibətləri göstəririlər:

«1. Kök morfemə qoşulan şəkilçi ahəng qanununa tabe olaraq əsas hecamın fonetik quruluşu ilə uzlaşır...

2. Kökə (yaxud əsasa) qoşulan morfoloji əlamətlərin sayından asılı olmayaraq, hər biri ayrılıqda malik olduğu qrammatik, yaxud leksik mənanı mühafizə edir.

3. Kökə artırılan şəkilçilər (istər leksik, istərsə də qrammatik) onun fonetik quruluşunda, ilkin formasında heç bir dəyişiklik yaratmır.

4. Bir qayda olaraq, kökə əvvəlcə sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçi artırılır. Bu sıranın əksi mümkün deyil.

5. Sözüün tərkibində eyni zamanda bir kateqoriyanın iki morfoloji əlamətinin işlənməsi qeyri-mümkündür¹. Bu sonuncu prinsip təkcə felin icbar növündə pozulur: felin icbar növünü əmələ gətirən bir neçə şəkilçinin bir-birinin ardınca işlənməsi istər müasir türk dilləri, istərsə göytürk dili üçün məqbul sayılır: *oxu-oxut-oxutdur-oxutdurt* və ya *yaz-yazdır-yazdır-t-yazdırtdır...*

Morfologiyanın tədqiqat obyektlərindən biri də qrammatik kateqoriyalardır. Bəzən dilçilikdə qrammatik kateqoriya anlayışı daha geniş mənada götürülür, buraya hətta nitq hissələri də daxil edilir və morfolojiyə bütövlükdə qrammatik kateqoriyalar haqqında təlim kimi qəbul edilir. Lakin əksər hallarda dilçilər qrammatik kateqoriya dedikdə eyni və ya oxşar qrammatik hadisələrin məcmusunu, toplusunu nəzərdə tuturlar. Qrammatik kateqoriyaya belə bir tərif də verirlər: «Qrammatik kateqoriya müəyyən qrammatik mənanın paradigmatik planda xüsusi sözdəyişdirici şəkilçilərlə sistem şəklində ifadəsinə deyilir»². Bu təriflə razılaşmaq olmaz, çünki bu tərifdən belə nəticə çıxır ki, qrammatik kateqoriya təkcə şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Lakin dünyanın eib dilləri vardır ki, onlarda qrammatik kateqoriyalar digər qrammatik vasitələrlə (məsələn, alman və fransız dillərində qrammatik cins kateqoriyası artikkelə, ingilis dilində qrammatik kəmiyyət kateqoriyası şəkilçi ilə yanaşı artikkelə də yaradılır) də ifadə edilir. Buna görə də qrammatik kateqoriya verilən tərfi belə ifadə etmək daha düzgün olardı: Qrammatik mənanın paradigmatik planda xüsusi qrammatik vasitələrlə sistem şəklində ifadəsinə qrammatik kateqoriya deyilir. Deməli, qrammatik kateqoriya əmələ gətirmək üçün 1) qrammatik vasitələrin mövcud olması və 2) həmin vasitələrin sistem təşkil etməsi zəruridir. Müəyyən dil hadisəsini ifadə etmək üçün dilin qrammatik vasitələri yoxdursa, onda həmin dildə həmin dil hadisəsindən qrammatik hadisə (qrammatik kateqoriya) kimi danışmaq olmaz; əgər dildə müəyyən bir dil hadisəsini ifadə etmək üçün dilin birə qrammatik vasitəsi, təkcə bir qrammatik ünsürü varsa, yenə də qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan danışmaq olmaz. Məsələn, müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində cins anlayışı mövcud-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 8-9.

² Yenə orada, s. 9.

dur. Lakin bu anlayış qrammatik vasitələrlə (rus dilində olduğu kimi – şəkilçilərlə, yaxud alman və fransız dillərində olduğu kimi - artikkelə) deyil, leksik üsulla ifadə edildiyi üçün müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində qrammatik cins kateqoriyasından danışmaq olmaz. Digər tərəfdən, qrammatik anlayış dildə bir qrammatik vasitə ilə, bir qrammatik ünsürlə ifadə edilərsə, yenə də dildə qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan söhbət belə gedə bilməz. Qrammatik kateqoriya təşkil etmək üçün, dildə qrammatik kateqoriyanın mövcud olması üçün dildə ən azı iki qrammatik ünsür, mənanın iki eyni və ya oxşar cinsli qrammatik ifadə vasitəsi olmalı və onlar sistem təşkil etməlidir. Dilçilikdə sistemə belə tərif verilir: **Sistem qarşıılıqlı şərtlənmiş eynicinsli ünsürlərin vəhdətidir.** Qrammatik kateqoriya haqqında burayadək deyilənlər bütün türk dilləri ilə yanaşı göytürk dilinə də aiddir.

Dünya dillərində qrammatik ifadə vasitələri müxtəlif şəkildə təzahür etdiyi üçün onlarda qrammatik kateqoriyalar da müxtəlif şəkilçilərdə təşəkkül tapır. Məsələn, qrammatik cins kateqoriyası rus dilində şəkilçi, alman və fransız dillərində artiki vasitəsi ilə ifadə edilir; qrammatik mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərində morfoloji üsulla, yəni kökə şəkilçilər artırmaq vasitəsilə, rus, ingilis və alman dillərində sintaktik üsulla, yəni sözlərin yanaşması yolu ilə ifadə edilir.

Türk dillərində əhatə dairəsinə görə, qrammatik kateqoriyaları 1) ümumi qrammatik kateqoriyalar və 2) xüsusi qrammatik kateqoriyalar deyə iki qrupa ayırırlar. Dildə olan sözləri – dilin lüğət tərkibini iki qütbə bölürlər: adlar qütübü (isim, sifət, say və əvəzlik) və fəl qütübü. Hər iki qütübü əhatə edən, hər iki qütübə aid olan qrammatik kateqoriyalar ümumi, qütüblərdən yalnız birinə aid olan qrammatik kateqoriyalar isə xüsusi qrammatik kateqoriyalar hesab edilir. İnkarlıq, sual və intonasıya həm adlara, həm də fəllərə aid olduğu üçün ümumi qrammatik kateqoriya, hal, mənsubiyyət, xəbərlik təkcə adlara, şəkil, zaman, şəxs, fəlin mənə növləri, habelə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyaları təkcə fələ aid olduğu üçün xüsusi qrammatik kateqoriyalara aid edilir.

Türk dillərində qrammatik kateqoriyalar ifadə vasitələrinin sisteminə görə binar (ikiüzvlü) və çoxüzvlü qarşılaşma (müxalifət) təşkil edənlər deyə iki qrupa ayrılır.

Azərbaycan dili üçün binar və çoxüzvlü qrammatik kateqoriyalar belə göstərilir: «Qrammatik kateqoriyaları morfoloji əlaqələr sisteminə və əsas mənalarına görə binar (ikiüzvlü) qarşılaşma (oppozisiya) və çoxüzvlü qarşılaşma təşkil edənlər olmaqla da iki yerə bölmək olar. Azərbaycan dilində binar qarşılaşma təşkil edən, yəni morfoloji göstəricilərində müəyyən qrammatik mənanın olmasına, yaxud olmamasına görə bir-birindən fərqlənən kateqoriyalara isimlərdə kəmiyyət, fəllərdə inkarlıq və təsirlik kateqoriyaları nümunə ola bilər.

Digər qrammatik kateqoriyalar (hal, şəxs, zaman, şəkil və s.) çoxüzvlü qarşılaşma təşkil edir. Məsələn, hal kateqoriyasında sıfır morfoloji əlamətə malik olan adlıq hal mənə və formaca qalan bütün hallara, eləcə də ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir hala qarşı durur. Eyni sözləri çoxüzvlü qarşılaşma təşkil edən digər qrammatik kateqoriyalar haqqında da demək olar»¹.

Azərbaycan dili haqqında deyilmiş bu sözləri eynilə göytürk dilinə də şamil etmək olar.

Nitq hissələri. Dilçilərin bir qismi nitq hissələrini də qrammatik kateqoriya hesab edir. Nitq hissələri morfologiyanın əsas tədqiqat obyektidir.

Müasir türk dillərində sözləri zahiri əlamətlərinə görə mətn xaricində bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək çətinidir. Hind-Avropa dillərindən (məsələn, rus dilindən) fərqli olaraq, türk dillərində nitq hissələrinin əlamətdar morfoloji xüsusiyyətləri yoxdur. Sözləri mətndən kənarında nitq hissələrinə ayırmaq göytürk dilində müasir türk dillərinə nisbətən daha çətinidir. Əgər nitq hissələri müasir türk dillərində qismən diferensiallaşmışsa, göytürk dilində sözlərin nitq hissələrinə diferensiallaşması prosesi təzə gəldirdi, sözün işlənməsi yerindən asılı olaraq, onu bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək olardı. Məsələn: *Üzə kök tenri, asra yağız yir kıluntukda, ekin ara kişi oğl kılınmuş. Kişi oğlnta üzə eçüm-apan Bunun kağan, İstəmi kağan olurmış* «Üstdə müqəddəs tanrı, aşağıda qonur yer yarandıqda, ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bəmın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidənin şərq kitabəsinin birinci sətrindən götürdiyimiz bu iki cümlənin birincisində üzə sözü yer zərfi, ikincisində isə qoşma mövqeyində çıxış edir. Bu*

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 10.

xüsusiyyəti təkcə türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə köməkçi nitq hissələrinin formalaşmağa başlaması ilə izah etmək olmaz. Əsas nitq hissələrində də belə xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Kar və cingiltli samitlərin tam diferensiallaşmaması isimlə sifətin, isimlə felin, sifətlə felin eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə çıxış etməsinə səbəb olur. Məsələn, göytürk dilində *at* sözü isim kimi *ad* və *at* mənalarında, fel kimi *atmaq* mənasında, *aç* sözü sifət kimi *ac*, fel kimi *açmaq* və *acmaq* mənalarında işlənir.

Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində sözləri nitq hissələrinə ayırmaq üçün onların leksik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına diqqət vermək lazımdır. «Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan sözlərə nitq hissələri deyilir. Müstəqil məna dedikdə, sözün ayrılıqda götürülmüş leksik və ya lüğəti mənası deyil, onun leksik-grammatik mənası nəzərdə tutulur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan hər hansı bir söz öz-özlüyündə götürüldükdə nitq hissəsi hesab oluna bilməz; çünki öz-özlüyündə söz yalnız leksik-lüğəvi mənaya malik olur, qrammatik mənaya malik olmur. Hər hansı bir sözün hər hansı bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik məna ilə yanaşı olaraq, qrammatik məna da kəsb etməlidir. Qrammatik məna isə sözün öz daxilində olmur, qrammatik formalarla meydana çıxır. Deməli, sözlər nitq hissələrinə hölünmək üçün dilin qrammatik quruluşuna xas olan qrammatik kateqoriyalara malik olmalıdır. Qrammatik kateqoriyaların da maddi əsasını qrammatik formalar (morfoloji əlamətlər, sintaktik vasitələr) təşkil edir.

Beləliklə, leksik mənaya malik olan sözlər qrammatik məna kəsb etdikdə qrammatik formaya da yiyələnir. Qrammatik məna və qrammatik forma daşıyan hər hansı bir söz isə mütləq sintaktik rola malik olmalıdır.

Qrammatik mənanın həm morfoloji ifadə vasitələri, həm də sintaktik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik mənanın morfoloji ifadə vasitəsinə sözlərin və vurğuların dəyişməsi (şəkilçilər və dəyişən vurğular); qrammatik mənanın sintaktik ifadə vasitələrinə isə sözlərin bir-birinə yanaşması, intonasiya və söz sırası daxildir»¹.

¹ M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı. 1973, səh. 17-18.

3. Say.
4. Əvəzlik.
5. Fel.
6. Zərf.
7. Qoşma.
8. Bağlayıcı.
9. Ədat.
10. Nida.
11. (Modal sözlər).
12. Təqlidi sözlər.
13. Predikativ sözlər.

Bunlardan isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf əsas nitq hissələrinə, qoşma, bağlayıcı, modal sözlər və ədat köməkçi nitq hissələrinə daxildir, nida, təqlidi sözlər və predikativ sözlər hərəsi ayrıca qrup təşkil edir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini araşdırmaqla məşğul olmuş bir sıra görkəmli tədqiqatçılar göytürk abidələrinin dilində modal sözlərin işləndiyini söyləyir, *erinç* sözünü nümunə gətirirlər. Əgər bu söz modal sözdürsə, onda göytürk abidələrinin dilində ayrıca nitq hissəsi kimi modal sözlərin də mövcud olmasından danışmaq olar.

Müasir türk dillərində «bağlama» kimi ayrıca bir nitq hissəsinin də mövcud olduğu göstərilir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində belə bir nitq hissəsi yoxdur. Müasir türk dillərində *idi, imiş, ikən, isə* (müxtəlif türk dillərində müxtəlif fonetik variantda) «bağlama» hesab olunur. Bu sözlərin kökü göytürk yazısı abidələrinin dilində *ir/er* şəklində müstəqil, lakin naqis fel kimi işlənir və əsas fellər kimi şəkllə, zamana və şəxsə görə dəyişir. Buna görə də həmin söz müstəqil nitq hissəsi hesab edilmir, felin tərkib hissəsi sayılır.

Göytürk yazısı abidələrinin dilində müstəqil şəkildə işlənən təqlidi sözlərə təsadüf edilmir. Göytürk abidələrinin dilində təqlidi sözlərdən törəmiş sözlərin işləndiyinə rast gəlmək olur. Buna görə də burada təqlidi sözlər ayrıca bir nitq hissəsi kimi təqdim edilir.

Bunlardan başqa, göytürk yazısı abidələrinin dilində, məhdud şəkildə olsa da, predikativ sözlərin işlənməsinə də təsadüf edilir.

SÖZÜN QURULUŞU

Türk dillərində, o cümlədən göytür dilində sözlər kök və şəkilçilərdən ibarət olur. Dünyanın bir sıra dillərindən, o cümlədən Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində söz köklərinə şəkilçilər artırıldıqda onlar kökün fonetik tərkibinə təsir göstərmir, yəni şəkilçilərin təsiri ilə kökdə heç bir dəyişiklik baş vermir. Buna görə də türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt kök sözün dəyişməyən hissəsi kimi səciyyələndirilir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də bir sıra hallarda kök və şəkilçini fonetik tərkibə fərqləndirmək olmur; kök də, şəkilçi də eyni fonetik tərkibə malik olur. Məsələn, göytürk dilində bütün şəxs əvəzlilikləri eyni zamanda həm şəxs əvəzliyi kimi, həm də xəbərlik və şəxs şəkilçiləri kimi işlənir; *siz* ünsürü həm müstəqil söz (kök) kimi ikinci şəxsin cəmini bildirir, həm də bir şeyin (aşyanın, əlamətin) yoxluğunu göstərən şəkilçi kimi işlənir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən aydın müşahidə etmək olar: 1. *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltäçi erti, yok boltaçı erti* (BKş 33) «Mən kiçikliyi belə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Kimkä ilig kazğanur mən?* (KT § 9) «Kimə el qazanıram». *Kırkız oğlu mən* (Süci) «Qırğız oğluyam». 2. *Biz iki bin,sü ertimiz* (I 16) «Biz iki min qoşun idik». *Nəkä təzər biz üküş tiyin, nəkä korkur biz az tiyin* (I 38-39) «Niyə qaçarıq çoxdurlar deyə, niyə qorxuruq azıq deyə». 3. *Səniñ öz ögä...* (II 8) «Sənin öz müdrük...» *Aruk ok sən, açsık, tosık ömöz sən, bir todsar, açsık ömöz sən* (KT c 8) «Aruq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən, bir doysan, acliq bilməzsən». 4. *Siz taşığın* (MÇ 22) «Siz qiyam qaldırın». *Türk anıtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yaşıltaçı siz* (KT c 11) «İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe olan bəylər, axı yanılmasımız». 5. *Ol yirgärü barsar, türk bö-dun, öltäçi sən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsison». *Ança bilin;edgü ol* (IB 3) «Elə bilin: yaxşıdır». 6. ... *oğlu kağın təg kühnmaduk erinç biligsiz kağın olurmıs erinç...* (KT c 5) «... oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan oturmuş». ... *təgdükin, türk bəglər, kop bilir siz* (KT § 34) «... hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz». Göytürk dilində eyni fonetik tərkibə malik olan digər kök və şəkilçiləri də göstərmək olar. Həmin morfemləri yalnız müstəqil işləmə bilib-bilməməsinə görə kök və şəkilçiə ayırmaq olar.

Kök. Azərbaycan dilçiliyində kök anlayışı belə müəyyənləşdirilir: «Kök - sözün müstəqil işləmə bilən, qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalan, ayrıca leksik mənaya malik olan və müəyyən anlayış ifadə edən əsas hissəsini təşkil edir»¹. Türkoloji ədəbiyyatında kökə belə tərif verildiyinə rast gəlirik: *Sözün leksik-semantik və qrammatik mənası olan, müəyyən suala cavab verən və sintaktik vəzifə daşıyan hissəsinə kök deyilir*. Bəzən bu tərifə bir qədər də bəsitləşdirib «Sözün leksik mənaya malik olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir» şəklinə salırlar. İstər leksik mənaya malik olmaq, istərsə dəyişməmək kök üçün əsas ola bilməz. Məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar leksik mənaya malik deyildir. Lakin dilçilik elmindən az-çox başı çıxan elə bir adam tapılmaz ki, köməkçi nitq hissələrini və nidaları kök olmaqdan azad etsin. Qrammatik dəyişmələr zamanı sabit qalmaq da kökü müəyyənləşdirən meyar ola bilməz, çünki, məlum olduğu kimi, hind-Avropa dillərində (həm də təkcə hind-Avropa dillərində yox!) sözün kökü qrammatik dəyişmə zamanı xeyli dəyişikliyə uğrayır, bəzən hətta tanınmaz şəkllə düşür. Buna görə də hər iki tərif metodik priyom kimi qəbul etmək lazımdır.

Kök və şəkilçini şəkli əlamətlərinə görə bir-birindən ayırmağın çətin olduğunu nəzərə alaraq M.H.Hüseynzadə sözün kökünə aşağıdakı tələbləri irəli sürür:

1. Kök sözün əsasını təşkil edir.
2. Sözün kökü şəkilçidən ayrıca işləmə bilər.
3. Kök müstəqil mənaya malik olur.
4. Kök sabit qalır, dəyişmir.
5. Bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər.
6. Türk dillərində söz köklərinin yalnız sonuna şəkilçi artırıla bilər.

Şəkilçilər isə sözün əsasını təşkil edə bilmir, kökdən ayrı işlənmir, müstəqil mənaya malik olmur, söz kökünün tələbinə görə dəyişir. Bu tələblərdən çıxış edərək M.H.Hüseynzadə kökə və şəkilçiyə belə tərif verir: «Sözün ayrıca işləyib müstəqil mənaya malik olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir». «Sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bi-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 12.

tişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir»¹.

Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində kök sözün morfoloji baxımdan bölünməyən hissəsidir. Göytürk dilində kök sözlər bir səsdən (*ö* «öyrətmək», *ı* «göndərmək», «kol», *u* «bacarmaq», «yuxu»), iki səsdən (*üç* «üç», *al* «almaq», *ur* «vurmaq», *ti* «demək», *yi* «yemək»), üç səsdən (*kök* «göy», *baş* «baş», *bod* «boy»), dörd səsdən (*türk* «türk», *tört* «dörd», *yurt* «yurd») ibarət olur. Göytürk dilində təkhecalı kök sözlər daha çox işlənir, ikihecalı köklərin işlənməsi də inkişaf etmişdir. Göytürk dilində üçhecalı köklər az işlənir; üçhecalı köklərin, demək olar ki, əksəriyyəti onomastik (antroponimik və toponimik) vahidlərdir. Köklərin metrik uzunluğu bir səsdən (saitdən) doqquz səsədəkdir. Göytürk dilində doqquz səsdən uzun kök yoxdur. Göytürk dilində hətta ikihecalı köklərin mühüm bir qismi tarixən törəmədir - ilkin kök və şəkilçinin birikməsindən əmələ gəlmişdir.

Göytürk dilində kök yeni, törəmə sözlərin əmələ gəlməsi üçün əsas təşkil edir: kökün üzərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər düzəldilir; məsələn: *baş* «baş» - *başla* «başlamaq» - *başad* «başılıq etmək» - *başlıq* «başlı» - *başsız* «başsız»; *el* «el», «dövlət» - *elliq* «elli» - *elsiz* «elsiz» - *ella* «el düzəltmək» - *elsirə* «eli dağıtmaq», «elsiz olmaq» və s. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də iki kökün birləşməsi vasitəsilə də yeni sözlər yaradılır, lakin belə sözlər azdır. Deməli, göytürk dilində yalnız bir kökdən ibarət olan sadə sözlərin, kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olan düzəltmə sözlərin və iki kökdən ibarət mürəkkəb sözlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Göytürk dilində üç və ya daha artıq kökdən əmələ gəlmiş mürəkkəb söz yoxdur.

Göytürk dilində köklərin əksəriyyəti (nisbi) birmənalıdır, lakin çoxmənalı - omonim köklərin işlənməsi də göytürk dili üçün adi haldır; məsələn: *az* (xalq adı, say və fel), *ay* (*ay* və *demək*), *art* (*aşırım* və *artmaq*), *at* (*at*, *ad* və *atmaq*), *aş* (*aş* və *aşmaq*), *ağız* (*ağız* və *dərə*), *aç* (*ac*, *acmaq* və *açmaq*), *ar* (*aldatmaq* və *yorulmaq*) və s. və i.ə.

Şəkilçi. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində şəkilçilərdən ya sözün şəklini, ya da şəkli ilə yanaşı leksik-semantik mə-

¹ Bax: M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, s. 5-6.

nasım da dəyişmək üçün istifadə edilir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında şəkilçilərə belə tərif verilir: «Sözün ayrılıqda işlənməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir»¹. Bu tərif müəyyən dəyişikliklə bütün dilçilik ədəbiyyatında təkrar edilir. Məsələn, «Müasir Azərbaycan dili» (Bakı, 1980, s. 14) adlı əsərdə şəkilçiyə belə bir tərif verilir: «... söz köklərinə bitişərək onların mənalarını dəyişdirən və ya sözlərin cümlədə qrammatik münasibətlərini yaradan şəkli ünsürlərə şəkilçi deyilir».

Göytürk dilində bütün şəkilçilər sözün sonuna olavə edilir; bu dildə prefiks (önşəkilçi), infiks (iç şəkilçi), konfiks (prefiks - ön şəkilçi və postfiks - son şəkilçinin kombinasi), hətta müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində işlənən interfiks (ara şəkilçisi) yoxdur. Göytürk dilində işlənən və sözlərin sonuna bitişdirilən şəkilçilərə son şəkilçi və ya postfiks deyilir.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikrə rast gəlmək olur ki, «şəkilçilər sözlər kimi konkret leksik mənaya deyil, mücərrəd qrammatik mənaya malikdir». Bu fikir o qədər də dəqiq deyildir. Əvvələn, sözlər təkcə konkret leksik mənaya malik olmur, həm də mücərrəd mənə da bildirir, məsələn, *ağac* sözü konkret olaraq bu ağacı bildirdiyi kimi, hər hansı bir ağacı da (mücərrəd, ümumi mənə) bildirir. İkincisi, dildə işlənən bütün şəkilçilərin «mücərrəd qrammatik mənaya malik» olmasını da iddia etmək düzgün deyildir. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərin hamısı mücərrəd qrammatik mənaya malik deyildir. Ümumiyyətlə, sözdüzəldici şəkilçilər qrammatik mənaya malik deyildir və qrammatikanın məqsədlərinə xidmət etmir. Bunları qrammatik vasitə də adlandırmaq olmaz, çünki onlar sözlər arasında qrammatik münasibətlərin yaradılmasına xidmət etmir. Heç də təsadüfi deyildir ki, dilçilik ədəbiyyatının böyük əksəriyyətində sözdüzəldici şəkilçilər leksik şəkilçilər adlandırılır. Üçüncüsü, şəkilçilərin leksik-semantik mənəsi olmasa da, bunlardan qrammatik (sözdəyişdirici) şəkilçilər qrammatik mənə yaradılmasında, leksik (sözdüzəldici) şəkilçilər isə hətta leksik-semantik mənə yaradılmasında mühüm rol oynayır. Nəhayət dördüncüsü, əgər şəkilçilərin mənəsi yoxdursa, onda onların sinonimliyindən, omonimliyindən və antonimliyindən da-

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, s. 6.

nışmaq olmazdı, halbuki, az qala, bütün dilçilik ədəbiyyatında sinonim, omonim və antonim şəkilçilərdən söhbət gedir. Bu da məlumdur ki, omonimlik, sinonimlik və antonimlik yalnız mənə əsasında meydana çıxır. Əgər, məsələn, *-sız*, «*-siz*» və *-liq* «*-li*» şəkilçilərinin mənası yoxdursa, nə üçün onları eyni bir sözə artırırdıqda zidd mənalı sözlər əmələ gətirir: *kağansız* «*xaqansız*» və *kağanlıq* «*xaqanlıq*». Eyni sözləri, məsələn, *-la* «*-la*» və *-sıra*, *-sira* (yoxluq bildirir) şəkilçiləri haqqında da demək olar: *kağanla* «*xaqanlıq et*» və *kağansıra* «*xaqansız et*». Dünyanın bütün dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də omonim, sinonim və antonim sözlər olduğu kimi, omonim, sinonim və antonim şəkilçilər də vardır. Düzdür, şəkilçilərin leksik mənası yoxdur, düzdür, şəkilçilər sözdən ayrılıqda işləyə bilmir, amma sözdəyişdirici şəkilçilər qrammatik, sözdüzəldici şəkilçilər isə leksik mənaya doğru yönəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəkilçilərin heç bir mənası olmasa idi, onları mənaya görə qruplaşdırmazdılar; mənaya görə şəkilçiləri iki qrupa bölürlər: sözdüzəldici şəkilçilər və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında bu iki qrup arasında üçüncü bir qrup şəkilçinin - formadüzəldən şəkilçilərin də mövcud olduğu göstərilir. Göytürk dilində də mənasına görə şəkilçilərin üç növü mövcuddur:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər.
2. Sözdəyişdirici şəkilçilər.
3. Formadüzəldici şəkilçilər.

1. **Sözdüzəldici şəkilçilər.** Bunlar leksik şəkilçilər də adlanır. Sözdüzəldici şəkilçilər sözə artırıldıqda onun həm şəklini, həm də leksik mənasını dəyişir, yeni leksik-semantik mənalı söz yaradır. Yaranan yeni sözlər yeni leksik mənə ifadə etsə də əvvəlki sözlə, onun leksik mənası ilə bütün əlaqələrini kəsmir. Başqa sözlə desək, sözün yeni mənası onun köhnə mənası əsasında formalaşır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, sözyaratma prosesində, yeni sözlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilçilər passiv şəkildə iştirak edir; sözün yeni mənasının yaranmasında sözün kökünün leksik mənası ilə yanaşı şəkilçinin mənası da əhəmiyyətli rol oynayır. Heç də təsadüfi deyildir ki, türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində eyni bir söz kökündən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə antonim mənalı sözlər yaradır; məsələn: *kağanlıq* «*xaqanlıq*» və *kağansız* «*xaqansız*», *ella* «*el düzəltmək*» və *elsira* «*eli dağıtmaq*». Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində

eyni bir söz kökündən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərin düzəldilməsi də sözyaratma prosesində şəkilçilərin rolunun aktiv olmasına şahidlik edir; müqayisə et: *kağanlıq* «xaqanlı» - *kağanla* «xaqan qoymaq», *elsiz* «elsiz» - *elsirə* «eli dağıtmaq», *atlıq* «atlı, süvari» - *atlat* «ata mindirmək». Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində hər sözdüzəldici şəkilçi hər sözə artırılıb bilmir: müəyyən bir sözdüzəldici şəkilçinin müəyyən bir sözə artırılıb yeni söz əmələ gətirməsi üçün həmin sözün leksik xüsusiyyətləri ilə həmin sözdüzəldici şəkilçinin söz yaratmaq qabiliyyətinin xüsusiyyətləri uyşmalıdır. Məsələn, göytürk dilində *at* və *öküz* sözlərinin ikisi də ev heyvanı adı bildirir. Bu sözlərdən birincisinə *-lat* feldüzəldən şəkilçisini artırmaq mümkün olduğu halda, ikincisinə (*öküz* sözünə) həmin şəkilçini artırıb fel düzəltmək olmur.

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, göytürk dilində sözdüzəldici şəkilçilər yalnız sözlərin sonuna artırılır. Göytürk dilində sözdüzəldici şəkilçilərin daha bir xüsusiyyətini göstərmək lazımdır: bu dildə alınma sözdüzəldici şəkilçilər işlənmir. Düzdür, tədqiqatçılar bir sıra sözdüzəldici şəkilçilərin etimoloji baxımdan alınma (və ya şərikli) olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əvvəlcə, bunu hələ sübut etmək lazımdır. İkincisi, bunun əksini də, yəni həmin dillərin həmin şəkilçini tarixin əlçatmaz dərinliklərində türk dillərindən aldığına da sübut etmək olar.

Sözdüzəldici şəkilçilər artırıldıqları nitq hissələrinə görə də bir-birindən fərqlənir. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində sözdüzəldici şəkilçiləri nitq hissəsi əmələ gətirə bilmək qabiliyyətinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Addüzəldən şəkilçilər.
2. Feldüzəldən şəkilçilər.
3. Zərfdüzəldən şəkilçilər.

Göytürk dilində 61 addüzəldən, 34 feldüzəldən və 17 zərfdüzəldən şəkilçi işlənir. Bu da qədim türk qəbilələrinin dilində, morfoloji yolla söz yaradıcılığının nə qədər yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini sübut edir.

Göytürk dilində birvariantlı sözdüzəldici şəkilçilər yoxdur. Bu, göytürk dilində saitlərin damaq ahənginin mütləq olmasından, heç bir istisnaya yol verməsindən irəli gəlir: birvariantlı sözdüzəldici şəkilçilərdə ya önsıra (incə), ya da arxasıra (qalın) saitlər işlənə bilər; önsıra saitli şəkilçilər «qalın» əsaslı sözlərə, arxasıra

saitli şəkilçilər isə «incə» əsaslı sözlərə birləşə bilmədiyi üçün şəkilçilərin həm ənsıra, həm də arxasına saitli variantının olması zəruridir. Müasir türk dillərində qapalı (dar) saitli sözdüzəldici şəkilçilər dördvariantlı şəkildə işlənir. Göytürk dilində belə şəkilçilərin dodaqlanan saitli variantı, demək olar ki, işlənmişdir. Məsələn, *-çi, -çi* şəkilçisinin *-çu, -çü* variantının işlənməsinə göytürk dilində ümumiyyətlə təsadüf edilmir, *-liğ, -lig; -lık, -lik; -sız, -siz* şəkilçilərinin dodaqlanan saitli variantlarına nadir hallarda, həm də yalnız erkən abidələrin, məsələn, Yenisey abidələrinin mətnlərində təsadüf edilir; Orxon kitabələrinin mətnlərində bu şəkilçilərin də dodaqlanan saitli variantları işlənmir. Bəzi sözdüzəldici şəkilçilərin, məsələn, *-liğ, -lig* və *-lık, -lik* cingiltili yaxud kar samitlə bitməsi fonetik variantdan daha çox məna məsələsi ilə əlaqədardır: *-liğ, -lig* şəkilçisi sifət əmələ gətirir və bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində sonuncu samitini itirmiş şəkildə (*-li, -li*) işlənir; *-lık, -lik* şəkilçisi isə, əsasən, isim, bəzən isə sifət düzəldir və müasir Azərbaycan dilində son samitini qoruyub saxlamış şəkildə (*-liq, -lik*) işlənir. Cingiltili və ya kar samitlə başlayan sözdüzəldici şəkilçilərin variantlığında da müəyyən qanunauyğunluq müşahidə edilir: söz kar samitlə bitdikdə şəkilçinin cingiltili samitlə, söz saitle və ya cingiltili samitlə bitdikdə isə şəkilçinin kar samitlə başlayan variantı işlənir.

Göytürk dilində sözdüzəldici şəkilçilər addüzəldən, feldüzəldən və zərfdüzəldən şəkilçilər deyərək üç qrupa bölünür. Lakin eyni fonetik tərkibə malik bu və ya digər şəkilçinin bəzən ad və fel, bəzən ad və zərflə düzəltməsi istisna edilmir.

Müasir türk dillərində bir neçə sözdüzəldici şəkilçinin bir söz kökünə ardıcıl surətdə birləşib hər dəfə yeni leksik mənalı söz əmələ gətirməsi adi haldır. Göytürk dilində isə ikidən artıq sözdüzəldici şəkilçinin kökə artırılıb yeni mənalı söz yaratması müşahidə edilmir, iki sözdüzəldici şəkilçinin isə sözə birləşdirilməsi nadir hallarda müşahidə edilir, həm də belə şəkilçilər artıq türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri inkişafı dövrü üçün birləşmiş sözdüzəldici şəkilçilərdir.

Sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyəti bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldir, lakin bir nitq hissəsindən həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlər, məsələn, isimlərdən isim düzəldən şəkilçilər də az deyildir. Buna görə də türkoloji ədəbiyyatda adlar-

dan ad düzəldən və fellərdən ad düzəldən, adlardan fel düzəldən və fellərdən fel düzəldən şəkilçilərdən bəhs edilir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sözdüzəldici şəkilçilər həm göytürk dilinin öz sözlərinə (türk mənşəli sözlərə), həm də başqa dillərdən alınma sözlərə artırıla bilər.

Göytürk dilində, dünyanın bütün müasir və ölü dillərində olduğu kimi, yeni söz yarada bilmək qabiliyyəti və intensivliyinə görə sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər deyərək iki qrupa bölünür. Məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilər göytürk dilində xeyli miqdarda yeni söz yaradır, qeyri-məhsuldar və ya az məhsuldar şəkilçilər isə az miqdar yeni söz əmələ gətirir. Sözdüzəldici şəkilçilərin bu iki tipindən əlavə göytürk dilində daşlaşmış şəkilçilər də vardır. Daşlaşmış elə şəkilçilərə deyilir ki, onlar türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövrü üçün söz kökü ilə birləşmişdir, yəni nə vaxtsa kökə və şəkilçiyə bölünə bilən sözlər artıq göytürk dilində kökə və şəkilçiyə bölünə bilmir, bir sözmorfem kimi dərk edilir. Göytürk dilində işlənən ikihecalı sözlərin əksəriyyəti, üçhecalı sözlərin isə, demək olar ki, hamısı köklə birləşib daşlaşmış şəkilçilərdən əmələ gəlmişdir.

2. **Sözdəyişdirici şəkilçilər.** Sözdəyişdirici şəkilçilər elə şəkilçilərə deyilir ki, onlar sözə artırıldıqda sözün leksik mənasına təsir göstərmir, onun yalnız qrammatik mənasını dəyişir, başqa sözlə desək, bu şəkilçilər sözün daxili məzmununa toxunmur, təkcə onun xarici şəklini dəyişir. Məhz bunun üçün də onlara *sözdəyişdirici* şəkilçi deyilir. Sözdəyişdirici şəkilçilər dilçilik ədəbiyyatında bəzən qrammatik şəkilçilər də adlanır. Bu ad ondan irəli gəlmişdir ki, həmin şəkilçilər leksik məqsədə – yeni sözlər yaradılmasına deyil, qrammatik məqsədlərə – sözlər arasında qrammatik əlaqələr, qrammatik münasibətlər yaradılmasına xidmət edir, sözləri bir-birinə bağlayır. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində sözdəyişdirici şəkilçilər bütün sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra sözə bitişdirilir.

Sözdəyişdirici şəkilçilərin bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır: bu şəkilçilər başqa dillərdən alınmır, yalnız dilin özünə məxsus olur. Göytürk dilində də bütün sözdəyişdirici şəkilçilər türk mənşəlidir.

Türk dillərində, deməli, göytürk dilində də qrammatik kateqoriyalar sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə yaradılır. Göytürk dilində bu şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçi hesab edilir: 1) ismin hal

kateqoriyası şəkilçiləri, 2) kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, 3) mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, 4) xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri, 5) inkarlıq kateqoriyası şəkilçiləri, 6) (felin) şəxs kateqoriyası şəkilçiləri. Türkoloji ədəbiyyatda, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində felin zaman kateqoriyası şəkilçiləri də sözdəyişdirici şəkilçi hesab edilir. Lakin türk dillərində zaman kateqoriyası şəkilçiləri xüsusi tip şəkilçilər olduğu üçün onların haqqında formadüzəldici şəkilçilərdən bəhs edildikdə danışılacaqdır.

3. **Formadüzəldici şəkilçilər.** Formadüzəldici şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında aralıq mövqe tutur; bunlar sözdəyişdiricilik vəzifəsindən uzaqlaşsa da, sözdüzəldici şəkilçi səviyyəsinədək yüksələ, inkişaf edə bilməmişdir. Formadüzəldici şəkilçilər ehtə morfemlərdir ki, bunlar, bir tərəfdən, artırıldıqları sözlərin leksik mənasını dəyişə bilməsə də, yeni mənalı söz əmələ gətirə bilməsə də, hər halda onlarda müəyyən bir yeni məna çaları əmələ gətirir, digər tərəfdən, bunlar artırıldıqları sözdə müəyyən bir yeni qrammatik xüsusiyyət əmələ gətirir, onun haşqa sözlərlə əlaqələnməsinə, sintaktik əlaqəyə girməsinə kömək edir. Buna görə də formadüzəldici şəkilçilər həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərdən fərqlənir. Türkoloji ədəbiyyatda felin məna növlərini yaradan şəkilçilər, məsdər şəkilçiləri, adlarda əzizləmə və kiçiltmə mənası əmələ gətirən şəkilçilər, feli bağlama və feli sifət şəkilçiləri, sifətlərdə dərəcə şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərə aid edilir. Azərbaycan dilçisi M.Hüseynzadə məsdər şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçi hesab edib yazır: «Fel köklərinin sonuna artırılıb onları ad halına salan və köhnə qrammatikalarda «ədati-məsdər» adlanan şəkilçini sözdəyişdirici deyil, sözdüzəldici şəkilçi hesab etdiyimiz üçün o bu bölgüyə (sözdəyişdirici şəkilçilərə – Ə.R.) daxil olmamışdır. *-maq (-mək)* şəkilçisi fel köklərinə artırılarkən iş və hərəkətin adı anlayışını ifadə edir»¹. Azərbaycan dilinin morfologiyasına (habelə, sözyaradıcılığına) həsr edilmiş əsərlərdə felin tərz kateqoriyasının mövcudluğu qəbul edilmədiyi üçün, təbii ki, felin tərzlərini düzəldən şəkilçilər də bir formadüzəldici şəkilçi kimi qəbul edilmir. Ləp bu yaxınlardakı Azərbaycan dilçiliyində felin formaları, indi isə felin şəkilləri adlandırılan fel kateqoriyasını yaradan şəkilçilər də Azərbaycan dilçiliyində formadüzəldən şə-

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, s. 14-15.

kilçilər yox, sözdəyişdirən şəkilçilər adlandırılır. Qərübə uyğunsuzluq alınır: *-mah*, *-məli* və *-ası*, *-asi* kimi şəkilçilər feli sifət əmələ gətirdikdə formadüzəldici, feli lazım və vacib şəkillərini düzəltəndə isə sözdəyişdirici şəkilçi adlandırılır. Əgər biz *-mah*, *-məli* və *-ası*, *-asi* kimi fel şəkillərini düzəldən şəkilçiləri sözdəyişdirici yox, formadüzəldici şəkilçi kimi qəbul edəriksə, onda felin xəbər şəklini əmələ gətirən zaman şəkilçilərini də, habelə felin şərt, əmr və arzu şəkillərini yaradan şəkilçiləri də formadüzəldən şəkilçi kimi qəbul etməliyik. Yəni də uyğunsuzluq, paradoks alınır: felin lazım, vacib və şərt şəkilləri xüsusi şəkildüzəldən (formadüzəldən) şəkilçilərlə, felin xəbər şəkli xüsusi zaman şəkilçiləri ilə düzəliyə, felin əmr və arzu şəkilləri yalnız şəxs şəkilçiləri, yəni sözdəyişdirici şəkilçilərlə əmələ gəlir. Məlumdur ki, şəxs şəkilçiləri türk dillərində formadüzəldici şəkilçi kimi qəbul edilmir. Vəziyyətdən yeganə çıxış yolu budur ki, felin xəbər şəklinin şəkilçiləri (felin zaman şəkilçiləri), felin lazım, vacib və şərt şəkillərinin şəkilçiləri sözlərin dəyişməsinə yox, forma düzəldilməsinə xidmət etdiyi üçün formadüzəldici şəkilçi kimi qəbul edilsin, felin əmr və arzu şəkillərinin xüsusi morfoloji əlamətləri (formadüzəldən şəkilçiləri) olmadığı və bu şəkillər şəxs şəkilçiləri ilə əmələ gəlidiyi üçün həmin şəxs şəkilçiləri formadüzəldici yox, sözdəyişdirici şəkilçi kimi qəbul edilsin.

Kollektiv tərəfindən yazılmış «Müasir Azərbaycan dili» əsərinin müəllifləri sıra saylarını düzəldən şəkilçiləri də formadüzəldici şəkilçi hesab edirlər¹. Lakin bütün türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində, habelə bütün türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində miqdar saylarından sıra sayları əmələ gətirən şəkilçilər bir məşhumdan yeni bir məşhum, bir sözdən yeni leksik mənalı söz əmələ gətirdiyi üçün leksik şəkilçi, yəni sözdüzəldici şəkilçi hesab edilir.

Beləliklə, göytürk dilində bu formadüzəldici şəkilçilər işləyir: 1) məsdər şəkilçiləri (çox az işləyir), 2) feli sifət şəkilçiləri, 3) feli bağlama şəkilçiləri, 4) feli məna övünü əmələ gətirən şəkilçilər, 5) felin tərzlərini əmələ gətirən şəkilçilər, 6) felin şəkillərini əmələ gətirən şəkilçilər, o cümlədən zaman şəkilçiləri (felin əmr və arzu şəkillərini düzəldən şəkilçilər istisna edilməklə), 7) sifətin dərəcələ-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 19.

rini düzəldən şəkilçilər və 8) təkə bir sözdə (atacım) təzahür edən əzizləmə və kiçiltmə mənasını əmələ gətirən şəkilçilər.

Dilçilik ədəbiyyatında formadüzəldici şəkilçilər iki növə bölünür: 1) leksik-qrammatik şəkilçilər və 2) qrammatik-leksik şəkilçilər, bunlar bəzi dilçilik ədəbiyyatında funksional-qrammatik şəkilçilər də adlandırılır.

Leksik-qrammatik şəkilçilər sözün leksik mənasını dəyişməyə də onda müəyyən yeni məna çaları əmələ gətirir, başqa sözlə desək, bu şəkilçilərin sözün leksik mənasına təsiri qrammatik mənasına təsirinə nisbətən daha güclüdür. Fəlin məna növlərini, tərzini, sifətin dərəcələrini, isimlərdə əzizləmə və kiçiltmə mənasını əmələ gətirən şəkilçilər leksik-qrammatik şəkilçilərə aiddir.

Qrammatik-leksik şəkilçilər sözün leksik mənasına nisbətən qrammatik mənasına daha çox təsir göstərir. Bu formadüzəldici şəkilçilər daha çox qrammatik məqsədlərə – sözlərin birləşdirilməsinə, əlaqələndirilməsinə xidmət edir. Məsdər, fəli sifət, fəli bağlama və fəlin şəkil və zaman şəkilçiləri qrammatik-leksik şəkilçilərə aiddir.

NİTQ HISSƏLƏRİ

Morfologiyanın əsas tədqiqat obyektini nitq hissələridir. Dildə nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi tarixi hələ Mİladdan əvvəl II yüzillikdə İskəndəriyyə dilçilik məktəbinə söykən-sə də, indiyədək dilçilikdə nitq hissəsi məsələsi özünün qənaətbəxş həllini tapmamışdır. Hələ orta məktəb qrammatika kitablarından bilirik ki, dildə nitq hissələri mövcuddur. Lakin nitq hissəsi nədir, onun təbiəti necədir və s. bu kimi suallara hətta mütəxəssis dilçilərin əsərlərində belə birmənalı cavab verilmir. Bəziləri nitq hissəsi dedikdə sözlərin leksik dərəcəsinə nəzərdə tutur, deməli, nitq hissələrinin leksik əsasda formalaşdığına əsas götürür. Digərləri belə düşünür ki, nitq hissələri sözlərin qrammatik sinifləridir və onlar sözlərin qrammatik əlamətləri əsasında formalaşır. Üçüncü qrup dilçilər nitq hissələrindən danışarkən dilin leksik vahidlərinin qrammatik qruplaşmasını nəzərdə tuturlar, başqa sözlə desək, dilin leksikasında bu və ya digər qrammatik əlamətlə səciyyələnən müəyyən söz qruplarını nitq hissəsi hesab edirlər. Dördüncü qrup dilçilər nitq hissələrini sözlərin leksik-qrammatik qrupları kimi qəbul edir və belə hesab edirlər ki, nitq hissələrinin təbiəti qarışıqdır – eyni zamanda həm leksik, həm də qrammatikdir. Nitq hissələrinə belə təriflər də verilir: «Nitq hissələri – bu, tərkibi və yerləşməsi hər dildə xüsusi olan və leksik xüsusiyyətləri ilə deyil, öz morfoloji və sintaktik fərqlərinin məcmuyu ilə müəyyənləşdirilən qrammatik (leksik, yaxud leksik-qrammatik yox) kateqoriyalardır». «Nitq hissələri –bu, bir-birindən qrammatik mənəsi, morfoloji xüsusiyyətləri (söz-forma və paradigma inventarı, sözyaratma xüsusiyyətləri) və sintaktik vəzifələri ilə fərqlənən ən ümumi söz sinifləri, sözlərin leksik-qrammatik dərəcələridir».

Söylənilən fikirlərdən məlum olur ki, nitq hissələri həqiqətən də dildə hər sinif daxilində qrammatik mənə və onun formal göstəriciləri (əlamətləri) ümumiliyi əsasında birləşən ən böyük söz sinifləridir. Bu da məlumdur ki, qrammatik mənələr və onların formal əlamətlərinin məcmuyu qrammatik kateqoriya adlanır. Buna görə də nitq hissələrini də, sözün geniş mənasında, qrammatik kateqoriyalar adlandırmaq olar.

Nitq hissələrinin kateqorial əlamətləri. Nitq hissələri haqqında nəzəriyyənin birinci prinsipi bundan ibarətdir ki, nitq hissələri sözlərin ümumi qrammatik dərəcəsi kimi bir yox, dörd ka-

teqorial əlamətlə səciyyələri: semantik əlamət, sözyaradıcılığı əlaməti, morfoloji əlamət və sintaktik əlamət. Bunlardan semantik və sintaktik əlamətlər daha ümumdür və dillərdə müxtəlif tip oxşarlıqlar təzahür etdirir. Sözyaradıcılığı və morfoloji əlamətlər isə hətta qohum dillərdə müxtəlif əlamətlərə malikdir.

1. Nitq hissəsinin semantik əlaməti onun ümumi qrammatik əlamətidir. Nitq hissəsinin semantik əlamətini sözün leksik-semantik mənası ilə qarışdırmaq olmaz. Sözün leksik-semantik mənası baxımından *taş* «daş», *kəşi* «adam», *kağan* «xaqan», *sub* «su», *tağ* «dağ», *bodun* «xalq», *ügüz* «çay», *sinil* «bacı», *kar* «qar» sözləri müxtəlif mənalara ifadə edir. Nitq hissəsinin semantik əlaməti baxımından isə bütün bu sözlər əşyavilik əlamətinə malikdir və müxtəlif leksik, sözyaratma və morfoloji keyfiyyətlərə malik olsalar da isim nitq hissəsində birləşir. Fel hərəkət və vəziyyət mənası ifadə edir, bu da müxtəlif leksik, sözyaratma və morfoloji keyfiyyətlərə malik *bar* «getmək», *kəl* «gəlmək», *al* «almaq», *olur* «oturmaq», *tüş* «düşmək», *yori* «yürümək», *kəltir* «gətirmək» və s. sözləri bir nitq hissəsi kimi birləşdirir. Sifətlər əşyanın əlamətlərini, zərflər hərəkət və vəziyyətin əlamətlərini, saylar əşyanın miqdarını və ya sırasını ifadə edir.

2. Nitq hissəsinin sözyaratma əlaməti sözyaratma modelləri dəsti və həmin nitq hissəsinin leksikasını zənginləşdirmək üçün lazım olan sözyaradıcılığı vasitələrinin inventarı, habelə digər nitq hissələrini zənginləşdirmək üçün əsas (bünövrə) ayırmaq qabiliyyətidir. Başqa sözlə desək, nitq hissəsinin sözyaradıcılığı əlaməti dedikdə sözün sözyaratma qabiliyyəti nəzərdə tutulur.

3. Nitq hissəsinin morfoloji əlaməti onun söz-forma və paradigmlər inventarı, morfoloji kateqoriyalar və morfoloji dərəcələr sistemidir. Bu əlamətə görə nitq hissəsi həm dəyişən (isim kimi hallanan, fel kimi təsriflənən), həm də dəyişməyən (zərf kimi) sözləri əhatə edə bilər.

4. Nitq hissəsinin sintaktik əlaməti onun adı, ilkin sintaktik vəzifəsidir. Məsələn, isim cümlədə, adətən, mübtədə və tamamlıq vəzifəsində işlədilir; bu onun ilkin vəzifəsidir. Felin ilkin vəzifəsi cümlənin xəbəri, sifətin ilkin vəzifəsi təyin, zərfin ilkin vəzifəsi cümlədə zərflilik vəzifəsini yerinə yetirməkdir.

Nitq hissələrinin digər vəzifələrinə nisbətən sintaktik vəzifələri daha hərəkəkdir. Bunun nəticəsində də nitq hissələrinin derivatları, yəni bu və ya digər nitq hissəsi söz-formalarının törəmə

vəzifədə işlənməsi təzahür edir. Bu iki cümləni nəzərdən keçirək: *Lövhdə ağ və qara fiqurlar düzülmüşdü. Ağlar qaralara qalib gəlirdi.* Birinci cümlədə *ağ* və *qara* sifətləri öz kateqorial əlamətlərini (semantik və sintaktik) göstərir: həm rəng adı bildirir, həm də cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir. İkinci cümlədə isə həmin sifətlər öz nitq hissəsi mənalərini saxlayır, lakin sintaktik baxımdan substantivləşərək cümlənin mübtədası və tamamlığı vəzifəsində çıxış edir.

Bu nümunələr göstərir ki, nitq hissələrinin semantik və sintaktik xüsusiyyətləri qarşılıqlı surətdə əlaqədardır, lakin eyniyyət təşkil etmir. Məsələn, felin kateqorial əlaməti cümlənin xəbəri vəzifəsini yerinə yetirməkdir, lakin cümlənin heç də bütün xəbərləri fel ola bilmir. İsmnin adlıq halı mübtədə forması ola bilər, lakin bütün mübtədalar ismin adlıq halı deyildir.

Müxtəlif nitq hissələrinin kateqorial əlamətləri eyni dərəcədə təzahür etmir; əsas əlamət kimi gah bu, gah da digər əlamət özünü göstərə bilər. Leksik, semantik və digər faktorlar ayrı-ayrı sözlərin və söz qruplarının kateqorial xüsusiyyətlərinin təzahüründə bu və ya digər məhdudlaşdırma qoyur.

Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri. Nitq hissələri haqqında nəzəriyyənin ikinci prinsipi təsnifat prinsipidir. Birinci prinsip bu və ya digər nitq hissəsini səciyyələndirərkən kateqorial əlamətlərin məcmuyunu nəzərə almağı tələb edərsə, ikinci prinsip nitq hissələrinin eynicinsli olmadığını qəbul etməyi və onların siniflərə bölünməsinə (təsnifatına) tələb edir.

Nitq hissələri iki əsas sinifə bölünür: məzmunlu (yəni, leksik-semantik mənası olan) sözlər və köməkçi sözlər. Məzmunlu sözlər cümlə üzvü ola bilər və ayrı-ayrı mərhumları ifadə edir; köməkçi sözlər isə ayrıca cümlə üzvü ola bilmir, məzmunlu sözlərə xidmət edir, onlar arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, söz birləşmələri və cümlələrin yaranmasında qrammatik vasitə kimi iştirak edir. Deməli, məzmunlu və köməkçi sözlər arasındakı fərq funksional-qrammatik səciyyə daşıyır: onlar təyinatına, məna tipinə və sözyaratma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Dilçilik ədəbiyyatında məzmunlu sözlərin üç tipi göstərilir: adlandıran sözlər, əvəzlilər və nidalar. Adlandıran sözlər və adlar məfhumlarını eyniləşdirmək olmaz. Adlar məfhumuna isim, sifət, say nitq hissələri daxildir: isin əşya adlarını, sifət əlamət və keyfiyyət adlarını, say kəmiyyət adlarını bildirir. Adlandıran söz-

lər məshumu daha geniş əhatəyə malikdir – buraya adlardan əlavə hərəkət və vəziyyət adlarını bildirən sözlər, yəni fellər, habelə fələ aid əlamət və keyfiyyətin adlarını bildirən sözlər, yəni zərflər də daxildir. Əvəzlilər əşyalara, hadisələrə, əlamət və keyfiyyətə işarə edir, lakin onları adlandırır; məsələn, *bu əvəzliyi yaxındakı, ol «o» əvəzliyi uzaqdakı əşyaya işarə üçün işlədilir*. Əvəzliyin məzmunundakı əsas xüsusiyyət onun eqosentrizmində və törəmə adlandırmasındadır. Əvəzlik semantikasının eqosentrizmi onun şəxs, əşya və əlamətlərə danışanın və nitq aktının nöqtəyi-nəzərindən işarə etməsidir. Məsələn, *mən əvəzliyi danışanı, sən əvəzliyi dinləyəni, ol «o» əvəzliyi haqqında danışılanı və ya əşya və əlaməti göstərmək üçün işlədilir*. Deməli, işarənin dəyişməsi, yəni əvəzliyin müəyyənləşdirilməsi və işlədilməsi danışan şəxsdən asılıdır. Kənar əşya və əlamətə işarə də yenə danışanın mövqeyindən müəyyənləşdirilir: *bu qələm, o karandaş, həmin hadisə, hansısa bir adam*. Əvəzliyin törəmə adlandırma funksiyası bundan irəli gəlir ki, əvəzlik əşya, hadisə və əlaməti artıq mövcud olan ad vasitəsilə adlandırır, yaxud onlara yalnız konkret nitq situasiyası şəraitində işarə edir.

Nidalar elə sözlərdir ki, bunlar hiss və emosiyaları vasitəsiz ifadə edir. Buna görə də nidalar söz-cümlələrdir: *Ah! Uf! Vay-vay!* Xüsusi leksik tərkibə malik nida cümlələri də nida funksiyası kəsb edə bilər; məsələn: *Lənət sənə, kor şeytan!*

Dildəki sözlərin ən leksik əhatəli və müxtəlifşəkilli tipi adlandıran sözlərdir. Söz-adlar sözyaratma və sözdəyişmənin rəngarəngliyi ilə səciyyələnilir. Buna görə də nitq hissələrinin təsnifi hər şeydən əvvəl söz-adlar arasında nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsinə aiddir; əvəzlik leksik-qrammatik dərəcələri və qrammatik qrupları, məlum dərəcədə, söz-ad nitq hissələri ilə uyğunlaşdırılır.

Adlar və fellər əsas nitq hissələridir. Hər iki nitq hissəsi cümlə üçün zəruri olan komponentlərdir, cümlənin iki qütübünü təşkil edir. Onlar leksikanın iki əsas dərəcəsini təşkil edir, özlərinin sözyaratma vasitələrinə və sözyaratma modellərinə malikdir, özlərinə məxsus morfoloji xüsusiyyətləri vardır.

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sözləri qrammatik qruplara – nitq hissələrinə bölmək üçün üç meyar əsas götürülür:

1. Sözün leksik-semantik mənası.

2. Sözüñ morfoloji əlaməti.

3. Sözüñ sintaktik vəzifəsi.

Birinci meyarə görə, sözləri nitq hissələrinə təsnif edərkən onların müəyyən leksik-semantik mənaya malik olub-olmaması nəzərə alınır: leksik-semantik mənası olan sözlər bir tip, leksik-semantik mənası olmayan sözlər başqa tip nitq hissələrinə daxil edilir. Sözüñ morfoloji əlaməti meyarı o deməkdir ki, sözləri nitq hissələrinə təsnif edərkən onların morfoloji baxımdan dəyişə bilib-bilməməsi nəzərə alınır; başqa sözlə desək, sözüñ şəkilçi (əslində, sözdəyişdirici şəkili) qəbul edə bilib-bilməməsi əsas götürülür. Bu meyarə sözüñ sözyaratma prosesində iştirak etmək qabiliyyətinə malik olub-olmamasını da əlavə etmək lazımdır. Üçüncü meyarə görə sözləri nitq hissələrinə təsnif edərkən onların cümlədə müəyyən bir suala cavab verib-verməməsi, cümlədə müəyyən bir vəzifə daşıyıb-daşımaması, başqa sözlə, cümlə üzvü olub-olmaması nəzərə alınır. Bu üç meyarə görə dildəki sözləri nitq hissələri üzrə iki qrupda birləşdirirlər: leksik-semantik mənası, morfoloji əlaməti olan və cümlədə müəyyən bir vəzifə daşıyan sözləri əsas nitq hissələrinə, leksik-semantik mənası olmayan, morfoloji baxımdan dəyişməyən və cümlə üzvü vəzifəsi daşıya bilməyən sözləri köməkçi nitq hissələrinə daxil edirlər. Əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf, köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər nitq hissələri daxildir. Lakin dünyanın hər hansı bir dilində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində də elə sözlər mövcuddur ki, onlar bu üç meyarın çərçivəsinə sığmır: söz bu tələblərə bu və ya digər dərəcədə cavab verə bilmir. Məsələn, ola bilər ki, sözüñ leksik-semantik mənası olmasın, lakin o, morfoloji əlamətə malik olsun, morfoloji baxımdan dəyişə bilsin və cümlə üzvü vəzifəsini icra etsin. Birinci tələbi ödəyə bilmədiyi üçün həmin söz köməkçi nitq hissələrinə, ikinci və üçüncü tələblərə cavab verdiyi üçün əsas nitq hissələrinə daxil edilməlidir. Təbii ki, söz həm burada, həm də orada ola bilməz. Ona görə də təqlidi sözlər (yamsılamalar, mimemlər, onopoetik sözlər də adlandırılır) ayrıca bir söz qrupu – nitq hissəsi təşkil edir. Dildə elə sözlər də olur ki, onlar leksik məzmunə malik olur, hiss və emosiyanı vasitəsiz ifadə edir, lakin morfoloji əlamətə malik olmur, morfoloji baxımdan dəyişmir, cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilmir. Belə sözlər birinci tələbi ödədiyi üçün əsas, ikinci və üçüncü tələblərə cavab verə bilmədiyi

üçün köməkçi nitq hissələrinə daxil edilməlidir. Yəni də söz həm burada, həm də orada ola bilməz. Buna görə də belə sözləri xüsusi qrupda nida nitq hissəsində birləşdirirlər. Dildə, o cümlədən göytürk dilində elə sözlər də mövcuddur ki, onlar spesifik xüsusiyyətə malikdir: onların leksik-semantik mənası yoxdur, lakin onlar nəyin isə mövcud olub-olmamasını bildirir və cümlədə yalnız predikativ vəzifəsində işlənir. Belə sözləri də xüsusi nitq hissəsində birləşdirir, predikativ sözlər nitq hissəsi şəklində ayırırlar.

Beləliklə, göytürk dilində altısı əsas, dördü köməkçi nitq hissələrinə daxil olmaqla və üçü xüsusi nitq hissəsi təşkil etməklə aşağıdakı on üç nitq hissəsi vardır: isim, sifət, say, əvəzlilik, fəl, zərflər (əsas nitq hissələri), qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər (köməkçi nitq hissələri), təqlidi sözlər, nida, predikativ sözlər.

Əsas nitq hissələri. Artıq deyildiyi kimi, göytürk dilində əsas nitq hissələrinə lügəvi (leksik) mənası olan, morfoloji baxımdan dəyişə bilən, müəyyən suala cavab verən və cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan sözlər daxildir. Göytürk dilində altı əsas nitq hissəsi vardır.

İ s i m . İsimlər əşya adlarını bildirir. Qrammatikada əşya dedikdə canlı və ya cansız olmasından asılı olmayaraq, təkə mövcud varlıqlar deyil, həm də xəyali varlıqlar nəzərdə tutulur. İsmın əsas sintaktik vəzifəsi cümlədə mübtəda və tamamlıq kimi işlənməkdir. İsim hallanır, cəm və tək bildirir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib şəxsə mənsubluq mənası bildirir, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edib cümlənin ismi xəbəri kimi çıxış edir, başqa sözlə, ismin hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları vardır. İsimlər atributiv mövqedə də çıxış edə bilər, yəni isimlər cümlədə təyin vəzifəsində də işləyə bilər. İki və ya daha çox isim tabelilik əlaqəsi ilə birləşib söz birləşməsi yarada bilər. İsimlərin özünə məxsus sözyaratma modelləri vardır. Başqa nitq hissələrindən fərqli olaraq isimlər ümumi və xüsusi deyə iki qrupa bölünür: ümumi isimlər eynicinsli əşyaların adlarını bildirir; xüsusi isimlər isə tək olan əşyanın adını göstərir, başqa sözlə desək, xüsusi isim (ad) eyni cinsli əşyalar arasında fərqləndirilmək üçün əşyaya verilmiş xüsusi addır. Məsələn, kişi «adam» eynicinsli əşyalar arasında birini fərqləndirmək üçün ona İltəris adı verilir.

S i f ə t . Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində sifət əlamət və keyfiyyət bildirir, isimlərə aid olur, onlarla birinci növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir, cümlədə təyin vəzifəsində işlə-

nir. Sifət özündən sonra gələn sözlə həmişə yanaşma tabelilik əlaqəsində olur. Göytürk dilində sifət substantivləşəndə ismin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

S a y . Say isimlərə aid olur, onların miqdarını və ya sırasını göstərir, isimlərlə yanaşma əlaqəsinə girir, birinci növ təyini söz birləşmələri əmələ gətirir. Say cümlədə təyin vəzifəsində işlənir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, göytürk dilində müəyyən miqdar saylarından sonra işlənən isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu qanunun pozulmasına cəmi bir dəfə, həm də Yenisey kitabələrində təsadüf edilir ki, bunu da dil hadisəsi kimi deyil, mətni tərtib edənin səhvi kimi qəbul etmək lazımdır.

Göytürk dilində sifət də, say da isimlərlə sintaktik əlaqəyə girdikdə heç bir morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmir.

Ə v ə z l i k . Əvəzlik ad kateqoriyasına daxil olan digər nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir: digər ad nitq hissələri əşyanı, onun əlamətini və kəmiyyətini adlandırırsa, əvəzlik əşyaya, əlamətə və kəmiyyətə yalnız işarə edir, onları adlandırmır. Əvəzliyin xüsusiyyətləri haqqında bir qədər əvvəl məlumat verildiyi üçün burada təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, əvəzlik əşya, hadisə, əlaməti artıq mövcud olan ad vasitəsilə adlandırır və yalnız konkret nitq situasiyası şəraitində onları işarə edir.

F e l . Fel hərəkət və vəziyyəti bildirir; fellər təsriflənən (verba finita və ya verbum finitum) və təsriflənməyən (verba infinita və ya verbum non finitum) deyə iki formaya ayrılır. Təsriflənən fellər şəklə, zamana və şəxsə görə dəyişir, hərəkət və vəziyyəti prosesdə göstərir və cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir. Fel isimdən sonra ikinci nitq hissəsidir ki, özünə məxsus sözyaratma modellərinə malikdir. Felin şəkil, zaman və şəxs kateqoriyalarından əlavə təsirlilik-təsirsizlik, təsdiq-inkar, məna növləri, tərz kateqoriyaları da vardır.

Felin təsriflənməyən formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama daxildir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında hərəkət adları da felə daxil edilir.

Z ə r f . Zərf ümumi, geniş mənada şəraiti bildirən sözlərdir. Zərf hərəkətə və ya vəziyyətə aid zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd, nəticə, tərz ifadə edir. Zərflər hərəkət və ya vəziyyətlə bağlı olduğu üçün ya cümlənin fellə ifadə edilmiş üzvünə, ya da bütövlükdə cümləyə aid olur.

Köməkçi nitq hissələri. Köməkçi nitq hissələri haqqında M.H.Hüseynzadə belə yazır: «Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənası olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri cümlənin təşkilində yardımçı rola malikdir. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibətləri təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında rəngarəng calarlıqlar və emosional-ekspressiv boyalar yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımdan köməkçi nitq hissələrinin özlərini də iki qismə ayırmaq olar:

A. Sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcı daxildir.

B. Müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözləri daxil etmək olar.

Köməkçi nitq hissələri içərisində modal sözlərin ilkin məna ilə, yəni yarandığı nitq hissəsi ilə bağlılığı daha aydın hiss olunur və buna görə, digər köməkçi nitq hissələrinə nisbətən modal sözlərin bir qismində lüğəvi məna bildirmək meyli qüvvətlidir¹.

Q o ş m a . Qoşma köməkçi nitq hissəsidir. O, isim və substantivləşmiş digər nitq hissələrinə qoşulur, onlardan sonra işlənir və qoşulduğu sözlə sonra gələn söz arasında müxtəlif sintaktik münasibətlər əmələ gətirilməsinə xidmət edir. Dildə qoşma şəkilçilərin funksiyasına bənzər vəzifə yerinə yetirir. Buna görə də qoşma qrammatik vasitələrdən biri sayılır. Lakin qrammatik vasitə kimi qoşma ilə şəkilçi morfemi eyniləşdirmək olmaz: qoşma müstəqil söz kimi işlənir, şəkilçi işlənmiş; qoşma heç vaxt şəkilçini əvəz edə bilmir, onun yerində işlənmiş; nəhayət, qoşmalarla şəkilçi morfemlərin qrammatik mənaları da tam eyniyyət təşkil etmir.

B a ğ l a y ı c ı . Bağlayıcılar cümlədə sözləri və cümlələri bir-birinə bağlayan köməkçi sözlər, qrammatik vasitələrdir. Bağlayıcılar müxtəlif qrammatik mənalar – birləşdirmə, ardıcılıq, səbəb, məqsəd, qarşılaşdırma, ziddiyyət, aydınlaşdırma, bölüşdürmə və s. mənalar ifadə edir.

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1983, s. 17.

Ə d a t . Ədatlar cümlədə ifadə edilən fikrə müxtəlif mənə çalarlığı və ya emosional-ekspressiv çalarlıq verir.

M o d a l s ö z l ər . Bu kateqoriyaya daxil olan sözlər cümlədə irəli sürülən fikrə münasibət ifadə edir. Ədatların da, modal sözlərin də emosional-ekspressiv mənə çaları yaratmasına baxmayaraq onları qarışdırmaq olmaz.

Xüsusi nitq hissələri. Xüsusi nitq hissələri elə sözləri birləşdirir ki, onları bu və ya digər səbəbdən nə əsas nitq hissələrinə, nə də köməkçi nitq hissələrinə daxil etmək mümkündür.

N i d a . Nidalar hiss və emosiyanı vasitəsiz ifadə edən sözlərdir. Onlar hiss və emosiyanı bilavasitə ifadə etsə də adlandırmır. Ədatlar da, modal sözlər də, nidalar da emosionallıq bildirmək qabiliyyətinə malikdir, lakin onlar ayrı-ayrı kateqoriyaya daxil olan sözlərdir. Nidalar «danışanın nitqin məzmununa uyğun gələn əhvali-ruhiyyəsini ifadə edir. Nidalar bu əhvali-ruhiyyə ilə bilavasitə bağlı olub, ona intellektual münasibət bildirmir və bununla da modal sözlərlən fərqlənir»¹.

T ə q l i d i s ö z l ər . Təqlidi sözlər təbiətdəki səsləri əslinə oxşar şəkildə yamsılayan və ya müəyyən obrazın (görüşünün) təsvirini danışq səsləri ilə verən nitq hissəsidir.

P r e d i k a t i v s ö z l ər . Bu nitq hissəsi nəyin isə mövcud olub-olmamasını bildirir və cümlədə yalnız xəbər vəzifəsini yerinə yetirir.

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 26.

İSİM

Ümumi məlumat

Göytürk dilində işlənmiş nitq hissələri arasında isim xüsusi mövqə tutur. Belə ki, qədim türk abidələri dilinin leksikasının təxminən yarısı ismin payına düşür. Bundan başqa, müxtəlif sözdüzdəldici şəkilçilər vasitəsi ilə isimlərdən digər nitq hissələri də yaranır.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də isim maddi varlıq olan əşyaların və maddi varlıq olmayan, xəyali olan əşyaların adlarını bildirir, başqa sözlə desək, isim konkret əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirir.

Adbildirmə baxımından göytürk dilində işlənən isimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xüsusi insan adları bildirən isimlər. Göytürk dilində, daha doğrusu, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində 262 kişi və 2 qadın adına rast gəlirik. Bir qayda olaraq, qədim türk adları indiki kimi sabit xarakter daşımır, şəxsin ictimai vəziyyəti dəyişdikcə onun adı da ictimai vəziyyətinə uyğun olaraq dəyişir. Ehtimal ki, Orxon-Yenisey dövründə türk anadan olduqda ona ad qoyulmazmış, müəyyən yaşa çatdıqdan sonra göstərdiyi igidlik, qəhrəmanlıqla əlaqədar olaraq, türkə ad verilmiş. Başqa sözlə, türkə ad qoyulmazmış, o, adı özü qazanarmış. «Ad qazanmaq» ifadəsi də buradan meydana gəlmişdir. Qazandığı ad türkə həmişəlik verilməzmiş; yeni igidlik göstərdikdə türk yeni ad qazanarmış. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində ikinci türk xaqanlığının banisi İltəris xaqan adlandırılır. Onun uşaqlıqda necə adlandırıldığı, gənclik illərində necə çağırıldığı bizə bəlli deyil, lakin sonralar xaqan olan bu şəxsin qəbilə başçısı olduğu zaman adının *Kuthuğ xan* olduğu tarixi mənbələrdən məlumdur. *Kut* qədim türk dilində «bəxt» deməkdir, *-luğ* şəkilçisi isə müasir Azərbaycan dilindəki *-lu* şəkilçisinə uyğun gəlir. *Kuthuğ* sözü «bəxtli», «xoşbəxt» deməkdir; *Kuthuğ kan* isə «Xoşbəxt xan» deməkdir. Bu ad bir qəbilə başçısı kimi onu daşryanın ictimai vəziyyətini tamamilə ifadə edirdi, çünki Kutluğ qəbilə başçısı olduğu qısa bir müddətdə bəxti olduğu üçün öz qəbiləsini yüksəldə bilmişdi. Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə Kutluğ və onun əskərləri hərbi yürüşlər sayəsində xeyli varlanmışdılar. Böyük bir

dövlətin başçısı, xaqanı olduqdan sonra Kutluğ yeni ad qəbil edir: *İltəris//İltəriş*. Qədim türk dilində *el* sözü həm *il*, həm də *el* şəklində işlənir (bu, görünür, dialekt fərqi; qədim türk dilində iki böyük dialekt olmuşdur: *i* - dialekti –*il, biş-, iki, yigirmi, yiti* və *e* - dialekti – *el, beş, eki, yegirmi, yeti*). *Töri* sözü qədim türk dilində qanun mənasını verən *törü* sözündən törəmişdir. *-s//ş* şəkilçisi isə fəlin qayıdış növ şəkilçisinə uyğun gəlir və, nə isə, ona yaxın məna ifadə edir. Beləliklə, *İltəris/Eltəris* sözünün tərcüməsi «El üçün qanun qoyan», «elin qanununu özündə təcəssüm etdirən», «eldə qanun-qayda yaradan» məfhumuna uyğun gəlir. Yeni ad Kutluğ xanın yeni mövqeyinə uyğun gəlirdi. İltəris xaqandan sonra onun kiçik qardaşı taxta oturur. Böyük qardaşının sağlığında o, Moçur (yəni, Bəy çor) xan adlanırdı (gənclik adı biza bəlii deyil). Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində o, Kapağan xaqan adlandırılır. İstər Çin, istərsə qədim türk mənbələrindən məlum olur ki, xaqan olduğu 23 il ərzində bu xaqan türk dövlətinin sərhədlərini xeyli genişləndirmiş, qonşu qəbilə və xalqların torpaqlarını fəth etmişdi. *Kapağan* sözünün kökü *kap* felidir, Azərbaycan dilindəki *qapmaq* feli ilə ekvivalentdir. *-ağan* şəkilçisi istər qədim türk, istərsə müasir Azərbaycan dilində (habelə həmin şəkilçinin mövcud olduğu bütün türk dillərində) fellərdən daimi xasiyyət bildirən sifət əmələ gətirir. *Kapağan* «xasiyyəti qapmaq olan» deməkdir, cvfemik tərcüməsi «Fateh» ola bilər. *Kapağan kağan* ifadəsi *Fateh xaqan* ifadəsinə uyğun gəlir. Eləcə də *Bilgə kağan* – «müdrək, bilikli xaqan», *Tonyukuk* – «qatırın möhkəm (sərt) dirnağı», başqa bir fikrə görə, «qiymətli inci», *İlbilgə katun* – «elin müdrək xatunu» və s. deməkdir.

Belə ad verilmə adətində XI əsr ədəbi abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da rast gəlirik. Buğac boyunu xatırlatmaq kifayətdir.

Qədim türk qəbilələrində qızlara ad qoyulması adəti haqqında əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Ümumiyyətlə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində qadın adlarına, demək olar ki, təsadüf edilmir. Abidələrdə gözəllik və ailə rifahı ilahəsi Umay və İltəris xaqanın arvadı İlbilgə xatunun adlarına rast gəlirik.

2. İnsanlar arasında qohumluq münasibəti bildirən isimlər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin janrı elədir ki, burada qohumluq münasibətlərini göstərən isimlərin işlədilməsi məh-

dudlaşır. Abidələrdə aşağıdakı qohumluq münasibətləri bildirən sözlərə təsadüf edirik:

ög (KTşm 9) «ana», *ata* (Süci) «ata», *kañ* (KTş5) «ata», *eçü* (KTş 19) «əmi», «dayı, böyük (kişi) qohumu», *əkəç* (Y 48) «bibisi», «xala», *eçü-apa* (KTş 1) «əcdad», *apa* (KTş 19) «əcdad», «böyük qohumu», *apa* (BKc 13) «bibisi», «xala», «böyük bacı», *sinül* (KTş 20) «kiçik bacı», *eçi* (KTş 5) «böyük qardaş», *ini* (KTş 5) «kiçik qardaş», *atı* (O 4) «kiçik qohumu», *atı* (Süci) «nəvə», *yigin* (KÇ 21) «nəvə», *əkə* (KTşm 9) «böyük qadın qohumu», *iniyigün* (KTc 1) «kiçik kişi qohumu», *oğul* (KTş 24) «oğul».

3. İnsandan başqa bütün digər canlıların – heyvan, quş, balıq və s. adlarını bildirən isimlər:

ingək (T 15) «inək», *ingən* (Y 28) «dəvə», *sona* (Y 28) «sona», «ördək», «qu quşu», *çahlı* (Y 48) «şahin», *sığun* (BKq 5) «sığın», *kis* (BKc 12) «maral», *yılan* (H-T 7) «ilan», *at* (KTşm 4) «at», *həri* (KTş 12) «qurd», «canavar», *biçin* (KTşmş) «meymun», *ıt* (BKc 10) «it», *koş* (KTş 12) «qoyun», *tabışğan* (MÇ 20) «dovşan», *takığu* (MÇ 43) «toyuq», *tiyin* (BKc 12) «dələ» və s.

4. Cansız əşya adları bildirən isimlər:

balık (KTşm 4) «şəhər», *tahıy* (KTc 3) «dəniz», *kol* (MÇ 15) «çay», *ügüz* (KTc 3) «çay», *ot* (BKş 27) «od», *köbürgə* (BKq 4) «körpü», *kutay* (KTc 5) «ipək», *isigiti* (KTc 5) «taxıl», *ok* (T 19) «ox», *kapıç* (KÇ 16) «qapı», *taş* (KTc 13) «daş», *tağ* (KTş 12) «dağ», *iğac* (T 25) «ağac», *sub* (KTş 11) «su», *ton* (KTş 29) «don», «paltar», *yazı* (KTc 3) «yazı (meşəli çöl, məsələn, Qarayazı)», *çöl* (T 23) «çöl» və s.

5. Mücərrəd məfhum və mənəvi anlayış bildirən isimlər:

Tenri (KTc 1) «tanrı», «allah», «göylər», «fələk», *kəç* (KTşm 3) «qisas», *ohut* (T 37) «ar», «həya», *ay* (KTc 3) «şüur», *amgak* (KTş 19) «əzab», «əziyyət», *mağ* (BKc 15) «tərif», *ılık* (Çarış 2) «rifah», *buñ* (KTc 5) «qəm», «qüssə», «kədər», *edgü* (Çarış 2) «səadət», *törü* (KTş 31) «qanun» və s.

6. Təbiət hadisələri adlarını bildirən isimlər. Belə isimlərə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində çox az təsadüf edilir, çünki epitafidə təbiət təsviri olmur. Üç abidədə (KTş 35, BKş 27, T 25) *kar* «qar» sözüne rast gəlirik.

7. İctimai və müxtəlif hadisə adları bildirən isimlər: *təblig* (KTş 6) «təhrik», *kürlig* (KTş 6) «hiyləgərlik», «biçlik», bulğanç

(T 22) «ixtişaş», *barıǵ* (O 3) «səfər», *ab* (KÇ 9) «ov», *közünç* (Y 28) «arzu», *azənç* (E 28) «adət» və s.

8. Zaman adları bildirən isimlər:

yıl (KTş 38) «il», *yaz* (BKş 31) «yaz», *yay* (BKq 3) «yay», *küz* (KTşm 11) «payız», *kış* (KTşm 8) «qış», *ay* (KTşm ş) «ay», *kün* (KT şm 12) «gün», *tün* (T 12) «gecə», *küntüz* (KTş 27) «gündüz», *kiçə* (MÇ 13) «gecə».

9. Keyfiyyət və əlamət bildirən isimlər:

aǵrı (BKc 9) «ağrı», «xəstəlik», *bökü* (T 50) «qəhrəman», *toǵa* (KTş 35) «xəstəlik», *ərdəm* (KÇ 12) «rəşadət», «igidlik», *aç-sık* (KTc 8) «acliq», *tosık* (KTc 8) «toxluq» və s.

10. Sənət və ixtisas adları bildirən isimlər:

mar (Süci) «müəllim», *tamǵaçı* (KTşm 13) «möhürdar», *elçi* (Y 1) «elçi», *çıkan* (KTşm 13) «doşyonan», *bədizçi* (KTş 11) «na-xışçı» və s.

11. Müxtəlif vəzifə və rütbə adları bildirən isimlər. Belə isimlərə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində çoxlu miqdarda təsadüf edilir:

kaǵan (KTş 5) «xaqan», *kan* (KTş 24) «xan», *şad* (KTş 14) «xandan (xaqandan) sonra ən böyük vəzifə», *yabǵu* (KTş 14) «dövlətin bir hissəsini idarə edən adam», *tutuk* (KTş 38) «canişin», «işğal edilmiş ərazini idarə edən adam», *buyuruk* (KTc 1) «kiçik rütbə adıdır», *ıçrəki* (KTc 2) «dövlət daxilində vəzifə adıdır», *tarkan* (T 6) «məhkəmə sistemində vəzifə adı», *çor* (KTş 32) «ən yüksək hərbi rütbə; sənin (KTş 32) çince «general» sözündən götürülmüşdür və s.

12. Hal və hərəkət adı bildirən isimlər. Belə isimlər göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində fəllərdən yaranır.

uruş (O 2) «vuruş», *sünüş* (KTş 40) «döyüş», *soruǵ* (Sücai) «sorğu», *akun* (Y 2) «axın» və s.

13. Şəhər, çay, göl, dağ, yer və s. adları bildirən isimlər. Belə isimləri iki qrupa ayırmaq olar.

a) Xüsusi yer adlarını bildirən isimlər:

Yinçü (KTş 39) «İnci çayı» (indiki Zərəfşan çayı); *Orkun* (MÇ 3) «Orxon çayı» (Monqolustanda Selenqanın qoludur); *İrtis* (BKş 27) «İrtiş çayı» (Ob çayının qolu); *Bayırkı* (KTş 37) «Baykal gölünün cənubi-şərqində yer adı»; *Şantur* (KTc 3) «Şandun yazı» (Çində düz adıdır); *Təmir kapıǵ* (KTc 4) «Daşkəndlə Almatı arasındakı Buzqala keçidi», *Baybalık* (MÇ 44) «Varlışəhər» (uy-

ğurların paytaxtı); *Besbalık* (BKş 28) «Beşşəhər» (Çinin Urumçi və Quçan şəhərləri arasında xərabəlikləri indi də durur); *Karakum* (MÇ 28) «Qara qum», *Kögmən* (yış) (BKş 27) «Kögmən meşəli dağları», *Ötükan* (yış) (KTş 3) «Ötükan meşəli dağları» (indiki Xanqay dağları); *Sonq* (göl) (Y 28) «Sonalar gölü» və s.

b) ümumi isimlər:

balık (KTş 12) «şəhər», *bark* (BKş 32) «bina», «saray», *yer* (BKş 29) «yer», *ordu* (KTşm 9) «orda», *göl* (KTş 32) «göl» *kol* (MÇ 15) «çay», *ügüz* (KTş 39) «çay», *tağ* (T 47) «dağ», *eb* (BKş 25) «ev», *tahuy* (KTc 3) «dəniz» və s.

İsmin mənaca növləri

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənmiş isimləri mənasına görə üç qrupa ayırmaq olar:

1. Konkret əşya və mücərrəd anlayış bildirən isimlər.
2. Xüsusi və ümumi isimlər.
3. Təklil və topluluq bildirən isimlər.

1. Konkret əşya və mücərrəd anlayış bildirən isimlər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mücərrəd anlayış bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən sayca çox azdır. Müasir türk dillərində isə bunun əksini müşahidə edirik. Belə ki, müasir türk dillərində mücərrəd anlayış, məfhum bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən, bəlkə də, çoxdur. Bu onu göstərir ki, insan təfəkkürü inkişaf etdikcə daha çox abstraktlaşdırmaya meyl göstərir. Bunun nəticəsində də dildə mücərrəd anlayış bildirən sözlər konkret əşya adı bildirən sözlərə nisbətən dəfələrlə artıq sürətlə artır. Türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründən müasir dövrə qədər keçdiyi on üç əsrlik inkişaf yolu buna nümunə ola bilər.

Konkret isimlər konkret əşya, varlıq adını bildirir; məsələn: *ağac* (T 25) «ağac», *ot* (KTş 27) «od», *goy* (KTş 12) «qoyun», *sub* (BKş 40) «su», *tağ* (T 44) «dağ», *kisi* (KTc 7) «adam», *taş* (BKc 15) «daş», *buka* (T 5) «buğa», *göl* (KTş 34) «göl», *eb* (KTşm 1) «ev», *ər* (KTş 11) «döyüşçü», *kapiğ* (KTş 7) «qapı» və s.

Mücərrəd isimlər maddi olmayan və varlıq kimi təsəvvür edilən əşyaların adlarını bildirir. Belə isimlərə göytürk dilində az rast gəlirik; məsələn: *açsık* (KTc 8) «acliq», *tosık* (KTc 8) «tox-

luq», *kut* (KTc 9) «bəxt», *kur* (BKş 36) «ləyaqət», *bun* (T 57) «qüssə», *kürlic* (KTş 6) «hiyləgərlik», *gözünç* (Y 28) «arzu», *obut* (T 37) «həya», *azənç* (Y 28) «adət», *ay* (KTc 3) «şüür», *mağ* (BKc 15) «tərif» və s.

2. Xüsusi və ümumi isimlər. Konkret isimlər öz növbəsində iki qrupa ayrılır: xüsusi isimlər və ümumi isimlər.

Xüsusi isimlər. Bütün dillərdə olduğu kimi, göytürk dilində də xüsusi isimlər tək varlıqların adlarını bildirir və eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən xüsusi isimləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: antroponimik adlar (antroponimiya) – xüsusi insan adları və toponimik adlar (toponimiya) – şəhər, dağ, çay, göl, ölkə, yer və s. adları.

A. Antroponimik adlar: *Tonyukuk* (T 59), *Torğul* (İ 1), *Azman* (KTşm 5), *Işbara* (O 1), *Bumin* (KTş 1), *İstəmi* (KTş 1), *Kül tigin* (KTş 26), *Kül İrkin* (BKc 14), *Kuşu* (KTşm 1), *Kara İnançu* (BKş 37), *Bukun* (Y 43), *Yoluğ tigin* (KTc 13), *Ozmuş* (MÇ 9), *Külü çur* (KÇ 2), *İlbilgə katun* (KTş 11), *İltəris* (KTş 11), *Yağlakar* (Süci), *Kapağan* (T 51), *Etrük* (Y 50), *Kara Bars* (Y 1), *Esin* (Y 29), *Urı* (Y 26), *Umay* (KTş 31), *Ərən Uluğ* (Y 29) və s.

B. Toponimik adlar: *Tüpüt* (KTc 3) «Tibet», *Ötükən* (KTc 8) meşəli dağlardır, *Tabğaç* (KTc 5) «Çin», *Kem* (BKş 26) «Yeni-sey», *Səlanə* (MÇ 26) «Selenqa», *Yaşıl üzgüz* (KTş 17) «Yaşıl çay» (Çindəki Qoanq-qo çayının türk adı), *Təmir kapıç* (KTc 4) «Dəmir qapı» (Buzqala keçidi), *Kara göl* (KTşm 2) «Qara göb», *Toğu balıq* (KTşm 4) «Toğu şəhəri», *Besbalıq* (KÇ 11) «Beşşəhər» və s.

Ümumi isimlər. Bunlar eynicinsli əşyaların adlarını bildirir. Xüsusi isimlərdən başqa qalan bütün konkret əşya adları bildirən isimlər və bütün mücərrəd anlayış bildirən isimlər ümumi isimlərə daxildir.

3. Təklilik və topluluq bildirən isimlər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində ümumi isimlərin bir hissəsi heç bir qrammatik göstərici qəbul etmədən təklilik, bir hissəsi yenə də heç bir qrammatik göstərici qəbul etmədən çoxluq, topluluq bildirir. Məzmununda cəmlilik olmayan isimlərə təklilik bildirən isimlər deyilir; məsələn: *balıq* (BKş 28) «şəhər», *əlig* (KTş 38) «əb», *ok* (KTş 33) «ox», *kapıç* (KTc 4) «qapı», *at* (KTş 33) «at», *urğan* (Y 41) «yorğan», *taş* (KTc 12) «daş» və s.

Kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi (cəmlilik şəkilçisi), qəbul etmədən məzmununda cəmlilik olan isimlərə toplu isimlər deyilir; məsələn: *sü* (KTş 32) «qoşun», *el* (KTş 4) «el», *bodun* (KTş 14) «xalq», *yılkı* (BKş 38) «ilx», *yont* (MÇ 48) «ilx» və s.

İsmin quruluşca növləri

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sözlər quruluşuna görə yekcins deyildir. Sözlərin bir qismi yalnız təkcə bir kökdən ibarət olur, digər qismi köklə sözdüzəldici şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlir, üçüncü bir qism sözlər isə iki və ya daha artıq kökün birləşməsindən əmələ gəlir. Bu nöqtəyindən göytürk dilində işlənmiş sözləri quruluşuna görə dörd tipə ayırmaq olar: 1) sadə isimlər, 2) düzəlmə isimlər, 3) mürəkkəb isimlər və 4) tərkibi isimlər.

S a d ə i s i m l ə r . Göytürk dilinin lügət tərkibinin əsas hissəsini sadə sözlər, o cümlədən sadə isimlər təşkil edir. Göytürk dilində sadə isimlər, əsasən, bir və ikihecalı olur, üç və dörd hecalı sözlərə nadir hallarda rast gəlirik. Qeyd etmək lazımdır ki, üç və dörd hecalı isimlər ya terminlər, ya da xüsusi adlar (antroponimik, toponimik, etnik və s. adlar) olur. Ümumişlək isimlər arasında üç və dörd hecalı isimlərə, demək olar ki, təsadüf edilmir. Bir və iki hecalı sözlər arasında birhecalı sözlər üstünlük təşkil edir. Bu fakt onu göstərir ki, dilin, o cümlədən türk dillərinin yarandığı dövrdə, əsasən, birhecalı sözlər yaranır, dil inkişaf etdikcə sözdəki hecaların sayı da artır.

Göytürk dilində sadə isimlər həm konkret əşyaların adlarını, həm də mücərrəd anlayışları bildirir; məsələn: *tenri* «tanrı», *sub* «su», *şah* «şöhrət», *kü* «küy», *sab* «nitq», *taş* «daş», *kağan* «xaqan», *kan* «xan», *iğac* «ağac», *il* «el», *yıl* «il», *yol* «yol», *kul* «qul», *kün* «qul» (qadın), *kız* «qız», *ton* «don» (paltar), *sü* «qoşun», *sünüg* «süngü», *yılkı* «ilx», *til* «dib», *baş* «baş», *kulkak* «qulaq», *adiğ* «ay» və s.

D ü z ə l t m ə i s i m l ə r . Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də düzəlmə isimlər sadə söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaq vasitəsilə yaradılır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərindəki isimdüzəldən şəkilçilərlə müasir türk dillərindəki isimdüzəldən şəkilçilər arasında o qədər də fərq yoxdur. Bir qisim göytürk dili şəkilçiləri müasir dövrə gə-

lib çatmamış, bir qismi isə bəzi fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Öz növbəsində müasir türk dillərində işlənən bir sıra isimdüzəldən şəkilçilərə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində rast gəlmirik. Bu xüsusiyyət bir sıra obyektiv səbəblərdən irəli gəlir. Əvvəln, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili hələ heç də qədim türk dili demək deyildir. Ola bilər ki, abidələrin dilində işlənməyən bu və ya digər sözdüzəldici şəkilçi qədim türk qəbilələrinin canlı danışq dilində işlənsin. İkincisi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnləri o qədər qısadır ki, qədim türk dilində işlənməmiş bütün sözdüzəldici şəkilçilərin bu abidələrdə öz əksini tapa biləcəyini təsəvvürə gətirmək olmaz. Heç kim iddia edə bilməz ki, müasir Azərbaycan dilində işlədilən bütün sözdüzəldici şəkilçilər müasir Azərbaycan yazıcısının iki-üç cildlik romanında öz əksini tapa bilər. Nəhayət, üçüncüsü, müasir türk dillərində işlənən isimdüzəldən şəkilçilərin bir qismi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründən müasir türk dilləri dövrünədək keçmiş on üç əsrlik inkişaf dövründə yaranmışdır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilində isim düzəldən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: a) adlardan isim düzəldən şəkilçilər və b) fəllərdən isim düzəldən şəkilçilər.

A. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər.

Belə şəkilçilər yalnız adlara artırılıb onlardan yeni mənalı adlar - isimlər yaradır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində adlardan isim düzəldən aşağıdakı şəkilçilər vardır:

1. *-çt, -çt*. Bu, göytürk dilində ən çox işlək şəkilçidir; əsasən, adlardan isim düzəltməyə xidmət edir, lakin bəzən fəll köklərinə bitişdirilərək onlardan da isim yaradır. Göytürk dilində onun dodaqlanan variantına (*-çt, -çt*) təsadüf edilmir. Göytürk dilində *-çt, -çt* şəkilçiləri ilə yaradılmış yeni sözlər (isimlər) aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) Sənət və peşə bildirən adlara artırılaraq həmin sənət, peşə ilə məşğul olan şəxsi bildirir; məsələn: *Tabğaç kağanta b ə d i z ç i k ə l i r t i m* (KT 11) «Çin xaqanından naxışçı (naxışçıdan) gətirdim...» *kisrə tabğaç kağanta b ə d i z ç i k k o r - k ə l i r t i m* (BK şm 14) «...sonra Çin xaqanından naxışçıları çoxluca gətirdim». *İçrəki b ə d i z ç i g e t i* (BK şm 14) «Daxili naxışçını göndərdi».

b) Maddi əsas bildirən sözlərə artırılaraq vəzifə və rütbə bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *On ok oğım türgis kağanta*

Makraç tamğacı, *Oğuz Bilgə tamğacı kəlti* (KTşm 13). «On ox oğlum türgis xaqanından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi». *A y ğ u ç i s i bilgə ermiş* (T 10) «Məsləhətçisi (vəzir) müdrik imiş».

c) Proses bildirən sözlərə artırılaraq prosesi icra edən şəxsi bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Bark it gü ç i, bədir yaratmışma bitig taş itgü ç i Tabğaç kağan çikam Çan sənün kəlti* (KTşm 13) «Bina tikən, bəzək vurulan yazılı daşı düzəldən Çin xaqanının daş yonarı Çan sənün gəldi». *Y o ğ ç i, s i ğ i t ç i kitay, tatabı bodun başlayı Udar sənün kəlti* (KTşm 11-12) «Ağlayan, sığrıyan kitay və tatabı xalqlarının başında Udar sənün gəldi».

ç) Müxtəlif mənə bildirən sözlərə bitişərək əşyadan adından şəxs bildirən isimlər yaradır; məsələn: *On tutuk y o r ç i n yaraqlıq əlgin tutdı* (KTş 32) «On tutukun sərkərdəsini yaraqlı əli ilə tutdu». *Y a ğ i ç i s i yemə bən ertim* (T 50) «Düşmənlə vuruşanı da mən idim». *Ben tenri elinkə el ç i s i ertim* (Y 1) «Mən müqəddəs elimin elçisi idim».

d) Məkan mənəsi ifadə edən sözlərə artırıldıqda məkanla əlaqədar şəxs mənəsi ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məsələn: *Y i r ç i y e r yanılıp boğazlandı* (T 26) «Bələdçi yeri səhv saldığı üçün boğazlandı». *Kadaşım, sizimə y o l ç i b e n* (Y 44) «Yoldaşım, sizə yolçuyam».

e) Mücərrəd mənalı isimlərə artırılıb keyfiyyət, xüsusiyyət bildirən isimlər yaradır; məsələn: ... *tabğaç badun... a r m a k - ç i s i n ü ç ü n... türk bodun illədük ilin içğini idmiş* (KTş 6) «... tabğaç xalqı... yalanı güclü olduğu üçün... türk xalqı qurduğu dövlətini dağıtmış».

ə) Qeyd etmək lazımdır ki, *-çı* şəkilçisi fellərə artırılıb onlardan şəxs bildirən isimlər düzəldə bilir; məsələn: *O n t u t u k y o r ç i n yaraqlıq əlgin tutdı* (KTş 32) «On tutukun sərkərdəsini yaraqlı əli ilə tutdu».

Bu cümlədə *yor* sözü fel əsasıdır və «getmək» mənəsini ifadə edir: *-çı* şəkilçisi felə artırılmışdır».

2. *-lk, -lik*. Bu şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində az işlənir, həm də isimdən daha çox sifət çaları daşıyan sözlər düzəldir. Məhz bunu nəzərə alaraq, V.V.Radlov yazırdı ki, Orxon-Yenisey abidələrinin yaradıldığı dövrdə türk dillərində *-lk, -lik* və xalis sifət düzəldən *-liq, -lig* şəkilçilərinin mənası tam diferensiallaşmamışdı. V.V.Radlovun fikrinə görə, sonralar

cənub-qərb qrupu türk dillərində *-liğ*, *-lik* şəkilçilərinin son samiti düşmüş (*tirik* «dir», *ölüg* «ölü», *kapiğ* «qap», *sarığ* «sarı» sözlərində olduğu kimi) və sifət düzəldən *-li*, *-li* şəkilçiləri yaranmışdır. *-lik*, *-lik* şəkilçiləri isə mənasına görə əvvəlki şəkilçilərdən ayrılmış, yalnız isim düzəldən şəkilçi kimi işlənmişdir¹. Lakin türko-loqlardan P.M.Meliöranski² və F.Y.Korş³ bu fikrin əleyhinə çıxmış və göstərmişlər ki, ehtimaldan hər iki şəkilçinin mənalılarında fərq olmuşdur; *-lik*, *-lik* şəkilçisi isim düzəldilmiş, *-liğ*, *-liğ* şəkilçisi vasitəsilə isə sifət düzəldilmişdir.

Göytürk dilində *-liğ*, *-liğ* və *-li*, *-li* şəkilçiləri paralel işlənmişdir. Bu şəkilçilər təkhecalı sözlərə qoşulduqda yalnız sifət əmələ gətirmişdir. *-lik*, *-lik* şəkilçisi isə *-li*, *-li* şəkilçisi ilə paralel işlənir və onun əmələ gətirdiyi mənada həm isimlik, həm də sifətlik xüsusiyyəti özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir cənub-qərb qrupu türk dillərində *-lik*, *-lik* və *-liğ>li* *-liğ>li* şəkilçiləri paralel olaraq həm isimdüzəldən, həm də sifətdüzəldən şəkilçilər kimi işlənir.

-lik, *-lik* şəkilçisi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində üç məqamda işlənir:

a) Müxtəlif mənalı isimlərə qoşularaq mücərrəd anlayış ifadə edən isimlər yaradır (*bəqlik*-bəylik, *silik*-bakirə, *taplağulik*-toplamaq, *üzgülik*-üzmək, *kokuluk*-qoxuluq); məsələn: *Tabğaç kağanka bəqlik urı oğlun kul boltu, silik kız oğlun kün boltu* (KTŞ 7) «Bəyliyə layiq oğulların, bakirə qızların Çin xaqanına qul oldu». *Kokuluk... altun, gümüş kərgəksiz kəliürti* (BKc 11) «Qoxuluq... qızıl, gümüş sonsuz gətirdi.» ... *yuyka kalın bolsar, toplaqulik alp ermiş, yincə yoğun bolsar, üzgülik alp ermiş* (T 13-14) «... nazik qalın olsa, toplamaq hünər istər, incə yoğun olsa, üzmək hünər istər». *Yüz ər yüzi, bəglər bənizi, bəqlik kaşlı...* (Y 26) «Yüz igid üzü, bəylər bənizi, bəylik qaşı...»

¹ Ramoff W. Die Altürkische Inschriften der Mongolei. Neue Folge, 1895, sah. 46.

² П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб., 1899, sah. 95-97.

³ Ф.И.Корш. По поводу второй статьи П.М.Мелиоранского «О турецких элементах в языке «Слово о полку Игореве», Изв. АН, т. XI, СПб, 1906, с. 32-35.

b) Zaman mənası bildirən isimlərə artırılıb sifətəbənzər isimlər düzəldir (*yıllık-illik, күnlük-günlük*); məsələn: *Bır yıl-lık, tünən günlük bitigimin, bergünün anta yası taşka yaratıdım* (MÇ 21-22) «Min illik, on min günlük yazımı, işarələrimi orada yastı daşda yaratdırdım».

c) Bir sıra əşya mənalı isimlərə artırıldıqda yenə əşya ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məsələn: ... *sarığ altunun, örüg, kümüşün, kırğağlıq kutayın, əkinlik isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, boduma kazğımı birtim* (BK şm 11-12). «... sarı qızılımı, parlaq gümüşünü, qıraqılı ipəyini, əkinlik taxılımı, cins at və ayğırını, qara samurunu, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım». *Öl təgdükdə Bayırkunun ak adğırığ u d l i k i n sıy u r t u* (KTŞ 36) «O döyüşdə Bayırkunun ağ ayqırının budu sındı».

3. *-daş*. Göytürk dilində bu şəkilçi müxtəlif adlara artırılaraq dost, yoldaş, həmfikir, eyni məsləkə qulluq edən və s. mənaları ifadə edən isimlər düzəldir. Ə.Dəmirçizadə bu şəkilçini mürəkkəb şəkilçi hesab edir. Onun fikrincə, *-daş* şəkilçisi *-da* yerlik hal şəkilçisi ilə qədim türk dilində dost mənasını ifadə edən *eş* sözünün birləşməsindən törəmişdir¹. *-daş* şəkilçisinin Orxon abidələrinin mətnlərində işlədilməsinə təsadüf edilmir, ona yalnız Yenisey abidələrində rast gəlirik; məsələn: *Kanın tülbəri, kara bodun, külig kadaşım, sizimə, el eşin ər, ügüş ər, oğlan ər, küdəgümlərim, kız-gəlinlərin hökmədim* (Y 3) «Xanımın mülkü, qara xalq, məşhur dostum, sizdən, eldəki igid dostlarımdan, çoxlu igiddən, igid oğlanlardan, kürəkənlərimdən, qız gəlinlərimdən doymadım». *Anta alığ a d a ş ı m a , anta sizimə, edgü işimə adırıldım* (Y 11) «Orada əldə etdiyim (alıq, alınmış) dostumdan, orada sizdən, yaxşı dostumdan ayrıldım». *K a d a ş ı m adırıldım* (Y 13) «Dostlarımdan ayrıldım» və s.

Göründüyü kimi, *-daş* şəkilçisi göytürk dilində qeyri-məhsuldar işlənilir.

4. *-lak, -lək, -lağ, -ləg, -lük*. Müasir türk dillərində bu şəkilçi isim əmələ gətirir. Göytürk dilində bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi söz daha çox sifətlik xasiyyəti daşıyır; məsələn: ... *örün gümüşin, kırğağlıq kutayın, əkinlik isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, bədunuma kazğanı birtim, iti birtim* (BKşm

¹ Ə.Dəmirçizadə. 50 söz, Bakı, 1968, səh. 42-43.

11-12) «... işıldayan (parlaq) gümüşünü, qıraqlı ipöyini, əkinlik taxılını, miniklik atını, aygırını, qara maralını, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım, verdim». ... *öz lükki boz at erti* (KÇ 4) «... miniyi boz at idi». Misallardan görüldüyü kimi, bu şəkilçinin yaratdığı yeni söz daha çox sifət oxşayır. İkinci misalda hətta açıq «ə» saiti əvəzinə qapalı «ü» saiti işlənmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin son səsi cingiltili samitlə ifadə edilən variantına - *-lağ, -ləğ* şəklində işlənməsinə də rast gəlmək olur; məsələn: *Ödsəg, ötüləğ küç ... igidmiş kağanı yanıltı* (BKŞ 34-35) «Keçici, otücü gücün... yüksəltdiyi xaqanı yanıldı». *Yaşıl kaya ya y l a ğ t m , kızıl kaya k ı ş l a ğ t m* (IB 78) «... Yaşıl qaya yaylağım, qızıl (qırmızı) qaya qışlağım». *Yağak ığaç yaylağım, kuşğ ığaç k ı ş l a ğ t m* (IB 86) «Qoz ağacı yaylağım, quşlu ağac qışlağım».

Y.Məmmədov *lak, -lək* şəkilçinin adlardan fel düzəldən *-la, -lə* şəkilçisi ilə isim düzəldən *-k* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış olduğunu söyləyir; *qış+la+q, yay+la+q* sözlərində olduğu kimi. Lakin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərində rast gəldiyimiz yeganə söz (özlək, özlük) bu fikri təsdiq etməyə imkan vermir.

5. *-li, -li*. Bu şəkilçi göytürk dilində adlardan sifət düzəldir. Lakin onun düzəltdiyi iki sifət yanaşı işlənilib mürəkkəb söz əmələ gətirdikdə ismə çevrilir; məsələn: ... *inili-eçili kişürtükün üçün, b ə g l i - b o d u n l ı ğ y o n ş u r t u k u n ü ç ü n t ü r k b o d u n i l l ə d i k i l i n i ç ğ i n u i d m i s* (KTŞ 6) «... kiçikli-böyükü bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün, bəyli-xalqlı qiyama təhrik etdiyi üçün türk xalqı öz elini dağıtmış» ... *sü yorıp t ü n l i - k ü n l i y i t i ö d ü ş k ə s u b s ız k e ç d i m* (BKÇŞ) «... qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi sutkaya susuz keçdim».

Birinci cümlədə gözlənilmədiyi kimi, *bəgli-bodunlu* olmalı idi, lakin nədənsə, *bəgli-bodunluğ* (bəyli-xalqlı) yazılmışdır.

6. *-dam*. Bu şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində yalnız bir sözə qoşulub mücərrəd anlayış bildirən isim əmələ gətirir; məsələn: ... *tabğaçka bunca sünüsip alpin, ə r d ə - m i n ü ç ü n k ü b u n ç a t u d t* (KÇ 12) «... tabğaçda beləcə döyüşüb igidliyinə, rəşadətinə görə bu qədər şöhrət qazandı».

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, I, Bakı, 1979, s. 14.

7. *-an, -ən, -un, -ün, -ın, -in*. Konkret əşya adı bildirən sözlərə artırılıb konkret əşya adı bildirən isimlər düzəldir (*oğul — oğlan, hod — bodun, ar — arən, ört — örtən* və s.) məsələn: ... *otuz oğlan sağdıçları...* (Tl. 2) «otuz oğlan sağdıçları...» *Li Sün Tay sənün başadı bis yüz ə r ə n gəlti* (BKc 11) «Li Sün Tay başda olmaqla beş yüz ə r ə n gəldi». *Bu Tabğaçda yraya bək oğuz ara yeti ə r ə n yağı bolmuş* (O 5) «Bu Çindən şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi ə r ə n yağı olmuş». *Türk sir b o d u n yerintə bod kalmatı* (T 3-4) «Türk sir xalqının yerində boy (tayfa) qalmadı» və s.

8. *-ğan, -kən*. Göytürk dilində bir ada artırılıb mücərrəd anlayış bildirən isim düzəltdiyinə təsadüf edilmişdir (*tenri-tenrikən*); məsələn: *T e n r i k ə n k ə isig bertig tiyin yarlıkamıs, şad atıq anta bermis* (O 6) «Tanrısifətə işini verdin deyə fərman vermiş, şad adını onda vermiş».

9. *-liğ, -lig*. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi adlardan sifət düzəldir. Lakin abidələrin dilində bu şəkilçinin yaratdığı sözlər substantivləşərək isim mövqeyində işlənir; məsələn: ... *illigig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıraıdumuz, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtimiz* (KTŞ18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanlığı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik.»

10. *-ə*. Zərfdən isim düzəldir; məsələn: *K i ç ə yaruk batur erigli sünüsdim* (MÇ 13) «Gecə ay batırkən döyüşdüm».

11. *-tüz*. İsimdən isim düzəldir; məsələn: *Türk bodun üçün ün udımadım, küntüz ohımadım* (KTŞ 27) «Türk xalqı üçün gecə uyumadımı, gündüz oturmadım».

12. *-gin*. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir; məsələn: *Ə r ə r d ə m i n k u z s i z i m , e l g i n k a ğ a d a ş ı m s i z i m* (Y 41) «Döyüşçü ə r d ə m l i y i m d ə n , ... s i z d ə n e l ü ç ü n o l a n q o h u m l a r ı m , s i z d ə n ...».

13. *-əç*. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir.

14. *-məç*. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir.

15. *-at*. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir.

Hər üç şəkilçinin düzəltdiyi sözlərə 41-ci Yenisey abidəsində rast gəlirik: *Ə r ə r d ə l i n i m , a d a k a , ə g ə ç i m ə , a n a , ə g m ə ç , ə g ə t y e r i l t i m* (Y 41) «Döyüşçü rəşadətimdən, atamdan, bibimdən, anamdan, arvadımdan, könüzümdən ayrıldım».

16. *-ti (isig «isti» - isigti «taxıl»)*. Bu şəkilçi adlardan isimlər düzəldir; məsələn. *Altun, gümüş, i s i g t i , k u t a y b u n ş ı z a n ç a b i r ü r*

tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yumşak ermiş (KTc 5) «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək saysız-hesabsız o qədər verən Çin xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş».

B. Feldən isim düzəldən şəkilçilər. Göytürk dilində feldən isim düzəldən şəkilçilər adlardan isim düzəldən şəkilçilərə nisbətən həm sayca çoxdur, həm də müxtəlif mənə çaları yaratma baxımından zəngindir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində fellərdən isim düzəldən aşağıdakı şəkilçilərin işləndiyinə rast gəlirik:

1. *-ış, -iş, -uş, -üş.* Hərəkət və vəziyyət bildirən fellərə artırılıb proses adı və nadir hallarda hərəkətin nəticəsi adı bildirən isimlər əmələ gətirir; məsələn: ... *ebkə təgdükim u r u ş kılıp...* (O 10) «... evə dəydiyim vuruş qılıb...». *Kül tigin ol s ü n ü ş d ə otuz yaşayur erti* (KTşm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Sü t ə g i s i n t ə yetinç əriç kılıçladı* (KTşm 5) «Qoşun döyüşündə yeddinci əri qılıncıladı».

2. *-ık, -ik, -uk, -ük, -k.* Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi feldən müxtəlif mənə çalarlı isimlər düzəldir. Göytürk dilində bu şəkilçinin həm açıq variantlı (*-ak, -ək*), həm də qapalı variantlı (*-ik, -ik*) şəklində işlənir. Göytürk abidələrinin dilində bu şəkilçi fellərdən isim düzəldən ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Bu mənə çalarlıqlarından aşağıdakıları göstərmək olar:

a) Fellərə artırılaraq məkan bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *On tünkə y a n t ı k ı tuğ ebirü bardımız* (T 26) «On gecə yamaqları bayraqları yığışdırıb getdik». ... *bir t u r u k ı ermiş* (T 24) «... bir dayanacağı imiş».

b) Fellərə bitişərək proses adı bildirən mücərrəd isimlər əmələ gətirir; məsələn: *On ok bodun ə m g ə k körti* (KTş 19) «On ox xalqı əziyyət çəkdi». *Tenri, yer b u l ğ a k ı n üçün yağı boltı* (KTşm 4) «Göylər, yerlər qarışdığı üçün yağı oldu».

c) Fellərə artırılaraq rütbə, vəzifə bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Anta yana kirip türgis kağan b u y u r u k ı Az t u t u k ı ğ əlign tutdı* (KTş 38) «Onda yenə (qoşuna) girib türgis xaqanın buyuruğu Az tutuku əli ilə tutdu». ... *bizinə yamıldukim üçün kağanı ölti, b u y u r u k ı, bəgləri yemə ölti* (KTş 19) «... bizə xain çıxdığı üçün xaqanı öldü, buyuruğu və bəyləri də öldü». *Tay Bilgə t u t u k y a b l a k ı n üçün, bir-iki athğ yablakın üçün, kara bodumm, öltin, yetdin* (MÇ 17) «Tay Bilgə tutuk pis olduğu

üçün, bir-iki məşhur adam pis olduğu üçün, qara xalqım, öldün, yetdin».

-ik, -ik şəkilçisi bu məqamda bəzən heyvan adı bildirən isimlər də yaradır; məsələn: *Ke y i k y i y ü , t a b ı ş ǵ a n y i y ü o t u r u r e r t i m i z* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». *İ n g ə k k ö l i k i n T o ğ l a d a O ğ u z k ə l t i* (T 15) «İnek və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi».

ç) Fellərə artırılaraq vasitəsi ilə iş və ya hərəkət icra edilən alət adını bildirən isimlər düzəldir; məs.: *Y a r a k ı n t a , y a l m a s ı n t a y ü z a r t u k ı o k u n u r t ı* (KTş 33) «Yarağına, plaşına yüzdən artıq ox dəydi» *T ü r k b o d u n a d a k k a m ş a t d ı* (KTşm 6-7) «Türk xalqı ayağını boşatdı».

d) Bu şəkilçi adlardan da isim düzəldir. Belə ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində onun yer adlarına artırılıb etnik adlar düzəltməsinə təsadüf edilir; məsələn: *A l t ı ç u b s o ğ d a k t a p a s ü l ə d i m i z* (KTş31) «Altı tayfalı soğdahlılara qarşı qoşunla getdik». *B u k a r a k u l s b o d u n t a n ə n s ə n ü n o ğ u l t a r k a n k ə l t i* (KTşm 13) «Buxara dövləti xalqından Nən sənün oğlu tarkan gəldi».

e) Göytürk dilində bu şəkilçi müxtəlif mənalı sifətlər də düzəldir; məsələn: *T a b ǵ a ç b o d u n s a b ı s ü ç i ğ , a ǵ a s ı y ı l ş a k e r m i ş* (KTe 5) «Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *S ü ç i k s a b ı n , y ı m ş a k a ǵ ı n a r ı p ı r a k b o d u n ı ğ a n c a q y a ǵ u t u r e r m i ş* (KTe 5) «Şirin dili, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqdakı xalqı cləcə yaxınlaşdırırmış». *I r a k e r s ə r , y a b l a k a ǵ ı b i r ü r , y a ğ u k e r s ə r , e d ǵ ü a ǵ ı b i r ü r* (KTe 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir». *T o k u z o ğ u z b ə ğ y a ǵ ı e r m i ş , b ö d ü k e r m i ş* (O 6) «Doqquz oğuz bəyi yağı imiş, böyük imiş».

ə) Bu şəkilçi vasitəsi ilə hərəkətin icra tərzini bildirən zərflər də yaranır; məsələn: *Y ı r s a y ı b a r m ı ş b o d u n ö l ü y i t ü y a d a ǵ ı n y a l ı n ı n y a n a k ə l t i* (KTş 28) «Yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, ayaqla, yalın yenə gəldi».

3. -iǵ, -ig, -ǵ, -g. Göytürk dilində bu şəkilçi formaca -ik, -ik şəkilçisinə oxşasa da, əmələ gətirdiyi mənalara görə ondan fərqlənir. Bu da əvvəlki şəkilçi kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində fərdən isim düzəldən ən məhsuldar şəkilçilərdəndir. Göytürk dilində bu şəkilçi fellərdən müxtəlif mənalı isimlər düzəldir.

a) Fellərdən işin nəticəsini bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Bu b i t i g bitigmə atısı Yohğ tigin* (KTc 13) «Bu yazını yazan nəvəsi Yohğ tigin». *Altı b a ğ bodunka bağ ertim* (Y1) «Altı hissəli xalqa bəy idim». *Eki ü l ü g i athğ erti, bir ü l ü g i yadağ erti* (T4) «İki hissəsi süvari idi, bir hissəsi piyada idi».

b) Fellərdən proses adı bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Yalabaçı, edgü sabı, ö t ü g i gəlməz, tiyin yayın sülədim* (BKş 39) «Elçisi, yaxşı xəbərləri, xahişi gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Küm, s o r u ğ ı m kün toğsuka, batsıka təgdi* (Süci) «Səsim, so-rağım gün doğana, batana çatdı».

c) Fellərdən hərəkətin obyektini, vasitəsini bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Yincü ügüzig keçə Təmir k a p ı ğ k a təgi sülədim* (KTc 3-4) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». ... *s ü n ü g i n açdımız* (T 28)... süngü ilə açdıq.

ç) Fellərdən yer adı bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Ertis ügüzig k e ç i g s i z i n keçdimiz* (T35). «İrtiş çayını keçidsiz keçdik» *Marıma yüz ə r t u r u ğ birtim* (Süci) «Müəllimimə yüz döyüşü keşikçi verdim». *Ança erig yırtə bengü tiş tokıtdım* (KTc 13) «Elə yaşamalı yerdə əbədi daş qoydurdum».

d) Fellərdən mücərrəd anlayış bildirən isimlər əmələ gətirir, məsələn: *B i l i g s i z kağan ohurmış erine* (KTş 5) «Biliksiz xaqan oturmuş». *Anta kısırə tenri bilig bertiük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim».

e) Fellərə artırılaraq ya artırıldığı fəlin semantik mənası ilə əlaqədar olan peşə, sənət bildirən, ya da fəlin mənasındakı prosesi keçirmiş şəxs bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Ança ohurur erikli oğuzdantan g ö r ü k kəlti* (T8) «Eləcə otururkən oğuzlardan cəsus gəldi». *Karluq t i r i g i bari türgiskə kəlti* (MÇ 40) «Karluqların dirisi gedərək türgislərin yanına gəldi». *Ögim katun, ulaynı öglərim, əkələrim, kəlinünim, künçuyularım, bunça yemə t i r i g i kün boltaçı erti, ö l ü g i yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KTşm 9) «Anam xatun, digər analarım, bibilərım, gəlinlərim, arvadlarım, beləcə diriləriniz qul olası idiniz, ölünüz yurdda, yolda yata-raq qalası idiniz».

ə) Fellərə artırılaraq icraedici şəxsi bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Umay təg ö g i m katun kutına inim Kül tigin ə r at bultı* (KTş 31) «Umay tək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül

tingin ər adı qazandı» (bu cümlədə ö — öyrətmək felinin kökü, ög-öyrədən, öyrətmə prosesi ilə məşğul olan, ana deməkdir).

4. -nç, -inç, -inç, -unç, -anç, -ənç. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən müxtəlif mənə bildirən isimlər düzəldilir. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən, mücərrəd anlayış bildirən isimlər əmələ gəlir; məsələn: *Türk bodun yəmә b u l ğ a n ç ol, - timis* (T 22) «Türk xalqı, yenə iğtişəşda ol, - demiş». *Oğuzı yəmә t a r k a n ç ol, - timis* (T 22) – «Oğuzu yenə qiyama qaldır», - demiş». *Ol yolın yorısar, u n ç, - tidim* (T24) «O yolla getsək, mümkündür, - dedim». *Kağanım bən özüm Bilgә Toyukuk ötüntük ö t ü n ç i m i n esidü berti* (T 15) «Xaqanım mənim özümün – Müdrik Tonyukunun etdiyi xahişi eşitdi». *İlim ö k ü n ç ü n ə kalın yağıka kıymatan təgipən adırıldım* (Y 28) «Elimin qəminə çoxlu yağı doğramadan hücum edib ayrıldım (öldüm)». *Ö z ə n ç ü m ə, g ö z ü n ç ü m ə adırılma* (Y 28) «Adətimdən, arzumdan ayrılma». *Urun başı ertim, ı n a n ç ı ertim* (Y 32) «Bayraqdar idim, inanılmış adam idim».

Bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi söz bəzən xüsusi isim kimi də işlənir; məsələn: *İnöz İ n a n ç u Beşbalıka barır mən* (HT 7) «İnöz İnançu Beşbalıka gedirəm».

5. -sık. Bu şəkilçi fellərə artırılaraq məkan və mücərrəd anlayış bildirən isimlər düzəldir, məsələn: *Ol sabın esidip tün yəmә u d ı s ı k ı m gəlməz erti, o l u r s ı k ı m gəlməz erti* (T 22) «O sözü eşidib gecə də yuxum gəlməz idi, oturmağım gəlməz idi». *Ol sabın esidip, tün u d ı s ı k ı m kəlmədi, küntüz o l u r s ı k ı m kəlmədi* (T 12) «O sözü eşidib, gecə yuxum gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi». *Kurıya kün b a t s ı k d a k ı Soğd, Bərçəkər, Bukarak ıltı bodunta Nən sənün oğul tarkan kəlti* (KTşm 12) «Qərbə gün doğandakı Soğda, Bərçəkər, Buxara dövləti xalqından Nən sənün oğul tarkan gəldi». *İlgərü gün t o ğ s ı k a, birgərü kün ortusuñaru, kurığaru kün b a t s ı k ı n a, yırğaru, tün örtüsüñaru-anta içrəki bodun kop maña körür* (KTc2) «Şərqə gün doğana, cənuba gün ortaya, qərbə günü batana, şimala gecə yarısına – bu qədr yerin içindəki xalq tamamilə mənə baxdı». *Türk bodun, ü l ə s ı k ı n biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın, tışər türk bodun, üləsikiğ anta ayığ kisi ança boşğurur ermiş* (KTc 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar belə öyrədir imiş».

Göytürk dilində bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi mənada sifət çalarlığı da vardır. Buna görə də bu şəkilçi vasitəsilə feldən əmələ gələn sözlər adların əvvəlində işləndikdə cümlədə təyin kimi çıxış edir. Abidələrin dilində bu şəkilçi felə artırılaraq feli sifət də düzəldir; məsələn: *İltutşik yir Ötükən yış ermiş* (KTc 4) «El tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş».

6. -i, -i. Göytürk dilində bu şəkilçi fellərə bitişdirilərək prosesi icra edən, iş və hərəkətin nəticəsini, prosesin adını bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Yarış yazıda on tümən sü tirilti* (T 36) «Yarış yazıda yüz minlik qoşun toplandı». *On ok bodumu k alı sı z tası kmı s* (T 30) «On ox xalqı qahqsız sərhədi aşmış» *Kokılık ... altun, gümüs kərgəksiz kəürti* (BKc 11) «Qoxuluq... qızıl, gümüş saysız gətirdi».

7. -ğa, -gə. Bu şəkilçi fel kökündən mücərrəd anlayış bildirən, əşya adı bildirən isimlər, habelə sifət düzəldir.

a) -ğa, -gə şəkilçi vasitəsilə yaranan isim hərəkətin icraçısını ifadə edir; məsələn: *Kanım Kül bilgə kağan...* (MÇ 5) «Atam Kül Bilgə xaqan...». *On ok oğlm türgis kağanta makraç tamğaçi, Oğuz Bilgə tamğaçi kəlti* (KTşm 13) «On ox oğlum türgiş xaqanından Makraç damğaçi, Oğuz Bilgə damğaçi gəldi». *Beş yaşımta kansız kalıp, tokuz yegirmi yaşımğa öksüz bohup, katıqlanıp, otuz yaşımğa ögə boltum* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb, on doqquz yaşında anasız olub, möhkəmlənib, otuz yaşında müdrik oldum».

b) -ğa, -gə şəkilçisi vasitəsilə feldən əmələ gələn isimlər hərəkətin nəticəsi mənasını ifadə edir; *On ok oğlm türgis kağanta Makraç tamğaçi, Oğuz Bilgə tamğaçi kəlti* (KT şm 13). «On ok oğlum türgiş xaqanından Makraç damğaçi, Oğuz Bilgə damğaçi gəldi».

c) Bu şəkilçi vasitəsilə abidələrin dilində sifət də düzəldir; məsələn: *Yağıka yalmıs oplayu təgip opuhı kirip özü k ı s ğ a kərgək bolu* (KÇ 23) «Yağıya yalnız hücumu keçdi, arasına girib özü bir anda həlak oldu». *Tenpı təg tenpıdə bölmüş türk bilgə kağan bu ödkə ohurtum* (KTc 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum».

8. -ın, -in, -un, -ün. Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən müxtəlif mənə ifadə edən isimlər düzəldilir.

a) Fellərə artırılaraq proses adı bildirən isimlər əmələ gətirir; məsələn: ... *örün kümüşin, kırğağlığ kutayın, akinlik isigitin*,

özlək atın, adğırın, kara kisin, kök teyinin türkimə, bodunuma kazğanı birtim (BKşm 11) «... parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, minməli atını, ayğırını, qara maralını, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım». *Ben ər ərdəmin, a k u n ...* (Y2) «Mən igidliyim, basqın...».

b) Felə artırılaraq prosesdə iştirak edən, prosesi icra edən subyekt bildirən isim düzəldir; məsələn: *Kamm tülbəri, kara bodun, külik kadaşım, sizimə, el eşim ər, üküş ər, oğlan ər, küdəgülərim, kız-kəlinlərim bökmədim* (Y 3) «Xanımın mülkü, qara xalq, məşhur dostum, sizdən, eldəki igid dostlarımdan, çoxlu igidlərdən, igid oğlanlardan, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım». *Sançıp, öhrürp oğın, kisisin, b o l u n ...* (KÇ 5) «Qılıncdan keçirib, öldürüb, oğlunu, adamlarını, əsirini...».

c) Feldən əşya adı bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Oğlumun, kızımın k a l i n s i z birtim* (Süci) «Oğlum, qızımı başlıqsız verdim».

ç) Felə artırılıb işin nəticəsini bildirən isim əmələ gətirir; məsələn: *Bu türk bodunka yaraklığ yağış kəltürmədim, t ö g ü n l i g atıg yügürtmədim* (T 54) «Bu türk xalqına yaraqlı yağış kəltürmədim, damğalanmış at yüyürtmədim».

9. -ma, -mə. Bu şəkilçi fellərdən müxtəlif mənalı isimlər düzəldir; məsələn: *Yarakınta, y a l m a s ı n t a yüz artuk okunurtu* (KTş 33) «Yarağına, plaşına yüzdən artıq ox döydi». *Y e l m ə s i n is yerinərü idnis, y e l m ə s i n məniz, ər anta basmış* (MÇ 24) «Atlı dəstəsini (kəşfiyyatını) müttəfiqlərinin yerinə göndərmiş, atlı dəstəsini mənim igidlərim orada basmış». *Bir t ə g m ə səkiz ər erdimiz* (Y 10) «Bir döyüşdə səkkiz döyüşçü idik».

10. -t. Fellərdən proses bildirən isim düzəldir; məsələn: *Yoğcı, s ı ğ ı t ı t ı k ı t a y ı, tatabı bodun başlayı Udar sənün kəlti* (KTşm 11-12) «Ağlayan, sıtqıyan kıtay, tatabı xalqının başında Udar sənün gəldi». *Özün e l ə t i kılmadın* (Y 28) «Özünə əziyyət vermədin». ... *oğlum, altı bin y o n t ı m ...* (Y 3) «... oğlum, altı min ilxım...».

11. -ğü, -gü. Fellərə artırılaraq prosesin nəticəsini bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *B a r k i t g ü ç i, bədir yaratıgma, bitig tay i t g ü ç i* *Tabğaç kağan çıkam Çan sənün kəlti* (KTşm 13) «Bina tikən, bəzək vuran, yazılı daşı düzəldən Çin xaqanının daş yonarı Çan sənün gəldi». *K ö r g ü n i n üçün igidmis bilgə kağanına, ermis, barmis edgü ilinə kəntü yazılığ, yablak kigürtig*

(KTş 23) «İtaət etdiyün üçün səni yüksəltmiş müdrük xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün xəyanət etdin, pislik gətirdin». *Yuy-ka kalın bolsar, toplalağuluq alp ermis, yincgə yoğun bolsar, üzgülük alp ermis* (T 13-14) «Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, üzmək igid işidir». *Kağanı alp ermis, ayğuç isı bilgə ermis* (T10) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi (ay «de» - ayğu «məsləhət» - ayğuçı «məsləhətçi») müdriak imiş». *Yelmə, k a r a ğ u edgüti urğul, basıtma, - timis* (T 34) «Kəşfiyyatçıları, gözətçiləri yaxşıca təşkil et, qoşunu basılmağa qoyma, - demiş».

12. *-im, -im*. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu şəkili fellərdən müxtəlif mənalı isimlər düzəldir.

a) Vasitə, alət, əşya adı bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Üçinç Yəgin Silig bəgin gedimlik toriğ at binip təgdi* (KTş 33) «Üçüncü dəfə yəgin Silig bəyin yəhər - yüyənli (*gedimlik*-getməyə hazır olan) kəhər atını minib hücumə keçdi».

b) Feldən ölçü bildirən isim düzəldir; məsələn: *Sünüg batımı kariğ söküpən, Kögmən yışığ toğa yorıp, kırkız bodunuğ uda basdıımız* (KTş 35) «Süngü batımı qarı söküb (dağıdıb), Kögmən meşəli dağlarını başyuxarı yürüyüb, qırğız xalqını yuxuda basdıq».

c) Bu şəkili vasitəsilə isimlərdən də isim düzəltmək olur. Var, dövlət mənasını verən *bar* qədim türk sözüne artırılaraq eyni mənanı ifadə edən isim düzəldir: *Oğlın, yotuzın, yulkısın, barımın anta altın* (BKş 24) «Oğlunu, qızlarını, ilxısını, varını onda aldım».

ç) Göytürk əlifbası ilə yazılmış «İrk bitig» abidəsində feldən hadisə və prosesin son nəticəsini bildirən isim düzəldir; məsələn: *... ölümdə ozmuş, - tir* (IB 18) «... ölümdən xilas olmuş, - deyir».

13. *-mağ, -mæg*. Fellərdən müxtəlif mənalı isimlər düzəldir; məsələn: *Ben özüm uzun yelməg yəmə itim ok* (T 52) «Mən özüm yenə uzun basqınlar (yel «iti getmək») göndərdim». *... esitməkinçə barıp iç ara* (Y39) «Bu səsə qədər gedib, ortasına...» *... a r m a k ç i s i n üçün... türk bodun illədik ilin içgümü idmiş* (KTş 6) «... yalançılığı üçün... türk xalqı düzəltdiyi dövlətini dağıtmış».

14. *-an, -ən*. Bu şəkili adlardan isim düzəltməklə yanaşı fellərə artırılmaqla prosesi, hərəkəti icra edəni bildirən isimlər yaradır; məsələn: *Bark itgüçi, bədir yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabğ-*

aç kağan ç i k a n ı Çan sənün kəlti (KTşm 13) «Bina tikən, bəzək vuran, yazılı daşı düzəldən Çin xaqanının daş yonanı (*çık* «yonmaq» - *çıkan* «yonan») Çan sənün gəldi». *Y ı l a n yil onunç aya...* (HT 7) «İlan (*yil* «sürünmək» - *yılan* «sürünən») ili onuncu aya...».

15. *-ğan, -gən*. Fəllərdən canlı əşya adı bildirən isimlər düzəldir; məsələn: *Keyik yiyü, t a b ı s ğ a n yiyü olurur ertimiz* (T8) «Geyik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik».

Y.Məmmədov *tenrikan* sözündəki *-kən* şəkilçisini də fəldən isim düzəldən şəkilçi hesab edir¹, lakin *tenri* «tanrı» sözü fəl deyil, isimdir.

16. *-ağan, -əyən*. Bu şəkilçi istər göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, istərsə də müasir türk dillərində fəldən daimi keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir. Lakin göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlər nəinki substantivləşir, hətta xüsusi isim kimi də işlənir; Məsələn: *İltəris kağan, bilgə Tonyukuk kazğantuk üçün K a p a ğ a n kağan türk sir bodun yorıduki...* (T 61) «İltəris xaqan, müdrik Tonyukuk qazandığı üçün Kapağan xaqanın türk sir xalqı yürüdüyü...» *Küç K ı y a ğ a n içrəki* (Y 4) «Güc Qıyağan içrəki» (vəzilə adıdır).

17. *-tuk, -tük, -duk, -dük*. Bu şəkilçi göytürk dilində fəldən mücərrəd isimlər düzəldir: *bil+tük* «biltük» (bildik, bilik, savad), *ö+dük* «ödük» (öyrəndik, bilik, savad, öyüd, nəsihət); məsələn: ... *bilməz biligin b i l t ü k i m i n , ö d ü k i m i n bunça bitig bitidim* (KÇ 28) «... bilməz biliyin bildiyimi, öyrəndiyimi bu qədər yazı yazdım».

18. *-sar, -sər*. Bu şəkilçi fəllərə artırılıb hərəkəti icra edən şəxsi bildirən isim düzəldir; məsələn: *A t s a r alp ertiniz* (Y 28) «İgid atıcı idiniz». *U t s a r küç ertiniz* (Y 28) «Güclü tutucu (hər-fən: uducu) idiniz».

19. *-sik (ülə «böl») - üləsik* («hissə», «pay»). Bu şəkilçi fəllərə artırılıb icranın nəticəsini bildirən isimlər əmələ gətirir; məsələn: *Türk bodun, ü l ə s i k i n biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tısər, türk bodun, üləsikig anta ayığ kisi ança boşğurur ermış* (KTc 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar belə öyrədir imiş».

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, I, Bakı, 1979, s. 29.

20. *-id* (ig «əy» - igid «yalan»). Feldən abstrakt məzmunlu isim düzəldir; məsələn: *Azu bu sabımda igid bərgü?* (KTc 10) «Məgər bu nitqimdə yalan varmı?».

21. *-uğ, -üç* (öt «ötmək» - ötüç «xahiş»). Fəllərdən isim yaranan şəkilçidir, məsələn: *Yalabaçı, edgü sabı, ötüçgi kəlmədi* (BKş 39) «Səfiri, yaxşı xəbəri, xahişi gəlmədi».

Mürəkkəb və tərkibi isimlər. İstər müasir türk dillərində, istərsə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözün mənaca birləşməsindən əmələ gəlir. Müasir türk dillərində mürəkkəb sözün yaranmasında vurğunun və orfoqrafiyanın böyük əhəmiyyəti vardır, belə ki, bir vurğu altında deyilən, bir yerdə (bitişik) yazılan sözlər mürəkkəb söz sayılır. Göytürk dili üçün bu iki meyarı tətbiq etmək mümkün deyil. Qədim türk qəbilələri çoxdan tarix səhnəsindən çıxdığı üçün, təbii ki, onların dili də şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilmir. Daha çox şifahi nitqlə əlaqədar olan vurğu məsələsini göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrimin dilinə tətbiq etmək olmur. Abidələrin dilində sözlərin bir yerdə, yaxud ayrı yazılmasının da əhəmiyyəti yoxdur, çünki göytürk abidələrində bir neçə söz, hətta bir neçə cümlə bitişik yazıla bildiyi kimi, bir söz də hissələrinə (hecalara) parçalanıb ayrılıqda yazıla bilər. Bütün bunlara görə göytürk abidələrinin dilində işlənmiş mürəkkəb sözləri təyin etmək üçün, əsasən, üçüncü meyardan istifadə etmək lazım gəlir. Beləliklə, göytürk abidələrinin dilində iki və daha artıq söz bir mənə ifadə edərsə, onu mürəkkəb söz kimi götürürük (düzdür, bu sözlərin cümlənin bir üzvü kimi çıxış etməsi də lazımdır, lakin bu, qədim türk dili üçün əsas meyar sayıla bilməz, çünki bəzən mürəkkəb sözün komponentlərindən biri təyin kimi də götürülə bilər). Buna görə də abidələrin dilində işlənmiş mürəkkəb sözlərin təyini subyektiv səciyyə daşıya bilər: bu və ya digər tədqiqatçının mürəkkəb hesab etdiyi sözü üçüncü bir tədqiqatçı təyini söz birləşməsi saya bilər və əksinə. Göytürk abidələrinin dilində mürəkkəb sözlər təşəkkül dövrü keçirirdi.

Göytürk dilində mürəkkəb sözləri mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Xüsusi insan adları. Göytürk dilində işlənmiş, demək olar ki, bütün şəxs adları mürəkkəb və ya tərkibi səciyyə daşıyır. Mürəkkəb və ya tərkibi şəxs adlarını öz növbəsində iki cür qruplaşdırmaq olar:

a) komponentləri daşlaşıb vahid bir söz kimi çıxış edən mürəkkəb isimlər; məsələn: *İltəris* (KTş 11), *İlbilkə* (KTş 11), *Kümüül Ögə* (Y 45), *Yaş Ak Baş* (Y 2), *El Tuğan* (Y 1), *Üçin Külig Tirig* (Y 3), *Öz Yigin Alp Turan* (Y 5) və s.

b) birinci tərəfi xüsusi isim, ikinci tərəfi vəzifə və ya rütbə bildirən sözdən ibarət olan tərkibi xüsusi isimlər; məsələn: *Kül tigin* (KTşm 13), *Bunun kağan* (KTş 1), *Bilgə kağan* (KTc 1), *Taman tarkan* (BKc 14), *Küli çor* (KÇ 15), *Kapağan kağan* (T 60), *Bars bağ* (KTş 20), *Çaça səniin* (KTş 32) və s.

2. Toponimik ad bildirən mürəkkəb və tərkibi isimlər. Bunları da öz növbəsində iki qrupa ayırmaq olar:

a) bütün komponentləri birləşib bir anlayış ifadə edən mürəkkəb yer adları; məsələn: *Kara kum* (MÇ 8), *Təmir kapiğ* (KTc 4), *Açığ Altır* (MÇ 18), *Orkun Balık* (MÇ 14), *Besbalık* (BKş 28), *Baybalık* (MÇ 44), *Kara Yotalık* (MÇ 27) və s.

b) birinci komponenti xüsusi isim olan, ikinci komponenti əşyanın növünü, cinsini bildirən isimlərdən düzəlmiş tərkibi yer adları bildirən isimlər; məsələn: *Ötükən yış* (KTc 4) «Ötükən meşəli dağlar», *Yinçü ügüz* (KTc 3) «İnci çay», *Şantun yazı* (KTş 17) «Şandun meşəli düzü», *Toğu balık* (KTşm 4) «Toğu şəhəri», *Tünkər tağ* (BKc 7) «Tünkər dağ», *Yihun kol* (MÇ 15) «Yilun çay», *Şıp başı* (MÇ 15) «Şıp zirvəsi», *Kara köl* (KTşm 2) «Qara göl» və s.

3. Etnik ad bildirən mürəkkəb və ya tərkibi isimlər. Göytürk abidələrinin dilində mürəkkəb və tərkibi etnik adlar da iki cür düzəldilir.

a) birinci komponenti etnik adla, ikinci tərəfi *bodun* «xalq» sözü ilə ifadə edilən tərkibi isimlər; məsələn: *türk bodun* (KTc 6), *tabğaç bodun* (KTc 4), *karhuk bodun* (BKş 29), *türgiş bodun* (KTş 40), *çik bodun* (BKş 26), *oğuz bodun* (BKş 34), *kırkız bodun* (KTş 29) və s.

b) birinci tərəfi sayla, ikinci tərəfi etnik adla ifadə edilən mürəkkəb isimlər; məsələn: *üç oğuz* (BKş 32), *tokuz oğuz* (MÇ 3), *tokuz tatar* (BKş 34), *otuz tatar* (KTş 14), *on uyğur* (MÇ 3), *üç karhuk* (MÇ 11) və s.

4. Ümumişlək sözlərdən yaranmış və müxtəlif mənə ifadə edən mürəkkəb isimlər; məsələn: *arkıy-tırkiş* (KTc 8) «səfirlik», *yok-çığay* (KTc 10) «yoxsul», *atı-küsi* (KTş 25) «şöhrəti», *eçim-*

apam (KTş 1) «əcdadı», *küm-soruğım* (Süci) «şöhrətim», *is-küç* (KTş 9) «zəhmət» və s.

Əmələ gəlmə üsuluna görə göytürk abidələrinin dilində işlənmiş mürəkkəb və tərkibi isimləri üç qrupa ayırmaq olar.

A. Tabelilik əsasında yaranan mürəkkəb və tərkibi isimlər. Tabelilik əsasında düzələn mürəkkəb və tərkibi isimləri təşkil edən sözlər arasında yanaşma və idarə əlaqələrindən bir olur.

I. Yanaşma əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb isimlər.

1. Hər iki tərəfi isim olanlar; məsələn: *kırkız bodun* (KTş 29), *Yihun göl* (MÇ 15), *urı oğul* (KTş 7), *Toğı balkı* (KTşm 4), *kız oğul* (KTş 7), *Ötükən yış* (KTc 4), *Şantun yazı* (KTş 17), *Tünkər tağ* (BKc 7), *Tahuy ügüz* (T 18) və s.

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olanlar: məsələn: *kızıl kan* (T52) «qızıl qan», *ağ at* (KTş 42) «ağ at», *Kara kum* (T 7) «Qara qum», *boz at* (KTş 33) «boz at», *torığ at* (KTş 33) «kəhər at», *Kara göl* (KTş 42) «Qara göb», *kök türk* (KTş 3) «göytürk», *örün kümüş* (BKşm 11) «parlaq gümüş» və s.

3. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan tərkibi isimlər; məsələn: *Üç Birkü* (MÇ 7), *on ok* (KTşm 13), *üç oğuz* (BKb 32), *tokuz tatar* (BKb 34), *üç kurikan* (KTb 4), *tokuz oğuz* (MÇ 3), *on uyğur* (MÇ 3), *otuz tatar* (KTş 14), *üç karluk* (MÇ 11), *altı çub* (KTş 31) və s.

4. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi xüsusi isimdən ibarət olan tərkibi isimlər; məsələn: *bilgə Tonyukuk* (T 31), *Külik Tuğan* (Y44), *bilgə Çikşən* (Y 13), *kök Amaş* (Y 50), *külik Tirik* (Y 3), *kara Bars* (Tl 1), *bilgə Çigşi* (Y 31) və s.

Q e y d : Bəzi tədqiqatçılar *Şalçı ak*, *Azman ak* tipli sözbirləşmələrini mürəkkəb söz hesab edirlər (bax: Ю.К.Мамедов. Имя существительное в орхоно-енисейских памятниках, namizədlük dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1967, səh. 13). Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə həqiqətən belə birləşmələr vardır: *Alp Şalçı akın binip oplayu təgdi* (KTşm 2-3) «Alp Şalçının ağını (ağ atını) minib hücumu keçdi». *Kül tigin Azman akığ binip, oplayu təgdi* (KTşm 5) «Kül tigin Azmanın ağını (ağ atını) minib hücumu keçdi». Bu cümlələrdə *ak* — «ağ» sözü *Şalçı* və *Azman* sözləri ilə birləşmə əmələ gətirmir, tam müstəqil çıxış edir və ədəbi priyom nəticəsində düşmüş *at* sözünün təyimidir (indi də belə priyom işlədilir: *kəhər ata min əvəzinə kəhərə min* deyirlər). Həmin söz birləşmələri tam şəkildə belə olmalıdır. *Alp Şalçı ak atı*, *Azman ak atı*.

II. İdarə əlaqəsi əsasında düzələn tərkibi isimlər.

1. İkinci növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşan mürəkkəb isimlər: *sü başı* (T 31) «sərkərdə», *kişi oğlu* (KTŞ 1) «insanlar», *Şıp başı* (MÇ 15) «yer adı».

2. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan tərkibi isimlər: *biña başı* (MÇ 6) «minbaşı, polkovnik».

B. Tabesizlik əsasında formalaşan mürəkkəb isimlər. Mürəkkəb isimlərin bu tipində sözlər yanaşı işlənir və əksər hallarda eyni qrammatik şəkildə (halda, kəmiyyətdə, mənsubiyyət kateqoriyasında) olur.

Göytürk abidələrində («İrk bitig» istisna edilməklə) təkrarlara təsadüf edilmir. Bütün mürəkkəb isimlər qoşa sözlər vasitəsilə yaranır. Abidələrin dilində tabesizlik əsasında formalaşan mürəkkəb isimlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Tərəfləri mənacə sinonim olan mürəkkəb isimlər: *atı-küsi* (KTŞ 25) «şöhrəti», *yuğcı-sığıtçı* (KTŞm 11) «ağlaşanlar», *kün-soruğum* (Süci) «şöhrətim», *kız-kəlin* (Y 3) «qız-gəlin» *əbin-barkın* (MÇ 24) «mülkünü», *isin-kiçin* (KTŞ 9) «zəhməti», *söz-sab* (İB 16) «söz-sov» və s.

2. Tərəfləri mənacə antonim olan mürəkkəb isimlər: *tünli-künli* (BK cş) «sutka», *tenri-yer* (KTŞm 4) «lələklər», *için-taşın* (KTc 12) «içini-bayırını», *kün-kul* (KTŞ 20) «kölə», *yer-sub* (KTŞ 10-11) «torpaq, ölkə, vətən», *yarın-kiçə* (İB 1) «sutka» və s.

3. Tərəfləri mənacə yaxın sözlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər: *ilimiz-törümüz* (KTŞ 22), «elimiz-qanunumuz», *yok-çığay* (KTc 8) «yoxsul», *yurtda-yolta* (KTŞm 9) «yurdda-yolda», *yarakınta-yalmasında* (KTŞ 33) «yarağında-plaşında» *arkış-tirkiş* (KTc 8) «səfirlik» (yaxud «karvan»), *eçüm-apam* (KTŞ 1) «əcdadım», *gözü-qaşı* (KTŞm 11) «gözü-qaşı», *yabğu-şad* (KTŞ 14) «idarə edənlər», *oğuşı-bodum* (KTc 8) «oğuşı-xalqı» və s.

Tabesizlik əsasında formalaşmış mürəkkəb və tərkibi isimlərin komponentləri ilk baxışda cümlənin həmcins üzvlərinə oxşayır, lakin diqqət yetirilərsə, bunlar cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. Bu zahiri oxşarlıq Orxon-Yenisey abidələri dövründə qədim türk dilində mürəkkəb isimlərin yenidən təşəkkül tapmağa başlaması ilə əlaqədardır.

C. Tərəfləri həm qrafik, həm fonetik, həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən birləşmiş mürəkkəb isimlər. Belə isimlərin komponentləri bitişik yazılır və belə isimləri təşkil edən sözlər öz

ilk mənalarını itirir; məsələn: *İltəris* (KTş 11) «elin qanununu özündə əks etdirən», *Tonyukuk* (T 1) «qatırın sərt dirnağı», *İlbilgə* (KTş 11) «elin müdrik (anası)», *Besbalık* (BKş 28) «beşşəhər», *Baybalık* (MÇ 44) «varlı şəhər» və s.

Qrammatik kateqoriyalar

Dilçilikdə həmcins qrammatik hadisələrin məcmusuna qrammatik kateqoriya deyilir. Bəzi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aid olur (məsələn, zaman və felin mənə növləri kateqoriyası yalnız felə aiddir), bəzi kateqoriyalar iki nitq hissəsinə aid olur (məsələn, dərəcə kateqoriyası sifətə və zərflə aiddir). Bəzi qrammatik kateqoriyalar isə eyni zamanda bir neçə nitq hissəsinə aid olur. Belə qrammatik kateqoriyalar ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır. Ümumi qrammatik kateqoriyalar öz formal xüsusiyyətlərinə görə (kök və şəkilçilərə ayrılmaqlarına, şəkilçi qəbul etmələrinə görə – ümumiyyətlə, dəyişmə xüsusiyyətlərinə görə) morfoloji kateqoriyalardır. Lakin funksiyalarına görə – sözlər arasında əlaqə yaratdıqlarına, sözlərin birləşmələrinə xidmət etdiklərinə görə sintaktik kateqoriyalardır. Bu nöqteyi-nəzərdən də - həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriya olmaq nöqteyi-nəzərindən – onlara ümumi qrammatik kateqoriyalar demək olar.

Göytürk dilində dörd ümumi qrammatik kateqoriya vardır:

1. Kəmiyyət kateqoriyası.
2. Mənsubiyyət kateqoriyası.
3. Hal kateqoriyası.
4. Xəbərlik kateqoriyası.

Bu qrammatik kateqoriyalar bir neçə nitq hissəsinə aid olsa da, onların xüsusiyyətləri özünü ən çox isimlərdə göstərir. Buna görə də bütün türkoloji ədəbiyyatda bu qrammatik kateqoriyalar isimlə əlaqədar olaraq tədqiq edilir.

Kəmiyyət kateqoriyası

Bütün müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də cəmlilik bildirən kateqoriya olmuşdur. Məlum olduğu kimi, qeyri-müəyyən cəmlilik bildirən kateqoriya bütün dünya dillərində, o cümlədən türk dillərində dilin inkişafının yüksək mərhələsi ilə,

dilin abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə bacarığına yiyələnməsi ilə meydana gəlir. Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk qəbilələrinin dilləri artıq belə bir mərhələni keçirmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyən cəmlik bildirən *-lar, -lər* şəkilçisinin müasir türk dillərinin bir qisminə rast gəldiyimiz fonetik variantları göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində müşahidə edilmir. Bunun da iki səbəbi ola bilər: ya göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili qədim türk qəbilələri üçün rəsmi surətdə normativ bir dil kimi qəbul edilibmiş, ya da qədim türk qəbilələrinin dilində indiki kimi fonetik variantlar olmamışdır.

Göytürk dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri İ.A.Batmanov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Müəllif tədqiq etdiyi abidələrdə kəmiyyət kateqoriyasının bütün ifadə vasitələrini göstərməyə də və bu vasitələrin geniş araşdırmasını aparmasa da, hər halda abidələrin dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadəsi üçün işlədilən əsas vasitələri ilk dəfə göstərdiyi üçün onun qeydləri çox qiymətlidir. İ.A.Batmanovun fikrincə, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində kəmiyyət kateqoriyası aşağıdakı üsullarla əmələ gəlir:

1. Leksik vasitə ilə - sözlərin öz semantik mənalərində çoxluq məzmunu olur. «İsmlərin çoxu sıfır şəklində həm tək, həm də bir qrup cəmcinsli əşyanı göstərmək üçün işlənmişdir. Müq. et. *yılkı* – «at», «atlar» və s.»¹ (Nümunə müvəffəqiyyətsizdir, çünki yalkı «at» və «atlar» deyil, «ilki» deməkdir. İlxinin məzmununda bir at məfhumu yox, çoxlu at məfhumu vardır).

2. Çoxluq məzmunu saylar vasitəsilə ifadə edilir. İ.A.Batmanovun göstərdiyi bu üsulu leksik-qrammatik üsul adlandırmaq olar. «Müasir türk dillərində olduğu kimi, (Orxon-Yenisey abidələrinin dilində – Ə.R.) isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası məzmunu onlardan əvvəl sayların işlədilməsi ilə də ifadə edilə bilərdi»². Məsələn, *tokuz ar — doqquz döyüşçü*.

3. Morfoloji üsul — söz köklərinə cəmlik şəkilçiləri artırmaq yolu ilə. İ.A.Batmanov *-lar, -lər* (İ.A.Batmanova görə *-ler*) və *-t* cəmlik şəkilçilərini tədqiq edir. Bu iki şəkilçidən başqa İ.A.Batmanov göstərir ki, «semantik nöqtəyi-nəzərdən cəmlik kateqoriyasına 'biz' şəxs əvəzliyini də aid etmək olar. Bu kateqori-

¹ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 101.

² Yəni orada.

yaya ona uyğun gələn şəkilçiləri və təsriflənmə formantlarını da aid etmək olar»¹.

Nəhayət, İ.A. Batmanov göstərir ki, «Orxon-Yenisey abidələrinin dilində topluluq mənasında işlənən qoşa söz birləşmələri və təkrarlar da potensial cəmlilik mahiyyəti daşıya bilərdi. Yenisey mətnlərində bunların sayı çox azdır. Müq. et. *örünüm karam* – *i ş ı q l ı m q a r a m* başqa sözlə malqaram (11, 45-ci abidələr), *at kü · a d · k ü y* (KTŞ 25)»².

Göytürk dilində ismin cəmlilik kateqoriyası aşağıdakı üsullarla ifadə edilir:

1. Cəmlilik anlayışının leksik yolla ifadəsi. Hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, hər hansı bir isim adlıq halında müəyyən bir əşyanın adını bildirməklə yanaşı eyni cinsli əşyaların növünü, cinsini də bildirir. Bu baxımdan adlıq halda olan hər hansı bir ismə həm təklik, həm də cəmlilik bildirən bir söz kimi baxmaq olar. Məsələn, qədim türk dilində, *at*, *ingək*, *tabışğan* sözləri ayrıca bir atı, inəyi, dövşanı gətirdiyi kimi, eyni zamanda at, inək, dövşan adlarına bilən bütün heyvanları da göstərir.

Bundan başqa, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində clə sözlər də vardır ki, bunlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən eyni cinsdən olan çoxlu əşyanın məcmusunu bildirir. Belə isimlərə dilçilik ədəbiyyatında topluluq bildirən isimlər deyilir. Bütün müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də topluluq bildirən isimlər eyni zamanda qeyri-müəyyən cəmlilik bildirir; məsələn: *el* (KTŞ 4) «el», *yont* (MÇ 48) «ilxı», *bodun* (KTŞ 14) «xalq», *sü* (KTŞ 32) «qoşun», *yılkı* (BKŞ 38) «ilxı», *yağı* (T 19) «düşmə», «yağı» və s.

2. Leksik-qrammatik (sintaktik) üsul. Göytürk dilində leksik-sintaktik üsulla cəmlilik anlayışı ismin sayla işlədilməsi vasitəsilə ifadə edilir. İsimdən əvvəl işlədilən saylar əşyanın ya müəyyən miqdarını, ya da qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Bu baxımdan göytürk dilində cəmlilik kateqoriyasının leksik-sintaktik üsulla ifadəsini üç qrupda birləşdirmək olar:

¹ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 151-152.

² И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя енисейка, Фрунзе, 1962, с. 146.

a) Miqdar saylarının isimlərin əvvəlinə qoşulması ilə əşyanın müəyyən miqdarı bildirir. Türk dillərinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri budur ki, saydan sonra işlənən isim həmişə təkdə olur. Bu ondan irəli gəlir ki, türk dillərində müəyyən cəmlik kateqoriyası ilə (bu, türk dillərində müəyyənlik bildirən miqdar sayları ilə ifadə edilir) *-lar, -lər* şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilən qeyri-müəyyən cəmlik kateqoriyası eyni zamanda eyni bir yerdə işlənmə bilməz. Bu baxımdan göytürk dili ilə müasir türk dilləri arasında heç bir fərq yoxdur -- qədim türk dilində də miqdar sayından sonra işlənən isimlər təkdə durur. Məs.: *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunun erti* (KTşm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *On ok oğlum türgis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz Bilgə tamğaçı kəlti* (KTşm 13) «On ok oğlum türgis xaqamından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi». *Kül tigin Azman akığ binip oplayu təgdi, altı ərig sançdı* (KTşm 5) «Kül tigin Azman ağ atı minib hücumə keçdi, altı döyüşçünü qılıncdan keçirdi». *Bir otuz yaşına Çaçə səñinkə sünüşdimiz* (KTş 32) «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük».

Göytürk dilində bəzən bu qanun pozulur, miqdar sayından sonra gələn isim cəmdə durur. Məsələn, 46-cı Yenisey abidəsində (3-cü sətir) belə bir ifadə vardır: *tört bin, atlarım* «dörd min atlarım». Bu, göytürk yazısı abidələrin dilində yeganə haldır, daha heç yerdə yuxarıda izah edilmiş qanunun pozulmasına təsadüf edilmir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunun pozulması hallarına müasir türk dillərində də tez-tez təsadüf edilir. Məsələn, müasir qırğız ədəbi (!) dili üçün miqdar saylarından sonra ismin təkdə işlənməsi qanun deyildir, əksinə, əksər hallarda miqdar sayından sonra gələn isimlər qırğız ədəbi dilində cəmdə işlənir.

b) İsimlərdən əvvəl qeyri-müəyyən miqdar saylarının işlənməsi ilə cəmlik anlayışı yaradılır. Bu halda da saydan sonra işlənən isim *-lar, -lər* kəmiyyət şəkilçisini qəbul etmir; məsələn: *Az bodunğ üküş kiltum* (KTc 10) «Az xalqı çox etdim». *Tört buhun kop yağı ermiş* (KTş 2) «Dörd tərəf çoxlu yağı imiş». *Korğu eki-üç kisigin təzip bardı* (BKş 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi». *Tay Bilgə tutuk yablakın üçün, bir-iki athğ yablakın üçün, kara bodunum, öltin* (MÇ 17) «Tay Bilgə tutuk xain olduğu üçün, bir-iki məşhur adam xain olduğu üçün, qara xalqım, öldün».

c) Miqdar saylarına *ülügi* «hissə», *bağ* «bağ», *çub* «hissə» numerativ sözlərinin artırılması ilə cəmlilik anlayışı yaradılır; məsələn: *Altı çub soğdak bodun tapa sülədimiz, bozdumuz* (KTŞ 31) «Altı hissəli soğda xalqına qarşı qoşun yeritdik, pozduq (məğlub etdik)». *İki ülügi atlığ erti, bir ülügi yadağ erti* (T 4) «İki hissəsi süvari (atlı) idi, bir hissəsi piyada idi». *Altı bağ bodunka bəg ertim* (Y 1) «Altı bağ xalqa bəy idim».

3. Sintaktik üsul. Sintaktik üsulla cəmlilik anlayışı iki sözün yanaşması vasitəsilə yaradılır (yanaşan sözlərin şəkilçi qəbul edib-ctməməsinin əhəmiyyəti yoxdur); məsələn: *at-kü* (KTŞ 25) «ad-küy (şöhrət)», *eçüm-apam* (KTŞ 1) «əcdadlarım», *örünüm-karam* (Y 45) «malqaram», *yuğcı-sığıtçı* (KTŞm 11) «ağlaşanlar», *tünli-künli* (BKÇŞ) «uzun zaman», *küm-soruğum* (Süci) «şöhrətim», *arkış-tirkış* (KTÇ 8) «karvanlar», *eb-bark* (BKŞ 32) «ev-saray» və s.

4. Morfoloji üsul. Göytürk dilində kəmiyyət kateqoriyasının ən çox işlədilən və əsas üsulu morfoloji üsuldur. Morfoloji üsul kökə şəkilçi artırmaqla sözdə cəmlilik anlayışının yaradılmasına deyilir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində morfoloji üsulla cəmlilik anlayışı yaratmaq üçün təkdə olan isimlərin üzərinə cəmlilik şəkilçiləri artırılır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş cəmlilik şəkilçilərin əksəriyyəti müasir türk dillərində işlənsə də, cüzi bir qismi müasir türk dillərində işlənmir. Göytürk dilində aşağıdakı şəkilçilər tək isimlərdən cəm isimlər yaratmışdır:

a) *-lar, -lər*. Göytürk dilində ən çox işlənən cəmlilik şəkilçisi-dir. Azacıq fonetik dəyişikliklə bütün müasir türk dillərində işlə-nir. *-lar, -lər* təkdə adlıq halda duran isimlərə artırılıb cəm isimlər yaradır. Bu şəkilçi bütün sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl sözə əlavə edilir. Artıq deyildiyi kimi, *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdən əvvəl say (miqdar, sıra, qeyri-müəyyən, kəsr) işlənilibilməz (Orxon-Yenisey abidələrin mətnlərində bir yerdə bu qanun pozulur). *-lar, -lər* şəkilçisi, əsasən, isimlərə əlavə edilir. Lakin o hər hansı bir nitq hissəsinə bitişdirilib qeyri-müəyyən cəmlilik an-layışı yarada bilər. Hələlik göytürk dilində bu şəkilçinin isimlər-dən başqa digər nitq hissələrinə artırıldığına təsadüf edilməmişdir; məsələn: *bəglər* (KTÇ 2) «bəylər», *öglər* (KTŞm 9) «analar», *əkə-lər* (KTŞm 9) «bibilər», *kuñcuylar* (KTŞm 9) «arvadlar», *kəlinlər* (Süci) «gəlinlər», *küdəgümlər* (Y 3) «kürəkənlər» və s. *Türk bəglər türk atın in, tabğaçğı bəglər tabğaç atın tutupan, tabğaç kağanka*

körmis (KTş 8) «Türk bəyləri türk adını atıb Çin bəyləri kimi çin adı götürüb, Çin xaqanına baxmış». *Ögim kauun, ulayu öglərim, əkəlarım, kəlinünim, kunçuylarım, bunca yəmə tirigi kün, boltacı erti, ölügi yürtdə, yolta yatu kaltaçı ertigiz* (KTşm 9) «Anam xatun, digər analarım, bibilərim, gəlinlərin, arvadlarım belə də diriniz kölə olası idi, ölünüz yurdda, yolda yataraq qalası idi». ... *küdəgülərim, kız-kəlinlərim bökmədim* (Y3) «... kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım». ... amtı bəglərimə tir ermiş (O 7) «... indi bəylərimə deyir imiş» və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən ən böyüyü olan Kül tigin şərəfinə abidədə *-lar, -lər* şəkilçisi cəmi 13 sözdə işlənir, bundan da 9 təsadüfdə *-lər* şəkilçisi *bəg* sözünə əlavə edilir. Digər abidələrdə, xüsusən Orxon kitabələrində *-lar, -lər* şəkilçisinin işlənməsinə daha az təsadüf edilir. Görünür, Orxon-Yenisey abidələri dövründə qədim türk qəbilələrinin dilində qeyri-müəyyən cəmlilik kimi mücərrəd anlayış o qədər də yüksək inkişaf etməmiş imiş. Bəlkə də abidələrin dilinin üslubu onlarda qeyri-müəyyən cəmlilik kateqoriyasının işlədilməsinə imkan verməmişdir. Hər halda göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində 50-55 sözdə *-lar, -lər* şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən cəmlilik anlayışı yaradıldığına təsadüf edirik. Başqa ünsürlərlə (miqdar sayları istisna olmaqla) cəmlilik anlayışı yaradılmasına daha az təsadüf edilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrin dilində bir təsadüfdə *-lar* şəkilçisi qəbul etmiş isimdən əvvəl miqdar sayı işlədilir; məsələn: *Eldə ekişim, əgritəbim, tört bin atlarım, yılmım...* (Y 46) «Eldə mənənim, hürküclü dövəm, dörd min atım (atlarım), ılıxım...». Müasir türk dillərinin bir qisminə də (məsələn, qırğız dilində) cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdən əvvəl miqdar saylarının işləndiyinə təsadüf edilir.

b) *-t*. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində cəmlilik anlayışı yaratmaq üçün *-t* şəkilçisindən də istifadə edilmişdir. Etimal ki, bu şəkilçi qədim türk qəbilələrinin dilinə qonşu monqol qəbilələrinin dilindən keçmişdir, çünki *-t(-d)* şəkilçisi ilə müasir monqol dilində də sonor səslə bitən isimlərdən cəm düzəldilir. Bu şəkilçinin Orxon-Yenisey abidələrində işlənməsi haqqında S.Y. Malov yazır: «Cəm şəklinin *-n* və *-r* ilə bitən əsaslarda canlı monqol dilində indi də *-t(-d)* şəklində) şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini görürük. Məsələn: *noyon* (təkdə «knyaz») noyod «knyazlar», *kaad* «xanlar» (tək *kaan*), *nököd* «yoldaşlar» (tək *nökör*).

Qədim türk dillərində nümunə gətirdiyimiz abidələrdə cəm kateqoriyasının *-t* şəkilçisi ilə düzəldilməsi artıq tamamilə rudi-mentardır. Monqol dilində də bu şəkilçi sadəcə olaraq sözə bitir-tilir, sözün sonuncu səsi düşür və onun yerində biz *-t* səsini görürük.

Bu şəkilçi türk abidələrində yüksək rütbə bildirən 4-5 sözdə özünü göstərir»¹.

Kül tigin şəərəfinə qoyulmuş abidədə iki sözdə *-t* şəkilçisi va-sitəsilə cəm anlayışı yaradıldığını görürük: *şad-apa* sözündən *şad-apat* (KTe 1) və *tarkan* sözündən *tarkat* (KTe 1) sözləri əmələ gəlir; məsələn: *Ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım, biriyə şad-apat həglər, yıraya tarkat buyurk həglər, otuz... tokuz oğuz həgləri, bodunı bu sabmun edgüti esid, katıgdi tınla* (KTe 2) «Digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, birləşmiş tayfam, xalqım, sağdakı şad-apat bəylər, soldakı tarkat buyuruq bəyləri, otuz (ta-tar bəyləri, xalqı), doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşidin, möhkəmcə dinləyin». *Tarkat* sözünə Möyün çor şəərəfinə qoyulmuş abidədə də rast gəlirik: *Işbaraş, tarkat anta ançuladım* (MÇ 26) «İşbaraları və tarkanları orada təqdim etdim».

Qeyd: Bu cümlədə işlədilmiş *ışbaraş* sözündəki *ş* ünsürü cəmlik bildirir. Görünür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *-ş* şəkilçisi vasitəsilə də cəmlik ifadə edilmiş.

P.M.Meliorski güman edir ki, Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu dövrdən əvvəl türk dillərində *-t* şəkilçisi vasitəsilə cəmlik anlayışının yaradılması daha fəal olmuşdur. Məsələn, onun fikrincə, türk dillərindəki *savğat* (*sovqat*) sözü *savğa* sözünün Orxon dövründən çox əvvəl *-t* şəkilçisi vasitəsilə yaradılmış cəm şəkli ola bilər².

Müasir türk dillərindən tatar dilində işlənən *alpaut* (zadəgan, mülkədar), tobol tatarlarının dilində işlənən *alpağut*³ sözləri, Azərbaycanda kənd adı kimi tez-tez rast gəldiyimiz *alpaut* sözü qədim türk sözü olan *alp* (igid) sözündən törəmiş və Kül tigin abidəsi şimal kitabəsinin 7-ci sətirində işlənmiş *alpağı* (rütbə bildirir)

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М-Л, 1951, səh. 50.

² П.М.Мелиоранский. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени, СПб., 1906, səh. 17.

³ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, ч. I, səh. 430-431.

sözünün cəmi ola bilməzmi?! Etimal ki, alpaut, alpağut «alpağular» deməkdir (alp+ağu+t).

c) -z. Bu ünsür, müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də cəmlilik anlayışı yaradan şəkilçinin tərkibinə daxildir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, z ünsürü türk dillərində cütlük anlayışını ifadə edir. Məsələn, *biz* iki «bi» (*mən* əvəzliyinin ən qədim şəkli), *siz* iki «si» (*sən* əvəzliyinin ən qədim şəkli), *köz* iki «kö» (göz sözünün ən qədim şəkli), *diz* iki «di», *bəniz* iki yanaq, *ağız* iki dodaq, *omuz* iki kürək, *köküz* (köks) iki döş və s. deməkdir. Türko-loqlardan L.Ligeti və V.Banq hesab edirlər ki, türk dillərinin ən qədim dövründə z ünsürü cəmlilik bildirmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində I və II şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisinin, I və II şəxsin cəmində xəbərlik kateqoriyası şəkilçisinin, habelə fellərdə I və II şəxsin cəmində şəxs şəkilçisinin tərkibinə daxil olan z ünsürü cəmlilik anlayışı yaradır.

Mənsubiyyət kateqoriyası: *eçümüz* (KTş 19), *apamız* (KTş 19), *ilimiz* (KTş 22), *törümüz* (KTş 22), *atınız* (Y 26), *ününüz* (Y 25) və s. Məsələn: *Eçümüz-apamız tutmuş yir-sub idisiz bolmazun tiyin, az boduniğ itip...* (KTş 19) «Əcdadlarımızın tutduğu torpaq sahibsiz olmasın deyə, az xalqı təşkil edib...» *Ança kazğanmus imis ilimiz, törümüz erti* (KTş 22) «Eləcə qazanmış, təşkil etmiş elimiz, qanunumuz idi». *Atunuz Uru bağ siz* (Y 26) «Adınız Urubəydir». *Kanunuz yoklayur, kadaş alpınız, karğanır ününüz* (Y 25) «Xanınız yoxlayır, igidlik dostunuzdur, səsiniz and içir» ... *altmış ər adasınız, ilig ər edgü esiniz, özünün eçiniz, ininiz* (Y 26) «... altmış igid dostunuz, əlli yaxşı igid yoldaşımız, özünün böyük qardaşımız və kiçik qardaşımız...».

Xəbərlik kateqoriyası: *baş biz* (Y 28), *baş siz* (Y 26) və s. Məsələn: *Bu atımız – Uru baş biz* (Y 28) «Adımız budur – Uru bəyik». *Atınız Uru başsiz* (Y 26) «Adınız – Uribəysiniz».

Fellərdə şəxs şəkilçisi: *yokkışdımız* (KTş 34) «yox etdik», «məhv etdik»; *konturtumuz* (KTş 21) «qondurduq», «yerləşdirdik», *bardınız* (O 12) «getdiniz»; *ertigiz* (KTşm 9) «idiniz» və s. Məsələn: *Karlukığ ölürtümüz, altımız* (KTşm 2) «Karluku öldürdük, aldıq». *Ertis üzüzig keçə yoridımız, türgis boduniğ uda basdımız* (KTş 37) «İrtiş çayını keçərək yürüdük, türgis xalqını yuxuda basdıq». ... *ölügi yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KTşm 9) «... ölünüz yurdda yolda yataraq qalası idiniz». *Lüi yılka ye-*

tinç ay küçliç alp kağanımda adıralu bardınız (O 12) «Əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz» və s.

ç) *-n*. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu ünsür həm açıq, həm də qapalı saitlərlə işlənir. K.Qrönbeh, D.Sinor və A. fon Qaben onun açıq saitlə işlənən variantını (*-an, -ən*) cəm şəkilçisi hesab edirlər. A.N.Kononov isə bu şəkilçinin açıq saitli variantını (*-an, -ən*) müstəqil, qapalı saitli variantını (*-n, -in, -in*) ikinci bir müstəqil cəmlük şəkilçisi hesab edir¹. *-an, -ən, -in, -in, -un, -ün* şəkilçisinin mənasında cəmlük məzmununa nisbətən çoxluq məzmunu (bunlar eyni keyfiyyət deyil!) üstünlük təşkil edir. Məsələn, *ərən* «çoxlu igid», «döyüşçü» demək deyil, igidliyi çox olan (bir adam) deməkdir, *örtən* bir neçə od demək deyil, odu çox olan (yanğın) deməkdir və s. *Bodun* (xalq) sözündə isə artır cəmlük məzmunu vardır. *Bod* sözü «boy», «adam» deməkdir, *bodun* (xalq) isə artırq «çoxlu bod» deməkdir. Buna görə də qədim türk dilindəki bu ünsürü həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi (cəmlük şəkilçisi) kimi qəbul etmək olar. Cəmlük şəkilçisinin ünsürü kimi, *-n* aşağıdakı sözlərdə qeyri-müəyyən cəmlük anlayışı yaradır: *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *Li Sün Tay başadu beş yüz ərən kəlti* (BKc 11) «Li Sün Tay başda olmaqla beş yüz ərən gəldi». *Ulayu iniyiğünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodumum, biriə şad-apıt bəglər, yıraya tarkat buyuruq bəglər, otuz... tokuz oğuz bəgləri, bodunu bu sabımın edgüti esit, kaniğdı tınla* (KTc 1-2) «Digər kiçik qohumlarım, oğlanım, birləşmiş tayfam, xalqım, sağdakı şad-apıt bəylər, soldakı tarkat buyuruq bəyləri, otuz (tatar bəyləri, xalqı), doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşidin, möhkəmcə dinləyin».

d) *-hğ, -lig*. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən bu şəkilçi müasir türk dillərində *-li, -li, -lu, -lü* şəklində işlənir və qədim türk qəbilələrinin dilində olduğu kimi adlardan sifət düzəldir. Sözdüzəldicilik qabiliyyəti ilə yanaşı bu şəkilçidə artırıldığı sözdə müəyyən bir əlamətin, keyfiyyətin çoxluğunu bildirmək qabiliyyəti də vardır; məsələn, qədim türk dilində *küçliç* (T 20) «güclü» sözü sifət olmaqla yanaşı, gücün çox olduğunu, *kuthğ* (HT 2) – «bəxtli» sözü sifət (x o ş b ə x t) olmaqla bərabər bəxtin çox olduğunu göstərir və s. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 146-147.

abidələrinin dilindən bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik: *Ol ödkə kul kullığ bölmis erti* (KTş 21) «O vaxt qul qullu olmuş idi». *Kutum bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunuğ tirigrü igitdim, yahn, bodunuğ tonlığ, çığay bodunuğ bay kıltım, az bodunuğ üküş kıltım* (KTş 29) «Bəxtim olduğu üçün, payım olduğu üçün öləsi xalqı dirildərək yüksəltdim, yahn xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim». *Küçlig kağan yağı boltı* (T 20) «Güclü xaqan yağı oldu». *Kuthğ alp yuzi...* (HT 2) «Bəxtli (xoşbəxt) igid yüzü...».

e) -ş şəkilçisi. Moyun çor abidəsində belə bir cümlə işlənir: *Işbaraş, tarkat anta ançuladım* (MÇ 26) «Işbaraları, tarqanları onda təqdim etdim». Buradakı *ışbaraş* sözü, güman ki, *ışbara* sözünün cəmidir. Deməli, göytürk dilində cəmlilik kateqoriyası -ş şəkilçisi vasitəsilə də əmələ gəlmişdir. *Oğuş* (KTe 1) «tayfa» sözü də *oğ* «nəsil» sözünün üzərinə -ş şəkilçisinin artırılması (iki samitin arasına u saiti artırılmışdır) ilə yaradılmışdır və çoxlu *oğ* jəməkdir. Güman ki, *türgiş* (KTş 18) «türğış», *tarduş* (KTş 13) «tarduş», *töliş* (KTş 18) «töliş» sözləri də uyğun köklərə (türğ, tard, töl) -ş şəkilçisi artırmaq vasitəsilə yaradılmışdır və *türküüt* sözü türklər demək olduğu kimi bu sözlər də uyğun olaraq türğlər, tardlar, töllər deməkdir. Sonralar onların etimologiyası unudulmuş və həmin sözlər etnonim kimi formalşmışdır.

A.N Kononov göytürk dilində cəmlilik anlayışı əmələ gətirən daha iki şəkilçinin mövcud olduğu göstərir.

ə) -ğün, -gün (-ğ⁰+n⁰): kəlinünim (KTşm 9) < kəlin + gün + im «gəlinlərim»; müəllif bu sözü üç -ə- gü «üçlükdə» toplu sayı ilə müqayisə etməyi təklif edir.

ı) -ğil, -gil (<-ğ⁰/-g⁰+l) – müəllif güman edir ki, *türgiş*, *tarduş*, *töliş* etnonimlərinin tərkibində -ş ünsürü cəmlilik anlayışı yaratdığı kimi *izgil* (KTş 3), *çigil* (MÇ 35) etnonimlərinin tərkibində də -gil ünsürü topluluq, cəmlilik göstəricisidir¹.

Mənsubiyyət kateqoriyası

Bütün türk dillərində olduğu kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də mənsubiyyət kateqoriyası iki əşya

¹ А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркского рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 147.

arasındaki atributiv münasibəti, yaxud birinci tərəfində sahib şəxs, ikinci tərəfində mənsub əşya adlandırılan iki söz arasındakı atributiv münasibət ifadə edir. Göytürk abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyası öz formal göstəriciləri ilə müasir türk dillərindəkindən, demək olar ki, fərqlənir.

Üçüncü şəxs istisna edilməklə, mənsubiyyət şəkilçilərinin mənsəyi haqqında türkoloqlar yekdil rəyədirlər. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında türkoloqların fikri müxtəlifdir.

Yenisey abidələrinin məşhur tədqiqatçısı İ.A.Batmanov III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında yazır: «Nadir hallarda *si* əvəzinə *zi* işlənməsi müşahidə edilir; IK₆ ZMA – ikizime (29) *k moim dvoim*»¹. «29№-li Yenisey abidəsinin mətnində (Altın –köl abidəsi) ikinci sətirdə verilmişdir: IK₆ ZMA – iki-zime — *moim dvoim*. Burada III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin *-zi* (*-si* əvəzinə) olduğunu güman etmək olar. Əgər bu belədirsə, onda hələ Yenisey dövründə dialektlərin bir hissəsində etimal ki, intervokal vəziyyətdə *s*→*z*, cingiltiləşməsi olmuşdur. Deməli, bu şəkilçinin iki variantı ola bilərdi: bir qrup dialektlərdə *-si* (qırğız və bir çox türk dillərində mühafizə edilir), başqa bir qrup dialektlərdə isə *-zi*; bu da tuva, xakas, şor, altay dillərində öz əksini tapmışdır»².

İ.A.Batmanovun bu fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Əvvəlcə, bu sözün yazılışı şübhəlidir. Nahaq yərə S.Malov onu tərcümə edərkən *k dvoim* sözündən sonra sual işarəsi qoymamışdır (*k dvoim?*)³. İkincisi, sözün öz quruluşu da ağılabatan deyil; bir sözdə iki mənsubiyyət şəkilçisi işlənir, həm də birincisi üçüncü şəxsi, ikincisi birinci şəxsi bildirir: *iki+zi* (III şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi) *+im* (I şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi) *+ə* (yönlük hal şəkilçisi). Hətta burada *-zi* əvəzinə *-si* belə işlənsə idi, nə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində, nə də müasir türk dillərində işlənməyən bu quruluş əcaib görünərdi. Hətta İ.A.Batmanovun sadaladığı türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının bu cür düzəldilməsi halına təsadüf edilmir. Türk dillərində bir sözdə eyni zamanda bir kateqoriyanın iki şəkilçisi işlənməz (sözdüzəldici

¹ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 103.

² И.А.Батманов, З.Б.Арагачы, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя енисейка, Фрунзе, 1962, с. 155.

³ С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков, М.-Л., 1952, сәh. 5.

şəkilçilər və felin icbar növü şəkilçilərindən başqa). N.K.Dmitriyev bu haqda yazır: «Türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsindən məlumdur ki, eyni bir kökdə (istər ad, istər fel olsun) eyni bir zamanda bir kateqoriyaya aid olan iki və daha artıq şəkilçi ola bilməz. Belə ki, eyni bir sözdə eyni zamanda II və III şəxs şəkilçiləri ola bilməz, eyni bir fel eyni zamanda həm təsdiq, həm də inkar formada dura bilməz»¹. Qeyd etmək lazımdır ki, İ.A.Batmanov özü də öz variantına şübhə edirdi, bunu onun öz sözlərindən də görmək olar: «Əgər belədirsə... güman ki,...».

Düzdür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində $s \rightarrow z$ cingiltiləşməsi hadisəsi, məsələn felin əmr şəklinin III şəxs şəkilçisində müşahidə edilir (-*sin/-sun-zun*): *barzun* «g e t s i n», hətta $s \rightarrow x$ çevrilməsi də əmr şəklinin III şəxs şəkilçisində müşahidə edilir: *bolçun* «o l s u n». Lakin şübhəli bir sözün yazılışına görə hələ Yenisey dövründə intervokal mövqedə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisində $s \rightarrow z$ cingiltiləşməsini fərz etməyə əlimizdə əsas yoxdur. Yuxarıda adları çəkilən türk dillərinə gəlincə, demək lazımdır ki, həmin dillərdə -*si* şəkilçisinin cingiltiləşməsi hadisəsi sonrakı dövrün məhsuludur.

III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında V.M.Nasilovun da fikri maraqlıdır. «III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi təkdə samitlə bitən əsaslardan sonra -*t/-i* və saitlə bitən əsaslardan sonra -*si/-si* şəkilçiləridir. Hallanma sistemində hal şəkilçisi ilə ismin əsası arasında III şəxs mənsubiyyəti şəkilçisi -*in /-in, -sin /-sin* şəklində olur. Bəzi türkoqlar belə hesab edirlər ki, bu şəkilçinin tam şəkli sonradan reduksiya nəticəsində düşmüş -*n* sonluğu ilə olmuşdur. Abidələrdə bunu təsdiq edəcək misallar vardır;

Bəqilik («bəqlik» olmalıdır, bəy olmağa layiq – Ə.R.) *urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın kün boltı* (КТb) – Крепкие потомки – сыновья его стали рабами, чистые дочери его стали рабынями (S.E.Malov *oğlın* sözünü birgəlik halının forması kimi qəbul edir).

Səciyyəvi haldır ki, Bilgə xan şərəfinə mətnlərdə bunun omonimiyası vardır: *Bəqilik* (*bəqlik* olmalıdır – Ə.R.) *urı oğlın kul kılı, silik kız oğlın kün kılı* (BX) – Крепких потомков – сыновей сделали рабами, чистых дочерей сделали рабынями. *Oğlın* sözü

¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.-Л., 1940, с. 136.

təsirlik haldadır¹ və *kıltı* feli ilə idarə edilir. Təsirlik halla omonimiya abidələrin mətnləri üçün qanunauyğun hadisədir.

Mənsubiyyət şəkilçisinin tam forması (-*sin/-sin*, -*ın/-in*) haqqındakı fərziyyə, görünür, təsdiq edilir. Mətnlərdə gətirdiyimiz formada duran kifayət qədər nümunə vardır. Mənsubiyyət şəkilçisi hal şəkilçisindən əvvəl öz son samiti -*n* səsini itirmir. Burada onun tam forması aydın görünür. Təsirlik halında hal şəkilçisi ilə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin omomorflaşması baş verir. Bu da hər iki şəkilçini saxlamış müasir türk dillərinin III şəxs mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçili təsirlik halda duran sözün morfoloji quruluşundan çox fərqlənir.

Mənsubiyyət şəkilçisi olan sözlərin hallanma formasına nümunələr:

Ögim İlbilgə katunıg tenri töpəsintə tutıp yöqərü götürmiş erinç (KTb) – Божество мою мать Ильбилгэ-госпожу, со своей высоты поддерживая, высоко подняло (над народом)².

Sü təqisintə yitinç ərig kılıçladı (KTb) – В схватке с войском он сразил мечом седьмого мужа³.

V.M.Nasilovun sonra gətirdiyi misallar da bu ruhdadır.

Müəllif təsirlik halda hal şəkilçisi ilə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin omomorflaşmasını söyləsə də, bunu təsdiq edən misallar gətirmir. Müəllifin omomorflaşma adlandırdığı yuxarıdakı misalda isə (başqa yerlərdə də elə olmalıdır) səs düşümü fonetik hadisəsi fəaliyyət göstərir.

V.M.Nasilovun Koşo Saydam abidələrindən nümunə gətirdiyi birinci iki misala (*oğlın* sözləri işlənən cümlələrə) nəzər salmaq. Müəllif düzgün olaraq göstərir ki, ikinci nümunədəki (Beglik un oğlın kul kılı, silik kız oğlın kün, kılı) *oğlın* sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş və təsirlik haldadır. Lakin müəllif göstərir ki, burada III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi işlənmişdir, halbuki mətndə müraciət edilən şəxsin (burada xalqın) oğlundan söhbət gedir, yəni həmin sözdə II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi vardır (onun oğlu-

¹ Təsirlik halın bu şəkli haqqında «Hal kateqoriyası» bəhsində ətraflı danışılır.

² V.M.Nasilovun tərcümələrinin keyfiyyəti haqqında mübahisə açılmağaacaq.

³ В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 32-33.

nu qul etdi yox, sənin oğlunu qul etdi): *oğl+ın*. Birinci nümunədə isə vəziyyət V.M.Nasilovun fərz etdiyinin tam əksinədir.

Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələrinin mətni xalq kütlələrinə müraciət tərzində yazılmışdır. Kül tigin şərafinə abidə bu sözlərlə başlayır: ... *bu sabımın edgüti esid, katıgdı tımla* «bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». Müraciət edilənin ikinci şəxs olduğu fəllərdən aydın görünür. Bunu nəzərə alaraq, «Bəglik un oğlın kul boltı, silik kız oğlın kün boltı» sözlərinin xalqa, yəni ikinci şəxsə müraciətlə deyildiyini güman etməyə oldə hər cür dəlil vardır. Belə olduqda *oğlın* sözü V.M.Nasilovun güman etdiyi kimi III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə təsirlik halda durmur (başqa sözlə desək, təsirlik hal şəkilçisi ilə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi omomorflaşdır təşkil etmir), II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş adlıq haldır (*sənin oğlun qul oldu*). Buna görə də həmin cümləni «Крепкие потомки – сыновья его стали рабами, чистые дочери его стали рабынями» kimi deyil, «Твои крепкие потомки – сыновья стали рабами, твои чистые дочери стали рабынями» kimi tərcümə etmək lazımdır.

Bəzi türkoloqların ardınca V.M.Nasilov fərz edir ki, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tam forması *-ın /-in, -sın/ -sin* olmuşdur. Məlum olduğu kimi müasir türk dillərində saitlə bitən isimlər hallanarkən söz kökü ilə saitlə başlanan hal şəkilçisi arasına bir samit artırılır. III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər də saitlə bitir və saitlə bitən adı isimlərə bənzər bir üsulla (əlbəttə, müəyyən fərqlər vardır) hallanır. Bu baxımdan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili müasir türk dillərindən heç bir şeylə fərqlənmir. Buna görə də III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər qədim türk dilində hallanarkən mənsubiyyət şəkilçisi ilə hal şəkilçisi arasına bir *n* samiti artırılır. Bəlkə də V.M.Nasilovun III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin tam forması haqqında fikri türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki inkişaf dövrü üçün doğrudur, lakin göytürk Orxon-Yenisey abidələrində (habelə müasir türk dillərində) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-ı /-i, -sı/ -si* şəklində çıxış edir. Mənsubiyyət şəkilçilərinin mənşəyi haqqında bəhsin sonunda söhbət gedəcəkdir, lakin burada qeyd etmək istərdik ki, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə ismin yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri arasında da *n* samitinin artırılması V.M.Nasilova haqq qazandırır.

Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyası dörd üsulla ifadə olunur: morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik və analitik üsullar. Bunlardan birinci üç üsul müasir türk dillərində işlənir, analitik üsul isə istifadədən çıxmış, ikinci növ təyini söz birləşməsinə çevrilmişdir. Analitik üsulun işlənməsi hələ türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə məhdud idi; o, yalnız üçüncü şəxsin təkində isimlərlə işlənirdi.

1. Morfoloji üsul. Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının əsas ifadə üsuludur. «Mənsubiyyətin ən erkən türk abidələri dilindən məlum olan tamamilə inkişaf etmiş şəkli olan morfoloji ifadə üsulunun mahiyyəti bundadır ki, ismin və ya substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsinin əsasına şəxsə və kəmiyyətə görə fərqlənən xüsusi göstəricilər bitişdirilir. Bunun nəticəsində də, bir tərəfdən mənsub əşyanı bildirən, digər tərəfdən sahib şəxsin qrammatik kəmiyyət və şəxsiyyətini bildirən söz şəkli yaranır»¹.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də mənsubiyyət şəkliçisi qəbul etmiş söz özündə iki anlayışı - həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya anlayışını birləşdirir. Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsində sahib şəxsi bildirən sözün işlənməsi zəruri deyil, daha doğrusu, sahib şəxsi bildirən söz zahirdə olmaya da bilər, mənsub əşyanı bildirən sözə bitişən mənsubiyyət şəkliçisi əşyanın mənsub olduğu şəxsi də bildirir.

Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsində aşağıdakı mənsubiyyət şəkliçilərindən istifadə edilir.

I şəxs tək: *-m, -im, -im (-um), -üm;*

II şəxs tək: *-n, -n, in- (-un), -ün; -ğ, -g, -ığ, -ig;*

III şəxs tək: *-ı, -i, (-u), -ü; -sı, -si, (-su), -sü;*

I şəxs cəm: *-muz, -miz, (-muz), -müz; -umuz, -imiz, (-umuz), -ümüz;*

II şəxs cəm: *-nız, -niz (-muz), -nüz; -ınız, -iniz, (-unuz), -ünüz.*

Bəzən ikinci şəxsdə *n* samiti əvəzinə *ğ, g* samitlərinin işləndiyi də müşahidə edilir. Lakin *n > ğ* əvəzlənməsi II şəxsin cəmində müşahidə edilmir; məsələn: *Bu kağanında, bu bəglərigdə, bu yerində, subında adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebiñə kirtəçisən, bunıstız boltaçı sən* (BKŞm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərdən, bu yerindən, suyundan (yer-su=vətən) ayrılmasan,

¹ Э.В.Севортян. Категория принадлежности, ИСГТЯ, II, Морфология, Москва, 1956, с. 38.

türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan».

Orxon abidələrində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsinə II şəxsin cəmindən başqa bütün şəxslərdə rast gəlik (III şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsinə göytürk dilində ümumiyyətlə təsadüf edilmir); məsələn: *sabım* (KTc 2) «nitqim», *sabı* (KTc 5) «nitqi», *bodum* (KTş 6) «xalqı», *eçüm* (KTş 1) «əmim», *yağısı* (KTş 12) «yağısı», *elin* (KTş 23) «elin», *ilimiz* (KTş 22) «elimiz», *törümüz* (KTş 22) «qanunumuz», *türkimiz* (KTş 18) «türkümüz», *eçümüz* (KTş 19) «əmimiz», *apamız* (KTş 19) «əcdadımız» və s. Yenisey abidələrində isə bu üsulla II şəxsin cəmi də əmələ gəlir; məsələn: *ününüz* (Y 25) «səsiniz», *kanınız* (Y 25) «xanınız», *atınız* (Y 26) «adınız», *adaşınız* (Y 26) «adaşınız», *esiniz* (Y 26) «dostunuz», *eçiniz* (Y 26) «böyük qardaşınız», *alpınız* (Y 25) «igidiniz» və s.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də istər təkdə, istərsə cəmdə mənsubiyyət şəkilçisi mənsub əşyanın təkdə olduğunu göstərir. Mənsubiyyət şəkilçisi təkdə olduqda həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya təkdə olur; məsələn: *sabım* (KTc 2) «nitqim», *elin* (KTş 23) «elin», *yağısı* (KTş 12) «yağısı» və s. Mənsubiyyət şəkilçisi cəmdə olduqda sahib şəxs cəmdə, mənsub əşya isə yənə də təkdə olur, yəni bir əşya bir neçə şəxsə mənsub olur; məsələn; *ilimiz* (KTş 22) “elimiz”, *eçümüz* (KTş 19) “əmimiz”, *atınız* (Y 26), “adınız”, *ününüz* (Y 25) “səsiniz” və s. Mənsub əşyanın cəmdə olduğunu göstərmək üçün göytürk dilində söz kökü ilə mənsubiyyət şəkilçisi arasına *-lar*, *-lər* şəkilçisi artırılır. Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsində həm sahib şəxsin, həm də mənsub əşyanın cəmdə işlənməsinə təsadüf edilməmişdir. Bütün hallarda sahib şəxsin təkdə, mənsub əşyanın isə cəmdə işlənməsi müşahidə edilir; məsələn: *öglərim* (KTşm 9) “analarım”, *əkələrim* (KTşm 9) “bibilərım”, *kunçuyularım* (KTşm 9) “arvadlarım”, *küdəgümlərim* (Y3) “kürəkənlərim”, *kəlinlərim* (Y3) “gəlinlərim” və s.

Orxon abidələrində mənsubiyyət şəkilçisinin dodaqlanan variantına (*-un*, *-ün*) rast gəlmirik, yalnız birçə yerdə (KTş 24) bu şəkilçinin dodaqlanan variantı qrafik şəkildə göstərilmişdir (*sünügün* - sümüyün).

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsi ayrı-ayrı şəxslər üzrə

aşağıdakı kimidir: I şəxs tək 273 dəfə, I şəxs cəm 16 dəfə, II şəxs tək 18 dəfə, II həxs cəm 12 dəfə, III şəxs tək 213 dəfə; cəmi 532 dəfə.

Mənsubiyyət kateqoriyasının cümlədə işlənməsinə hər şəxs üzrə bir nümunə verməklə kifayətlənirik: *Tokuz oğuz bəgləri, bəddüni, bu sabının, edgüti esid, katıgdi tinlə* (KTc 2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». ... *kanın subça yügürti, süngün tağca yatdı, bəglik urı oğlın kul boltı, silik kız oğlın kün boltı* (KTş 24) «... qanın su kimi yüyürdü (axdı), sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik igid oğlun qul oldu, bakirə qızın kənz oldu». *Bu bitig bitgimə atısı Yolğ tigin* (KTc 13) «Bu yazını yazan nəvəsi Yolğ tigin». *Bu atımız-Urı bəg biz* (Y 26) «Adımız budur - Urıbəyik». *Kanınız yoxlayır, kadaş alpınız, karganur ümü-nüz* (Y 26) «Xanınız yoxlayır, igidlik dostunuzdur, səsiniz and içir».

Mənsub əşyanın cəmdə durduğu mənsubiyyət kateqoriyasının işlənməsinə bir misal: *Ögim katun, ulayu oğlarım, əkəlarım, kəlinünim, küncüylərim bunça yəmə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KTşm 9) «Anam xatun, digər analarım, bibilərim, gəlinlərim, arvadlarım, beləcə də dirisi kənz olası idi, ölünüz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz».

2. Morfoloji-sintaktik üsul. Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-sintaktik üsulla ifadəsində həm sahib şəxsi ifadə edən söz, həm də mənsub əşyanı bildirən söz zahirdə olur. Adətən, birinci tərəf – sahib şəxsi bildirən söz şəxs əvəzliləri ilə ifadə edildikdə sahib şəxsi bildirən sözün yiyəlik halda işlənməsi zəruridir, sahib şəxsi bildirən söz öz və *kəntü* «öz» əvəzləri ilə ifadə olunduqda onlar yiyəlik halda işlənmir, sahib şəxsi bildirən söz isimlərlə ifadə edildikdə isim yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edə də, etməyə də bilər; mənsub əşyanı bildirən söz isə, sahib şəxsi bildirən sözdən asılı olmayaraq, birinci, ikinci və üçüncü şəxslərdən birinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk dilində sahib şəxsi bildirən söz isimlə ifadə olunursa, əksər hallarda yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir, yəni qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənir (ikinci növ təyini söz birləşməsi olur). Müasir türk dillərində sahib şəxsi bildirən söz isimlə ifadə olunursa əksər hallarda yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir (III növ təyini) söz birləşməsi olur.

Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün I və II şəxs əvəzlilərinin həm təkdə, həm də cəmdə ifadədə işlədilməsi lazım gəlmir, çünki mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi sahib şəxsin kimliyini də özündə təcəssüm etdirir. Lakin bu o demək deyildir ki, türk dillərində sahib şəxsi bildirən söz ifadədə işlənməz – *evim* də, *mənim evim* də işlənilə bilər. Türk dillərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri budur ki, bu dillərdə optimal sadələşdirmə qanunu – qənaət prinsipi fəaliyyət göstərir. Bir halda ki, həm *evim*, həm də *mənim evim* söz və ifadəsi eyni məfhumu ifadə edir, onda *mənim* sözünü işlətməyə ehtiyac qalmır. Bu qanun təkcə mənsubiyyət kateqoriyasında deyil, türk dilləri quruluşunun bütün sahələrində fəaliyyət göstərir.

Türk dillərində bəzən elə məqamlar olur ki, nainki III şəxsi bildirən, hətta I və II şəxsi bildirən sözlərin də (əvəzlilərin) mənsubiyyət kateqoriyasının yaranmasında iştirakı zəruri sayılır. Belə vəziyyət əksər hallarda məntiqi vurğu sahib şəxsi bildirən sözün üzərinə düşdükdə baş verir. Məsələn: *Sənin sevgin mənə lazımdır* cümləsində *sənin* əvəzliyinin cümlədə iştirakı və məntiqi vurğunun onun üzərinə düşməsi nəticəsində cümlə belə bir məzmun ifadə edir: *Özgəsinin sevgisi mənə lazım deyil, təkcə sənin sevgin mənə lazımdır*. Müasir Azərbaycan dilində müqayisə məqamında da şəxs əvəzliyinin mənsubiyyət kateqoriyasında işlənməsi zəruri sayılır. Məsələn: *Məhz mənim əsərim kimi əsər müsəbiqənin qalibi ola bilərdi*. Bu cümlədəki *mənim* şəxs əvəzliyini atmaq olmaz, çünki onda *əsərim* sözü mənsubiyyət kateqoriyasını ifadə etsə də, cümlə əvvəlki ifadəliliyini itirir.

Göytürk dilində də bu qanun özünü göstərir. *Tokuz oğuz mənin bodunim erti. Tenri, yer bulğakın üçün... yağı boltu* (BKŞ 29-30) «Doqquz oğuz mənim xalqım idi. Yerlər, göylər qarışdığı üçün... yağı oldu». Birinci cümlədəki *mənin* sözünü atmaq da olardı. Lakin müəllif öz xalqının xəyanətinin təsirinin gücləndirmək üçün *mənin* əvəzliyini işlətməyi lazım bilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-sintaktik üsulla düzəldilməsi morfoloji üsulla düzəldilməsinə nisbətən zəif yayılmışdır. Belə ki, abidələrində dilində mənsubiyyət kateqoriyası bu üsulla I şəxsin təkində 19 dəfə, III şəxsin təkində 212 dəfə, cəmi 231 dəfə düzəldilir. I şəxsin cəmində, II şəxsin təki və cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının bu üsulla düzəldilməsinə abidələrin dilində hələlik

təsadüf edilməmişdir. Morfoloji-sintaksik üsulla ifadə olunmuş mənsubiyyət kateqoriyasının göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk: *Mənim sabımın simadı* (KTc 11) «Mənim sözümlü sındırmadı». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunum erti* (KTşm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Tabğaç bodun sabı süçik, ağısı yumşak ermis* (KTc 5) «Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KTş 1) «Üstdə mavi göylər, altıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Kırkız oğlu mən* (Süci) «Qırğız oğluyam» və s.

3. Sintaktik üsul. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsinə rast gəlirik, lakin digər iki üsula nisbətən bu üsul qədim türk dillərində (eləcə də müasir türk dillərində) çox zəif inkişaf etmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bəzən mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən tərəflərdən birincisi — sahib şəxsi bildirən söz formalaşır, yəni yiyəlik hal şəkilçi qəbul edir, ikincisi — mənsub əşyanı bildirən söz isə heç bir şəkilçi, daha doğrusu mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Mənsubiyyət kateqoriyasının belə düzəldilməsinə sintaktik üsul deyilir. Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsi haqqında E.V.Sevortyan yazır: «Mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadəsi məhdud çərçivədə (yalnız birinci iki şəxsdə) tətbiq edilir və yazılı-ədəbi dildən daha çox şifahi-danışıq dilinə xas xüsusiyyətdir. Sintaktik üsulla ifadədə mənsub əşya və sahib şəxs bildirən sözlər xüsusiləşmiş əlamət kəsb edir və danışıqda bunlar arasındakı münasibət təyin qrupu şəklində qurulur. Belə qrupda təyinlənmən söz mənsub əşyanı bildirən söz olur, həm də o, sahib şəxsi göstərmir (başqa sözlə desək, mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir — Ə.R.). Təyinləyici kimi isə yiyəlik halda olan I yaxud II şəxs cəmdə, nadir hallarda isə təkdə olan şəxs əvəzliyi çıxış edir. Məsələn, *bizim at* ifadəsində *at* sözü mənsub əşyanı bildirir, *bizim* (*biz* şəxs əvəzliyinin yiyəlik hali) sözü isə atın cəmdə olan danışan şəxsə mənsub olduğuna işarə edir. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz üsulda mənsub əşya və sahib şəxsin sərbəst qeyd edildiyi rus, qər-

bi Avropa və digər dillərdə gördüyümüz qrammatik mənsubiyyətin ifadəsi prinsipinin tətbiq edildiyini müşahidə edirik»¹.

Müasir Azərbaycan dilində mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadəsinin iki şəkli vardır:

a) sahib şəxs cəmdə, mənsub əşya təkdə olur; məsələn: *bizim ev, sizin ev*.

b) həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya cəmdə olur; məsələn: *bizim evlər, sizin evlər*.

Müasir Azərbaycan dilində sahib şəxsin təkdə ifadə edilməsi hadisələri müşahidə edilmir. Bu baxımdan göytürk Orxon-Yenise yazısı abidələrinin dili nəinki müasir Azərbaycan dilindən, hətta bütün digər türk dillərindən fərqlənir. Məlum olduğu kimi, bəzi türk dillərində (məsələn, özbək dilində) mənsubiyyətin sintaktik ifadəsi üsulu zamanı sahib şəxsi bildirən söz nadir hallarda təkdə olan I və II şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halı ilə ifadə edilir, lakin bu üsulda sahib şəxsin III şəxsdə (isim və ya şəxs əvəzliyi olmasının fərqi yoxdur) işlənməsinə təsadüf edilməmişdir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadəsində sahib şəxs hər üç şəxsin tək və cəmində işləyə bilər (düzdür, hələlik sahib şəxsin II şəxsin təkində işlənməsi abidələrin dilində müşahidə edilməmişdir); məsələn: *mənin ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *Çorin boz at* (KTŞ 32) «Çorin boz atı», *bizin sü* (KTŞ 39) «bizim qoşun», *sizin ər at* (Y 26) «sizin igid adınız». Abidələrin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsinə hər şəxsdə bir dəfə olmaqla cəmi dörd dəfə rast gəlirik. Bütün dörd təsadüfün cümlədə işlənməsini təqdim edirik: *Yelməsin mənin ər anta basmış, ol tutmuş* (MÇ 24) «Kəşfiyyət dəstəsini mənim igidlərim orada basmış (məğlub etmiş), dil tutmuş». *Ən ilki Tadıqın Çorin boz atıq binip təgdi, ol at anta öltü* (KTŞ 32-33) «Ən əvvəl Tadıqın Çorun boz atını minib hücumla keçdi, həmin at onda öldü». *Bizin sü atı turuk, azukı yok erti* (KTŞ 39) «Bizim qoşunun atları arıq, ərzağı yox idi». *Sizin ər at Urı* (Y 26) «Sizin ər adınız Urıdır».

Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsi geniş yayılmamışdır.

¹ Э.В.Севортян. Категория принадлежности, ИСТГЯ, II, морфология, Москва, 1956, с. 38-39.

4. Analitik üsul. Mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsində kateqoriyanın düzəlməsində iştirak edən hər iki tərəf şəkilçilə qəbul etmir, yəni sahib bildirən söz ziyəlik hal şəkilçisiz, mənsub əşyanı bildirən söz isə mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir, başqa sözlə desək, sözlərin vəziyyəti I növ təyini sözbirləşmələrində olduğu kimidir. Lakin I növ təyini söz birləşmələrini təşkil edən sözlər arasındakı əlaqədən fərqli olaraq, mənsubiyyətin analitik ifadəsi üsulunda birinci tərəf ikinci tərəfi təyin etmir və bunların arasındakı əlaqə müasir türk dillərindəki II növ təyini söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin arasındakı əlaqə ilə eynilik təşkil edir.

Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla düzəldilməsi hadisəsinə rast gəlmirik, bu üsul öz yerini morfoloji-sintaktik üsula vermişdir.

Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyası I və II şəxs tək və cəmdə analitik üsulla düzələ bilmir (ümumiyyətlə, mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsində şəxs əvəzliliklərinin heç biri iştirak etmir). Abidələrin dilində analitik üsulla mənsubiyyət kateqoriyası yalnız üçüncü şəxsin təkində ifadə edilir, həm də birinci tərəf (sahib şəxs) ancaq isim olur. Bir təsadüfdə birinci tərəf I şəxs əvəzliyi, ikinci tərəf fəli sifətlə ifadə edilmirşdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyətin analitik üsulla ifadəsinə 148 dəfə rast gəlirik.

Göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsi aşağıdakı məqamlarda işlənir:

a) Sahib şəxslə mənsub əşya bildirən sözlər arasında milli mənsubiyyət əlaqəsi olur (*kırkız bodun* «qırğız xalqı», *türk bodun* «türk xalqı», *oğuz bodun* «oğuz xalqı» və s.); məsələn: *Ol yirgəri barsar, türk bodun, öltəçisən* (KTc 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsən». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunun erti* (KTŞm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Altı otuz yaşuma çik bodun kırkız birlə yağı boltı* (BKŞ 26) «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlara yağı oldu». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BKŞ 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yumşaq ermis* (KTc 5) «Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş».

b) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında məkan əlaqəsi olur (*Şantun yazı, Yincü ügüz, Ötükən yir, Kadırkan yış, Toğu balık* və s.); məsələn: *Ən ilki Toğu balıkda sünüşdim* (BKŞ 30) «Ən əvvəl Toğu şəhərində döyüşdüm». *Sünüğ batumu*

karıǵ söküpən, Kögmən yıǵıǵ toǵa yorıp kırkız bodunıǵ uda basdım (BKŞ 26-27) «Süngü batımı qarı söküb, Kögmən meşəli daǵlarını boşyuxarı yürüyüb qırǵız xalqını yuxuda basdım». *İlgəri Şantun yazıka təgi sülədim* (KTc 3) «Şərqa Şandun düzünə təkı qoşun yürütdüm». *Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıǵka təgi sülədim* (KTŞ 39) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təkı qoşun yüyürtdüm». *Ötükən yir olurıp arkuş-tirkış isar, nəñ bunıǵ yok* (KTc 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox» və s.

Mənsubiyyətin analitik üsulunun belə ifadəsi müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində yer adı bildirən bir sıra mürəkkəb isimlərdə özünü göstərir; məsələn: Girdmançay, Türkmənçay, Şahdağ, Murovdağ və s.

c) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında zaman əlaqəsi olur (*it yıl, yılan yıl, koǵ yıl, biçin yıl* və s.); məsələn: *Kül tigin koy yilka yiti yigirmikə uçdı* (K1ŞmŞ) «Kül tigin qoyun ili ayın on yeddində uçdu (öldü)». *Lüi yilka yetinç ay küçlig alp kağanında adrahı hardınız* (O 12) «Əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanından ayrıaraq getdiniz». *Bunça kazǵanıp kañım kağan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı* (BKc 10) «Bu qədər qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında uçaraq getdi (öldü)». *Laǵızın yıl hisinc ay yeti otuzka yoǵ ertirüm* (BKc 10) «Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdim».

ç) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında vəzifə, rütbə bildirən əlaqə olur (*kağan at*); məsələn: *Bars bəğ erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KTŞ 20) «Bars bəy idi, xaqan adı bu vaxt biz verdik».

d) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında proses, prosesin nəticəsini bildirən əlaqə (*mən kazǵantuk*) olur; məsələn: *Tənri yarlıkaduk üçün, mən kazǵantuk üçün türk bodun kazǵanmış erinç* (BKŞ 33) «Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış».

Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk dilində mənsubiyyət kateqoriyası təkcə sahib şəxs və mənsub əşya anlayışı ifadə etmir; ailə, qohumluq, ictimai münasibətlər və s. də mənsubiyyət kateqoriyası vasitəsilə ilə ifadə edilir (*kañım* — atam, *eçim* — böyük qardaşım, *marım* — müəllimim, *ögim* — anam və s.) məsələn: *Eçim kağan olurtukda, özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KTŞ 17) «Əmim xaqan oturduqda, özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Kağanım bən özüm bilgə Tonyukuk ötüntük ötüncimin esidü berti*

(T 15) «Xaqanın mənim özümün müdrik Tonyukukun etdiyi xahişi eşitdi». *Türk bodun yok bolmazun, tiyin, bodun bolçun tiyin, kaqum İltəris kaqanığ, ögim İlbilgə katunığ tenri tönəsində tutıp, yögəri kötürmis erinç* (KTŞ 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldarmış». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KTŞ 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik» və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində mənsubiyyət kateqoriyasının ayrı-ayrı üsullarla necə ifadə edildiyini aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Şəxslər	Morfoloji üsul	Morfoloji-sintaktik üsul	Sintaktik üsul	Analitik üsul	Cəmi
I şəxs tək	273	19	1	1	294
II şəxs tək	18	-	-	-	18
III şəxs tək	213	212	1	147	573
I şəxs cəm	16	-	1	-	17
II şəxs cəm	12	-	1	-	13
Yekun	532	231	4	148	915

Mənsubiyyət şəkilçiləri haqqında. Artıq deyildiyi kimi, türkoloqlar arasında mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin mənşəyi haqqında yekdil rəy yoxdur. Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, I və II şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən törəmişdir. V.V.Radlov yazır: «Las affix der essten Personm () ist offen bar eine Verkürzung der Personalpronomens (mān)» tərcüməsi: Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi -m (), görünür, (mān) şəxs əvəzliyinin ixtisar edilmiş şəklindədir¹.

Son zamanların türkoloji ədəbiyyatında I və II şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərindən törəməsi haqqındakı mülahizələrin əleyhinə söylənmiş fikirlərə də rast gəlirik².

Əgər I və II şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatda söylənmiş rəylər az-çox bir-birinə uyğun gəlsə, III şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri haqqında söylənmiş

¹ W.Radloff, Die Altürkische Inschriften der Mongolei, Neue Folge, SPb., 1897, c. 74.

² Вах: Э.В.Севортян. Категория принадлежности, ИСГТЯ, II. Морфология, Москва, 1956, с. 38-44.

rəylər nəinki bir-birinə yaxın gəlmir, hətta əslində rəylərin heç biri III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyi məsələsini aydınlaşdırmır. İrəlidə V.M.Nasilovun III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyi haqqındakı fikri verilmişdir. Bu məsələ ilə türkoloqlardan O.Bötlinq, V.V.Radlov, Q.Ramstedt, V.Banq, V.A.Boqoroditski, M.Rəsənen, V.Kotviç¹ və başqaları məşğul olmuşlar. Q.Ramstedt və V.Kotviçin fikrinə görə, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-si* iki hissədən ibarətdir: *s+i* burada *-s* cəm şəkilçisidir. Lakin müəlliflər unudurlar ki, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* variantı da vardır. Bu şəkilçinin samitli və samitsiz variantları arasında necə əlaqə yaratmaq haqqında müəlliflər heç bir söz demirlər. N.A.Baskalovun fikrinə, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-si*, bir tərəfdən, arzu, istək, sahiblik, bildirən *-si* şəkilçisi ilə eyni mənşədəndir, digər tərəfdən sahiblik bildirən *-li*-li şəkilçisi və III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-si-si...* semantik və fonetik planda bir-biri ilə qohumdur².

Məlum olduğu kimi, I şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin əsasını təkdə *m*, cəmdə *m* (şəxsi göstərən ünsür) və *z* (cəm bildirən ünsür) təşkil edir. II şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin göstəriciləri də buna uyğundur: təkdə *n*, cəmdə *n* (II şəxsi göstərən ünsür) və *z* (cəm bildirən ünsür). Bunu sxem şəkildə belə göstərmək olar:

I şəxs tək *-m*; cəm *-m+z*

II şəxs tək *-n*; cəm *-n+z*.

Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası çox qədim dövrlərdə, türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox-çox əvvəllər təşəkkül tapmışdır, həm də bu kateqoriya birdən-birə bütün üç şəxsin tək və cəmi üçün eyni zamanda formalaşmamışdır. Etimal ki, əvvəlcə I şəxsin tək, sonra II şəxsin tək, daha sonra I şəxsin cəmi, bir qədər sonra II şəxsin cəmi, ən axırda III şəxsin tək formalaşmışdır. III şəxsin cəmi üçün xüsusi morfoloji əlamətin olmaması bir daha göstərir ki, III şəxsin cəmində mən-

¹ Fikirlərin xülasəsi haqqında bax: Г.Рамстедт. Введение... §36, М.Рясянен. Морфология... с. 18-19; К.Броккелман, §15; В.Котвич. Исследование... с. 147-148.

² Н.А.Баскаков. К вопросу о происхождении условной формы на *-sa/-ce* в тюркских языках. Сб. «Академику В.А.Годлевскому», Москва, 1953, с. 51, 61-62.

subiyyət kateqoriyası tarixin lap son dövrlərində meydana gəlmişdir.

Güman etmək olar ki, türk dillərində istər mənsubiyyət şəkilçiləri, istərsə də xəbərlük şəkilçiləri şəxs əvəzlilərindən törəmişdir. Bu proses çox qədim dövrlərdə, hətta şəxs əvəzlilərinin hələ tam formalaşmadığı dövrdə getmişdir. Bu mənada deyə bilərik ki, türk dillərində şəxs əvəzlilikli, mənsubiyyət və xəbərlük şəkilçiləri təxminən eyni vaxtda yaranmışdır.

Türk dillərinin tarixdən əvvəlki dövründə ümumiyyətlə birinci şəxsi göstərmək üçün *mi*¹, ümumiyyətlə ikinci şəxsi göstərmək üçün *si*, ümumiyyətlə üçüncü şəxsi göstərmək üçün *i* ünsürlərindən istifadə edilmişdir. Şəxs əvəzliləri, mənsubiyyət və xəbərlük şəkilçiləri də bu ünsürlərdən törəmişdir. Sonralar hər üç şəxsdə təkini cəmdən ayırmaq təkdə *n*, birinci və ikinci şəxslərin cəmində *z* ünsürü əlavə edilmişdir. Bu proses də yuxarıda göstərdiyimiz ardıcılıqla (əvvəlcə birinci şəxs, sonra ikinci şəxs, axırda üçüncü şəxs) getmişdir. Birinci şəxsin təkində əvəzlilik *min* şəklinə düşməzdən əvvəl *mi* ünsüründən artıq mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi formalaşmışdır. Sonra eyni proses ikinci şəxslə baş verir. Bundan sonra I və II şəxs cəmi mənsubiyyət şəkilçiləri yaranır, ən axırda isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *i* ünsüründən törəyir. Bu nu ayrı-ayrı şəxslər üzrə aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar.

1. I şəxs təkdə mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün *mi* (qalın saitli köklərdə *mu* variantına çevrilir) söz kökünə artırılır. Türk dillərindəki sadələşdirmə qanununun fəaliyyəti nəticəsində sonuncu sait düşür və *m* ünsürü qalır. Saitlə bitən isimlər üçün bu, tamamilə kifayət edirdi: *apa+m>apam*. Lakin samitlə bitən isimlərdə (bir hecadə) iki samit yanaşı gəlirdi. Türk dillərinin fonetik qanunlarına əsasən iki samit yanaşı işləmə bilmir. Buna görə də iki samit arasına (xəbərlük kateqoriyasından fərqlənmək üçün) qapalı sait artırılır: *kağanm>kağan +i+m >kağanım*.

2. II şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçisi birinci şəxsin təkinə nisbətən bir qədər gec əmələ gəlmişdir. Bu zaman *si* ünsüründən artıq *sin* şəxs əvəzliyi yaranmışdı. Mənsubiyyət kateqoriyası I şəxsin analogiyası üzrə düzəldilir, yəni sözün kökünə II şəxsi bildi-

¹ Əslində *mi* yox, *bi* olmuşdur; lakin biz burada *b* səsinin *m* səsinə keçməsi prosesindən danışmadığımız üçün nisbətən sonrakı dövrün hadisəsi olan *mi* şəklini veririk.

rən ünsür (şəxs əvəzliyi) artırılır: *kağan+sın*. Lakin bu şəkildə analogiya pozulur. II şəxsdəki şəkilçi I şəxssə nisbətən ağır səslənir (uzun çıxır), buna görə də onu ixtisa etmək lazım gəlirdi; ya *s*, ya da *n* samiti atılmalı idi. Ancaq *n* samiti atılsa idi, analogiya yenə pozulacaqdı, çünki *m* (birinci şəxsdə) burun samiti, *s* isə dil -diş samitidir. Məhz buna görə də *s* samiti atılır və dil-dodaq samiti *n* burun samiti *n* səsində çevrilir: *kağan+ı+n>kağanın*.

3. Türk dillərinin ən qədim dövründə *z* ünsürü əvvəl cütlük, sonra cəmlik bildirmişdir. Şəxs əvəzlilərinin cəminin yaradılması üsuluna analogiya olaraq, I və II şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyasında da təklərin üzərinə *z* ünsürü artırılır və iki samit yanaşı işlənməsin deyərək, bir tərəfdən, *m* və *n* samitləri ilə, digər tərəfdən, *z* samiti arasına *i* saiti artırılır: *kağan+ım+ız>kağanımız*, *kağan+m+ız>kağanımız*.

4. Üçüncü şəxsdə mənsubiyyət kateqoriyası daha sonra meydana gəldiyi üçün daha asan yaranmışdır. Artıq, necə deyərlər, təcrübə əldə edilmişdi. I və II şəxs təkdə mənsubiyyət kateqoriyasının yaradılması üsulu analogiya üzrə mexaniki olaraq üçüncü şəxsə köçürülür, yəni söz kökünə III şəxs əvəzliyi *i* artırılmaqla III şəxsdə mənsubiyyət ifadə edilir: *kağan+i>kağanı*. Türk dillərinin fonetik qanunlarına əsasən iki sait yanaşı işlənmə bilmədiyi üçün saitlə bitən isimlərin kökü ilə artıq mənsubiyyət şəkilçisinə çevrilmiş III şəxsi bildirən *i* əvəzliyi arasına bitişdirici *s* samiti artırılır: *apa+s+i>apası*.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, türk dillərində, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bütün üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs əvəzliylərdən törəmişdir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənmə xüsusiyyətləri ilə müasir türk dillərində işlənmə xüsusiyyətləri arasında çoxlu uyğun cəhətlər olmaqla yanaşı, bəzi fərqlənən cəhətlər də vardır. Bu fərqli cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mənsubiyyət kateqoriyasının göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənmə analitik üsulla ifadəsi müasir türk dillərində işlədilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin dilində də bu üsul tez-tez pozulur; məsələn: *Türk bəglər, bodun bunı esidin* (KT 10) «Türk bəyləri, xalqı bunu eşidin» cümləsində türk bəglər ifadəsi analitik üsulla mənsubiyyət bildirir, halbuki eyni ifadə

başqa cümlədə morfoloji-sintaktik üsulla (*türk bəgləri* «türk bəyləri») düzəldilir: *Tokuz oğuz bəgləri, bodunu, bu sabımın edgüti esid, katığda tinlə* (KTc 2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

Mənsubiyyətin analitik üsulla ifadəsi xüsusilə *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətlərdə tez-tez pozulur. Məlum olduğu kimi, müasir türk dillərində bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə işlənir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində isə həm mənsubiyyət şəkilçisi ilə, həm də mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir; məsələn: *Türk bodun illədük ilin içgimu idmus, kağanladuk kağanın yitürü idmus* (KTş 6-7) «Türk xalqı el etdiyi elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını qovmuş». *Mən özüm kağan olhurtukım üçün türk bodunıg...* (BKş 36) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını...» Belə misallardan onlarla götürmək olar.

2. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində I və III şəxslərin təkində də mənsubiyyət anlayışı sintaktik üsulla ifadə edilə bilər: mənin, *ər* (MÇ 24) «mənim döyüşüm», *Çurın boz at* (KTş 32). Mənsubiyyət anlayışının sintaktik üsulla ifadəsi I və II şəxslərin cəmində göytürk dilində və müasir türk dillərində eynidir: *bizin sü* (KTş 39) «bizim qoşun», *sizin ər* (Y 26) «sizin igid».

3. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, göytürk dilində şəxs əvəzlilikləri də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *Alp ər bizinə təgmiş erti* (KTş 40) «İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi». *Bizintə eki uçı sınarça artuk erti* (T 40) «Qoşunun iki qanadı bizdən yarıya qədər artıq idi». Yenisey abidələrində bu xüsusiyyət özünü daha çox göstərir. Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən daha qədim olduğunu nəzərə alsaq, inamla deyə bilərik ki, türk dillərində artıq Orxon-Yenisey dövründə şəxs əvəzliliklərinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi arxaikləşməyə başlamışdı.

4. Mənsubiyyət kateqoriyasında müasir türk dilləri üçün adi olan söz sırası göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində pozulur; məsələn: (*mənin*) *kağan* (KTş 14) müasir türk dillərinin qanununa görə (*mənin*) *kağan* olmalı idi. Eyni sözləri *eçim kağan* (KTş 17), *ögim katun* (KTşm 9, ş 31), *inim Kül tigin* (KTş 31) və s. haqqında demək olar. Sözlərin bu cür sıralanması göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində normal haldır.

Hal kateqoriyası

Tarixən formalaşmış qrammatik kateqoriyalardan biri də ismin hal kateqoriyasıdır. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili göstərir ki, hal kateqoriyası tarixin çox qədim dövrlərində təşəkkül tapmışdır, çünki 13-14 əsr bundan əvvəl qədim türk qəbilələrinin dilində hərtərəfli inkişaf etmiş hal sistemi mövcud olmuşdur.

Göytürk dilində ismin səkkiz hali vardır. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, türk dillərinin ən qədim inkişafı dövründə onlardakı halların sayı indikindən çox az olmuşdur, E.V.Sevortyan türk dillərində hətta iki halın mövcud olduğunu söyləyir: «... türk dillərinin vəziyyətinin ən qədim mərhələsində qrammatik halların sayının daha az olduğunu düşünmək olar, məsələn, iki hal – qeyri-müəyyən və obyektiv-possesiv hallar olmuşdur, bunlardan sonuncu müasir yiyəlik və təsirlik halların funksiyasını ifadə etmişdir»¹. Bu fikrin həqiqətə nə qədər yaxın olub-olmadığını söyləmək çətindir. Lakin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində təsirlik halın morfoloji əlaməti olan sözün yiyəlik hal mövqeyində, yiyəlik halın morfoloji əlaməti olan sözün isə təsirlik hal mövqeyində işləndiyi məqamlara təsadüf edilir. Ola bilər ki, nə vaxt isə, türk dillərinin ibtidai inkişafı mərhələsində yiyəlik və obyekt məfhumları bir halda təcəssüm etmiş imiş.

Göytürk dilində ismin aşağıdakı səkkiz hali vardır: adlıq hal (türkoloji ədəbiyyatda onu əsas, ilk, formalaşmamış hal da adlandırırlar), yiyəlik hal (türkoloji ədəbiyyatda bu hal rəditelny padej adlandırırlar, bu termin düz deyil; prityajatelny padej dəqiqdir), yönlük hal, istiqamət hali, təsirlik hal, yerlik hali, alət-birgəlik hali (E.V.Sevortyan-orudnuy, İ.A.Batmanov – instrumentalny və ya tvoritelny - soyedinitelny), çıxışlıq hal. Yerlik haldan başqa göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində 8 söz çıxışlıq hal şəkilçisi ilə təşəkkül tapmışdır. Buna görə də abidələrin dilində çıxışlıq halın da olduğunu söyləməyə əsas vardır.

¹ Э.В.Севортян. К истории падежной системы в тюркских языках. Ученые записки Военного института иностранных языков. Москва, 1948, №6, с. 95.

Müasir türk dillərində bütün isimlər vahid sistem üzrə hallanır. Buna baxmayaraq İ.A.Batmanov göytürk abidələrinin dilində ismin hallanmasının iki tipini göstərir: 1) mənsubiyyət şəkilçisiz və 2) mənsubiyyət şəkilçili sözlərin hallanması¹. Eyni fikrə Y.Məmmədovun əsərində də rast gəlirik: «Müasir türk dillərinə nisbətən abidələrdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməmiş isimlərin hallanması mənsubiyyət şəkilçili isimlərin və əvəzlilərin hallanmasından daha çox fərqli cəhətlərə malik olmuşdur»². Türk dillərində, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində ismin hallanmasının belə süni surətdə iki tipə bölünməsinə ehtiyac yoxdur.

Türk dilləri tədqiqatçılarının əksəriyyəti ismin hallarını qrammatik və məkani hallar deyə iki qrupa ayırır: adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar qrammatik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar isə məkani hallar hesab edilir. M.H.Hüseynzadə məkani termini əvəzinə məkani-qrammatik hallar³ termini işlədir, E.V.Sevortyan isə belə hesab edir ki, yönlük-istiqamət halına həm qrammatik, həm də məkani hal kimi baxmaq lazımdır, çünki bu halın məzmununda həm qrammatik, həm də məkan anlayışı vardır⁴.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı: abidələrinin dilində işlənmiş halları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qrammatik hallar: adlıq, yiyəlik, təsirlik və alət-birgəlik halları.

2. Qrammatik-məkani hallar: yönlük, istiqamət, yerlik və çıxışlıq halları.

Göründüyü kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilindəki halların sayı müasir türk dillərində işlənən halların sayından çoxdur; müasir türk dillərinin əksəriyyətində alət-birgəlik və istiqamət halları işlənmişdir. İstiqamət halı öz şəkilçilərini itirmiş və ifadə etdiyi məzmunla yönlük halına qovuşmuşdur; istiqamət halı şəkilçiləri isə bitişdiyi sözlərlə qovuşmuş, daşlaşmış və bu gün kök və hal şəkilçisinə ayrılır, birlikdə zərf kimi çıxış

¹ И.А.Батманов. З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя синтаксика, Фрунзе, 1962, сәh. 158.

² Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, I, Bakı, 1979, s. 35.

³ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963, sәh. 74.

⁴ С.В.Севортян. Категория падежа. ИСГТЯ, II, Морфология, Москва, 1956, сәh. 45.

edir. Alət-birgölik halı isə türk dillərinin istifadəsindən çıxmışdır; bu halın alət məfhumu ifadə edən bir hissəsi öz şəkilçisi ilə birlikdə zərfləşmiş (*dizin-dizin sürünmək*), alət məfhumu ifadə edən digər hissəsi və birgölik anlayışı daşıyan hissəsi bütövlükdə *ilə* qoşması ilə ifadə edilir. Göytürk dilində təşəkkül dövrü keçirən çıxışlıq hal sonralar qüvvətlənmiş, yerlik halın ifadə etdiyi anlayışı tamamilə parçalamış və müasir türk dillərində müstəqil hal şəkl almış, göytürk dilində yerlik halın icra etdiyi funksiyanın bir hissəsini öz üzərinə götürmüşdür. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən hal şəkilçiləri də müasir türk dillərindəki hal şəkilçilərindən bir qədər fərqlənir. Uzun tarixi inkişaf prosesi nəticəsində qədim türk qəbilələrinin dilində bu və ya digər halda işlənən şəkilçilər həm sayca azalmış, həm də şəkilcə saflaşmışdır. Halların işlənmə yerində də inkişaf vardır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində nöinki məkani-qrammatik hallar, hətta xalis qrammatik hallar bir-birinin yerində işlənmə bilirdi. Müasir türk dillərində halların işlənmə yeri sabitləşmişdir; qrammatik hallardan biri digərinin vəzifəsində işlənmə bilmir, məkani-qrammatik halların bir-birini əvəz etməsi isə yalnız dialektlərə xas xüsusiyyətdir¹.

Daha bir fərqi göstərmək lazımdır: göytürk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərlə, bu şəkilçini qəbul etməmiş isimlərin hallanmasında da müəyyən fərq vardırsa, müasir türk dillərində ismin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq hər halın bir şəkilçisi vardır. Nəhayət, təsirlik hal, bəzən də yiyəlik hal üçün işlədilən *-ğ*, *-g*, *-iğ*, *-ig* şəkilçisi bütün müasir türk dilləri tərəfindən itirilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində hər halın qrammatik xüsusiyyətlərini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Adlıq hal. Türkoloji ədəbiyyatda bu hal əsas və qeyri-müəyyən hal da adlandırılır; adlıq hal adlandırılması daha düzgündür, çünki bir sıra türkoloqlar əsas və ya qeyri-müəyyən hal termini altında təkcə adlıq halı (potensial mübtəda) deyil, habelə şəkilçisiz yiyəlik halı (izafətin birinci komponenti) və qeyri-müəyyən təsirlik halı da (potensial vasitəsiz tamamlıq) nəzərdə tuturlar.

¹ Məkani halların bir-birinin yerində işlənməsinə bəzən ədəbi dildə də rast gəlirik; məsələn: *saat beşə işləmişdir* – *saat beşdən işləmişdir*.

Əsas hal haqqında E.V.Sevortyan yazır: «Bütün digər hallardan fərqli olaraq bu hal xüsusi formal göstəriciyə malik deyil və bütün halların əmələ gəldiyi isin əsasını təşkil edir. Beləliklə, xarici görünüşcə əsas hal «sıfır» göstəricisi olan amorf şəkildədir. Onun məzmunu yalnız başqa halların məzmunu ilə müqayisədə aydınlaşır. Folklarda və qədim türk dillərinin abidələrində əsas hal hər hansı bir halı, o cümlədən təsirlik halını da əvəz edə bilər. Əsas hal belə bir vəziyyəti müəyyən dərəcədə danışq dilində də saxlayır. Əsas hal ədəbi-yazılı dillərdə, düzdür, onların ən inkişaf etmişində tamamilə başqa vəziyyətdədir. Onun funksional çoxmənalılığı ədəbi dillərdə mütləq mahiyyət daşıyır. Bu çoxmənalılıq bütün halların deyil, onlardan yalnız müəyyən qisminin semantik mənasını özündə əks etdirir. Həm də bu hallarda belə onun çox mənalılığı müəyyən qrammatik şərtlərlə məhdudlaşdırılır. İnkişaf etmiş ədəbi dillərdə əsas hal yönük – istiqamət və çıxışlıq hallarını, habelə məkan anlayışı ifadə edən yerlik halı («harada?» sualına cavab verərkən) ya əvəz etmir, ya da, demək olar ki, əvəz etmir. Ancaq yazılı ədəbi dillərdə əsas halın yiyəlik və təsirlik hallarını əvəz etməsi geniş yayılmışdır və məlum şərtlərlə müşahidə edilir. Əsas halın yiyəlik və təsirlik hallarını əvəz etməsi aşağıdakı vəziyyətlərdə mümkündür: 1) təyin funksiyasında yiyəlik hal sahib şəxs bildirməkdən əlaməti bildirməyə çevrilərsə yaxud o, terminin, adın tərkibinə daxil olarsa; 2) vasitəsiz tamamlıq təsirlik halın semantik tələblərini ödəmədikdə (qrammatik müəyyənlik və ya vasitəsiz tamamlığın digər xüsusiyyətləri). Bu funksiyalardan başqa əsas hal cümlədə mühüm rolu yerinə yetirir: o, mübtədanı təşkil edir və beləliklə, hind-Avropa dillərindəki adlıq halı əvəz edir.

Deyənlərdən başa düşmək çətin deyil ki, nə üçün nəzərdən keçirdiyimiz halı adlandırmaq üçün tətbiq edilən «adlıq» və ya «mütləq» terminləri kifayət qədər əsaslandırılmamışdır¹.

İ.A.Batmanov da eyni fikirdədir: «Adlıq (yaxşı olardı əsas) hal... (Yenisey abidələrinin dilində – Ə.R.) cümlədə mübtəda, xəbər, çox vaxt da ikinci dərəcəli üzvlər kimi işlənir»².

¹ Э.В.Севортян. Категория падежа. ИСГТЯ, II, Морфология, Москва, 1956, с. 57-58.

² А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 105-106.

Azərbaycan dilçiliyində bu hal adlıq hal adlandırılır. Lakin Azərbaycan dilçiliyində də şəkilçisiz çıxış edən bütün isimlərin adlıq halda olması qəbul edilir. M.H.Hüseynzadənin fikrincə, adlıq hal cümlədə mübtədə və xəbərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər kimi də çıxış edir. «Adlıq halda işlənən isimlər təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işləndiyi zaman, təyinlik məzmunu bildirdiyi üçün mübtədə vəzifəsi daşımır. Onlar özlərindən sonra gələn sözlə birlikdə cümlənin müxtəlif üzvü ola bilər; məs.: *daş ev, qızıl saat, məktəb binası, kitab satışı* və s.»¹. Z.İ.Budaqova isə adlıq haldakı sözün cümlədəki funksiyası haqqında yazır: «Adlıq halda işlənən isimlər birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi də çıxış edir. Bu zaman artıq o, mübtədə vəzifəsində deyil, təyin vəzifəsində olur; məs.: *gümüş qaşığı, taxta sandıq, qızıl saat*»².

Məlum olduğu kimi, türk dillərində isimlər yalnız maddilik, daha doğrusu, əşyanın hazırlandığı maddənin, materialın adını bildirdikdə adlıq halda birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilər. Digər isimlər adlıq halda birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi funksiyasında çıxış edə bilmir. Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin gətirdiyi misallardakı birinci tərəflərin əksəriyyəti (*daş, qızıl, gümüş, taxta*) əşyanın hazırlandığı maddənin, materialın adını bildirir. Belə isimlər, adətən, sifətlə omonimlik xasiyyəti daşıyır, dilçilik ədəbiyyatında onları çox vaxt atributiv isimlər adlandırırlar, türk dillərindən bəzilərinin qrammatika kitablarında bu tip isimlər hətta sifət bəhsində tədqiq edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əşyanın hazırlandığı maddənin adını bildirən isimləri hind-Avropa dillərinə tərcümə etdikdə onlar isimlikdən çıxır və sifət kimi tərcümə edilir. Məsələn, yuxarıdakı misalları rus dilinə tərcümə etsək, bu mənərdəni aydın görə bilərik: *daş ev* – «каменный дом», *qızıl saat* – «золотые часы», *gümüş qaşığı* – «серебряная ложка», *taxta sandıq* – «деревянный сундук». Bütün digər isimlər adlıq halda birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Belə isimlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işləyə bilər. M.H.Hüseynzadənin gətirdiyi *məktəb binası* və *kitab satışı* misallarındakı *mək-*

¹ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963, s. 75.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası, I, Morfologiya, Bakı, 1960, s. 19.

təb və *kitab* sözləri də bu tip isimlərdəndir. Lakin şəkilçisiz olmaq hələ adlıq halda işlənmək demək deyildir. Yiyəlik və təsirlik halların da şəkilçisiz variantı vardır, bunlara qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hal deyilir. *Məktəb binası* və *kitab satışı* ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki *məktəb* və *kitab* sözləri ismin qeyri-müəyyən yiyəlik halındadır. Əslində bu birləşmələr belədir: *məktəbin binası*, *kitabın satışı*.

Göytürk dilində ismin adlıq halı öz şəkil xüsusiyyətlərinə və qrammatik funksiyalarına görə müasir türk dillərindəki adlıq halla uyğun gəlir, lakin göytürk dilində adlıq halın qrammatik funksiyaları, üslubi çalarlıqlarda işlənmə xüsusiyyətləri müasir türk dillərindəkindən çox genişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, qədim türk dillərində halların qrammatik funksiyaları hələ kifayət qədər diferensiallaşmamışdı, hallar tez-tez bir-birini əvəz edə bilirdi.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də adlıq halda duran isim sözdüzəldici şəkilçidən başqa heç bir şəkilçi (sözdəyişdirici şəkilçi) qəbul etmir. Abidələrin dilində adlıq halda duran isim əsasən cümlənin mübtədası və xəbəri, əşyanın hazırlandığı maddənin adını bildirdikdə isə cümlədə təyin vəzifəsində işləyir; məs.:

1. Adlıq halda işlənən isim mübtədə vəzifəsində:

Kül tigin yadağın oplayu təgdi (KTŞ 32) «Kül tigin piyada hücumu keçdi». *Bars bəg erti* (KTŞ 20) «Bars bəy idi». *Ol at anta tüşdi* (KTŞm 4) «O at orada öldü». *Üç otuz balık sıdı* (T 19) «İyirmi üç şəhər tabe oldu». *Oğuz bodun töküz tatar birlə tirilip kəlti* (BKŞ 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Ol iki kisi bar ersər, sini tabğacığ öhürtəçi* (T 10) «O iki adam nə qədər ki, sağdır, səni, tabğacı öldürəsidir». *Oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Oğuzlardan casus gəldi» və s.

2. Adlıq halda işlənən isim xəbər vəzifəsində:

Bars bəg erti (KTŞ 20) «Bars bəy idi». *Kırkız oğlı mən* (Süci) «Qırğız oğluyam». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunum erti* (KTŞm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Atım El Tuğan tutuk bən* (Y 1) «Adım El Tuğan tutukam». *İl tutsık yir Ötükən yış ermiş* (KTe 3) «El tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş».

3. Adlıq halda işlənən isim təyin vəzifəsində: *Yinçü ügüzik... keçə Təmir kapıqka təki sülədim* (KTe 3-4) «İnci çayını... keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». *Yarın-kiçə altun örgin üzə ohurupan mənşləyir mən* (IB 1) «Gündüz-gecə qızıl taxtın

üstündə oturub zövq ahram». ... *gümüş bodum*... (Y 45) «gümüş xalqım...» və s.

4. Adlıq halda işlənən isim zərflilik vəzifəsində. Göytürk dilində zaman məşhuru bildiren isimlər adlıq halda işləndikdə cümlənin zaman zərfliliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Əlig yıl isig, küçük birmis* (KTş 8) «Əlli il işini, gücünü vermiş». ... *türk bodun üçün tün udumadım, künətüz ohurmadım* (KTş 27) «... türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım». *Tün udımadı, künütüz ohurmadı* (T 51-52) «Gecə yatmadı, gündüz oturmadı». *Eki ay күtdім* (MÇ 17) «İki ay güddüm» və s.

5. Göytürk dilində adlıq halda işlənən isim birinci tərəfi adlardan ikinci tərəfi köməkçi fellərdən ibarət olan tərkibi fellərinin birinci komponenti kimi də işlənir; məsələn: *Tört buhundaki bodumğ kop baz kiltum* (KTş 29-30) «Dörd tərəfdəki xalqı tamamilə tabe etdim». *Ança kazğanıp biriki bodumğ ot, sub kılınadım* (KTş 27). «Bu qədər qazanıb birləşmiş xalqı cəzalandırmadım». *Bəglik ury oğlın kul boltu* (KTş 24) «Bəyliyə layiq oğulların qul oldu». *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti əran yağı bolmus* (O 5) «Bu tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ərən yağı oldu». *Sünüs bolsar, çarig itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun göndərərdi». *Türk bəglərin, bodumı ertənü eti mağ itdi* (BKc 15) «Türk bəyləri, xalqı lazımcə dua etdi» və s.

Bunlardan başqa göytürk dilində ismin adlıq halında duran söz başqa halların mövqeyində də işlənilib cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsini yerinə yetirir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində adlıq halda aşığıdakı halları əvəz edir, onların mövqeyində çıxış edir:

1. Adlıq hal yiyəlik hal mövqeyində çıxış edir. Bu xüsusiyyəti qeyri-müəyyən yiyəlik halla qarışdırmaq olmaz. Əgər müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf kimi çıxış edən isimlərin şəkilçi qəbul etməməsi təbii haldırsa, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində yiyəlik hal mövqeyində çıxış edən bəzi isimlər türk dillərinin qrammatik qanunlarına əsasən yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməli idi: məsələn: *Ekinti İşbara Yamtar boz atıq binip təgdi, ol at anta ölti* (KTş 33) «İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücumə keçdi, o at onda öldü». *Üçinç Yəgin Silig bəgin kedimlig toriğ at binip təgdi, ol at anta ölti* (KTş 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücumə keçdi, o at onda öldü». Birinci cümlədə

Işbara Yamtar adlıq haldadır, lakin yiyəlik hal funksiyasında işlənilir. İkinci cümlədə eyni yerdə yiyəlik halda duran *Yəgin Silig bəgin* ifadəsi işlənilir. *Işbara Yamtar* qeyri-müəyyən yiyəlik halda yox (ümumiyyətlə, türk dillərində insan adı bildirən xüsusi isimlər nadir hallarda, məsələn, *Həsən evi* şəklində, qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənilib ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olur), adlıq halda çıxış edir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində adlıq halın yiyəlik hal mövqeyində işlənməsinə nümunələr çoxdur: *Tənri yarlıkaduk üçün, özüm kutım bar üçün kağan ohurtım* (KTc 9) «Tanrı yar olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Türk bodun atı-küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol tenri kağan ohurtdu erinç* (KTş 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Eki şad, ulayu iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunum közi, kaşı yablak boltacı tip – sakıntım* (KT şım 11) «İki şadımın, digər kiçik qohumlarımın, oğlanımın, bəylərimin, xalqımın gözü, qaşı pis olası deyib, - qəmləndim». *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı* (T 9) «Doqquz oğuz xalqının üstündə xaqan oturdu».

2. Adlıq hal yönlük hal mövqeyində çıxış edir; məsələn: *Bodunıg igidəyin tiyin, yırağaru oğuz bodun tapa, ilgəru kıtay, tatabı bodun tapa, birigəri tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi (sünüşdüm)* (KTş 28) «Xalqı yüksəldim deyə, şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba Çinə qarşı böyük qoşunla on iki dəfə (döyüşdüm)». *Altı çub Soğdak tapa sülədimiz* (KTş 31) «Altı tayfahı Soğdaya qarşı qoşunla getdik». *Altun yış üzə kabışalım* (T 20) «Altun meşəli dağlarının üzərinə basqın edək». *Tün yazı konaym* (KTc 6-7) «Tün düzünə qonaq». *Otuş yaşıma Beşbalık tapa sülədim* (BKş 28) «Otuş yaşında Beşbalıka qarşı qoşunla getdim».

3. Adlıq hal təsirlik hal mövqeyində çıxış edir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində təsirlik hal mövqeyində çıxış edən adlıq halla qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) təsirlik halı qarışdırmaq olmaz. Göytürk dilində hal şəkilçisi qəbul etməyən belə isimlər türk dillərinin qrammatik qanunlarına görə mütləq (!) təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməlidir. Belə ki, xüsusi isimlər, şəxs əvəzliləri, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri fellər tərəfindən idarə edildikdə müasir türk dillərində müəyyən təsirlik halda durur,

göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində isə isimlər bu mövqedə çıxış etdikdə təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *Kem keçə çik tapa sülədim* (BKş 26) «Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim». *Yincü üzgüz keçə Təmir kapıqka təgi sülədim* (KTe 3-4) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *Türk bodun ölürəyin, uruğsıratayın* (KTş 10) «Türk xılqını öldürək, nəslini məhv edək». *Ak Tərməl keçə oğraklatdım* (T 25) «Ağ Tərməli keçərək düşərgə saldırdım». *Kögmən aşə kırkız yirine təgi sülədim* (KTş 17) «Kögməni aşaraq qırğız yerinə təki qoşun çəkdim» və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində eyni tipli ifadələrdə işlənən söz bəzən təsirlik hal şəkilçisi ilə, bəzən bu şəkilçi olmadan işlənir. Müqayisə et: *Ekinti İşbara Yamtar b o z a t ı ğ binip təgdi* (KTş 33) «İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi». *Üçinç Yəgin Silig bəgin kedimlig t o r ı ğ a t binip təgdi* (KTş 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi».

4. Adlıq hal yerlik hal mövqeyində çıxış edir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində adlıq hal başqa hallara nisbətən yerlik hal mövqeyində daha çox çıxış edir; məsələn: *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılhtukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KTş 1) «Üstdə mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Ötükən yir olurıp arkış-tirkış isar, nən bunığ yok; Ötükən yış ohursar, bəngü il nuta ohurtaçı sən, türk bodun, tok* (KTe 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox; Ötükən meşəli dağlarında otursan, ədəbi el tutaraq oturasısan, türk xalqı, tok». *Mağı Kurqan kışlap yazına oğuzğaru sü taşkıdımız* (KTşm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara doğru qoşun yeritdik». *Səbiz yeymiş yaşun öltim* (Y 41) «Altmış səkkiz yaşında öldüm».

5. Adlıq hal çıxışlıq hal mövqeyində çıxış edir. Orxon-Yenisey abidələrində, xüsusən Yenisey abidələrində adlıq hal tez-tez çıxışlıq hal mövqeyində işlənir; məsələn: *Künim, kadaşım, yıta, adırıtım* (Y 3) «Arxadaşımdan, dostumdan, əfsus, ayrıldım». ... *küdəgülim, kız kəlinlərim bökmədim* (Y 3) «... kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım». *Siz, elim, kanun bökmədim* (Y 10) «Sizdən, elimdən, xanımdan doymadım».

6. Adlıq hal alət-birgəlik halı mövqeyində çıxış edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz alət-birgəlik halının şəkilçisini

qəbul etmədən, adlıq halda cümlənin tərkibində ələtlik qrammatik mənasında işlənir; məsələn: *Bodunıǵ igidəyin tiyin, yıraǵaru oǵuz bodun tapa, ilgərü kıtay, tatabı bodun tapa, birigərü tabǵaç tapa uluǵ sü eki yegirmi sümüşdim* (KTŞ 28) «Xalqı yüksəldim deyə, şimala oǵuz xalqına qarşı, şərqa kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba tabǵaclara qarşı böyük qoşunla on iki dəfə döyüşdüm». *Maǵı Kurǵan kışlap yazına oǵuzǵaru sü taşıkdımız* (KTŞm 8) «Maǵı Kurǵanda qışlayıb yazda oǵuzlara qarşı qoşunla sərhədi aşdıq». Hər iki cümlədə *sü* «qoşun» sözü adlıq haldadır, lakin «qoşunla» ələt – birgəlik halı mənasını ifadə edir.

Yiyəlik hal. Göytürk dilində yiyəlik hal, bütün türk dillərində olduğu kimi, təyini söz birləşmələrinin (izafət birləşmələrinin və ya Azərbaycan dilçiliyində adlandırıldığı kimi desək, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin) düzəldilməsində iştirak edir. Yiyəlik hal iki əşya arasında mənsubiyyət və ya sahiblik anlayışı ifadə edir.

Türk dillərinin qrammatikalarında və türk dillərinin qrammatik quruluşuna aid rus dilində yazılmış əsərlərdə yiyəlik hal yekcins hal kimi təsvir edilir. Azərbaycan dilində, istər tarixən, istərsə müasir qrammatik normalara görə, yiyəlik halın iki şəkli təşəkkül tapmışdır: müəyyən (şəkilçi qəbul edən) və qeyri-müəyyən (hal şəkilçisi qəbul etməyən) yiyəlik hal. Ehtimal ki, yiyəlik halın belə iki şəkildə işlənməsi təkcə Azərbaycan dilinə xas xüsusiyyət deyildir; bu hal digər türk dillərində də iki şəkildə işlənməlidir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin tədqiqi göstərir ki, qədim türk dillərinin inkişafının hələ Orxon-Yenisey dövründə yiyəlik halın müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki şəkli mövcud olmuşdur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin tədqiqatçıları yiyəlik halının belə iki şəkildə işlənməsinin fərqi nə varmamış və yiyəlik hal şəkilçisi olmayan, lakin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edən isimləri adlıq halda duran söz kimi qəbul etmişlər. Eyni vəziyyəti son zamanlara qədər Azərbaycan dilçiliyində də görürdük. Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış əsərlərdə yalnız son zamanlar ismin yiyəlik halının müəyyən və qeyri-müəyyən şəkillərinin olduğu göstərilir¹.

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I, Morfologiya, Bakı, 1960, səh. 21-23.

Hələ vaxtılı V.V.Radlov göstərmişdi ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən yiyəlik hal türk dillərinin cənub qrupunda işlənən yiyəlik halla tamamilə uyğundur¹.

1. Müəyyən yiyəlik hal. İsim müəyyən yiyəlik halda qrammatik cəhətdən formalaşır, yəni hal şəkilçisi qəbul edir. Göytürk dilində ismin yiyəlik halı samitlə bitən sözlərdə *-in, -in* saitlə bitən sözlərdə *-nin* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Göytürk dilində saitlərin dodaq ahəngi çox zəif olduğu üçün bu şəkilçilərin dodaqlanan variantına rast gəlmirik. Göytürk dilində yiyəlik halda duran isim müstəqil işlənmiş, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olur və özündən sonra gələn sözlə birlikdə həmin sözün hansı halda durmasından asılı olaraq, cümlənin müxtəlif üzvü olur; məsələn: *Ən ilki Tadığın Çorun boz atıg binip təgdi* (KTŞ 32) «Ən əvvəl Tadığın Çorun boz atını minib hücumla keçdi». *Üçinç Yəgin Silig həgin kedimlik toriğ at binip təgdi* (KTŞ 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig həyin yəhər-yüynüli kəhər atını minib hücumla keçdi». *Bayırkunın ak adğırığ udluğun sıyu urtu* (KTŞ 36) «Bayırkunın ağ ayğırının belini sındırdı». *Ohurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis* (KTŞ 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, düzəltmiş». *Yəlməsin mənin, ər anta basmış* (MÇ 24) «Avanqardımı mənim döyüşçülərim onda basmış». *Tokuz oğuz mənin, bodunun erti* (BKŞ 29) «Doqquz oğuzlar mənim xalqım idi». *Bizin sü atı turuk, azuki yok erti* (KTŞ 39) «Bizim qoşunun atı arığ, ərzağı yox idi» və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bəzən yiyəlik hal şəkilçisində burun *n* samiti əvəzinə adı *n* samiti işlənir; məsələn: *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılıktukda, ekin ara kisi oğlı kılınmış* (KTŞ 1) «Üstdə mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Yağın başı yorıyu kəlti* (MÇ 18) «Yağının avanqardı yürüyərək gəldi».

Bu cümlələrdə yiyəlik halda işlənən *iki* və *yağı* sözləri saitlə bitdiyi üçün onlara *-nin* və *-nin* şəkilçiləri bitişməli idi. Görünür, türk dillərinin inkişafının Orxon-Yenisey dövründən əvvəl yiyəlik halı *-n* samiti ilə əmələ gəlirmiş² və göytürk abidələrinin dilində

¹ W.Radloff. Die Altürkische Inschriften der Mongolei., Nene Folge, 1897, стр. 61.

² М.Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Москва, 1957, с. 186.

bunun qalığı qalmışdır. Qəribə olsa da, göytürk dilində bir sıra hallarda ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallanarkən yiyəlik halda *-in, -in* şəkilçisi *-in, -in* şəkilçisinə çevrilir, yəni burun samiti ağız samitinə çevrilir; məsələn: *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın, yir sayu bardıq* (KTc 8-9) «Belə olduğun üçün səni yüksəlmiş xaqanın sözünü almadan yer boyu getdin». Görünür, burada dissimilyasiya hadisəsi fəaliyyət göstərir: iki burun səsinin yanaşı tələffüzü çətinlik törətdiyi üçün birincinin təsiri ilə ikinci sadələşmişdir.

Göytürk dilində ismin yiyəlik halının *-ğ, -g, -ıg, -ig* şəkilçiləri ilə də yarandığı müşahidə edilir; məsələn: *Türk bodumğ atı, küsi yok bolmazun...* (KTş 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın...». *Anta ötrü türgis, karluğıq tabarıp alıp, ebin yolıp barnus, ebimə tüşmiş* (MÇ 29) «Ona görə türgişlərin, karluqların malını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmışam». ... ak adğırıq udlıkın sıyu urtı (KTş 36) «... ağ ayğırın budu sındı». *Türk bodumğ ürülip il tutsıkının bunta urtum* (KTc 10) «Türk xalqının toplamb el yaratmasını buna vurdum» və s.

Belə bir fakt maraqlıdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində müəyyən yiyəlik hal qeyri-müəyyən yiyəlik hala nisbətən çox az işlənir.

Yiyəlik halın *-nın, -nin* şəkilçisinin əvəzlik mənşəli olması haqqında fərziyyə mövcuddur.

2. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal. Göytürk dilində qeyri-müəyyən yiyəlik hal, adlıq hal kimi, heç bir şəkilçi qəbul etmir. Buna görə də qeyri-müəyyən yiyəlik halda duran ismi ayrılıqda götürdükdə o, adlıq halda duran isimdən heç bir əlaməti ilə fərqlənmir. Adlıq və qeyri-müəyyən yiyəlik halda duran isimləri fərqləndirmək üçün sonuncunu söz birləşməsində götürmək lazımdır. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isim ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olur və qoşulduğu sözlə, həmin sözün ismin hansı halını qəbul etməsindən asılı olaraq, cümlənin müxtəlif üzvü kimi çıxış edir; məsələn:

Tabğaç athğ süsi bir tünən artuqi yeti biñ süg ilki kün ölürtim (BKc 1) «Çin atlı qoşununu –on yeddi minlik qoşunu birinci gün öldürdüm». *Tenri küç birtük üçün kağan süsi bəri tæg ermiş* (KTş 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd təkimi». *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılntukda ekin ara kimi oğlı kılıkmus* (KTş 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yer

yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Sü başı İnal kağan - Tarduş şad barzun* (T 31) «Qoşun başında İnal xaqan - Tarduş şadı getsin». *Türk hodun atı, küsi yok bolmazun* (KTş 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın» və s.

A.N.Kononov göytürk dilində qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən sözləri ismin əsas (adlıq) halında işlənən söz hesab edir¹.

Yönlük hal. Tədqiqatçılar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində iki yaxın mənalı halın — yönlük və istiqamət hallarının olduğunu göstərirlər. Göytürk dilində yönlük hal *-a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -na, -nə* şəkilçilərindən biri ilə düzəlir. Bunlardan *-a, -ə* həm samitlə bitən isim köklərinə, həm də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə *-ya, -yə* yalnız istiqamət, yer, cəhət adı bildirən isimlərə *-ğa, -gə, -ka, -kə* yalnız isim köklərinə, *-na, -nə* isə təkcə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə birləşir. Yenisey abidələrində *-ka, -kə* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə də bitişir.

Yönlük hal şəkilçilərinin mənşəyi haqqında türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. *-na, -nə* şəkilçisinin mənşəyi haqqında dənizşaraq V.M.Nasilov göstərir ki, bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi ilə *-ğa, -gə* yönlük hal şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. «İkiünsürlü istiqamət hali şəkilçisi *-ğaru/-qəru* və mənsubiyyət şəkilçisindən sonra hal şəkilçisi qovuşmasına görə belə fərz etmək olar ki, *-ğar/-qə* şəkli də mövcud olmuşdur»².

F.Q.İsxaqov göstərir ki, yönlük hal şəkilçisi istiqamət hali şəkilçisinin *-ğa, -gə* ünsürlərindən törəmişdir. O yazır: türk dillərində «yönlük halın şəkli *-ğa* şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Bu sonuncu tarixən müstəqil söz olan və istiqamət göstərən, lakin müasir türk dillərində müstəqil işlənməyən *-ğar* sözündə törəmişdir. *-ğar* bir affiks morfemi kimi müasir türk dillərində də nadir şallarda işlənir»³. *-ğaru, -ğar* şəkilçilərinin nə vaxt meydana gəldiyini söyləmək çətindir. Lakin V.M.Nasilovun *-ğa, -kə* şəkilçilərinin mövcud olduğunu fərz, güman etməsinə ehtiyac yox idi,

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980, с. 151.

² В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 27.

³ Ф.Г.Исхаков. Имя существительное. ИСГТЯ, II Морфологи, Москва, 1956, с. 103.

çünkü bu şəkilçilər göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində kifayət qədər işlənir və yönlük halı əmələ gətirir. F.Q.İsxakovun fikrinə gəlincə, görünür, *-ğar* ünsürün *-ğa* şəkilçisinə çevrilməsi türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki dövründə baş vermişdir, çünki bu dövrdə artıq müstəqil işlənən istiqamət halı şəkilçisi *-ğaru*, *-ğarı* və yönlük hal şəkilçisi *-ğa*, *-gə* mövcud idi.

Ə.Z.Abdullayevin fikri də, bir növ, F.Q.İsxakovun fikri ilə həmahəng səslənir. O yazır: «Bu inkişaf (*ğaru* sözünün yönlük hal şəkilçisinə çevrilməsi – Ə.R.), bircə belə getmişdir: *ğarı* morfemi inkişaf prosesində bir neçə variant kəsb etmişdir. Müasir türk dillərindəki faktlara əsaslanaraq, onun iki xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmək olar: 1) *qarı>-qar>-qa>-a* (incə variantları ilə birlikdə); ... 2) *qarı>-arı-ru/-ra* (digər variantları ilə birlikdə)»¹.

-ğa, *-gə* şəkilçisi bir sıra türk dillərində indi də işlənir. Bu şəkilçi tarixən Azərbaycan ədəbi dilində də işlənmişdir, həm də əsasən mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə qoşulmuşdur. Onun Azərbaycan dilinin ədəbi abidələrində işlənməsi haqqında H.İ.Mirzəzadə yazır: «İsmi yönlük hal şəkilçisi *-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə* ilə yanaşı bəzən, əlbəttə, müəyyən təsadüflərdə *-ğa*, *-gə* şəkilçisi işlənmişdir. Təbii ki, bu forma Azərbaycan dili üçün sabit, həm də ümumi bir forma olmamışdır, çünki ümumxalq dilində bu şəkilçinin geniş yayıldığını göstərən materiallar yox dərəcəsinədir.

Azərbaycan dilində arxaik vəziyyətdə olan bu şəkilçinin işlədilməsi qədim türk dillərinin təsirindən başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən, düşünmək olar ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ilə Orta Asiya xalqlarının elm və ədəbiyyat xadimləri arasındakı yaxın münasibəti, şairlər arasında sənətkarlıq mübadiləsi və sairə bu cəhətdən mühüm rol oynamışdır. Lakin bu təsir məhdud dairədə olduğundan *-ğa*, *-gə* şəkilçisinə ancaq müəyyən qrup yazıçıların dilində təsadüf edilir»². *-ğa*, *-gə* yönlük hal şəkilçisinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin dilində işlənməsini qədim türk dillərinin təsirində və ya Orta Asiya türk dillərinin təsirində axtarmaq doğru deyildir, çünki Azərbaycan dilini qədim türk dillərindən ayırmaq olmaz. Azərbaycan dili ümumtürk dil materiyası-

¹ Ə.Z.Abdullayev. Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında, ADU-nun Elmi əsərləri, Bakı, 1969, 3-4, s. 116-117.

² H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, 1962, s. 78.

nin bir hissəsidir, bütün qardaş türk dilləri kimi qədim türk dillərinin xələflərindən biridir, ümumtürk ədəbi abidələrinə bütün türk dilləri kimi Azərbaycan dili də şərkdir. -ğa, -gə şəkilçisinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin dilində işlənməsini və tədricən Azərbaycan dilindən çıxmasını bu dilin çoxminillik inkişafı ilə əlaqələndirmək, bağlamaq, onun daxili inkişaf qanunlarının nəticəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sadələşdirmək qanunu fəaliyyət göstərir. Məhz bu qanuna görə əvvəllər daha mürəkkəb olan yönlük hal şəkilçisi artıq Orxon-Yenisey abidələri dövründə -a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -na, -nə şəkilçilərinə çevrilmiş, Azərbaycan dilində orta əsrlərə qədər işlədilən -ğa, -gə şəkilçisi sonralar ilk samitlərini itirərək -a, -ə şəkilçilərinə çevrilmişdir (türk dillərində quttural samitlərin düşməsi qanunu).

Göytürk dilində ismin yönlük halı hərəkətin başlandığı və bitdiyi yeri, hərəkətin yönəldiyi şəxsi, zamanı, habelə hərəkətin səbəb və məqsədini bildirmək üçün işlədilir. Göytürk dilində yönlük halın işlənmə məqamlarına bir neçə nümunə verək.

1. Yönlük hal hərəkətin yönəldiyi, istiqamətləndiyi, bitməyi və ya bitdiyi yeri bildirir: *Salənakə təgi çəriğ idi* (MÇ 16) «Selenqaya təki qoşun göndərdi». *İn Öz Inançu Beşbalıka barır mən* (HT 7) «İn Öz Inançu – Beşbalıka gedirəm». *Ər abka barmış* (IB 17) «Ər ova getmiş». *Biriyə Tabğaç bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis* (KTŞ 14) «Cənubda Çin xalqı yağı imiş, şimalda Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağı imiş». *Edgü ilinə kəntü yanlığı* (KTŞ 23) «Gözlə elinə özün xəyanət etdin». *Kəhırtim ök türk bodumığ Ötüken yırka bin özüm bilgə Tonyukuk* (T 17) «Türk xalqını Ötüken yerinə mən özüm müdrik Tonyukuk gətirdim». *Kuriğaru Təmir kapiğka təgi süləyi birmis* (KTŞ 9) «Qərbə Dəmir qapıya təki qoşunla getmiş». *İlgəri Kadirkan yışka təki, kirü Təmir kapiğka təgi konturmis* (KTŞ 2). «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarınadək, qərbə Dəmir qapıyadək yerləşdirmiş». *Küm, soruğım kün töğsıka, batsıka təgdi* (Süci) «Səsim, sorağım gündoğana, günbatana çatdı». *Bolçuka tan üntürü təgdimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə çatdı» və s.

2. Yönlük hal hərəkətin yönəldiyi şəxsi bildirir: *Tabğaç kağanka körmis* (KTŞ 7-8) «Çin xaqanına tabe olmuş». *Tabğaç kağanka yağı bolmus* (KTŞ 9) «Çin xaqanına yağı olmuş». *Kanım kağanka başlayu Baz kağanığ balbal tikmis* (KTŞ 16) «Atam xa-

qana başda Baz xaqani balbal qoymuş». *Nən yılsığ bodunka olurmədım* (KTş 26) «Heç bir şeyi olmayan xalqa (xaqan) oturdım». *Bilgə Tonyukuk, - başa aydı* (T 31) «Müdrük Tonyukuk, - mənə dedi». *Kimə ilig kazğanurmən* (KTş 9) «Kimə eli qazanıram» və s.

3. Yönlük hal hərəkətin yönəldiyi obyektı bildirir: *Nən-nən sabım ersər, bəngü urtım* (KTc 11) «Hər nə sözüm vardisa, əbədi daşa vurdum». *Eki oğluma yabğu, şad at birtim* (MÇ 19) «İki oğluma yabğu və şad adı verdim». *Yizkə, başına bir təgmədi* (KTş 33) «Üzünə, başına hiri dəymədi». *Bödkə körigmə bağlar, gü yanultaçı siz* (KTc 11) «Taxta baxan bəylər, axı yanılasınız». *Bödkə özüm ohurıp bunça ağır törüg tört buhundakı bodunğa itdim* (BKş 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır qanun yaratdım» və s.

4. Yönlük halda işlənən isim zaman bildirir: *Ol ödkə kul kullığ bolmus erti* (KTş 21) «O vaxt qul qullu olmuş idi». *Bir yılkə tört yolu sünüşdim* (BKş 30) «Bir ildə dörd yol döyüşdüm». *Kəy yılkə yorıdım* (MÇ 9) «Qoyun ilində qoşun yürütdüm». *Kül tigin kəy yılkə yiti yigirmikə uçdı* (KTşm ş) «Kül! tigin qoyun ili ayın on yeddisində uçdu (öldü)». *Bir yılkə biş yolu sünüşdimiz* (KTşm 4) «Bir ildə beş dəfə döyüşdük». *Kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erikli yağı bolı* (KTşm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu». *Üç yetmiş yaşımka adırıldım* (Y 3) «Altmış üç yaşında ayrıldım (öldüm)» və s.

5. Yönlük halda işlənən isim səbəb və məqsəd bildirir: *Süçig sabına, yımşak ağısına arturıp ükü, türk bodun, öltig* (KTş 6) «Şirin dilinə, yumşaq hədiyyəsinə aldandı, türk xalqı, çoxluca öldün». ... *türkimə, bodunıma yəgin ança kazğanı birtim* (BKc 10) «... türkümə, xalqıma ucağı eləcə qazandım». *Türk bilgə kağan ilinə bitütdim ben Bilgə Tonyukuk* (T 58). «Türk müdrük xaqanın eli üçün yazdırdım mən Müdrük Tonyukuk). *Nəkə təzər biz, ükü tiyin, nəkə korkur biz, az tiyin* (T 38-39) «Çoxdurlar deyə nə üçün qaçarıq, azıq deyə nə üçün qorxuruq?» və s.

Göytürk dilində yönlük halda duran isim mənasına görə başqa halların mövqeyində də işlənir. Abidələrin dilində yönlük halda işlənən ismin aşağıdakı halların yerində işlənməsi müşahidə edilir:

1. Göytürk dilində yönlük hal ən çox yerlik hal mövqeyində çıxış edir; məsələn: *Kül tigin yiti otuz yaşına, karlık bodun erür barur erikli yağı boltı* (KTşm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karlık xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu». *Altı otuz yaşına çik bodun kırkız birlə yağı boltı* (BKş 26) «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla yağı oldu». *Otuz yaşına Beşbalık tapa sülədim* (BKş 28) «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim». *Səkkiz yegirmi yaşına altı çub soğdak tapa sülədim* (BKş 24-25) «On səkkiz yaşında altı tayfalı soğdaya qarşı qoşun çəkdim». *Bisinq ay altı otuzka sünüşdim* (MÇ 29) «Beşinci ay iyirmi altısında döyüşdüm» və s.

Yönlük halın yerlik hal məqamında işlənməsinə daha çox Yenisey kitabələrində rast gəlirik: *Beş yaşında atasız qalıp, tokuz yegirmi yaşınağa ögsüz bolup, katıqlanup, otuz yaşınağa ögə boltum* (Y 45) «Beş yaşında atasız qalıb, on doqquz yaşında atasız olub, möhkəmlənib otuz yaşında müdrik oldum». *Bir yetmiş yaşınağa kök tenridə künkə azıdım* (Y 45) «Altmış bir yaşında mavi səmada günü itirdim (yəni — öldüm)» və s.

2. Göytürk dilində yönlük hal çıxışlıq hal məqamında da işlənir; məsələn: *Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Bərçəkər, Bukarak uls bodunta Nən sənün oğul tarkan kəlti* (KTş 12) «Qərbdən gün batandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara dövləti xalqından Nən sənün oğul tarxan gəldi». *Tenri elimkə bökmədim* (Y 3) «Müqəddəs elimdən doymadım». *Kanımka, elimkə bökmədim* (Y 8) «Xanım-dan, elimdən doymadım». *Kuyda künçuyumka adırıldım* (Y 8) «Evdə arvadımdan ayrıldım» və s.

3. Göytürk dilində yönlük hal alət-birgəlik halı məqamında da işlənir; *Yazına oğuz tapa sülədim* (BKş 31-32) «Yaza doğru oğuzlara qarşı qoşun çəkdim» (Müqayisə et: *Otuz artıki səkkiz yaşına kışın kitay tapa sülədim* (BKc 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kitaylara qarşı qoşun çəkdim»). ... *tabğaçka bunça sünüşip alpın, ərdəmin üçün kü bunça tutdı* (KÇ 12) «... çinlilərlə bu qədər döyüşüb igid olduğu üçün, cəsur olduğu üçün şöhrəti çox yüksəl-di». *Mağı Kurqanda kışlap yazına oğuzğaru sü taşıkımız* (KTşm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yaza doğru oğuzlara qarşı qoşun göndərdik». *Bir otuz yaşına Çaçə sənünkə sünüşdimiz* (KTş 32) «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük» və s.

4. Qərbiə görünsə də, göytürk dilində yönlük hal xalis qrammatik halların məqamında da işlənir. Göytürk dilində yön-

lük halın təsirlilik hal mövqeyində işlənməsinə tez-tez təsadüf edilir; məsələn: *Oğlanım, ərdə marımınca bol, kanka tap, katıqlan* (Süci) «Oğlanım, igidlikdə müəllimimcə ol, xan tap, möhkəmlən». *Örünə tutuk ər ərdəmi üçün elimə tapdım* (Y 46) «Örünə tutuk çox igid olduğu üçün elimi tapdım». *Tokız yaşda Toğlıg kanka tapdım* (Y 54) «Doqquz yaşda Toğlıg xanı tapdım» və s.

5. Göytürk dilində nadir hallarda yönlük halın yiyəlik hal məqamında işlənməsinə də təsadüf edilir; məsələn: *Tenri elinkə elçisi ertim* (Y 1) «Müqəddəs elimin elçisi idim».

İstiqamət halı. Bu hal yönlük halın, bir növ, şəkilçisinə görə inkişaf etmiş formasıdır. A.N.Kononov göytürk dilində mövcud olan istiqamət halını üç müstəqil hal kimi təqdim edir: istiqamət halı, yerlik-istiqamət halı və yönlük-istiqamət halı¹. İstiqamət halı göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində yalnız hərəkətin istiqamətini bildirir və hərəkət bildirən fellər tərəfindən idarə edilir. Hal və vəziyyət bildirən fellərin istiqamət halında işlənen isimləri idarə etməsi abidələrin dilində müşahidə edilməmişdir.

Göytürk dilində ismin istiqamət halı *-ğaru*, *-gərü* (isim kökündən sonra birləşdirilir), *-naru*, *-nərü* (mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırılır), *-nar* (yalnız əvəzlilərə artırılır), *-ru*, *-rü* şəkilçiləri vasitəsilə düzəldilir. Türköloqlardan V.V.Radlov², S.Y.Malov³, N.K.Dmitriyev⁴, Q.İ.Ramstedt⁵, M.Räsänen⁶, V.Kötviç⁷, E.V.Sevortyan⁸,

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 160-161.

² W.Radloff. Die Altürkische Inschriften der Mongolei, Nene Folge, СПб., 1897.

³ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с. 4.

⁴ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.-Л., 1940.

⁵ Г.И.Рамстедт. Введение в алтайское языкознание, Морфология, Москва, 1957, с. 3-24.

⁶ M.Räsänen. Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957, с. 47-74.

⁷ В.Котвич. Исследование по алтайским языкам, Москва, 1962.

⁸ Э.В.Севортян. Категория падежа. ИСГТЯ, II, морфология, Москва, 1956, 45-64.

F.Q. İsxakov¹, V.M. Nasilov² bu fikirdədirlər ki, *-ğaru*, *-gərü* şəkilçisi iki ünsürdən ibarətdir: *-ğa*, *-gə* yönlük hal şəkilçisi və *-ru*, *-rü* (istişamət bildirən ünsür). İstişamət halının *-ğaru*, *-gərü* şəkilçisinin mənşəyi haqqında E.V. Sevortyan yazır: *-ra* şəkilçisi ilə formalaşan hal və yönlük hal (göstəricisi *-ğa*, *-qa*, *-ka*, *-kâ*) əsasında türk dillərində yeni bir məkani hal — istişamət halı yaranmışdır (*-ğaru*, *-qârü*, *-karu*, *-gârü* şəkilçisi ilə)³. Lakin türkoloji ədəbiyyatda bu şəkilçinin mənşəyi haqqında ikinci bir fikir də vardır. A.M. Şerbak⁴ və K. Kərimov⁵ bu fikirdədirlər ki, *-ğaru/-gərü* şəkilçisi daha qədimdir; o, sonralar *-ğa*, *-gə* yönlük hal şəkilçisinə və *-ru*, *-rü* istişamət bildirən ünsürünə parçalanmışdır. Ə.Z. Abdullayev⁶ də bu fikirdədir ki, *-ğaru*, *-gərü* forması ilkindir və *-ğaru* şəkli ixtisarlaşma və sadələşmə yolu ilə yönlük hal şəkilçisinə çevrilmişdir.

İstişamət hal şəkilçisindəki *-ru*, *-rü* ünsürü haqqında V.M. Nasilov yazır: «*-ru/-rü* ünsürünün lokativ-istişamət şəkilçisi (indi də çuvaş dilində yerlik hal şəkilçisi kimi mühafizə edilən *-ra/rə*) lokativ affiksi ilə müqayisə et) olduğunu güman etmək olar.

Bir qayda olaraq, dünyanın müxtəlif dillərində zərflər sözyaradıcılığı və sözdəyişmənin keçmiş formalarının izlərini mühafizə edir. Bizim abidələrimizin (Orxon-Yenisey abidələrinin — Ö.R.) dilindəki bəzi zərflər də belə bir fazanın rudimentləridir. Məsələn: *tiriqrü-həyata*, *yağru-yaxın*, *yaxın məsafəyə*, *yoğru — dəfnə* (burada *yoğ+ğaru* da ola bilər). Müq. et. qədim uyğurca *ebimrü* — *evinə tərəf*, *bərü* — *buraya*, *ıkaru-oraya*, halbuki *taşra* —

¹ Ф.Г.Исхаков. Имя существительное. ИСГТЯ. II. морфология. Москва, 1956, с. 103.

² В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 27.

³ Э.В.Севортян. К истории падежной системы в тюркских языках. Учение записки Военного института иностранных языков, Москва, 1948, с. 99.

⁴ А.М.Щербак. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII веков из Восточного Туркестана, М.-Л., 1961, с. 85.

⁵ К.Каримов. Категория падежа в «Кутаджу билиг».

⁶ Ə.Z.Abdullayev, Türk dillərində yönlük hal şəkilçisinin mənşəyi haqqında, ADU Elmi əsərləri, Bakı, 1969, 3-4, s. 113-117.

bayırda, bayıra, içrə - içəridə, övrə - əvvəl, asra - aşağıda sözlərində lokallıq mənası ifadə edilmişdir¹.

Ümumiyyətlə türkoloqların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, *-ğaru, -gərü* şəkilçisi ismin yönlük halının *-ğa, -gə* şəkilçisi ilə istiqamət halının *-ru, -rü* şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Onda bir məsələ qaranlıq qalır: *-ru, -rü* şəkilçisi şəkildə istiqamət halının mənasını ifadə edə bilirdisə, onda elə həmin mənanı ifadə etmək üçün onun yönlük halın *-ğa, -gə* şəkilçisi ilə birləşməsinə nə ehtiyac vardı? Ümumiyyətlə, bu ehtimal dilin daxili inkişaf qanunlarının məntiqinə ziddir: dil həmişə sadələşməyə doğru inkişaf edir. Sadələşmə dilin ünsiyyət üçün daim yararlı olmasını təmin edən daxili inkişaf qanunlarından biridir. Dildə müəyyən bir qrammatik mənanı ifadə etmək üçün qrammatik vasitə varsa, dil heç vaxt həmin qrammatik mənanı ifadə etmək üçün əvvəlki qrammatik vasitəni onun üzərinə başqa bir qrammatik məna ifadə edən qrammatik vasitə artırmaqla mürəkkəbləşdirməz. Dil belə mənasız mürəkkəbləşdirməyə heç vaxt yol vermir. Dil mürəkkəbləşdirməyə o vaxt yol verə bilər ki, mürəkkəbləşmə qrammatik mənanı dəqiqləşdirməyə xidmət etsin. Nəzərdən keçirilən təsadüfdə heç bir dəqiqləşdirmə yoxdur; *-ru, -rü* şəkilçisi də, *-ğaru, -gərü* şəkilçisi də istiqamət mənası ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-ru, -rü* və *-ra, -rə* şəkilçiləri daşlaşmış şəkildə müasir Azərbaycan dilində də mühafizə edilmişdir. Bunlardan birinci şəkilçi sözə istiqamət, ikinci şəkilçi məkan anlayışı verir. Məsələn, *bəri=bə+ri* sözünü götürək. Ehtimal ki, Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl (çünki Orxon-Yenisey abidələrində bu söz artıq *bəri* kimi təşəkkül tapmışdı) bu söz *bən «mən»+rü* (istiqamət hal şəkilçisi) kimi olmuş və «məna tərəf» anlayışı ifadə etmişdir. «Məna tərəf» anlayışı isə «bəri» anlayışına ekvivalentdir. *Geri* sözü haqqında da bunları demək olar. *İçrə* sözü *ic+rə* (güman edilən yerlik hal şəkilçisi) hissələrindən ibarətdir. *-ra* şəkilçisi daşlaşmış şəkildə zaman və məkan bildirən sözlərdə qalmışdır; məsələn *sonra* sözü *son+ra* (yerlik hal şəkilçisi) hissələrindən əmələ gəlmişdir.

Türk dilləri inkişafının hələ Orxo-Yenisey abidələri dövründə *-ra, -rə* sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilmişdi. Bu şəkilçi vasi-

¹ В.М.Насимов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 28.

təsilə yer anlayışı bildirən isimlərdən zərfləndirilirdi, məsələn: *tış/taş - tışral/taşra* « b a y ı r d a », *iç - içrə, ön - önrə, as - asra* « a ş a ğ ı d a ». Buna görə də türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey dövrü üçün bu şəkliyi yerlik hal şəkliyi (lokativ şəkliyi) hesab etmək olmaz.

Müasir Azərbaycan dilində *-ğaru, -gərü* şəkliyi daşlaşmış şəkildə müxtəlif variantlarına rast gəlirik. Məsələn: *irəli < iləri < ilgəri, yuxarı < yukğaru, dışarı < dışğaru < uşğaru*. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində *anarı*. Bu tipli sözlər artıq müasir Azərbaycan dilində zərfləndirilir.

V.M.Nasilovun ehtimalına görə *-narı, -nəri* şəkliyi mənsubiyyət şəkliyi sonuncu *n* samiti ilə *-ğaru, -gərü* şəkliyi birləşməsindən əmələ gəlmişdir; məsələn: *subınaru = subınğaru - o n u n s u y u n a d o ğ r u, yerinəri = yerin + gərü - o n u n y e r i n ə d o ğ r u*¹. İstiqamət halı şəkliyi yalnız əvəzlilərə bitişən variantı olan *-nar* şəkliyi, şübhəsiz ki, *-narı* şəkliyi sonuncu saiti düşmüş variantıdır; məsələn: *Anar adınçığ bark yaraturtun* (KTc 12) «Ona adına layiq sərđabə yaratdırdım». *Anar yatıp bir atlığ barmıs* (T 24) «Orada yatıb bir atlı getmiş».

Göytürk dilində *-ğaru, -gərü, -narı, -nəri* şəkliyi, bir növ, ikili xasiyyət daşıyır. Bu şəkliyi istiqamət anlayışı yaratmaqla yanaşı yeni söz yaratmağa da xidmət edir. Abidələrin dilində bütün coğrafi cəhətlərin adları bu şəkliyi yaratdığı sözlərlə ifadə edilir: *ilgəri* (KTc 2) «şərq», *birgəri* (KTc 2) «cənub», *kuriğaru* (KTc 2) «qərb», *yırağaru* (KTc 2) «şimal», *kün ortusınaru* (KTc 2) «cənub», *tün ortusınaru* (KTc 2) «şimal»; məsələn: *İlgəri kün toğsıka, birgəri kün ortusınaru, kuriğaru kün batsıkına, yırağaru tün ortusınarı - anta içrəki bodun kop mana körür* (KTc 2) «Şərq gün doğana, cənuba gün ortasına doğru, qərbə gün batana, şimala gecə ortasına doğru - bu qədər yerin içindəki xalq tamamilə mənə tabedir».

Artıq deyildiyi kimi, göytürk dilində istiqamət halı hərəkətin istiqamətini bildirir; məsələn: *Ol yergəri barsar, türk bodun, öltəçisən* (KTc 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsən». *Mağı Kurğan kışlap yazına oğuzğaru sü taşıkdımız* (KTşm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara doğru qoşun göndərdik».

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 28.

Tabğaçğaru Kumı sənünük idmiş, Kitayğaru Tonra Səmiğ idmiş (T 9) «Çinə Kumı sənünü göndərmiş, kitayların yanına Tonra Səmi göndərmiş». *Önrə türk kağanğaru süləlim, - tinis* (T 20) «Əvvəlcə türk xaqanına hücum edərk, - demiş». *Apa tarkanğaru içrə sab idmiş* (T 34) «Apa tarkana gizli əmr göndərmiş». ... *yerinərü, su-hınaru kontı* (BKş 40) «... yerinə, suyuna (vətəninə) qondu (yerləşdi)». *Ben ebgərü tüsəyin* (T 30) «Mən evə qayıdım» və s.

Göytürk dilində istiqamət halını əmələ gətirmək üçün *-ğaru, -gərü, -narı, -nərü* şəkilçiləri ilə yanaşı və onlarla eyni mənada *-ru, -rü* şəkilçisi də işlənir (*ebrü – e v ə, ebimrü – e v i m ə, tirigrü – h ə y a t a, yağru – y a x i n a* və s.); məsələn: *Yağru kontukda kisrə ayığ bilig anta öyür ermiş* (KTc 5) «Yaxında yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrənirmiş». *Kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunığ tirigrü igitim* (KTş 29) «Bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı həyata yüksəltdim». ... *icgirtim, ... ebrü gəlirtim* (BKş 25) «...təbə etdim ... evə gətirdim». *Basmul yağdıp ebimrü bardı* (MÇ 29) «Basmillar yağdı olub evimə doğru getdilər».

Göytürk dilində ismin istiqamət halı cümlədə əşya bildirən sözlərdə tamamlıq, məkan məfhumu bildirən sözlərdə zərflik (əsasən, yer zərfliyi) vəzifələrini yerinə yetirir və aşağıdakı çarələrdə işlənir:

1. *-ru, -rü (-rı, -ri)* şəkilçili istiqamət halında işlənən isim hərəkətin yönəldiyi vasitəli obyektı bildirir; məsələn: *Anta kisrə tenri yarlıkazu kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunığ tirigrü igitim* (KTş 29) «Ondan sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim». ... *ebrü kəlirtim* (BKş 25) «... evə gətirdim». *Basmul yağdıp ebimrü bardı* (MÇ 28) «Basmillar yağdı olub evimə doğru getdi».

2. *-ra, -rə* şəkilçisi ilə düzələn istiqamət halı hərəkətin istiqamətləndiyi, yönəldiyi və ya baş verdiyi obyektı bildirir; məsələn:

a) İstiqamət bildirir: *Önrə türk kağanğaru süləlim* (T 20) «Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək».

b) hərəkətin baş verdiyi obyektı bildirir: *Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkmış, tağıdakı inmiş* (KTş 11-12) «Sərhəddən kənarında yürüyür deyə xəbər eşidib sərhədekilər dağa qalmış, dağıdakılar enmiş». *İçrə ben bulğayın* (MÇ 28) «Daxildə mən qiyan qaldırım».

3. *-ğaru, -ğərü* şəkilçisi ilə düzələn istiqamət halında olan isim hərəkətin yönəldiyi və ya baş verdiyi obyektə ifadə edir.

a) hərəkətin yönəldiyi obyektə bildirir; məsələn: *Töküz oğuz bodun yerin, subın ıdıp tabğaçğaru bardı* (BKş 35) «Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu atıb tabğaçğa doğru getdi». *Bögü kağan banaru ança ayıdmsı* (T 34). «Bögü xaqan mənə belə xəbər göndərmiş». *Ebinərü kəlmiş* (IB 8-9) «Evinə gəlmiş». *Ol yirğərü barsar*, türk bodun, öltəçisən (KTc 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsilsən». *Mağı kurğan kışlap yazına oğuzğaru sü taşıkdımız* (KTş 8) «Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşun çıxartdıq». *Tabğaçğaru Kuni sənürig ıdmsı, Kıtayğaru Tonra Səmiş ıdmsı* (T 9) «Tabğaçğa Kuni sənünü göndərmiş, Kıtaya Tonra Səmi göndərmiş». *Önrə türk kağanğaru süləlim* (T 20) «Şərqə türk xaqamına qarşı qoşun çəkək». *Apa tarkanğaru ıçrə sab ıdmsı* (T 34) «Apa tarkana gizli xəbər göndərmiş» və s.

b) hərəkətin icra edildiyi obyektə bildirir; məsələn: *İlgərü kün toğsıka, birigərü gün ortusınaru, kurığaru kün batsıkına, yırığaru tün ortusınaru anta ıçrəki bodun kop maña görür* (KTc 2) «Şərqə gün doğana, cənuba gün ortasına, qərbə gün batana, şimala gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq bütünlüklə mənə tabedir». ... *yerinərü, sabınaru kontı* (BKş 40) «... yerinə, suyunu qondu (yerləşdi)» və s.

Təsirlik hal. Yiyəlik halı kimi, təsirlik hal da türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində iki şəkildə işlənir: a) hal şəkilçisi qəbul etmiş şəkli (məüyyən təsirlik hal) və b) hal şəkilçisi qəbul etməmiş şəkli (qeyri-məüyyən təsirlik hal). Təəssüf ki, təsirlik halın göytürk abidələrinin dilindəki bu səciyyəvi xüsusiyyəti tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmişdir. Təsirlik halın iki şəkli haqqında F.Q.İsxakov yazır: «Yiyəlik hal kimi, təsirlik hal da türk dillərində iki şəkllə malikdir: tam və şəkilçisiz.

Təsirlik halın şəkilçisiz forması təkə əxalis əsasdan ibarət olur, şəklinə görə əsas halla eynidir, görünür, onunla mənşəcə bağlıdır. Buna görə də təsirlik halın şəkilçisiz forması yiyəlik halın şəkilçisiz forması ilə də omoforlaşır. Beləliklə, bu iki halın şəkilçisiz forması təkə öz məzmunlarına və cümlədəki sintaktik işlənmə yerinə görə bir-birindən ayrılır və əsas haldan fərqlənir. Əsas halda duran isim rus dilinin adlıq halının məzmununa malik olub cümlənin müstəqil üzvü olduğu halda, yiyəlik və təsirlik hal-

ların şəkilçisiz forması həmişə cümlənin asılı üzvü olur, başqa sözlər tərəfindən idarə edilir.

Təsirlik halın şəkilçisiz formasında duran isim yalnız fəzlərlə və fəl mənşəli sözlərlə idarə edildiyi halda, yiyəlik halın şəkilçisiz forması mənşəyindən asılı olmayaraq təkə isimlərlə idarə edilir və onlarla izafət əlaqəsinə girir.

Təsirlik və yiyəlik halların şəkilçisiz formaları arasında aşağıdakı ümumi cəhətlər vardır:

a) hər iki forma tarixən qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ilə bağlıdır, bu da müəyyən qədər özünü indiyədək göstərir;

b) hər iki şəkilçisiz forma yalnız idarə edildikləri sözlə yanaşı işlənir, aralarına söz girib idarə edildikləri sözdən uzaqlaşdıqda onlar uyğun halın şəkilçisini qəbul edir, başqa sözlə desək, tam şəklə düşür¹.

1. Qeyri-müəyyən təsirlik hal (təsirlik halın şəkilçisiz forması). Göytürk dilinə həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində təsirlik halın şəkilçisiz formasının göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işləndiyi göstərilmişdir. Hətta V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov və Q.Aydarovun² son əsərlərində bu formanın abidələrin dilində varlığı haqqında heç bir söz deyilmir, müəlliflərin üçü də təsirlik halın təkə şəkilçili formasının işləndiyini göstərir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilən son əsərlərdən birində – özlüyündə çox yaxşı əsər olan A.N.Kononovun «VII-IX yüzilliklərdə türk run abidələri dilinin qrammatikası» adlı əsərində də təsirlik halın yalnız şəkilçili şəkillərindən danışılır, şəkilçi qəbul etməyən təsirlik halda olan isimlər əsas halda olan sözlər kimi təqdim edilir. Təkə Ə.C.Şükürlü göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində təsirsiz halın şəkilçisiz variantının, yəni qeyri-müəyyən təsirlik halın da işləndiyini göstərərək yazır ki, «yazılı abidələrdə təsirlik halın indiki türk dillərində olduğu kimi həm də şəkilçisiz ifadə görünüşünə də rast gəlmək mümkündür»³.

¹ Ф.Г.Исхаков. Имя существительное. ИСГТЯ, II, Морфология, Москва, 1956, с. 119-120.

² V.M.Nasilovun və İ.A.Batmanovun adları çəkilən əsərləri, Г.Айдаров. Язык орхонского памятника Бильге-кагана, Алма-Ата, 1966.

³ Əliş Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 87.

Göytürk dilində təsirlik halın şəkilçisiz variantı, müasir türk dillərində olduğu kimi, ya təsirli fella ifadə olunmuş xəbəri, ya da təsirli fel mənşəli hər hansı bir cümlə üzvünün yanında işlənir və həmin üzv tərəfindən idarə edilir. Şəkilçisiz təsirlik halda işlənən isim cümlənin vasitəsiz tamamlığı olur; məsələn: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «İraq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir». *Yinçü ügüz keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KTc 3-4) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». *Kögmən aşə kırkız yirinə təgi sülədimiz* (KTş 17) «Kögməni aşaraq qırğızların yerinə tək qoşun çəkdik» və s.

Türk dillərinin qanununa əsasən şəkilçisiz təsirlik halda işlənən söz mütləq bilavasitə təsirli fel mənşəli sözün yanında olmalıdır. Şəkilçisiz təsirlik halda işlənən isim fel mənşəli sözdən uzaqlaşdıqda mütləq hal şəkilçisi qəbul etməlidir. Müqayisə et: *Mən mağazandan kitab aldım - Mən kitabı mağazadan aldım*. Lakin göytürk dilində bu qanun bəzən pozulur; məsələn: *Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KTş 20) «Bars bəy idi, xaqan adı burada biz verdik». Qeyd etmək lazımdır ki, belə pozulma hallarına qədim türk qəbilələrinin dilində az-az rast gəlirik.

2. M ü ə y y ə n t ə s i r l i k h a l (təsirlik halın şəkilçili forması). Göytürk dilində təsirlik hal aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir:

1. -ğ, -g, -iğ, -ig. Bu şəkilçi bilavasitə isimlərin kökünə bitişir; məsələn: *Edgü bilğə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KTc 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». *İlgərü Kadırkan yışığ aşə boduniğ ança konturtumuz* (KTş 21) «Şərqə Kadırkan meşəli dağları aşırı xalqı eləcə yerləşdirdik». *İlligig ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansırətdimiz, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtümüz* (KTş 18) «Ellini elsiz qoyduq, xaqanlığına xaqansız qoyduq, dizini çökdürdük, başlığını səcdə etdirdik». *Sünüg batımı kariğ söküpən, Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız boduniğ uda basdım* (BKş 26-27) «Süngü batımı qarı söküb, Kögmən meşəli dağlarını başyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım» və s.

2. -ni, -ni. Bu şəkilçi təkcə əvəzlilərə artırılır; məsələn: *Kaç nən ersər, ol bizni... öhlirtəçi kük* (T 20-21) «Hər necə olsa, o bizni... öldürəcək». *Türk bağlar, hodun, bum esidin* (KTc 10) «Türk

bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *Anı üçün ilig ança tutmuş erinç* (KTş 3) «Onun üçün eli eləcə yaratmış» və s.

3. *-ı, -i*. Bu şəkilçi də təkcə əvəzlilərə artırılır; *Ol iki kisi bar ersər, sini – Tabğaçığ ölürtəçi, tir mən, önrə Kutayığ ölürtəçi, tir mən, hini-Oğuzığ ölürtəçi ök, tir mən* (I 10-11) «Nə qədər ki, o iki adam var, səni - tabğaçı öldürəsidir, deyirəm, şərqdə kıtayları öldürəsidir, deyirəm, məni - oğuzu da öldürəsidir, deyirəm».

4. *-n, -ın, -in*. Göytürk dilində bu şəkilçi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə bitişdirilir; məsələn: *Yulkısın, barımın, kızın, kuduzın kəhürtim* (MÇ 15) «İlxısım, varımı, qızını, arvadını gətirdim». *Kəligmə bağlərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmis erti* (I 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, bir yerdə yığıb azacıq xalqla qaçmış idi». *Mənin, səhəmin səməh* (KTc 11) «Mənim sözümü sındırmad». *Kağanın anta ölürtimiz* (KTş 38) «Xaqanını orada öldürdük». *Kül tigin az yağızın binip təgdi* (KTşm 7-8) «Kül tigin az qonur atını minib hücumu keçdi». *Ebin, barkın anta buzdım* (BKş 37) «Evini, sarayını onda dağıtdım» və s.

Təsirlik hal şəkilçilərindən *-ğ, -g, -ığ, -ig* və *-n, -ın, -in* haqqında, bunların mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyat müxtəlif fikirlər vardır. *-n, -ın, -in* şəkilçisinin zahirən mənsubiyyət şəkilçisinə oxşamasından çıxış edərək bəzi türkoloqlar həmin şəkilçinin mənsubiyyət şəkilçisindən törədiyini güman edirlər. İ.A.Batmanov *-ığ, -ig* şəkilçisinin alınma, A.N.Kononov isə türk və moңqol dilləri üçün müştərək, ümumi olduğunu söyləyir. *-n, -ın, -in* şəkilçisinin zahirən mənsubiyyət şəkilçisinə bir qədər oxşaması onun həmin şəkilçidən törədiyini iddia etməyə səbəb olmuşdur. Məsələn, V.M.Nasilov yazır: «Belə bir fərziyyə vardır ki, *-n* şəkilçisi Orxon-Yenisey abidələrində səitlə bitən isimlərdə *-sin/-sin*, səitlə bitən isimlərdə *-ın/-in* variantları olan üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən törəmişdir»¹. Bu haqda İ.A.Batmanovun söylədiyi fikir də maraqlıdır: «I və II şəxs şəkilçiləri olduqda təsirlik hal *-ığ* forması ilə ifadə edilmiş, *-ın* şəkilçisinə malik olmuşdur. Bu da türk sözdəyişdirici formaları ilə uzlaşmayan *-ığ* şəkilçisinin gəlmə olduğunu bir daha sübut edir»². A.M.Şerbak yazır ki, *-n* şəkilçisi -

¹ В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников. Москва, 1960, с. 25-26.

² И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя енисейка, Фрунзе, 1962, с. 170.

m, *-in* şəkilçisinin saitini itirib qısalmış şəklidir¹. A.M.Şerbakın fikri həqiqətə daha yaxındır. Bunu Azərbaycan dilinin materialları əsasında izah edək.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən *-m*, *-in* təsirlik hal şəkilçisi müasir Azərbaycan danışıq dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisi kimi geniş işlənir, lakin ədəbi dil üçün normal sayılmır. Azərbaycan danışıq dilində III şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözləri tələffüz edərkən, ağırlıq aradan qaldırılsın deyə, dildə qənaət prinsipinə uyğun olaraq, sonuncu sait səs (faktik olaraq, təsirlik hal şəkilçisi) düşür və söz *n* samiti ilə bitir (*n* samiti saitdən ibarət olan mənsubiyyət və hal şəkilçiləri arasına artırılan səsdir); məs.: *Akişin kitabını aldım. Qoşumunu basdıq, elini aldıq* cümlələri *Akişin kitabın aldım. Qoşumun basdıq, elin aldıq* kimi tələffüz edilir. Bu cümlələrdən ikincilərdəki *kitabın, qoşumun, elin* sözləri əvvəlki cümlələrdəki eyni sözlər kimi ismin təsirlik halında işlənmişdir. Bu vəziyyət müasir Azərbaycan dilinin fonetikasına əsasən qanunauyğun hadisə sayılır.

Eyni vəziyyətə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, V-VIII əsrlərdə qədim türk dillərinin qrammatika kitabları yazılmamışdır. Etimal ki, katiblər sözləri, ifadələri eşitdikləri kimi yazıya almışlar. Buna görə də bu gün yalnız şifahi dil üçün qanun ola bilən bir fonetik hadisə 13-15 əsr əvvəl yazılı (ədəbi) dil üçün də normal sayıla bilərdi. Göytürk yazısı abidələrindən birindən – Möyün çor kitabəsinin on beşinci sətirindən götürülmüş aşağıdakı cümləni eynilə tərcümə edək:

*Yılıksın, barımın, kızın, kuduzun kəhürtim -
İlxısın, varın, qızın, arvadın gətirdim.*

Göründüyü kimi, uyğun sözlərin morfoloji əlamətləri eynidir. Deməli, Azərbaycan dilində şifahi nitqdə sonuncu sait düşə bildiyi kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də düşmüşdür: *yılıksın - i l x ı s ı n*, *barımın - v a r ı n*, *kızın - q ı z ı n*, *kuduzun - a r v a d ı n* deməkdir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk

¹ A.M.Щербак. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962, с. 104.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də *-m* təsirlik hal şəkilçisi *-m*, *-m* şəkilçisinin ixtisar edilmiş variantıdır.

İ.A.Batmanov *-iğ*, *-ig* təsirlik hal şəkilçisinin türk dilinə gətirildiyini (hansı dildən?) söyləyir. Bunun da səbəbi budur ki, həmin şəkilçi müasir türk dillərində işlənmir. Lakin unutmamaq olmaz ki, türk dillərində fəaliyyət göstərən sadələşdirmə qanununa əsasən sözlərin sonuncu qapalı hecası son samitini itirərək açıqlaşır (məsələn: *tirig* – *d i r i*, *ölüg* – *ö l ü*, *kapığ* – *q a p ı*, *sarığ* – *s a r ı*, *katığ* – *q a t ı*, *turuğ* – *d u r u* və s.). Söz sonununda qunttural samitlərin düşməsi qanunu adlanan bu qanun şəkilçilərdə də fəaliyyət göstərir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *-hğ*, *-lig* şəklində işlənən isim və sifət düzəldən şəkilçilər müasir türk dillərində *-h*, *-li* şəklində işlənir. Eyni fonetik hadisə *-iğ*, *-ig* təsirlik hal şəkilçisi ilə də baş verə bilməzdimi? Türk dilləri inkişafının bütün qanunauyğunluğu sübut edir ki, belə bir proses ola bilərdi. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar: Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən *-iğ*, *-ig* təsirlik hal şəkilçisi sonuncu samitini itirərək müasir türk dillərində *-ı*, *-i* şəklində işlənir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində XV-XIX əsrlər arasında samitlə bitən sözlərə *-m*, *-ni* təsirlik hal şəkilçisinin artırıldığını (*aləmni*, *bəxtümni*, *gözümni*, *könlümni*, *bizni* və s.) görürük. H.İ.Mirzəzadə bu şəkilçinin «Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə olan yaradıcılıq mübadiləsi nəticəsi kimi dilimizdə gətirildiyini» söyləyir. Həmin şəkilçi Orta Asiya türk dilləri təşəkkül tapmazdan çox əvvəl göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də (düzdür, əvəzliliklərlə) işlənmişdir. *-m*, *-ni* təsirlik hal şəkilçisinin Azərbaycan klassik ədəbi dilində işlənməsini müəyyən bir dilin təsiri kimi yox, dilimizin ən qədim dövrlərindən onda işlənməsi, yavaş-yavaş arxaikləşib dilimizdən çıxması kimi izah etmək daha yaxşı olardı.

Göytürk dilində təsirlik halda duran isim cümlədə bu vəziyyətləri yerinə yetirir:

A. Qeyri-müəyyən təsirlik halda duran isim cümlənin vəsi-təsiz tamamlığı olur və bu məqamlarda işlənir:

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası, Bakı, 1962, s. 82.

1. Təsirli fellərin idarə etdiyi eynicinsli obyektləri bildirir; məsələn: *Keyik yüyü, tabısqan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». ... *sarığ altun, orun kümüş, kız-kuduz, ağrı təbi, ağı bunsız kəlirtı* (T 48) «... sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürküçlü dəvə, hədiyyə saysız gətirdi». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «Uzaq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir». *Üç otuz balık sıdı* (T 19) «Yirmi üç şəhər tabe oldu».

2. Məkan mənalı vasitəsiz tamamlıq bildirir. Belə tamamlıqların yer zərfliklərindən fərqi bundadır ki, bunlar istiqamət yox, obyekt bildirir; məsələn: *Yinçü ügüz keçə Təmir kapıqka təgi sülədim* (KTc 3-4) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdim». *Kögmən aşa kırkız yirinə təgi sülədimiz* (KTş 17) «Kögməni aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik». *Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə bun yok* (KTc 3) «Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd yox». *Kara kum aşmış* (MÇ 8) «Qara qumu aşmış».

3. Hərəkət fellərinin idarə etdiyi obyektini bildirir; məsələn: *Tüpüt kanka yalabaç hardım* (Y 29) «Tibet xanına səfir getdim». *Yalabaç barıpan kəlmədiniz, bağımız* (Y 30) «Səfir gedib gəlmədiniz, bəyimiz».

4. Felin (tərkibi felin) məzmununa daxil olan və onunla leksik vahid əmələ gətirən obyekt (daxili obyekt) olur; məsələn: ... *ab ablasar, ... təg erti* (Kç 9) «... ov ovlasa, ... kimi idi». *Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim* (BKş 34) «Ağuda iki böyük döyüş döyüşdüm». *Uluğ sünüş sünüşmiş* (KTş 40) «Böyük döyüş döyüşmüş».

5. Tərkibi felin ad hissəsini — obyektini təşkil edir; məsələn: *Başlayu kırkız kağanıq balbal tikdim* (KTş 25) «Başda qırğız xaqanını balbal qoydum». *Kırk yıl bolar el tutub bodum başladım* (Y 45) «Qırx il olar el tutub xalqa başçılıq etdim».

B. Müəyyən təsirlik halda duran isim cümlədə müəyyən vasitəsiz tamamlıq olur və aşağıdakı məqamlarda işlənir:

1. Eyni cinsli əşyalardan fərqləndirilən fərdi obyektini bildirir; məsələn: *Kül tigin Az yağızın binip təgdi, eki ərig sançdı* (KTş 7-8) «Kül tigin Az qonur atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü nizədən keçirtirdi». *Kül tigin ögsiz akın binip tokuz ərin sançdı* (KTşm 8-9) «Kül tigin yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü nizədən keçirtirdi». *Kırkız kağanın öhürtimiz* (KTş 36) «Qırğız xaqan-

nına öldürdük». *Az eltəbərig tutdı* (KTşm 3) «Az eltəbəri tutdu». *Az tutukuğ əlgin tutdı* (KTş 38) «Az tutuku əli ilə tutdu» və s.

2. Xüsusi şəxs adları ilə ifadə edilən obyekt bildirir; məsələn: *Anta kışrə ögünip Kül tiginig az ərin irtürü itumuz* (KTş 40) «Ondan sonra peşman olub Kül tiginini azacıq döyüşçü ilə ayırıb göndərdik». *Kanım kağanı başlayı Baz kağanıq balbal tikmiş* (KTş 16) «Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş». *Uluğ oğlum ağrıp yok bolça Kuğ sənünig balbal tikə birtim* (BKc 9) «Böyük oğlum xəstələnib vəfat edəndə Kuğ sənünü balbal qoydum». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kanım İltəris kağanıq, ökim İlbilkə katunıq tenri töpəsintə tutıp yögərü götürmiş erinç* (KTş 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş» və s.

3. Toponimlərlə (xüsusi yer adları ilə) ifadə edilmiş obyekt bildirir; məsələn: *Ötükən irin kışladım* (MÇ 19) «Ötükən yerində qışladım». *Kögmən yısıq ebirü kəltimiz* (T 28) «Ötükən meşəli dağlarını dolanıb gəldik». *Altun yısıq yolsızın aşdım, Ertis ügüzig keçigsizin keçtimiz* (T 35) «Altun meşəli dağlarını yolsuz aşdım, İrtiş çayını keçidsiz keçdik». ... *Altun yısıq asa kəltimiz, Ertis ügüzik keçə kəltimiz* (T 37-38) «... Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Çuğay kuzıq, Kara kumuq olurır ertimiz* (T 7) «Çuğay kuzda, Qara qumda otururduq». *Anı subıq baralın* (T 27) «Anı çayı boyu gedək». *Ol yulka türgis tapa Altun yısıq uşa, Ertis ügüzig keçə yorıdım* (BKş 27) «Həmin ildə türgişlərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək, yürüdüm» və s.

4. Etnonimlərlə ifadə edilmiş obyekt bildirir; məsələn: *Karlukıq ölürtimiz* (KTşm 2) «Karluku öldürdük». *Bəriyə tabğacıq, önrə kutaıyıq, yıraya oğuzıq üküş ök ölürti* (T 7) «Cənubda tabğacları, qərbdə kıtayları, şimalda oğuzları çoxlu öldürdü». *Tabğacıq ölürtəçi* (T 10) «Tabğacları öldürəcək». *Kırkızıq uka basdıq* (T 27) «Qırğızları yuxuda basdıq». *Çikiq taşıqırın* (MÇ 22) «Çikləri üsyana qaldırın» və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində etnonim bildirən sözlər əksər hallarda *bodun* «xalq» sözü ilə birləşmədə işlənir və etnonim bildirən söz deyil, *bodun* «xalq» sözü hallanır, o cümlədən təsirlilik halda işlənir; məsələn: *Eçim kağan olurıp türk bodunıq yiçə itdi* (KTş 16) «Əmim xaqan oturub türk

xalqını tənzim etdi». ... *az kırkız bodunuğ yaratıp kaltimiz* (KTş 20). «... az (saylı) qırğız xalqını təşkil edib gəldik». *Türğiş bodunuğ uda basdımız* (KTş 37) «Türğiş xalqını yuxuda basdıq» və s.

5. Mənsubiyyət şəkilçili yaxud ikinci və ya üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilən obyekt bildirir. Bu məqamda təsirlik hal *-iğ, -ig* şəkilçisi ilə deyil, *-m, -in* şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məsələn: *Süsin sançdım* (BKş 30) «Qoşununu sancdım». *Kağanın, yabğusun, şadın anta öhirtim, elin anta altım* (BKş 28) «Xaqanını, yabğusunu, şadını onda öldürdüm, elini onda aldım». *Tanqut bodunuğ hozdım, oğlın, yotazın, yilkısın, barımın anta altım* (BKş 24) «Tanqut xalqını pozdum, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini onda aldım». ... *sarığ altunun, örün kümüşin, kırğağlığ kütüyün, əkinlig isigitin, özləg atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, bodunuma kazğanu birtim* (BKş 11-12) «... sarı qızılını, parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, cins atını, ayağını, qara samurunu, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım» və s.

6. Obyekt əvəzliliklə ifadə edilir; məsələn: ... *on ok oğluna, tatına təgi bunu görü bilin* (KTc 12) «... on ox oğluna, yadlara kimi bunu görürük bilin». *Anı körüp ança bilin* (KTc 13) «Onu görüb eləcə bilin». *Türk bəglər, bodun, bun esidin* (KTc 10) «Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *Anı yoğlatayın* (T 31) «Onu dəfn edim» və s.

7. Obyekt işarə əvəzliyi ilə təyin edilir; məsələn: *Ol süg anta yökkişdım* (BKş 25) «O qoşunu orada məhv etdim». *Bu süg -elt, -tidi* (T 31) «Bu qoşunu apar, - dedi».

8. Obyekt lokativ (məkanı) sifətlərlə (*-takı, -təki, -dakı, -dəki*) təyin edilir; məsələn: *Sü süləpən tört buhındakı bodunuğ kop almıs* (KTş 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış». *Könültəki sabımın...* (KTc 12) «Ürəkdəki sözüümü...».

9. Obyekt substantivləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilir; məsələn; *Tənri yarlıkaduk üçün illigig ilsifətmış, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlığığ yüküntürmüş* (KTş 15) «Tanrı yar olduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağnu tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başlınu səcdə etdirmiş». *Illigig ilsifətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtimiz* (KTş 18) «Ellini elsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başlınu səcdə etdirdik» və s.

Digər hallar kimi təsirlik hal da cümlədəki öz qanuni funksiyasından (cümlənin müstəqim obyekt, vasitəsiz tamamlığı ol-

maq) başqa digər halların mövqeyində də çıxış edir. Y.Q.Məmmədovun yazdığına görə, təsirlik hal cümlədə adlıq halı da əvəz edir¹. Müəllif fikrini sübut etmək üçün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən aşağıdakı cümlələri nümunə gətirir: *Bilmədi-kin, yanıldıkm üçün kağanı ölti* (KTş 18-19-da buna bənzər bir cümlə var) «Bilmədiyi, yanıldığı üçün xaqanı öldü». *Kağanın birləşmişdimiz* (KTş 35) «Xaqanı ilə ... döyüşdük». *Er iki oğlın birləşdi* (Y 31) «Ər iki oğlu ilə öldü». Bircə, bu cümlələrin heç birində təsirlik halda duran isim adlıq hal mövqeyində çıxış etmir. Hər üç cümlədə təsirlik haldakı söz cümlənin ikinci dərəcəli üzvüdür.

Göytürk bidilində təsirlik hal yiyəlik hal mövqeyində çıxış edir. Bu da özünü iki şəkildə göstərir:

a) Təsirlik halda duran işarə əvəzliyi yiyəlik hal mövqeyində işlənir; məsələn: *Besbahk anı üçün ozdı* (BKş 28) «Beşbalıq onun üçün xilas oldu». *Anı üçün ilig ança tutmuş* (KTş 3) «Onun üçün eli eləcə yaratmış». *Örün bəgig, Kara Bulukuğ anı olurmuş kırkız tapa ar idmiş* (MÇ 22) «Örün bəyi, Qara Bulukuq onun oturduğu qırğızlara tərəf döyüşçü göndərmiş».

b) *-iğ, -ig* təsirlik hal şəkilsisi qəbul etmiş söz yiyəlik hal mövqeyində çıxış edərək sonra gələn sözlə üçüncü növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir; məsələn: *Türk bodunuğ atı, küsi yok bolmazun...* (KTş 25). «Türk xalqının adı, küyü (şöhrəti) yox olmasın...».

E.V.Sevortyan təsirlik halın yiyəlik hal mövqeyində işlənməsinin səbəbini onların tarixən (Orxon-Yenisey dövründən əvvəl) bir halla - obyektiv-posesiv halla ifadə edilmələrində görür². Təsirlik halın yiyəlik hal mövqeyində işlənməsi haqqında P.M.Melioranski yazır: «... bəzən bir əşyanın başqa əşyaya mənsubiyyətini bildirən birləşmələrdə təsirlik halın forması bir növ yiyəlik hal formasını əvəz edir. Bu hala *بازم، با* -də, Xarəzm dialektində, kumik dilində və s. tez-tez rast gəlirik. Görünür, işlədil-

¹ Ю.К.Мамедов. Имя существительное в орхоно-енисейский памятниках (namizədlilik dissertasiyasının avtoferatı), Bakı, 1967, s. 24.

² Э.В.Севортян. К истории падежной системы в тюркских языках. Ученые записки Военного института иностранных языков, Москва, 1948, с. 85.

məsində çoxlu ümumi cəhətlər olan yiyəlik və təsirlik halların formaları arasında hansı bir sintaktik əlaqəyə vardır»¹.

Yerlik hal. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində yerlik və çıxışlıq halların mənalari hələ tam diferensiaslaşmamışdır. Görünür, türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəlki dövründə həm yerlik, həm də çıxışlıq hallar eyni şəkildə ilə düzəlmişdir. Lakin türk dilləri inkişaf etdikcə yerlik və çıxışlıq halların məzmunu diferensiaslaşmış, əvvəlki şəkildə (yerlik və çıxışlıq halların şərikli şəkildəsi) təkcə yerlik hal anlayışı yaratmağa xidmət etmiş, çıxışlıq hal üçün isə yeni şəkildə yaranmışdır. Artıq Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrdə türk dillərində çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi olmuşdur. Buna baxmayaraq göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin bəzi tədqiqatçıları göstərir ki, abidələrin dilində «bütün təsadüflərdə lokativ və ablativ anlayışın şəkildə fərqləndiricisi yoxdur»². V.V.Radlov belə hesab edir ki, çıxışlıq hal xüsusi bir forma kimi, əsasən, Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən sonrakı dövrdə yaranmışdır³. Çıxışlıq hal şəkildəsi ilə işlənən sözlərin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mövcudluğu belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, bu halın daha sonralar yarandığı haqdakı müddəalar həqiqətə uyğun deyil.

Göytürk dilində yerlik hal *-da, -də, -ta, -tə* şəkildələri ilə əmələ gəlir. *-ta, -tə* şəkildəsi təkcə sonor samitlərdən sonra işlənir: *Sürüq batımı karıq söküpan, Kögmən yışıq toğa yorıp, kırkız bodunıq uda basdımız* (KTş 35) «Sünkü batımı qarı dağıdıb, Kögmən meşəli dağlarını başyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Tamağ iduk başda sünüşdimiz* (KTşm 1) «Müqəddəs Tamağ zirvəsində döyüşdük». *Törtinç Çuş başında sünüşdimiz* (KTşm 6) «Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük». *İrlüntə Talakımını yetdim* (MÇ 32) «İrlündə Talakımın yanında yetdim». *Ebinin Örsəgüntə Yula göltə kotım, anta irtim* (MÇ 30). «Evimi Örsəgündə Yula gölü sahilində qoydum, orada idim». *Örpəntə*

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб., 1899, с. 92.

² В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 29.

³ W.Radloff. Die Altürkische Inschriften der Mongolei, Nene Folge, 1897, с. 64.

sünüşdüm, süsin sançdım (BKş 26) «Örəndə döyüşdüm, qoşunu-
nu dağıtdım». *Bolçuda sünüşdim* (BKş 28) «Bolçuda döyüşdüm».
Toğu bahkda sünüşdüm (BKş 30) «Toğu bahkda döyüşdüm» və s.

Göytürk dilində yerlik hal eyni zamanda çıxışlıq hal anlayışı da ifadə etmişdir. Buna görə də abidələrdə *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçiləri yerlik halla paralel olaraq, çıxışlıq hal da düzəldir; məsələn: *Tenri təg tenridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə ohurtum* (KTc 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş müdrik türk xaqanı bu vaxt oturdum». *Anta kisrə Yir Bayırku Uluğ İrkin yağı bolu* (KTş 34) «Ondan sonra Yer bayırkulu Ulu İrkin yağı oldu». *Közdə yaş kəlsər, eti də könülə sığıt kəlsər, yanturu sakıntum, katıgdi sakıntım* (KTşm 11) «Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *Kırkız kağanta tarduş Inançu Çor kəlti* (KTşm 13) «Qırğız xaqanından tarduş Inançu Çor gəldi». *Kuyda kunçuyum, sizdə, oğlum, yita, sizimə, yita, bökmədim, adırıtım* (Y 3) «Evdə arvadım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən, əfsus, doymadım, ayrıldım». *Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər, Bukarak ulis bodunta Nən sənin oğul tarkan kəlti* (KTşm 12) «Qərbdə gün batandakı Soğd, Berçəkər, Buxara dövləti xalqından Nən sənün oğul tarxan gəldi» və s.

Yerlik hal tarixən Azərbaycan dilində də çıxışlıq hal mövqeyində işlənmişdir. Buna Orxon oğuzlarının dili ilə Azərbaycan milli dili arasında bir növ keçid pilləsi təşkil edən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində kifayət qədər nümunə vardır: *Yazıda, yabanda keyiki qovar* (22). ... *oğlanı iki talışunun arasında urub çaqdı* (22). *Çobanın ... ahında bir öpdü* (35)¹.

Göytürk dilində yerlik hal təkcə çıxışlıq halın mövqeyində deyil, habelə digər halların mövqeyində də işlənir. Onun aşağıdakı halların yerində işləndiyi müşahidə edilir:

1. Yerlik hal yiyəlik halın yerində işlənir; məsələn: *İçrə aysız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunta üzə ohurtum* (KTş 26) «Qarnı ac, üstü donsuz, pis və alçaq xalqın üzərində oturdum».

2. Yerlik hal yönlük halın yerində işlənir; məsələn: *Yarakınta, yalmasında yüz artuk okun urtı* (KTş 33) «Yarağına, paltarına yüzdən artıq ox dəymişdi». *Kadırkan yışda kon...* (BKş 39) «Kadırşan dağlarına qon...» *Altun əlig keşik belintə bantım* (Y 3)

¹ Kitab-Dədə Qorqud, Bakı, 1962 (mötərizədəki rəqəmlər cümlənin götürüldüyü səhifəni göstərir).

«Əlli qızılı kəməri belimə bağladım». *Önrə Kitayda, bəriyə Tabğaçda, kurıya Kurdanta, yıraya Oğuzta, iki-üç bin sümiz, kəltəçimiz* (T 14) «Şərqə kitaya, cənuba Çinə, qərbə Kurdana, şimala Oğuzta, iki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Türk bodunğ tirilip il tutsıknun bunta urtım* (KTe 10) «Türk xalqının toplanıb el yaratmasını buna vurdum» və s.

Göytürk dilində ismin yerlik halında işlənən söz cümlədə tamamlıq və zərflik vəzifələrini icra edir.

1. Yerlik halda işlənən söz tamamlıq vəzifəsində:

a) Hərəkətin tətbiq edildiyi obyektı bildirir: *Yarakınta, yahnasınta yüz artuqı okun urtu* (KTŞ 33) «Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi». *Oğh ögintə, kanınta öbkələpən təzipən barımış* (IB 89-90) «Oğlu anasından, atasından küsüb qaçıb getmiş» və s.

b) Hərəkətin başlandığı, uzaqlaşdığı obyektı bildirir: *Üzə tenri kan hii yıka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralı bardıruz* (O 12) «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanından ayrılaraq getdiniz». *Mən ... tabğaç kağanta hədizçi kəhürtim* (KTe 11) «Mən ... tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Türk bodun ... tabğaçda adırılı* (T 2) «Türk xalqı ... Tabğaçdan ayrıldı». *... ölümtə ozmuş* (IB 75) «... ölümdən qurtulmuş» və s.

c) Müqayisə obyektini bildirir: *Bizintə iki uçı sınırça artuq erti* (T 40) «Bizdən iki cinahı yarımaya artıq idi» və s.

2. Yerlik hal cümlədə yer, zaman, səbəb, tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

a) Yer zərfliyi olub hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir: *Kara költə sünüşdimiz* (KTŞm 2) «Qara göldə döyüşdük». *Altun yışda olurtımız* (T 32) «Altun meşəli dağlarında oturduq». *Yarış yazıda tiriləlim, - tınıs* (T 33) «Yarış yazıda (düzündə) toplaşaq, - demiş» və s.

b) Yer zərfliyi olub hərəkətin başlandığı məkanı bildirir: *Kırkızdə yantımız* (T 29) «Qırğızdan qayıtdıq». *Türgis kağanta körüg kəlti* (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi». *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (KTŞm 12) «Tibet xaqanından Bölön gəldi». *Tabğaç kağanta İsyi Likəu kəlti* (KTŞm 12) «Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi». *Kırkız kağantu tarduş İnançu çor kəlti* (KTŞm 13) «Qırğız xaqanından tarduş İnançu çor gəldi» və s.

c) Zaman zərfliyi olur: *Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapıqka* (T 46) «Həmin gün türk xalqı Dəmir qapıya çatdı». *Kanım*

kağan uçdukdə inim Kül tigin yiti yaşda kaldı (KTş 30) «Atam xaqan vəfat edəndə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı». *On yaşda Umay təg ögim katun kutına inin Kül tigin ər, at bultı* (KTş 30-31) «On yaşında Umay kimi anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı tapdı» və s.

ç) Səbəb zərfi olur: *Yana tenri kutıma üçünc yıltə kop əsən tügəl körüşmiş* (IB 21-22) «Yenə tanrı nəzərində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv görüşmüş».

d) Tərzi-hərəkət zərfi olub hərəkətin tərzini, vasitəsini, alətini bildirir: *İngək köligin Toğlada oğuz kəlti* (I' 15) «İngək və yük heyvanları ilə Toğla çayı ilə (vasitəsilə) oğuzlar gəldi».

ÇIXIŞLIQ HAL. Göytürk dilində yerlik hal şəkilçisinin çıxışlıq hal anlayışı da yaratması faktına istinad edərək bir sıra türkoloqlar iddia edirlər ki, abidələrin dilində çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi olmamış, türk dillərində çıxışlıq hal Orxon-Yenisey abidələrindən sonrakı dövrdə əmələ gəlmişdir. V.V.Radlovun bu haqqındakı fikri¹ bütün sonrakı türkoloqlar üçün çıxış nöqtəsi olmuşdur. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri ilə səthi tanışlıq nəticəsində nəinki müasir türk dillərinin, habelə qədim türk dillərinin, hətta göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqatçıları belə bir ideyanı müdaliə etmişlər ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halı olmamış və onun funksiyasını həmişə yerlik hal ifadə etmişdir. Bu halın yaranma tarixi haqqında N.К.Дмитриев yazır: «Tarixən ən cavan, ehtimal ki, çıxışlıq haldır. O, VIII əsr Orxon abidələrində hələ yox idi və onun funksiyasını yerlik hal yerinə yetirirdi. Bu hal sonralar — klassik uyğur ədəbiyyatı dövründə meydana gəlir»². «... çıxışlıq hal bir sıra türk dillərində olmamışdır; məsələn, Orxon dilində o olmamışdır və onun funksiyasını yerlik hal yerinə yetirmişdir»³. Elə tədqiqatçılar da vardır ki, onlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində birçə sözdə çıxışlıq hal şəkilçisinin işləndiyini söyləyirlər. Məsələn, V.M.Nasilov yazır: «Abidələrdə (Orxon-Yenisey – Ə.R.) çıxışlıq hal şəkilçisi *-dan* ilə işlənmiş birçə

¹ W.Radloff. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, Neue Folge, 1897, səh. 64.

² Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, с. 61.

³ Yenə orada, s. 63.

söz vardır: *kandan* – h a r a d a n ?¹. Lakin elə oradaca Orxon-Yenisey abidələrinin dilində lokativ və ablativ anlayışları fərqləndirən şəkilçilərin olmadığı haqda V.M.Nasilovun fikrinə rast gəliirik?

Beləliklə, türk dillərində çıxışlıq halın sonuncu hal kimi yaranmasını əsas götürərək, türkoloqlar iddia edirlər ki, (V.V.Radlovun yazdığı kimi) çıxışlıq hal «Orxon-Yenisey abidələrindən sonrakı dövrdə», (N.K.Dmitriyevin yazdığı kimi) «klassik uyğun ədəbiyyatı dövründə» meydana gəlmişdir.

E.V.Sevortyan bu müddəanın əleyhinə çıxaraq yazır: «Çıxışlıq halın yaranması haqqında elmdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş belə bir fikir vardır ki, bu hal başqalarından sonra meydana gəlmişdir, belə ki, türk dillərinin ən qədim abidələrində – Yenisey-Orxon kitabələrində çıxışlıq hala guya rast gəlinmir. Əgər təkcə yazılı mənbələrə əsaslanaraq, yəni də göstərilən fikir, çətin ki, qanunidir. Düzdür, çıxışlıq hal türk dillərinin abidələrində küt-

ləvi şəkildə qədim uyğur dilində $\left(\begin{array}{l} - \text{din} \\ - \text{tin} \end{array} \right)$ şəkilçisi ilə) ilk dəfə

meydana çıxır. Burada onunla yanaşı yerlik hal da hələ bir müddət çıxışlıq hal mövqeyində işləyir. Lakin, məlum olduğu kimi, qrammatik formaların yaranmasının xronoloji çərçivəsini müəyyən etmək üçün təkcə yazılı mənbələr kifayət deyildir. Ola bilər ki, Orxon-Yenisey kitabələri tərtib edilən dövrdə çıxışlıq hal hələ yazısı olmayan digər türk dillərində artıq geniş sürətdə işlədilmiş. Buna görə də elmdə bu haqda möhkəm məlumat yoxdur. Yenisey-Orxon kitabələrinə gəlincə, çıxışlıq hal burada hələlik kütəvi sürətdə işlənmişdir. Kitabələrdə çıxışlıq halın funksiyasını, bir qayda olaraq, yerlik hal yerinə yetirir. Lakin çıxışlıq halın forması abidələrdə artıq vardır. Onun abidələrdə işlənməsi nə qədər az olsa da, çıxışlıq halın xüsusi bir forma kimi meydana gəlməsi vaxtı haqqındakı yuxarıda göstərilən fikri təkzib etmək üçün kifayətdir. Deyilənləri təsdiq etmək üçün aşağıdakı nümunələrə müraciət etmək olar. Yaraklıq *kandan* (Radlovun *kandin*) kəlip yaya eltdi? (Kursiv mənimdir – E.S.) – Silahlı (adamlar) haradan

¹ В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 29.

² Yəni orada.

gəldi və səni yaydı?; Sünüqlüq *kandan* (kandın) (Radlov – *kandın*. Kursiv mənimdir – E.S.) kəlipən sürə eltdi? – Süngülülər haradan gəldilər və səni apardılar?»¹.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin ətraflı tədqiqi E.V.Sevortyanın haqlı olduğunu təsdiq edir. Məsələ burasındadır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində V.M.Nasilov və E.V.Sevortyanın göstərdikləri kimi, *-dan* çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən bir söz (*kandan*) deyil, bir neçə söz vardır. Bəzən hətta çıxışlıq hal şəkilçisinin ikiqat işlənməsinə (*-dan+tan=dantan*) də rast gəlirik, məsələn: *oğuzdantan* (T 8) (*oğuz+dan+tan*) «oğuzdan», *taşdantan* (MÇ 28) (*taş+dan+tan*) «bayırdan».

Son zamanlar türkoloqlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halın morfoloji əlaməti olan *-dan*, *-dən*, *-tan*, *-tən* şəkilçisinin mövcudluğunu qəbul edirlər, hətta A.N.Kononov bu şəkilçinin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənməsindən ətraflı danışır və şəkilçinin mənşəyini araşdırmağa səy edir.

Göytürk dilində çıxışlıq hal *-dan*, *-dən*, *-tan*, *-tən*, *-dın*, *-din*, *-tın*, *-tın* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir.

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən aşağıdakı on üç sözə rast gəlirik: *Yaraqlıq k a n t a n kəlip yaya eltdi?* (KTŞ 23) «Yaraqlı haradan gəlib səni yaydı?» *Sünüqlüq k a n t a n kəlipən sürə eltdi?* (KTŞ 23) «Süngülü haradan gəlib səni yaydı?». *Ö n d ə n kağanıgaru sü yoralım* (T 29) «Öndən xaqana tərəf qoşu göndərək». *Bir yigirmineç ay yegirmikə Kara buluk ö n d i n Sokak yolu anta Çigil tutuk...* (MÇ 35) «On birinci ayın iyirmisində Qara bulukun önündə Sokak yolunda onda Çigil tutuk...». *Keyrədə ö n d i n yantaçı* (MÇ 6) «Keyrədə öndən qayıdası». *Sələne k i d i n, Yılun kol b i r d i n sınar Şıp başına təgi çərig itdim* (MÇ 15) «Selenqa çayının şimalından, Yılun çayının cənubundan (cənub yarısından) Şıp başına tək qoşun çəkdim». *İcrə ben bulğayın, timis, t a ş d i n t a n kabışayın, timis* (MÇ 28). «Daxildə mən qiyam qadırım, demiş, bayırdan hücum edək demiş». ... *t a ş d i n t a n üç karluk, üç iduk tatar...* (MÇ 28) «... bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar...».

¹ Э.В.Севортян. Категория падежа. ИСГТЯ, II, морфология, Москва, 1956, с. 55-56.

Oğuzdantan körüg kəlti (T 8) «Oğuzlardan casus gəldi». *Tabğaç, bəridənyən təg* (T 11) «Tabğaç, cənubdan hücum et». *Kıtay, öndənyən təg* (T 11) «Kıtay, ön tərəfdən hücum et». *Ben yıradantayan təgəyin* (T 11) «Mən şimaldan hücum edim».

Birinci iki misala bütün türkoloji ədəbiyyatda (türk dillərində hal kateqoriyasından söhbət getdikdə) rast gəlmək olar. 3-5-ci misallardakı *öndən* və *öndin* və 6-cı cümlədəki *kidin* və *birdin* sözlərində xalis çıxışlıq hal şəkilçisi işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçinin *-dan* və ya *-din*, *-dən* və ya *-din* və i.ə. oxuması onun yazılışından deyil, oxuyanın zövqündən asılıdır, çünki göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində bu şəkilçidəki təkcə iki samit (*d*, *n*) yazılır, sait yazılmır. 7-9-cu misallardakı *taşdıntan* və *oğuzdantan* sözlərində ikiqat çıxışlıq hal şəkilçisi (*din+tan*, *-dan+tan*) işlənir. Şəkilçinin belə ikiqat işlənməsini dilçilik nöqtəyi-nəzərindən izah etmək çətindir. Bəlkə də bu, çıxışlıq hal anlayışının hələ tam mənimsənilməsindən irəli gəlir. 10-11-ci misallardakı *bəridənyən* və *öndənyən* sözlərinin quruluşu çox maraqlıdır; çıxışlıq hal şəkilçisindən sonra bir *-yən* üsürü də işlənməmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bu, üsür müasir Azərbaycan dilində istiqamət məzmunu daşıyan *yan* sözü ilə eynimənalıdır. Onda həmin sözləri *bəri yandan*, *ön yandan* kimi tərcümə etmək olar. Müasir qrammatik qanunlar baxımından *-yən* üsürünün çıxışlıq hal şəkilçisindən sonra işlənməsi qeyri-adi haldır. Nəhayət, 12-ci misaldakı *yıradantayan* sözü əvvəlki iki sözə görə quruluşca daha mürəkkəbdir. Burada *-yıra* sözün köküdür, *-dan*, təbii ki, çıxışlıq halın şəkilçisidir, *-ta*, etimal ki, çıxışlıq hal məramında işlənən yerlik hal şəkilçisidir. Deməli, bu sözdəki çıxışlıq və yerlik hal şəkilçiləri (*dan+ta*) *oğuzdantan* sözüne analogiya olaraq ikiqat çıxışlıq məzmunu yaradır. Sonuncu *-yan* üsürü isə 10-11-ci misallardakı *-yən* üsürünün qalın saitli variantıdır və, ehtimal ki, istiqamət məzmununa malikdir. Gələcəkdə Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin daha ətraflı tədqiqi bu qəribə halları izah etməyə kömək edər.

Beləliklə, bəzi tədqiqatçıların *-dan*, *-dən* çıxışlıq hal şəkilçisinin (habelə çıxışlıq halın özünün) türk dillərində Orxon-Yenisey abidələrindən sonrakı dövrdə yarandığını söyləmələrinə baxmayaraq, abidələrin dil faktına əsaslanıb qətiyyətlə demək olar: Orxon-Yenisey abidələri dövründə qədim türk dillərində *-dan*, *-dən*, -

tan, *-tən* şəkilçisi ilə düzələn çıxışlıq hal mövcud olmuş və geniş işlənmişdir.

Göytürk dilində çıxışlıq halda işlənən isim cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini icra edir.

M.Şirəliyev müasir Azərbaycan dilində *-dan*, *-dən* çıxışlıq hal şəkilçisinin mənşəyindən danışarkən göstərir ki, bu şəkilçi *dan* (ş ə f ə q) sözündən törəmişdir¹. Bu fərziyyənin elmi əsası yoxdur və xalis zahiri oxşarlığa əsaslanır. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələri dövründə çıxışlıq hal şəkilçisi təşəkkül dövrü keçirirdi. Deməli, o öz ilkin şəklini (fonetik tərkibini) hələ saxlamalı idi. Abidələrin dilində çıxışlıq hal şəkilçisi əksər hallardan *-dan*, *-dən* şəklində, nadir hallarda (*n*, *l*, *r* ilə bitən sözlərdən sonra) *-tan*, *-tən* şəklində işlənir. Halbuki qədim türk dilində *dan* (ş ə f ə q) mənəsinə verən söz sabit olaraq *tan* şəklində yazılır. Çıxışlıq hal şəkilçisi ilə *tan* sözünün sonuncu samiti də bir-birindən fərqlənir: *n* şəkilçidə ağız samitidir, *n* sözdə burun samitidir. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, heç bir halın şəkilçisi müstəqil sözdən əmələ gəlməmişdir. Bu baxımdan birdən-birə çıxışlıq hal şəkilçisinin müstəqil sözdən törəməsi, ən azı, qəribə olardı. Bundan başqa müəyyən bir şəkilçi müstəqil bir sözdən törədikdə həmin sözə, zəif də olsa, mənşə əlaqəsi saxlayır, sözün daşdığı mənaya yaxın bir məzmunə malik olur. Çıxışlıq hal şəkilçisi ilə *dan* sözü arasında heç bir məzmun qohumluğu yoxdur. Dilçilikdə xarici oxşarlığa görə sözlərin eyni mənşədən olması haqqında fərziyyə yürütmək səhvə səbəb ola bilər.

Göytürk dilində çıxışlıq halı düzəltmək üçün işlənən *-dan*, *-dən* şəkilçisi bütün müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də, *-din*, *-din* şəkilçisi isə müasir türk dillərindən bəzində işlənir. *-din*, *-din* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində istifadədən qalmışdır, lakin o, Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin dilində, habelə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işlənmişdir. *-din*, *-din* şəkilçisinin Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinin dilində işlənməsini yad təsir kimi deyil, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının qanuni varisliyi kimi qəbul etmək lazımdır.

A l ə t - b i r g ə l i k h a l ı. Alət-birgəlik halı müasir türk dillərində işlənmir, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin di-

¹ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, 1962, s. 141.

lində isə ən məhsuldar hallardan biri olmuşdur. Müasir türk dillərində alət-birgəlik halının məzmunu göytürk qoşması *birlə* sözünün müxtəlif variantları ilə (*birlə, bilek, ilən, ilə, ile, len, -nan, -nen, -la, -lə, -bila, -bile, pıla, pıla, mıla, mile, -ba, be, -pa, -pe, -ma, -mə* və s.) ifadə edilir. Müasir Azərbaycan dilində bu göytürk halının həm alət, həm də birgəlik məzmununu *ilə, -la, -lə* qoşması ilə ifadə edilir.

Bəzi türkoloqlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halının olmasını tamamilə inkar edirlər¹. Digər qisim türkoloqlar abidələrin dilində alət-birgəlik halının olduğunu qəbul edir, lakin onun morfoloji üsulla, sözlərə şəkilçi bitişdirilməsi vasitəsilə deyil, sintaktik üsulla, sözə qədim türk *birlə* qoşmasının yanaşması vasitəsilə ifadə olunduğunu söyləyirlər². Üçüncü qisim türkoloqlar alət-birgəlik halının qədim türk dilində eyni zamanda həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla ifadə edildiyini iddia edirlər³.

Ümumiyyətlə türk dillərində, o cümlədən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində qoşma vasitəsilə hal kateqoriyası yaranmasından danışmaq olarmı? Bu suala mənfi cavab vermək lazımdır. Hal kateqoriyası ümumqrammatik kateqoriya adlansa da, o, əsasən, morfoloji kateqoriyadır, morfoloji vasitələrlə – şəkilçilərlə yaradılır. Düzdür, hal kateqoriyası öz sintaktik funksiyasına görə dildə sintaqlar, söz birləşmələri yaradılmasına xidmət edir, lakin hal kateqoriyasının yaranması üçün sözlərin dəyişməsi, onlara müəyyən tip sözdəyişdirici şəkilçilərin birləşdirilməsi lazımdır. Sözlərin dəyişmədiyi hər hansı söz birləşməsində müəyyən halda işlənən söz yoxdur (adlıq hal istisna təşkil edir, çünki o, əslində bütün digər halların necə yarandığını göstərmək üçün ölçü, meyar rolunu oynayır). *Birlə* qoşması ilə hər hansı bir

¹ К.Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке, Фрунзе, 1952, с. 100.

² Г.Айдаров. О языке памятника Тоньюкука VIII века и его отношение к некоторым тюркским языкам (namizədlik dissertasiyasının avto-referatı), Алма-Ата, 1959, с. 15.

³ Г.Айдаров. Язык орхонского памятника Бильге-кагана, Алма-Ата, 1966, с. 38-39, Ю.К.Мамедов. Имя существительное в орхонско-сибирских памятниках (namizədlik dissertasiyasının avto-referatı), Баку, 1967, с. 26-27.

sözün yanaşmasında heç bir morfoloji əlamət meydana çıxmasa da, yanaşan sözlərin heç biri dəyişməyə də, şəkilçiyə qəbul etməyə də, *birdə* «ilə» qoşmasından əvvəl işlənən söz artıq qeyri-müəyyən ziyəlik haldan olur. Türk dillərində isə eyni bir söz eyni bir zamanda ismin iki halında işləyə bilər. Buna görə də belə birləşmə xalis sintaktik birləşmədir. Bütün bunları nəzərə alaraq, nə müasir türk dillərində, nə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *birdə* qoşması ilə alət-birgəlik halının düzəldilməsindən danışmaq olmaz.

Göytürk dilində alət-birgəlik halı xalis qrammatik haldır, onun özünəməxsus morfoloji əlamətləri — sözdəyişdirici şəkilçiləri vardır. Abidələrin dilində alət-birgəlik halında işlənən söz, başqa hallarda olduğu kimi, cümlədə müəyyən özünəməxsus vəzifə daşıyır. Bu baxımdan öz xüsusi morfoloji əlaməti olan və cümlədə yalnız özünəməxsus funksiya daşıyan bir qrup sözü (söz kateqoriyasını) göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı adlandırmaq olar.

Göytürk dilində alət-birgəlik halı *-n*, *-in*, *-in* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. O, «vasitəsi ilə iş görülən əşyanı, habelə sonradan hərəkətin tərzini göstərmək istiqamətində inkişaf edən işi birgə görməni bildirir»¹. E.V.Sevortyanın bu tərifinə əlavə etmək lazımdır ki, abidələrin dilində alət-birgəlik halı, müasir türk dillərində zaman zərfinə də çevrilmiş, iş və ya hərəkətin görülmə, icra edilmə vaxtını da bildirir.

Göytürk dilində alət-birgəlik halı aşağıdakı mənə çalarlıqlarında işlənir.

1. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin görüldüyü aləti bildirir; məsələn: *Bir ərig o k u n u r t u* (KTŞ 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu». *On tutuk yorçın yarakhğ ə l i g i n t u t d u* (KTŞ 32) «On tutukun qaynını yaraqlı halda əli ilə tutdu». *Türgis kağan buyurukı Az tutukığ ə l i g i n t u t d u* (KTŞ 38) «Türgiş xaqanının buyurukı Az tutuku əli ilə tutdu». *İngək k ö l ü k i n T o ğ l a d a o ğ u z g ə l d i* (T 15). «İngək və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar kəldi». *Sücik s a b i n , y u m ş a q a ğ ı n a r ı p t r a k b o d u n u ğ a n ç a y a ğ ı t u r e r m i s* (KTc 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı ilə yaxınlaşdırmış». ... *s ü n ü g i n a ç d u m u z* (T 28) «... süngü ilə

¹ Э.В.Севортян. Категория падежа. ИСГТЯ. III, морфология, Москва, 1956, с. 58.

açdıq». *Közün görmədik, kul kakin esidmədik bodununun ilgəri kün toğsıkına...* (BKşm 11) «Gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqını şərqə gün doğana...».

2. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin görülmə tərzini, üsulunu göstərir; məsələn: *Yir sayu barmuş bodun ölü yitü yad ağın, yalınin yana kəlti* (KTş 28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda piyada, yalın üst-başla yenə gəldi». *Kül tigin yad ağın oplayu tədi* (KTş 32) «Kül tigin piyada hücumu keçdi». *Yokarı at yetə, yad ağın ağac tutumu ağırtım* (T 25) «Yuxarı atı yedəyə alaraq, piyada, ağac tutaraq axıtdım (dırmaşdırdım)». *Ahun yığı yolsızın aşdım* (T 35) «Altun meşəli dağlarını yolsuz aşdım». *Ertiş ügüzig keçig sızın keçdimiz* (T 35) «İrtiş çayını keçidsiz keçdik». *(Türgis kağanın) kızın ertənü uhiğ torün oğluma alı birtim* (BKşm 9-10) «(Türgis xaqanının) qızını adətimizə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım». *Talın urı yarınça yazıqın yalın kaya yara urupan yalınusın yorıyır* (İB 59) «Arxanı İgid Yarınça toppuzla sərt qayanı yaraq yalqız yürüyür».

3. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin birgə görüldüyünü, yaxud iş və ya hərəkətin eyni zamanda bir neçə əşya üzərində icra edildiyini göstərir. Bu məqamda alət-birgəlik halının məzmunu *birlə* «ilə» qoşması ilə sinonimdir; məsələn: *Karım kağan yiti ərin taşıkms* (KTş 11) «Atam xaqan yeddi döyüşçü ilə səfərə çıxmış (sərhədi aşmış)». *Uhiğ İrkin azkiya ərin təzip bardı* (KTş 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Antağ ödkə ökünip, Kül tiginig az ərin irtürü ituniz* (KTş 40) «Həmin vaxt təəssüflənib, Kül tigin azacıq döyüşçünün müşayiəti ilə göndərdik». *Kağanımın sülətdimiz* (T 35) «Xaqanımla qoşun yürütdük». *Uyğur eltəbər yüzə ərin ilgəri təzip bardı* (BKş 37) «Uyğur eltəbəri yüzə döyüşçü ilə şərqə qaçdı».

4. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin görüldüyü zamanı göstərir, məsələn: *Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kəlməz, tiyin yayın sülədim* (BKş 39) «Səfiri (elçi), yaxşı sözü və xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Otuz artuki səkiz yaşma kişin kıtay tapa sülədim* (BKş 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim». *Otuz artuki tokuz yaşma yazın tatabı tapa sülədim* (BKc 2) «Otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim». *Ançıp ol yıl küzin ilgəri yorıdım* (MÇ 20) «Sonra o ilin payızında şərqə yürüdüm».

5. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin icra edildiyi yeri bildirir; məsələn: *Bu y o l ı n yorısar, yaramaçı, - tidim* (T 23) «Bu yolla getsək, yaramaz, dedim». *Ol y o l ı n yorısar, unç* (T 24) «O yolla getsək, olar». *A n ı n barmıs* (T 24) «An (çayı) ilə getmiş».

6. Alət-birgəlik halı birləşdirici münasibət (*birlə* «ilə» qoşmasınının vəzifəsini) ifadə edir; məsələn: ... *tabğaç bodun t ə b - l i g i n kürliğ üçün...* (KTŞ 6) «...tabğaç xalqının yalan və hiyləgərliyi üçün...». Hələ türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey abidələri dövründə *birlə (ilə)* qoşması alət-birgəlik halını yavaş-yavaş sıxışdırıb istifadədən çıxarmağa başlamışdı. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı *birlə* ilə paralel işlənsə də, qoşmanın işlənməsi (sayca) üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə qoşma təkcə birgəlik mənası yaratmaq üçün işlədilir, alət-birgəlik halının digər mənalarını ifadə edə bilmir. Zaman keçdikcə alət-birgəlik halının iş və ya hərəkətin görüldüyü zamanı bildirmə funksiyası paralel işlənən yönlük hala (*yazın-yazma*), daha sonra isə yerlik hala keçir. *Birlə* qışmasınının mənası da sürətlə genişlənir. Alət-birgəlik halının bir qrammatik vasitə kimi ölgünləşməsi onunla nəticələnir ki, bu hal müasir türk dillərində artıq istifadədən qalmışdır. Lakin onun qalıqlarına müasir türk dillərində indi də rast gəlmək olar. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlədilan *dizin-dizin sürünmək, götün-götün getmək, için-için ağlamaq, qarın-qarın sürünmək* ifadələrindəki *dizin-dizin, kötün-kötün, qarın-qarın, için-için* sözləri alət-birgəlik halının qalıqlarından başqa bir şey deyildir.

Beləliklə, göytürk dilində hal kateqoriyası aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə düzəlir:

Adlıq hal – şəkilçisi yoxdur.

Yiyəlik hal – *m, in, -nın, -nan, -iğ, -ig, -ğ, -g.*

Yönlük hal – *a, -ə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -ya, -yə, -na, -nə.*

İstiqamət halı – *ğaru, -ğərü, -naru, -nərü, -nar, -ru, -rü, -ra, -rə.*

Təsirlik hal – *ı, -i, -iğ, -ig, -ğ, -g, -ni, -ni, -in, -in.*

Yerlik hal – *da, -də, -ta, -tə.*

Çıxışlıq hal – *dan, -dən, -dın, -din, -tan, -tən, -tın, -tin.*

Alət-birgəlik halı – *n, -ın, -in.*

Göytürk dilində isimlərin hallanması cədvəli
Mənsubiyyət şəkilçisiz

Hallar				
Adlıq	ata	əçi	yabğu	sü
Yiyəlik	atanın	əçinin	yabğunun	sünün
Yönlük	ataya	əçiyə	yabğuya	sügə
İstiqamət	atağaru	əçigərü	yabğugaru	sügərü
Təsirlik	atağ	əçig	yabğug	süg
Yerlik	atada	əçidə	yabğuda	südə
Çıxışlıq	atadan	əçidən	yabğudan	südən
Alət-birgəlik	atanın	əçinin	yabğunun	sünün
Hallar				
Adlıq	taş	köl	kağan	bitig
Yiyəlik	taşın	kölin	kağanın	bitigin
Yönlük	taşka	kölgə	kağanka	bitigkə
İstiqamət	taşğaru	kölgərü	kağanğaru	bitigğarü
Təsirlik	taşığ	kölig	kağanığ	bitigig
Yerlik	taşda	költə	kağanta	bitigdə
Çıxışlıq	taşdan	költən	kağantan	bitigdən
Alət-birgəlik	taşın	kölin	kağanın	bitigin
Mənsubiyyət şəkilçisi ilə				
Adlıq	atın	atın	atı	
Yiyəlik	atının	atının	atının	
Yönlük	atına	atına	atına	
İstiqamət	atınğaru	atınğaru	atınğaru	
Təsirlik	atınrı	atınrı	atınrı	
Yerlik	atında	atında	atında	
Çıxışlıq	atından	atından	atından	
Alət-birgəlik	atının	atının	atın	

Adlıq	əçim	əçim	əçisi	
Yiyəlik	əçimin	əçinin	əçisinin	
Yönlük	əçimə	əçinə	əçisinə	
İstiqamət	əçimrü	əçinrü	əçisinərü	
Təsirlik	əçimin	əçinin	əçisin	
Yerlik	əçimtə	əçintə	əçisintə	
Çıxışlıq	əçimtən	əçintən	əçisintən	
Alət-birgəlik	əçimin	əçinin	əçisinin	

Xəbərlik kateqoriyası

Türk dillərində xəbərlik kateqoriyası qədim kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriyaya hələ göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində rast gəlirik.

Türk dillərində xəbərlik kateqoriyası dedikdə isim və ya substantivləşmiş hər hansı bir nitq hissəsinin cümlənin xəbəri kiçik çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Türkoqların bir qismi xəbərlik kateqoriyasında təkcə fellərin cümlənin xəbəri kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. Məsələn, İ.V.Sevortyan xəbərlik kateqoriyasında yalnız feli xəbərləri tədqiq edir¹. Məlum olduğu kimi, təkcə türk dillərində deyil, dünyanın bir sıra dillərində təkcə fellər deyil, habelə isim və substantivləşmiş digər nitq hissələri də cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirə bilər. Lakin dünyanın bir çox dillərindən, o cümlədən hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində ismi xəbərlər köməkçi sözlərlə (fellərlə) deyil, xüsusi şəkilçilərlə formalaşır. Bu şəkilçilərə xəbərlik şəkilçiləri deyilir. Türk dillərində feli xəbərlərdə işin hansı şəxs tərəfindən görüldüyünü bildirməyə xidmət edən şəkilçiyə, xəbərlik şəkilçilərindən fərqli olaraq, şəxs şəkilçiləri deyilir.

Müasir Azərbaycan dilində xəbərlik şəkilçiləri sabitdir, şəxs şəkilçiləri isə felin zamanından asılı olaraq, fonetik tərkibcə dəyişir. Eyni vəziyyətə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də rast gəlirik.

Qədim türk abidələrinin tədqiqatçıları göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində xəbərlik kateqoriyasının olub-olmaması haqqında heç bir söz deməmişlər. Lakin bu abidələrdəki dil faktları göstərir ki, qədim türk dillərində xəbərlik kateqoriyası olmuşdur.

Göytürk dilində xəbərlik aşağıdakı əvəzlilik-şəkilçilərlə əmələ gəlir:

I şəxs tək:	<i>mən, bənllbən, nadir hallarda mınllmin.</i>
II şəx tək:	<i>sən</i>
I şəxs cəm:	<i>biz</i>
II şəxs cəm:	<i>siz</i>

¹ Э.В.Севортян. Категория сказуемости. ИСГТЯ, II морфология, Москва, 1956, с. 16-21.

III şəxs tək və cəm heç bir şəkilçiyə malik deyildir.

Bu əvəzlik-şəkilçilər söz kökünə bitişərək cümlənin xəbərini təşkil edir. III şəxsin cəmi ümumiyyətlə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində xəbərlik kateqoriyası kimi mövcud deyil, təki isə şəkilçisiz cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir. Abidələrin dilində nadir hallarda *ol* şəxs əvəzliyi söz kökünə artırılmaqla da III şəxsdə ismi xəbər düzəldilir. Tonyukuk və İrk bitig kitabələrini istisna etsək, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində III şəxs təkində xəbərlik kateqoriyasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Daş kitabələrdə *ol* əvəzliyinin şəxs şəkilçisi kimi işlənməsinə yalnız bir dəfə Tonyukuk abidəsində təsadüf edilir: *Bilgə Tonyukuk ağığ ol* (T 34) «Müdrük Toyukuk - hiyləgərdir». Göytürk yazısının son abidələrində *ol* əvəzliyi tez-tez III şəxsin təkində xəbərlik şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn, «İrk bitig» abidəsində *ol* əvəzliyi III şəxs xəbərlik şəkilçisi kimi işlənməsi adi haldır.

III şəxsdə ismi xəbərin heç bir şəkilçi qəbul etmədən formalaşmasına müasir türk dillərində də rast gəlmək olar. Məsələn, müasir qırğız dilində isimlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən III şəxsdə xəbər funksiyasını yerinə yetirir: *Al kişi* - O, a d a m d ı r .
Al kız bala - O, q ı z d ı r .

Göytürk dilində xəbərlik kateqoriyasının işlənməsinə bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik:

I şəxs tək: *Kırkız oğh mən* (Süci) «Qırğız oğluyam». *Boyla kuthğ yarğan mən* (Süci) «Boyla xoşbəxt hakiməm». *Kuthğ bağa tarkan oğə buyuruku mən* (Süci) «Xoşbəxt bağa tarxanın müdrük buyuruğuyam». *Külüg apa bən* (Y 20) «Şöhrətli apayam». *Uluğ ərdəmlig batur mən* (Y 39) «Ulu şücaətli bahadırəm». *Atım - El Tuğan tutuk bən* (Y 1) «Adım - El Tuğan tutukam». *Ər atım - Yaş Ak Baş bən* (Y 2) «Ər adım - Yaş Ağbaşım». *Tor Apa içrəki mən* (Y 11) «Tor Apa içrəkiyəm». *Arslan Külüg Tirig oğh bən* (Y 44) «Arslan Külüg Tirig oğluyam» və s.

II şəxs tək: *Arik ok sən* (KTc 8) «Ariq oxsan».

III şəxs tək: *Ötükən yir olurıp, arkıq-tirkiş ısar, nəñ bunğ yok* (KTc 8) «Ötükən yerində oturub, karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur». *Bu bitig bitigmə atısı Yohğ tigin* (KTc 13) «Bu yazını yazan nəvəsi Yohğ tigidir». *Bunum - yok* (Y 46) «Dərdim

yoxdur». *Elçi Çor küç Bars* (Y 14) «Elçi Çor Güc Barsdır». *Oğlan atım Şubuş Inal* (Y 45) «Oğlan adım Şubuş Inaldır» və s.

I şəxs cəm: *Bu atunuz Umay bəg biz* (Y 28) «Bu adımız – Umay bəyik». *Biz az biz* (O 7) «Biz azıq» *Yabız bat biz* (O 7) «Biz pis və əclafıq».

II şəxs cəm: *Ərən alp ər siz* (Y 26) «Ərən alp ərsiniz». *Atınız Urı bəg siz* (Y 26) «Adımız – Urı bəysiniz».

Göytürk dilində isimlərin xəbərlilik kateqoriyasında işlənməsi cədvəli:

I şəxs tək:	<i>kağan mən</i>	<i>elçi mən</i>	<i>ögə mən</i>	<i>buñsız mən</i>
II şəxs tək:	<i>kağan sən</i>	<i>elçi sən</i>	<i>ögə sən</i>	<i>buñsız sən</i>
III şəxs tək:	<i>kağan</i>	<i>elçi</i>	<i>ögə</i>	<i>buñsız</i>
I şəxs cəm:	<i>kağan biz</i>	<i>elçi biz</i>	<i>ögə biz</i>	<i>buñsız biz</i>
II şəxs cəm:	<i>kağan siz</i>	<i>elçi siz</i>	<i>ögə siz</i>	<i>buñsız siz</i>

Müasir türk dillərindən bəzilərində xəbərlilik kateqoriyası indi də söz kökünə əvəzlik-şəkilçi artırmaqla düzəlir. Müasir Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyasının morfoloji göstəricisi artıq şəkilçiləşmişdir, təkcə II şəxsin təkində öz əvəzlik əlamətini (-sən) qoruyub saxlaya bilməmişdir.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də isimlər üç vəziyyət bildirə bilər: neytral vəziyyət, müəyyən vəziyyət və qeyri-müəyyən vəziyyət.

1. İsimlər müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının göstəricisi olmadan işləndikdə neytral vəziyyətdə olur. Bu baxımdan göytürk dilində bütün isimlər neytraldır: *Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurır ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». *Ol yirkə ben Bilgə Tonyukuk təgürtük üçün sarıq altun, örün gümüs, kız-kuduz, əgri təbi, ağı buñsız kəlürti* (T 48) «O yerə mən Müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürküclü dəvə, saysız pul gətirdi». ... *altun, gümüş kərgəksiz gəlürti* (KTşm 12) «... qızıl, gümüş hədsiz gətirdi».

2. İsimlərdə qeyri-müəyyənlik *bir* sözünün köməyi ilə əmələ gəlir: *Bir kişi yanıl sar, oğuşı, hodunu bisüginə təgi kıldmaz ermış* (KTc 6) «Bir adam yanılsa imiş, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək

doğranmazmış». Qeyd etmək lazımdır ki, isimlər qeyri-müəyyənlik bildirdikdə *bir* sayı konkret kəmiyyət bildirmir, «hər hansı» mənasını ifadə edir; bu söz konkret kəmiyyət bildirdikdə qeyri-müəyyənlik yox, müəyyənlik bildirir; məsələn: *Bir ərig oxun urtu, eki ərig udışru sançdı* (KTŞ 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sançdı».

Göytürk dilində qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimlər də qeyri-müəyyən obyekt bildirir: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir».

3. İsimlər aşağıdakı məqamlarda müəyyənlik bildirir:

a) İsimlər müəyyən təsirlik halda işləndikdə müəyyənlik bildirir: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermiş* (KTc 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». ... *örün gümüşin, kurgəğliğ kutayın, əkinliq isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinin türkimə, hodunıma kazğarı birtim* (BKŞm 11-12) «... parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılımlı, cins at və aygırını, qara samurunu, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım».

b) İsimlər mənsubiyyət kateqoriyasında işləndikdə müəyyənlik bildirir: *Məniñ sabımın sımadı* (KTc 11) «Mənim sözüümü sındırmadı». *Tokuz oğuz məniñ hodunım erti* (BKŞ 29) «Doqquz oğuzlar mənim xalqım idi». *Tokuz oğuz hodun kəntü hodunım erti* (KTŞm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Tabğaç hodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş* (KTc 5) «Tabğaç xalqımın sözü (dili) şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş».

c) İsimlərdən əvvəl müəyyən miqdar sayları işləndikdə isimlər müəyyənlik bildirir: *Bu Tabğaçda yıraya bəg oğuz aru yeti əran yağı bolmuş* (O 5) «Bu Tabğaçdan şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi əran yağı olmuş». *Bükəgükdə səkkiz oğuz, tokuz tatar kalmadıq...* (MÇ 13) «Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadığı...» *Üç körük kişi kəlti* (T 33) «Üç casus adam gəldi». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yitü kazğantım* (KTŞ 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əziyyətlə qazandım».

Göytürk dilində isimlərdə müəyyənlik kateqoriyasını ifadə etmək üçün bir sıra digər üsullar da vardır.

Canlı isimlərdə cinsin göstərilməsi

Məlum oldutu kimi türk dillərində qrammatik cins kateqoriyasını yaratmaq üçün xüsusi qrammatik əlamət yoxdur. Bu müddəə müasir türk dillərinə də, göytürk dilinə də eyni dərəcədə aiddir. Buna görə də türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində qrammatik cins kateqoriyasından danışmaq olmaz. Lakin bütün dillər kimi, türk dilləri də canlı isimlərdə təbii cinsi bir-birindən fərqləndirmək üçün müəyyən vasitələrə malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində təbii cinsi fərqləndirmək üçün dörd üsul olduğunu söyləyirlər: leksik üsul, sintaktik üsul, morfoloji üsul və fonetik üsul. Bu dörd üsuldan üçünü (leksik, sintaktik və fonetik) türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində təbii cinsləri fərqləndirən vasitə kimi qəbul etmək olar. Təbii cinslərin fərqləndirilməsinin morfoloji üsuluna gəlincə, göstərmək lazımdır ki, bu üsul türk dillərinin təbiətinə yaddır. Təbii cinslərinin fərqləndirilməsinin morfoloji üsulu o deməkdir ki, söz kökünə şəkilçi artırmaqla kişi və qadın cinsləri fərqləndirilir. Əgər bu doğrudan da belədirsə, yəni türk dillərində şəkilçi vasitəsilə sözlərdə kişi və qadın cinslərini fərqləndirmək mümkündürsə, onda türk dillərində qrammatik cins kateqoriyasının mövcudluğundan danışmaq lazım gələrdi. Çünki qrammatik kateqoriyalar sistem yaradan qrammatik vasitələrlə ifadə edilirsə və türk dillərində cins anlayışını ifadə etmək üçün sistemli qrammatik vasitələr varsa, onda nə üçün bu dillərdə qrammatik cins kateqoriyası olmasın? Türk dillərində cinsin fərqləndirilməsinin morfoloji üsulunun mövcud olduğunu iddia edən türkoloqlar *xan* ... *xanım* cütlüyünü nümunə gətir, ikinci sözün birinci sözdən *-im* şəkilçisi vasitəsilə fərqləndiyini göstərir və *-im* şəkilçisini diminutiv şəkilçi adlandırırlar. *Xan* və *xanım* cütlüyünə *bəy* və *bəyim* cütlüyünü də əlavə etmək olardı; axtarsan, türk dillərində, bəlkə də, daha bir neçə belə cütlük tapmaq olardı. Əvvələn, göytürk dilində *xanım* və *bəyim* tipli sözlərə rast gəlmirik. İkincisi, ola bilər ki, törədiyi vaxt *xanım* xanın arvadı, *bəyim* bəyin arvadı mənalalarını ifadə etmişdir (*xan* «erkək xan» - *xanım* «dişi xan», *bəy* «erkək bəy» - *bəyim* «dişi bəy»), lakin müasir türk dillərində bu sözlər öz ilkin struktur quruluşunu da, ilkin mənalandırıcı məzmununu da itirmişdir. Buna görə də istər müasir türk dilləri, istərsə göytürk dili üçün cinsin fərqləndirilməsinin morfoloji üsulla

ifadəsindən danışmaq olmaz. Beləliklə, göytürk dilində canlı isimlərdə cinsi fərqləndirmək üçün üç üsuldan istifadə edilmişdir: leksik üsul, sintaktik üsul və fonetik üsul.

1. Leksik üsul. Bu, müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də isimlərdə cinsi fərqləndirməyin ən geniş yayılmış üsuludur. Cinsi fərqləndirməyin leksik üsulunda sözün daxili mənasında cinslik anlayışı olur. Göytürk dilində cinsi fərqləndirməyin leksik üsulla ifadəsini iki qrupa ayırmaq olar:

a) İnsanların ictimai münasibətləri və qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər: *ata* (Süci) «ata», *kañ* (KTŞ 5) «ata», *ana* (Y 41) «ana», *ög* (K1Ş 11) «ana», *eçi* (KTŞ 17) «əmi, böyük qardaş», *ini* (KTŞ 5) «kiçik qardaş», *apa* (KTŞ 19) «böyük kişi qohum», *atı* (KTeş) «kiçik kişi qohum», *ecü-apa* (KTŞ 1) «əcdad», *sinil* (KTŞ 20) «kiçik bacı», *əkəc* (Y 41) «xala», *əkə* (K1Şm 9) «böyük bacı», *oğul* (KTe 12) «oğul», *kəlin* (K1Şm 9) «gəlin», *küdəgü* (Y 3) «kürəkən», *kunçuy* (K1Şm 9) «xanım, arvad», *katun* (K1Şm 9) «xatun», *yotaz* (BKŞ 24) «arvad», *iniyigün* (KTe 1) «kiçik kişi qohum», *kutuz* (MÇ 15) «gəlin», *kız* (BKŞm 9) «qız», habelə *kul* (KTŞ 7) «qul (kişi)», *kün* (KTŞ 7) «qul (qadın), saravaş».

b) Heyvan adı bildirən sözlər. Belə sözlər yalnız təsərrüfat əhəmiyyəti olan heyvanlara aiddir. Qədim türk yabanı və vəhşi heyvanların cinsində fərq qoymamışdır. Göytürk dili ev (əhli), yabanı və vəhşi heyvan və quş adları ilə zəngindir, lakin bu heyvan adlarının cinsə görə fərqləndirilməsində az rast gəlmək olur; məsələn:

buğa (Y 50) «buğa», *buka* (T 50) «buğa», *öküz* (IB 37) «öküz» - *ingək* (T 15) «inək»

buğra (IB 30) «erkək dəvə» - *ingən* (IB 8) «dişi dəvə», *titir* (IB 30) «dişi dəvə»

adğır (KTŞ 35) «ayğır» - *bis* (IB 7) «madyan».

2. Sintaktik üsul. Sintaktik üsulla təbii cins göytürk dilində iki sözün yanaşması ilə ifadə edilir. Dilçilik ədəbiyyatında cins bildirən sözü boş söz adlandırırırlar. Müasir türk dillərində cins bildirən boş sözlər kimi *erkək* və *dişi* sözlərindən istifadə edilir. Göytürk dilində bu sözlərin işləndiyinə təsadüf edilmir. Müasir türk dillərində bu sözlər heyvan adları ilə əlaqədar olaraq işlədilir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *oğul* sözü ümumiyyətlə övlad mənasında işlədilir; övladın cinsini fərqləndirmək üçün *kız* «qız» və *urı* «hər fən: nəslə davam etdirən» sözlə-

rindən istifadə edilir; məsələn: *urı oğul* (KTş 7, 24) «oğlan», *kız oğul* (KTş 7, 24) «qız».

3. **Fonetik üsul.** Ablaut üsulu da adlanan bu üsulda cinsin göstərilməsi daxili fleksiya yolu ilə, yəni kökdəki müəyyən bir səsin başqa bir səsə keçməsi vasitəsilə ifadə edilir. Bu üsuldan türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində nadir hallarda istifadə edilir. Üsulun təbiəti hələ aydınlaşdırılmamışdır.

eçi (KTş 17) «böyük qardaş» - *eçə* (Q11 162) «böyük bacı»;

apa (O 1) «böyük kişi qohum» - *aba* (Q11) «böyük qadın qohum».

SİFƏT

Ümumi məlumat

Türk dillərində sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusi morfoloji əlamət yoxdur. Türkoloji ədəbiyyatda «adlar» adı altında birləşdirilən dörd nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik) morfoloji baxımdan kifayət qədər diferensiaslaşmadığı üçün sintaktik təhlil olmadan bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Say və əvəzliyi digər iki nitq hissəsindən ayırmaq nisbətən asandır, isimlə sifəti bir-birindən ayırmaq isə çətindir. Heç də təsadüfi deyildir ki, türkoloji ədəbiyyatın bir qisminə *qızıl*, *gümüş* tipli sözlər isim, digər bir qisminə isə sifət kimi təqdim edilir. Hətta bir vaxt türkoloji ədəbiyyatda sifət ayrıca bir nitq hissəsi hesab edilməmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərin bir qisminə sifət haqqında heç bir məlumat yoxdur, digər bir qisminə isə çox səthi məlumat verilir. V.M.Nasilov Orxon-Yenisey abidələrində ümumiyyətlə sifət adlı bir qrammatik kateqoriyanın olub-olmaması haqqında heç bir məlumat vermir¹. İ.A.Batmanov təkcə Yenisey kitabələrinin dilini tədqiq etdiyi üçün imkan dairəsində sifət haqqında çox qısa məlumat verir². Z.B.Araqaçi üç il onda əvvəl İ.A.Batmanov tərəfindən deyilənləri təkrar edir və onun gətirdiyi sifət nümunələrinə Yenisey hövzəsindəki türk xalqlarının dilindən alınmış sifətləri əlavə etməklə kifayətlənir³. Y.Məmmədov göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində sifətin işlənməsi haqqında geniş məlumat verir, sifətləri müasir Azərbaycan dili və onun dialektlərində işlənen eyni adlı kateqoriyanın sözləri ilə müqayisə edir, sifətin mənə və quruluşca növlərini araşdırır, adlardan və fellərdən sifət düzəldən şəkilçiləri nəzərdən keçirir və göytürk yazısı abidələrinin dilində işlənen mürəkkəb sifətlər haqqında söz

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников, Москва, 1960.

² И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с. 67-70.

³ И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя енисейка, Фрунзе, 1962, с. 116-120.

söyləyir¹. Ə.C.Şükürlü də, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində sifətin işlənməsi haqqında, səthi də olsa, məlumat verir². A.N.Kononov³ və V.Q.Kondratyev⁴ qədim türk run abidələri dilinin qrammatik quruluşundan bəhs edərkən sifət kateqoriyası haqqında heç bir söz demirlər.

Sifətin mənaca növləri

Müxtəlif müəlliflər türk dillərindəki sifətləri müxtəlif şəkildə qruplaşdırır. M.H.Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət, əlamət və rəng bildirən sifətlər olduğunu göstərir⁵. Müasir Azərbaycan dilində işlənən sifətlərdən bəhs edən digər bir tədqiqatçı – Ə.M.Cavadov isə bu dildə sifətin beş mənə qrupu – 1) rəng bildirən, 2) həcm və məsafə bildirən, 3) insan və başqa canlıların xarici, cismani xüsusiyyət və keyfiyyətini bildirən, 4) xasiyyət, vərdiş və daxili keyfiyyət bildirən və 5) ümumi keyfiyyət bildirən sifətlər – olduğunu göstərir⁶. F.Q.İsxaqov türk dillərində sifətin ancaq iki növünün – keyfiyyət və əlamət bildirən sifətlər – olduğunu göstərir⁷. Bu bölgülərdən M.H.Hüseynzadənin bölgüsü daha dəqiqdir, çünki Ə.M.Cavadovun bölgüsündəki son üç qrup keyfiyyət bildirir və bunları bir ad altında birləşdirmək daha yaxşıdır, rəng bildirən sifətləri isə F.Q.İsxaqovun bölgüsündəki nə keyfiyyət bildirən, nə də əlamət bildirən sifətlərə daxil etmək olar.

Y.Q.Məmmədov göytürk yazısı abidələrinin dilində işlənən sifətlərin mənə növləri haqqında daha müfəssəl bəhs edir. Orxon-Yenisey abidələrində də sifətin müasir türk dillərində mövcud

¹ Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, II, Bakı, 1981, s. 3-31.

² Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 96-100.

³ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX в., Ленинград, 1980.

⁴ В.Г.Кондратьев. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв., Ленинград, 1981.

⁵ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963, səh. 89.

⁶ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I, morfolojiya, Bakı, 1960, səh. 58-59.

⁷ Ф.Г.Исхаков. Имя прилагательное, ИСГТЯ, II, Морфология, Москва, 1956, с. 143, 155.

olan mənə tiplərinin əksəriyyəti işlənmişdir. Abidələrdə sifətin aşağıdakı mənə növlərinə rast gəlinir:

1) Rəng bildirənlər; məsələn: ak (ağ) – KTŞ 36; kök (göy) KTŞ 1; *kara* (qara) – BKŞ 41; *yağız* (qonur, tünd) – KTŞ 1; *boz* (boz) – KTŞ 33; *sarığ* (sarı) – T 48; *örün* (ağ) – T 48; *kızıl* (qırmızı) – T 52.

2) Məkan və həcm əlamətləri bildirənlər. Məsələn: *irak* (uzaq) – KTe 5; *yağuk* (yaxın) – KTe 7; *uluğ* (böyük) – KTŞ 28; *kəlin* (qalın) – T 14; *yuyka* (yuxa) – T 14; *yoğən* (yoğun) – T 14; *uzun* (uzun) – T 52; *bedük* (böyük) – O 6; *ağır* (ağır) – BKŞ 2; *artuk* (artıq) – BKŞ 28; *ülgen* (böyük) – Y 24.

3) Dad və lamisə üzvləri vasitəsilə dərk edilən əlamət və keyfiyyət bildirənlər. Məsələn: *katığ* (qatı, möhkəm) – KTe 2; *süçig* (dadlı, şirin) – KTe 5; *yumşak* (yumşaq, incə) – KTe 5; *yinçgə* (incə, nazik) – T 14.

4) İnsanın, heyvanın və əşyaların xarici görünüşünü, cismani əlamətlərini bildirənlər. Məsələn: *arıq* (arıq) – T 5; *turuk* (arıq) – T 5; *yalın* (çılpaq, yalın) – KTŞ 28; *torığ* (cılız, arıq) – KTŞ 33; *tok* (tox, doymuş) – T 8; *yadağ* (piyada) – T 25; *karı* (qoca) – T 56; *esen* (sağ, sağlam) – İB 21; *aç* (ac) – BKŞ 38; *körk* (gözəl).

5) İnsana məxsus xüsusiyyət və başqa daxili keyfiyyətləri bildirənlər. Məsələn: *bilge* (bilici, müdrik, ağıllı) – KTe 1; *alp* (igid, qoçaq) – KTŞ 40; *bay* (zəngin, varlı) – KTe 10; *çığan* (yoxsul, kasıb) – KTe 10; *tirig* (diri, canlı) – KTŞm 9; *ölüg* (ölü) – KTŞm 9.

6) Ümumi keyfiyyət bildirənlər. Məsələn: *edgü* (yaxşı, xoş) – KTe 6; *yig* (yaxşı, ağıllı) – KTe 4; *yablak* (pis, iyrenc) – KTŞm 11; *bəngü* (əbədi, daimi) – KTe 8; *yıçe* (yaxşı, hörmətli) – KTŞm 16; *yabız* (pis, dəyərsiz) – O 6; *ıduq* (müqəddəs) – T 38¹.

Göytürk dilində işlənmiş sifətləri mənalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Keyfiyyət bildirən sifətlər: *yig* (KTe 4) «yaxşı», *yabız* (BKŞ 32) «pis» və s.

2. Əlamət bildirən sifətlər: *bödük* (O 6) «böyük», *uzun* (T 52) «uzun», *kiçig* (BKŞ 41) «kiçik», *kısğa* (KÇ 23) «qısa», *yinçgə* (T 13) «incə», *silik* (KTŞ 7) «gözəl», *kəlin* (T 13) «qalın», *yoğun* (T 14) «yoğun», *yuyka* (T 13) «nazik» və s.

¹ Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, Bakı, 1981, s. 11-12.

3. Dad bildirən sifətlər: *süçig* (KTc 5) «şirin», *açıq* (MÇ 18) «acı» və s.

4. Həcm, məsafə, ölçü, çəki bildirən sifətlər: *ırak* (KTc 5) «uzaq, iraq», *yağru* (KTc 5) «yaxın», *yağuk* (KTc 7) «yaxın», *ağır* (BKş 2) «ağır» və s.

5. Rəng bildirən sifətlər: *kara* (KTş 8) «qara», *kızıl* (T 52) «qızıl», «qırmızı», *kök* (BKş 2) «göy», *ak* (MÇ 20) «ağ», *örün* (BKc 11) «parlaq», «ağ», *sarığ* (T 48) «sarı», *yaşıl* (KTş 17) «yaşıl», *boz* (KÇ 4) «boz», *yağız* (KTş 1) «qonur», «qəhvəyi», *kızılsığ* (Turfan) «qırmızı təhər», *yürin* (Turfan) «açıq mavi», *yürük* (Turfan) «ağa çalan», *kök ürün* (Turfan) «açıq mavi».

Göründüyü kimi, göytürk dilində işlənən sifətlər müasir türk dillərində işlənən sifətlərdən o qədər də fərqlənir.

Sifətin quruluşca növləri

Göytürk dilində sifətin quruluşca üç növü vardır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində mürəkkəb sifətlər az işlənir, həm də bunlara daş kitabələrin mətnlərində təsadüf edilmir, kağız üzərində yazılmış kitabələrdə isə mürəkkəb sifətlər yalnız substantivləşmiş şəkildə işlənir. Lakin bəzi müəlliflər göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sifətlərin də işlənmədiyini göstərirlər. Məsələn, Yunis Məmmədov yazır: «Mürəkkəb isimlərdən fərqli olaraq mürəkkəb sifətlər Orxon-Yenisey abidələrində, demək olar ki, öz əksini tapmamışdır. Əslində, türk dillərinin başqa yazılı abidələrində də mürəkkəb sifətlər çox azdır. Bunlara əsaslanaraq güman etmək olar ki, türk dillərinin qədim inkişaf dövrlərində mürəkkəb sifətlər hələ tam formalaşmamış, onların geniş şəkildə inkişafı sonrakı əsrlərdə başlanmışdır. Bununla belə, abidələrdə rast gəldiyimiz bir-iki misal hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində mürəkkəb sifətlərin, az da olsa, işlənməyə başladığını göstərir. Qədim türk abidələrində rast gəldiyimiz mürəkkəb sifətlər substantivləşmiş, ya da mürəkkəb ad kimi işlənmişdir. Məsələn: *Uzuntonluğ idişin - ayakın kobupan barmış* (Uzuntonlu, yəni qadın qab-qacağını qoyub getmiş) - F.62. *Üçin Külüg Tirig ben...* (Üçin Külüg Tirig - yəni şöhrətli diri mənəm) - Yen.ab.3.

İdarə əlaqəsi əsasında formalaşmış mürəkkəb adlar da, sübhəsiz, mürəkkəb sifətin substantivləşməsi nəticəsində yaran-

mişdir. Məsələn: *Taduk saçuran* (şəxs adı), *Kara yazmaz* (şəxs adı), *Sabık basar* (şəxs adı)», *kün toğsık* (şərq), *kün batsık* (qərb) və s.»¹.

Müəllifin bu sözləri bir neçə etiraza səbəb olur. Əvvəlcə, mürəkkəb ad hələ mürəkkəb söz (başqa sözlə desək, mürəkkəb nitq hissəsi - çünki mürəkkəb nitq hissəsi eyni zamanda mürəkkəb söz olmalıdır) deyildir. Mürəkkəb söz haqqında bizim fikrimiz məlumdur (mürəkkəb sözlə çevrilmək üçün əlaqəyə girən sözlər qrafik, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik baxımdan tam birləşməlidir). Yuxarıda göstərilən nümunələrin, demək olar ki, hamısı (*uzuntonluğ* sözündən başqa) mürəkkəb addır; mürəkkəb adlar isə tərkib hissələrinə parçalanır. İkincisi, həmin nümunələrdəki *saçuran*, *yazmaz*, *basar* sözlərini heç sifət adlandırmaq olmaz; onlar feli sifətdir. Üçüncüsü, substantivləşmiş (yəni isimləşmiş, əşyalaşmış, maddiləşmiş) və ümumiyyətlə heç yerdə öz haqqı adı (sifət adı) ilə zahirə çıxmayan sözlü sifət kimi qələmə verməyə haqqımız varmı? Türk dillərinin qədim inkişaf dövrlərində nitq hissələrinin hələ aydın şəkildə diferensiallaşmadığı bir dövrdə (bunu Y.Məmmədov da etiraf edir) hətta sözdüzəldici şəkildə mənəyərətə funksiyası aydın şəkildə müəyyənləşmədiyi bir dövrdə şübhəli bir sözlə görə (*uzuntonluğ* - əslində bu söz «rahib» mənasını bildirir) göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində mürəkkəb sifətlərin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Buna görə də biz bu fikirdəyik ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sifətlər olmamışdır.

S a d ə s i f ə t l ər. Bütün türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sadə sifətlər yalnız kökdən ibarət olur və başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən təkcə öz leksik-semantik mənalara görə fərqlənir. Göytürk dilində sadə sifətlər aşağıdakı mənə çalarlıqlarında işlənir.

1. Sifətlər rəng bildirir; məsələn: *Türk k a r a kamuğ bodun ança timis* (KTş 8) «Qara türk xalqı hamılıqla belə demiş». *İlgərü Y a ş ı l ügüz Şantun yazıka təgi sülədimiz* (KTş 17) «Şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşunla getdik». *Kül tigin Azman a k ı ğ binip təgdi* (KTşm 6) «Kül tigin Azman ağ atı minib hücum etdi». *Üzə k ö k tenri asra y a ğ ı z yir kılıntukda ekin ura kisi oğlı kı*

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II hissə, B., 1981, s. 27.

lunmus (KTŞ 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Sarığ altun, örün künüs, kız-kuduz, əgri təbi, ağı bunusuz kəhürti* (T 48) «Sarı qızıl, parlaq gümüş, qız və qadın, hürküclü dəvə, hədiyyələr hədsiz gətirdi». *Kızıl kanım tökdü* (T 52) «Qızıl (qırmızı) qanımlı tökdü». *Ekinti İşbara Yamtar boz atıq binip təgdi* (KTŞ 33) «İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi».

2. Sifətlər ölçü bildirir; məsələn: *Bən özüm uzun yəlməg yəmə utım* (T 52) «Mən özüm yenə uzun kəşfiyyatçılar göndərdim». *Yuyka eriklig toplağahu uçuz ermis, yinçgə eriklig üzgəli uçuz. yuyka kahn bolsar, toplağuhuk alp ermis, yinçgə kalın bolsar, üzgülik alp ermis* (T 13-13) «Naziyi toplamaq asandır, incəni üzmək asandır, nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə qalın olsa, üzmək igid işidir». *Tokuz oğuz bəg yağı ermis, bökük ermis* (O 6). «Doqquz oğuz bəyi yağı imiş, böyük imiş». *Kiçik atlıq...* (BKŞ 41) «Kiçik süvari...». *Özi kisğə kərgək boltı* (KÇ 23) «Özü qısa həlak oldu».

3. Sifətlər keyfiyyət bildirir; məsələn: *Bodun boğazı tok erti* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi». *Bədkə özüm olurup bunça ağı r törüg tört bulundaki bodunğa itdim* (BKŞ 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa beləcə ağır qanun qoydum». *Türk bodun aç erti* (BKŞ 38) «Türk xalqı ac idi». *Bəgləri yəmə, bodum yəmə tüz ermis* (KTŞ 3) «Bəyləri də, xalqı da düz imiş». *Ötükən yışda yigidi yok ırmıs* (KTc 4) «Ötükən yerində yaxşı sahib yox imiş». *Nən yışığı bodunka olurmadım, içrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablaq bodunta üzə ohurtım* (KTŞ 26) «Heç bir varlı xalqın üstündə oturmadım, qarnı ac, üstü-başı çılpaq, pis və əclaf xalqın üstündə oturdum» və s.

4. Xarici əlamət bildirir; məsələn: *Kanın subça yükürti sünügün tağca yatdı, bəqlik urı oğlun kul boltı, silik kız oğlun kün boltı* (KTŞ 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı, bəylik vərəşsinə layiq oğulların qul oldu, gözəl qızların kənz oldu». *Yinçgə yoğun bolsar, üzgülik alp ermis* (T 13-14) «İncə qalın olsa, üzmək igid işidir».

5. Sifat dad bildirir; məsələn: *Tabğaç bodun sabı süçik, ağısı yumşak ermis* (KTc5) «Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Səkkizinc ay eki yanika Açığ Altır költə Kasuy kəzü sünüşdüm* (MÇ 18) «Səkkizinci ayın ikisində Acı Altır gölü sahilində Kasuy ətrafında döyüşdüm»

6. Sifətlər mücərrəd anlayış ifadə edir; məsələn: *Üzə türk tənpişi, türk ıduk yiri, subı ança timis* (KTş 10) «Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu belə demiş». *I ğ a r ellikdə, ı ğ a r kağanlıqda yağ kiltım* (KTş 29) «Sadıq eldə, sadıq xaqanlıqda yaxşılıq etdim».

7. Sifətlər məsafə bildirir; məsələn: *Süçig sabın, yumşak ağın arıp ır a k bodunıĝ ança yağutır ermiş* (KTc 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş». *Y a ğ r u kontukda kisrə ayıĝ bilig anta öyür ermiş* (KTc 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrənir imiş». *İ r a k ersər, yablak ağı birür, y a ğ u k ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir» və s.

Əlamət bildirən sifətlər göytürk dilində ikili səciiyyə daşıyır. Bu sifətlər gah sifət kimi çıxış edərək, cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir, gah da isim kimi çıxış edərək, cümlədə ya subyekti (mübtədə), ya da obyekt (tamamlıq) vəzifəsini yerinə yetirir. Belə sözlərə misal olaraq *altun, gümüş* sözlərini göstərmək olar; məsələn: *Altun, gümüş, isigiti, kutay bunırsız ança birür* (KTc 5) «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək hədsiz bu qədər verir» və *Altun əlik keşik belim-tə bantım* (Y3) «Əlli hissəli qızıl kəməri belimə bağladım».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sadə sifətlər substantivləşib cümlənin hər hansı bir üzvü rolunda çıxış edə bilər.

Düzəltmə sifətlər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də düzəltmə sifətlər söz köklərin sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir. Göytürk dilində sifət düzəldən şəkilçilər həm adlara, həm də fellərə artırıla bilər. Müasir türk dillərində işlənən sifət düzəldən şəkilçilərin əksəriyyətinə göytürk dilində də təsadüf edilir. Göytürk Orxon-Ynisey yazısı abidələrin dilində aşağıdakı sifət düzəldən şəkilçilər işlənmişdir.

1.-li, -li. Bu şəkilçi müxtəlif mənəli sifətlər əmələ gətirir, lakin əsasən bir şeyin varlığını bildirir; məsələn: *İnuli, eçili kiñşürtükün üçün, bağli, bodunlıĝ yoñşürtükün üçün türk bodun illədik ilin içğini idmis* (KTş 6) «Kiçikli, böyüklü dalaşdırdığı üçün, bəyli, xalqlı savaşırdığı üçün türk xalqı düzəltdiyi elini dağıtmış». *Turuk bukah, səmiz bukah arkada bilməz* (T 5-6) «Arıq buğalı, kök buğalı arxadan bilməz». *Tünli, künli yiti ödüşkə subsız keçdim* (BK cş) «Gecəli, gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim». *Adıĝlı, tö-*

nuzlu art üz söküşmüş ermiş (İB10) «Ayılı, donuzlu dağ keçidində qarşılaşmış imiş».

2. *-süz, -süz*. Türk dillərinin bütün inkişafı boyu, o cümlədən Orxon-Yenisey abidələri dövründə bu şəkilçi məhsuldar işlənmişdir. İki təsadüf çıxsaq (*bunusuz* «qəmsiz, dərsiz»-Y6, *ögsüz* «anasız»-Y45), göytürk yazısı mətnlərində *-süz, -süz* şəklində, yəni damaq saiti ilə işlənir. Bu şəkilçi vasitəsilə isimlərdən bir şeyin, əlamət yoxluğunu; yaxud azlığını bildirən sifətlər düzəldilir; məsələn: *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız yabak bodunta üzə olurtum* (KTŞ 26) «İçri aşsız, bayırı donsuz pis və əclaf xalqın üstündə oturdum». *Tünli, künli yiti ödüşkə subsüz keçdim* (BKÇŞ) «Gecəli, gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim».

Göytürk dilində *-süz* şəkilçisinin təkcə damaq saitle (*-süz, -süz*) variantı işlənir, onun dodaq saitle (*-süz, -süz*) variantına göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində, demək olar ki, təsadüf edilmir. Yalnız Yenisey abidələrində iki yerdə bu şəkilçinin dodaq saitle variantının işləndiyinə rast gəlirik: *Bunusuz ərdə ben ərdim* (Y 6) «Kədərsiz igidlər arasında mən də bir igiddim». *Beş yaşımta kaşsız kalıp tokuz yegirmi yaşımğa ögüz bolt* (ım) (Y 45) «Beş yaşında atasız qalıb on doqquz yaşında anasız oldum».

Göytürk dilində, bir təsadüf sifətə artırıldığı istisna edilməklə (*tüzsiz*-KTŞ 6), *-süz, -süz* şəkilçisi isimlərə artırılır və aşağıdakı mənə çalarlarını ifadə edən sifətlər əmələ gətirir.

A) *-süz, -süz* şəkilçisi, isimlərə artırılaraq əşyada onun mənaça bağlı olduğu əlamət və ya keyfiyyətin azlığı mənasını ifadə edən sifət əmələ gətirir; məsələn: *Anta kisrə inisi eçisin təg kılınmaduk erinc, oblı kanın təg kılınmaduk erinç b i l g s i z kağan olurmış erinç, yablak kağan olurmış erinc, buyurukı yəmə b i l i g s i z erinç, yablak ermiş erinc* (KTŞ5). «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığı üçün, oğlu atası kimi olmadığı üçün biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, pis xaqan (taxta) oturmuş, buyuruğu da biliksiz imiş, pis imiş».

B) *-süz, -süz* şəkilçisi isimlərə artırılaraq onların adlandırdığı əşyalarda sözün mə'nası ilə əlaqədar olan əlamət və ya keyfiyyətin olmaması məfhumunu ifadə edən sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *B u n s u z ərdə ben ərdim* (Y 6) «Kədərsiz igidlər arasında mən də bir ərdim». *Beş yaşımta k a n s ı z kalıp tokuz yegirmi yaşımğa ö g s ü z boltum* (Y 45) «Beş yaşında atasız qalıb on doqquz yaşında anasız oldum». *Ekin ara idi o k s ı z kök türk ança olurur*

ermiş (KTş 2-3) «İkisinin arasında sahib bolgüsüz göy türk eləcə otururmuş». *Elçümüz, apamız tutmuş yir, sub i d i s i z bolmazın tiyin az bodumğ itip...* (KTş 19) «Əcdadlarımızın tutduğu yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqı təşkil edib...» *Tünlü, künli yiti öd-üşkə s u b s i z keçdim* (KTş 19) «Gecəli, gündüzlü yeddi sutka susuz keçdim». *İçra a ş s i z , taşra t o n s i z , yabız, yablak bodunka üzə ohurtum* (KTş 26) «İçə aşsız, üstü (bayırı) donsuz, qorxaq və zavallı xalqın üstündə (taxta) oturdum». *Tört buhındakı bodumğ kop baz kiltım, ya ğ ı s i z kiltım* (KTş 29-30) «Dörd tərəfdəki xalqı tamamilə tabe etdim, yağsız etdim». *On ok bodunu k a l ı s i z tasıkmıs* (I 30) «On ox xalqı qalıqsız sərhədi aşmış». *Altun yısığ y o l s i z i n asdım, Ertis ügüzig ke ç i g s i z i n keçdimiz* (I 35) «Altun meşəli dablarını yolsuz aşdıq, İrmis çayını keçidsiz keçdik».

c) Bu şəkilçi bəzən artırıldığı sözdəki əlamətin yoxluğunu deyil, çoxluğunu göstərir; məsələn: *Edgü özlək atın, kara kisin, kök teyinin s a n s i z kəlürip kop kotı* (BKc12) «Yaxşı yorğa atını, qara maralını, göy dələsini saysız gətirib tamamilə qoydu». *Ağılm on, yilkun s a n s i z erti* (Süci) «Ağıllım on, ilxım saysız idi». *Ol yirkə ben -- Bilgə Tonyukuk təgdük üçün sarıq altun, örün, kümüs, kız-kuduz, əgri təbi, ağı b u n s i z kəlürti* (I 47-48) «O yerə mən -- Müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gölin, hürküclü dəvə, hədiyyə saysız gətirdi».

-sız, -siz şəkilçisi müasir türk dillərində əslində sadə sifətlərə artırılmır. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *-sız, -siz* şəkilçisi sadə sifətlərə də artırılıb onlarda əlamətin olmadığını göstərir; məsələn: *Bəgləri, bodum t ü z s i z üçün... türk bodum illədük ilin içğımı idmis* (KTş 6) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün ...türk xalqı düzəlttdiyi eli dağıtmış».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də *-sız, -siz* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş sifətlər substantivləşib hallana bilir, cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir (məsələn, yuxarıda gətirilmiş nümunələrdə *yolsızın* və *keçigsizin* sözləri ismin alət-birgəlik halında işlənmişdir və cümlədə tərzi-hərəkət zəifliyi vəzifəsində işlənir), adverbiallaşib cümlədə zəiflik vəzifəsini icra edir (məsələn, yuxarıdakı nümunələrdə *yağsız, kansız, subsız, ögsiz* sifətləri adverbiallaşib cümlədə tərzi-hərəkət zəifliyi vəzifəsində işlənir: *yağsız kiltım, subsız keçdim, kansız kalıp, ögsüz boltım*).

3. *-çı, -çi*. İsimlərə artırılaraq sənət, peşə bildirən sifətlər əmələ gətirir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu şəkilçi vasitəsilə yaranan sözlər, əsasən, substantivləşib isim mövqeyində işlənir. Lakin abidələrin dilində belə sözlərin sifət kimi işlənməsinə də rast gəlirik; məsələn: *Bədizçig Toyğun eltəbər kəltüri* (KT şmş) «Naxışçı Toyğun eltəbəri gətirdi».

Elçi Çor Küç Bars (Y 14) «Elçi Çor Küç Bars».

Göytürk dilində *-çı, -çi* şəkilçili sözlərin isim kimi işlənməsi halları çoxdur; məsələn: *Tabğaç kağanta bədizçik kop kəhürtim* (BKşml4) «Çin xaqanından çoxlu naxışçı gətirdim. İcrəki bədizçig itı (BK şml4) «Saray naxışçısını göndərdi». *Yoğçı, sığıtçı kı-tay, tatabı bodun başlayı Udar sənün kəlti* (KTşml11-12) «Ağlayan, sıtqıyan kıtay, tatabı xalqın başında Udar sənün gəldi».

4. *-kı, -ki*. Göytürk dilində *-kı, -ki* şəkilçisinin işlənmə dairəsi müasir türk dillərinə nisbətən çox genişdir. Müasir türk dillərində bu şəkilçi *-daki, -dəki* şəkilçisinin tərkib hissəsini təşkil edir. Abidələrin dilində isə həmin şəkilçi daha mürəkkəb quruluşlu şəkilçinin tərkibinin hissəsi kimi üç məqamda işlənir.

A) Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də bu şəkilçi yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə artırılaraq yer mənası ifadə edən sifətlər düzəldir. Göytürk dilində yerlik hal şəkilçisi cingiltili (*-da, -də*) və kar (*-ta, -tə*) samitli variantlarla işləndiyi üçün bu sifət düzəldən şəkilçinin də cingiltili (*-daki, -dəki*) və kar (*-taki, -təki*) samitli variantları mövcuddur. Məsələn: *Könüldəki sabımın...* (KTe 12) «Könüldəki sözümü...» *Sü süləpən tört bulundakı bodunığ kok almış* (KTş2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış» *Kuydakı kunçuyumğa adırıldım* (Y 6). «Əvdəki xanımdan ayrıldım». *Tewridəki künkə, yerdəki elimkə bökmədim* (Y 7) «Göydəki günəşdən, yerdəki elimdən doymadım.» *Kü esidip bahkdakı tağkımış, tağdakı inmiş* (KTş12) «Səs eşidib şəhərdəki (adamlar) dağa qalxmış, dağdakı (adamlar) enmiş» ...*Tabğaçdakı oğuz türk taşıkmış* (MÇ 32) «...Tabğaçdakı oğuz türkləri sərhədi keçmiş».

B) Göytürk dilində bu şəkilçi qədim lokativ (yerlik) hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə bitişərək yer mənası daşıyan sifətlər düzəldir. Belə sifətlər müasir türk dillərində yerlik hallı sözlər kimi formalaşmışdır; məsələn: ...*anta icrəki bodun kop mana görür* (KTe2) «...bu qədr yerin içindəki xalq mənə tabedir». *Besbalık*

ıçraki nə kişi... (BKş 28) «Besbalık içindəki nə adam...» ... önräki bodun kälti (T 17) «...öndäki xalq gäldi.»

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bəzən lokativ hal şəkilçisi (-ra, -rə) ilə -kı, -ki şəkilçisinin cingiltili samitli variantının da işləndiyinə təsadüf edilir; məsələn: *Kara kan ıçragi ben Əzganə (Y 37) «Mən-Əzganə Qara xanın daxili əy-anlarındanam».*

C) Göytürk dilində -kı, -ki şəkilçisi yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə qoşularaq əşyanın yerini bildirən sifətlər əmələ gətirir. Belə sifətlər müasir türk dillərində yerlik hal sifətlər kimi formalaşmışdır; məsələn: *Bilgə Tonyukuk Ötükən yerig konmuş tiyin esidip bəriyəki bodun, kuriyakı, önräki... bodun kälti (T 17) «Müdrük Tonyukuk Ötükən yerinə qonmuş, deyə eşidib sağdakı xalq, geridəki, öndəki... xalq gəldi».*

5. -kı, -ki. Bu şəkilçi əvvəlki şəkilçidən tamamilə fərqlənir. Əvvələn, bu şəkilçi yerlik (istər qədim, istərsə yeni) və yönlük hal şəkilçilərindən sonra deyil, bilavasitə söz kökünə bitişir. İkincisi, əvvəlki şəkilçi məkan anlayışı əmələ gətirirsə, bu şəkilçi həm göytürk dilində¹, həm də müasir türk dillərində zaman bildirən isimlərə artırılıb zaman anlayışı ifadə edən sifətlər düzəldir; məsələn: *Aşmukı tabğacdakı oğuz türk taşımış (MÇ 32) «Əvvəlki (əvvələ?) Çindəki oğuz türkləri sərhədi aşmış». Ər atım yok üçün yeti aşmukı eşim taşrı etilti (Y 41) «İgid adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi».*

Göytürk dilində bu şəkilçinin -ğı, -gi şəklində cingiltili variantı da işlənmişdir. -ğı, -gi şəkilçisi özündən əvvəl heç bir şəkilçi tələb etmir, yəni birbaşa söz kökünə birləşir. Şəkilçinin bu tipi etnonim və məkan mənası ifadə edən sözlərə artırılıb etnosa aidlik, yaxud müəyyən məkanla bağlı olan sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Türk bəglər türk atın ıtı Tabğacğı bəglər Tabğaç atım tutıpan*

¹ Yunus Məmmədov səhv olaraq iddia edir ki, -kı, -ki şəkilçisi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində zaman mə'nası ifadə edən sözlərə artırılır: «Mə'lumdur ki, müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu şəkilçi... həm də zaman bildirən sözlərə əlavə edilir və əşyanın zamana görə əlamətləndirən sifətlər düzəldir...Orxon-Yenisey abidələrində isə bu şəkilçi heç vaxt zaman bildirən sözlərə əlavə edilməmişdir» (Yunus Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II hissə, s. 20). Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərindən gətirdiyiniz nümunələr Y.Məmmədovun dediklərini təkzib edir.

Tabğac kağanka körmis (KTş7) «Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğacdakı bəylər Tabğac adı götürüb Tabğac xaqanına tabe olmuş». *Çolgi az ər bulum* (T23) «Çöldəki az əri tapdım».

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu şəkilçinin zaman mənalı sifət əmələ gətirən variantı kar samitlə, məkan mənalı sifət əmələ gətirən variantı cingiltili samitlə işlənir. Bunun sistem olduğunu, yaxud təsadüfi səciyyə daşdığını üç nümunə əsasında müəyyənləşdirmək çətindir.

6. *-hğ, -lig*. Mənasına görə bu şəkilçi digər göytürk şəkilçisi *-h, -li* morfemi ilə sinonimdir. Bu şəkilçi müasir türk dillərində işlənmiş, göytürk dilində isə *-h, -li* şəkilçisinə nisbətən xeyli məhsuldardır. Görünür, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə *-hğ, -lig* şəkilçisinin son samiti düşməklə *-h, -li* şəkilçisi yeni əmələ gəlmiş. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində elə nümunələr vardır ki, *-hğ, -lig* şəkilçisinin *-h, -li* şəkilçisinə çevrilməkdə olduğunu izləməyə imkan verir; məsələn: ...*bəgli, bodunhğ yonşutukın üçün türk bodun illədik ilin içgimü idmis* (KTş6) «...bəyli, xalqlı savaşırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış». Bu misaldakı *bəgli* sözündə *-lig* şəkilçisi artıq son samitini itirmişdir, halbuki *bodunhğ* sözündəki *-hğ* şəkilçisində son samit hələ də mühafizə edilir. Bu fakt şəkilçinin sadələşməsi prosesinin başlandığını, lakin hələ bitmədiyini göstərir. Türk dilləri inkişafının sonrakı dövründə *-hğ, -lig* şəkilçisi son samitini tamamilə itirmiş, müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində *-h, -li* şəklinə düşmüşdür.

Göytürk dilində *-hğ, -lig* şəkilçisi isimlərə artırılaraq onlarda müəyyən bir əlamət və ya keyfiyyətin varlığını, çoxluğunu bildirən sifətlər düzəldir; məsələn: *İllik bodun ertim, ilim amı kanı?* (KTş9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı?* (KTş9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?» *Kutum bar üçün, ülügim bar üçün öltəci bodunığ tigrü igitdim, yalın bodunığ tonlığ, çığay bodunığ bay kiltim* (KTş29) «Bəxtim olduğu üçün, payım olduğu üçün öləsi xalqı həyata yüksəltdim, yalın xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim». *Kögürdə, Kömür tağda, Yar ügüzdə üç tuğlığ türk bodun (birlə sünüşdim)* (MÇ 8) «Kökürdə, Kömür dağda, Yar çayı yanında üç bayraqlı türk xalqı (ilə döyüşdüm)». *Tay Bilgə tutuk yablakım üçün, bir-iki atlığ yablakın üçün, kara bodunum, öltin* (MÇ 17) «Tay Bilgə tutuk xəyanət et-

diyi üçün, bir-iki adlı (adam) xəyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün» və s.

Göytürk dilində *-liğ, liğ* şəkilçisi adlara artırılaraq aşağıdakı mənə çalarları ifadə edən sifətlər əmələ gətirir:

a) Əşya məfhumu bildirən isimlərə artırılaraq həmin əşyanın adının ifadə etdiyi məfhumla bağlı əlamət bildirən sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Yaraklığ kantən kəlip yağa eltdi, sünüglik kantən kəlipən sürə eltdi* (KTŞ 23) «Yaraqlılar haradan gəlib (səni) yaydı, süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?»... *kutum bar üçün, ülügin bir üçün öltəçi bodunığ tirigrü igitim, yalın bodunığ tönliğ, çığay bodunığ bay kıltım* (KTŞ 29) «...bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı həyata yüksəldim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim». *Üçünç Yəgin Silig bağin kedimlig torığ at binip təgdi* (KTŞ33) «Üçüncü (dəfə) Yəgin Silig bəyin yəhər-yiyəuli atın: minib hücum etdi». *Fki ülügi athğ erti* (T4) «İki hissəsi ath idi».

b) Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də *-liğ, -liğ* (müasir türk dillərində *-lı, -li*) şəkilçisi əşya ilə bağlı əlamətin çoxluğunu, normadan artıqlığını bildirən sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Üzə tenri ərklig...* (BKŞm 12) «Üstdə tanrı ərkli...» ...*tokuz oğuz yidirik ər, külig bəgləri, bodunı...* (BKŞ 1) «...doqquz oğuz sədaqətli igidləri, məşhur bəyləri, xalqı...» ...*artukı kırkız küçliğ kağan yağımız boltı* (T20) «...üstəlik qırğız güclü xaqanı yağımız oldu». *Antağ küliğ kağan ermiş* (KTŞ4) «Elə məşhur xaqan imiş». *Tay Bilgə tutuk yablakın üçün, bir-iki athğ yablakın üçün, kara bodunım, öltin* (MÇ17) «Tay Bilgə tutuk etdiyi üçün, bir-iki adlı (məşhur) xəyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün». *Boylu kutlığ yarğan mən* (Süci) «Boylu kutluğ (bəxtli) yarğanam».

c) Göytürk dilində *-liğ, -liğ* şəkilçisi isimlərə artırılaraq həmin ismin mənası ilə bağlı sahiblik-mənsubluq münasibətləri bildirən (*olan* feli sifətinin ifadə etdiyi mənada) sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *İllig bodun ertim, ilim amtı kanı?* (KTŞ9) «Elli xalq idim, elim indi hant?» *Kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı?* (KTŞ9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hant?» *Ol ödkə kul kullığ, kun küñliğ bolnuş erti* (KTŞ21) «O vaxt qul qulu, kənz kənzli olmuş idi». *Kögürdə, Kömür tağda, Yar ügüzdə üç tuğlığ türk bodun (bir-lə sünüşdim)* (MÇ8) «Kögürdə, Kömür dağda, Yar çayı sahilində üç bayraqlı türk xalqı ilə döyüşdüm».

ç) *-lğ, -lig* şəkilçisi isimlərə artırılaraq hissə --- bütöv münasibəti, aidlik mənası bildirən sifətlər düzəldir; məsələn: ...*tizligig sökürtimiz, başlğığ yüküntürtimiz* (KTş18) «...dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik» ...*tizligig sökürmiş, başlağığ yüküntürmiş* (KTş15) «...dişlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş».

d) *-lğ, -lig* şəkilçisi yer məslumunu bildirən isimlərə artırılaraq təyin etdiyi ismin məkana görə əlamətini bildirən sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Yoqçı, sıqtçı önrə gün tağsıkda Bögli çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa Urum, kırkız, üç kırıkan, otuz tatar, kıtay, tatabı-bunça bodun kəlipən sıqtamış, yoğlamış* (KTş4) «Dəfn edən, ağı deyən şərqdən gündoğandan Böglü çöllük elindən, Tabğaçdan, Tıbetdən, avarlardan, Böyük Romadan, qırğızlardan, üç kırıkanlardan, otuz tatarlardan, kıtaylardan, tatablardan --- bunca xalq gəlib ağı demiş, dəfn etmiş» ...*ebliğ atı Tuçayan, oğlı atı Kara çor* (T 16) «...evli adı Tuçayan, oğlan adı Qara çor(dur)».

7. *-lik, -lig, -lik*. Göytürk dilində bu şəkilçi *-lğ, -lig* şəkilçisindən onunla fərqlənir ki, müasir türk dillərində onun son samiti düşməmiş, mühafizə edilmişdir. Bu şəkilçi mənacə *-lğ, -lig* şəkilçisindən fərqlənir. Əgər *-lğ, -lig* şəkilçisi əlamətin, keyfiyyətə varlığını və ya çoxluğunu bildirən sifətlər düzəldirdisə, *-lik, -lik* şəkilçisi əlavə edildiyi isimlərdən təyin edilmə, ayırma və s. anlayışlar bildirən sifətlər düzəldir; məsələn: ...*örün kümüşin, kırğağlığ kutayın, əkimnlik isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök teyinin türkimə, bodunuma kazğamı birtim* (BKşm 11-12) «...parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, yorğa atlarını, ayqırlarını, qara marallarını, göy dələlərini, türkünə, xalqıma qazandım». *Tabğaç bodunka bəğlik ırı oğlın kul boltı, silik kız oğlın kün boltı* (KTş7) «Tabğaç xalqına bəylik...oğulların kul oldu, gözəl qızların kənz oldu». *Bın yılğık, tümən künlik bitigimin, bergümin anta yası taşka yarıtıdım* (MÇ21-22) «Mən illik, on min günlük yazımı və işarələrimi orada yası daşda yaratdırdım» və s.

8. *-ağan, -ayən*. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu şəkilçi fel köklərinə bitişərək daimi keyfiyyət, xasiyyət bildirən sifət düzəldir; məsələn: *Kapağan Eltəris kağan elinə kıluntım* (O 4) «Qapağan (fateh) Eltəris xaqan elinə verildim». *Küç Kıyağan içrəki* (Y 4) «Güc Qıyağan içrəki».

Bu şəkilçinin düzəlttdiyi sifətlər abidələrin dilində substantivləşərək xüsusi isim kimi də işlənir; məsələn, yuxarıdakı ikinci

misalda işlənən *qıyağan* (doğranan) və türk xaqanlarından birinin adı — *Kapağan kağan*.

9. *-ka, -ga*. Bu şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin mətnlərində az işlənir, müasir türk dillərində isə heç işlənir. *-ga* şəkilçisi fellərdən xasiyyət bildiren sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk bən özüm Tabğaç ilinə kılıntum* (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabğaçə elinə göndərilidim». *Kutlığ bağa tarkan ögə buyurukı mən* (Süci) «Xoşbəxt bağa tarkanın ağıllı buyuruğuyam». *Kağanı alp ermis, ayğuçısı bilgə ermis* (T 10) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi bilici imiş». *Yuyka eriklig toplaqalı uçuz ermis, yincgə eriklig üzgəli uçuz* (T 13) «Nazik olanda toplamaq asandır, incə olanda üzmək asandır». *Inal ögə bən, yetmiş yaşında* (Süci) «Inal ögəyəm, yetmiş yaşında...»

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, Yunis Məmmədov, *-ka, -kə* şəkilçisini də *-ga* şəkilçisinin variantı hesab edir və onun fellərdən sifət düzəltdiyini iddia edir. Fikrini sübut etmək üçün müxtəlif *yuyka* «yuxa, nazik» (T 13) və *yincgə* «incə» (T 14) sözlərini nümunə gətirir.¹ Gətirilən nümunələrdə fel kökü olmadığı üçün, əvvələn, *-ka, -kə* şəkilçisinin *-ga* şəkilçisinin variantı olmadığını, ikincisi, həmin şəkilçinin fellərdən sifət əmələ gətirmədiyini söyləmək lazımdır.

10. *-k, -ik, -ik, -uk, -ük, -ak, -ək*. Göytürk dilində bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənalar daşıyan sifətlər düzəldilir; məsələn: *Tabğaç hodun sabı süçig, ağısı yumşak ermiş* (KTc 5) «Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Süçig sabın, yumşak ağın arıp irak hodunğ ança yağutır ermis* (KTc 5) «Şirin dili, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb iraq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş». *Ariq ok sən* (KTc 8) «Ariq oxsan». *Bizin su atı turuk, azukı yox erti* (KTş 39) «Bizim qoşunun atı arıq, ərzaqı yox idi». *Irak ersər, yablaq ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KTc 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir». *Tokuz oğuz bağ yağı ermis, bödük ermis* (O 6) «Doqquz oğuz bəyi yağı imiş, böyük imiş». *Bizintə eki uçı smarça aruk erti* (T 40) «Bizdən hər iki cinahı yarıbayarı artıq idi».

Bəzən abidələrin dilində bu şəkilçi *-ağ* şəkildə də işlənir; məsələn: *Kut yartağ tuğın...* (MÇ 42) «Bəxtin işıqlı bayrağını...»

¹ Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II, Bakı, 1981, s.25.

11. *-sığ, -sig*. Göytürk dilində bu şəkilçi *-lı, -li, -liğ, -lig* şəkilçilərinin yaratdığı mənələrə yaxın bir mənə yaradır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində həddindən artıq az işləndiyi üçün onun mənşəyi və yaratdığı mənələr haqqında qəti və ətraflı fikir söyləmək çətindir. Abidələrin mətnlərində rast gəldiyimiz yeganə nümunədə bu şəkilçi ismə artırılaraq müəyyən bir əlamətin varlığı, əidlik bildirən sifət əmələ gətirmişdir; məsələn: *Nən yılsığ bodunka oħurmadım* (KTŞ 26) «Heç bir varlı xalqın üstündə oturmadım».

-sığ şəkilçisi haqqında V.M.Nasilov yazır: *-sığ/-siq* sözə pozitiv mənsubiyyət mənəsi verir, məsələn:

yılki «tabun» *-yılacaq* «dövlətli», «varlı».

Qədim uйğur dilinin leksik materialına əsaslanaraq, güman etmək olar ki, *-sığ/-siq* şəkilçisinin ekvivalenti *-çığ/-çiq* şəkilçisidir, məsələn:

Anar adınçığ bark yaraturtum, için, taşın adınçığ bədir urturtum (KT k) -Onlara xüsusi (adınçığ) bina tikməyi tapşırıdım, daxilini və xaricini xüsusi naxışlarla bəzəməyi (naxışlamağı) tapşırıdım. *Adın*-başqa, ayrı, *adınçığ*-xüsusi (başqa sözlə, başqa, xüsusi məzmunu olan).

Qədim uйğur dilində *adınsiq* sözü *adınçığ* sözü ilə eyni mənəyə malikdir.¹

Bir söz əsasında bu fikrin nə qədər doğru olub-olmaması haqqında fikir yürütmək çətindir, lakin *adınçığ* sözünün kökündən (*ad*) bu mənəni çıxarmaq olmur. Bundan başqa, *yılsığ* sözü də bu fikir çərçivəsinə sığmır.

12. *-çığ, -çig*. Göytürk dilində işlənen bu şəkilçiyə müasir türk dillərində rast gəlmirik, abidələrin dilində də o, yalnız birca sözdə işlənir.

Güman etmək olar ki, bu şəkilçi qədim türk dilində isimlərdən layiq, layiq olma mənasına yaxın bir mənə daşıyan sifətlər düzəldirmiş; məsələn: *Anar adınçığ bark yaraturtum, için, taşın adınçığ bədir urturtum* (KT c12) «Ona adınca (adına layiq) sər-dabə yaratdırdım, içinə, dışarısına adınca (adına layiq) naxış vurdurdum».

¹ V.M.Насимов. Язык орхоно-енисейских памятников, Москва, 1960, с.19.

13. *-i*. Göytürk dilində bu şəkilçi vasitəsilə düzəltmə fellərdən sifət düzəldilir (*bir+ik* «birləş» — *birik+i* «birləşmiş», «birləşən»); məsələn: *Ança kazğanıp, biriki bodunıñ ot, sub kılmadum* (KTŞ27) «O qədər qazanıb, birləşən xalqı cəzalandırmadım (oddan, sudan keçirmədim)». ...*biriki oğuşım, bodünüm...bu sabımın ödgüti esid, katıǵdı tinlə* (KT 1-2) ... «Birləşmiş qəbiləm, xalqım...bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəməcə dinlə».

14. *-ik*. Göytürk dilində bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən sifət düzəldilir; məsələn: *bin ərim, sizimə, b a s ı k tağım sizimə...*(Y 4 1) «...min döyüşçüm, sizdən, yastı dağım, sizdən...»

15. *-rik*. Bu şəkilçi isimdən sifət düzəldir; məsələn: *Ər dərdəm elim bolsar, bodun isrik yürümədi* (Y 29) «Rəşadətli elim olsa, xalq dərbədər düşməzdi (*is+rik*→*isrik* — ağ lı n ı i t i r m i ş)».

16. *-r*. Bu şəkilçi isimdən sifət əmələ gətirir (*uya*) («yuva» - *uyar* «məşhur»); məsələn: *Uyar bəgimkə adırıtum, uyar kadaşımka adırıtum* (Y 17) «Məşhur bəyimdən ayrıldım, məşhur dostumdan ayrıldım». *Uyar kadınım üçün ükdüm* (Y17) «Məşhur arvadıma görə (S.Y.Malov -qayınatama görə) varlandım».

17. *-səg*.

18. *-ləg*. Hər iki şəkilçi feldən sifət yaradır; *Ödsəg, ötüləg küç igidmiş kağanı yanılı* (BKŞ 34-35) «Müvəqqəti, ötücü qüvvənin yüksəltdiyi xaqanı yanıldı».

19. *-iğ, -ig*. Bu, göytürk dilində işlənən məhsuldar şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi göytürk dilində fellərdən müxtəlif mənalı sifətlər düzəldir.

a) *-iğ, -ig* şəkilçisi vasitəsilə fellərdən ölçü, həcm, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir; məsələn: *Tüpütəkə kiçig təgmədim* (KTe3) «Tibetə azacıq çatmadım». *Anta kisrə Yer Bayırku Uluğ İrkin yağı baltı* (KTŞ 34) «Ondan sonra yer bayırkulu Uluğ İrkin yağı oldu». *Kiçig atlıǵ...*(BKŞ41) «Kiçik atlı...» *Bars yılka ekinti ay biş yigirmikə Taygüntan magıstantaku kiçik dintar Burua-ğuru eşidişicimiz İsig sanun İtaçük üçün bitirdim* (İB 103-104) «Bars ili ikinci ayın on beşində Taygüntan manastırındakı kiçik dindar dinləyicimiz İsig sanun İtaçük üçün yazdım».

b) *-iğ, -ig* şəkilçisi fellərdən hal, vəziyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Eçim kağan ili kamaşığ boltukınta, bodun iləkəgi boltukınta izgil bodun birlə sünüşdimiz* (KTŞm 3) «Əmim xaqanın eli qarışıq olduqda, xalq clə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük». ...*bunça yəmə tirigi kün boltaçı erti, ölügi yur-*

tda, yolta yatı kıltaçı ertigiz (KT şm 9) «...belə də diriniz köniz olası idi, ölünüz yurdda, yolda yatarıq qalası idiniz». *Üçin Külüg tirig ben* (Y3) «Üçin Külüg diriyəm».

c) -ig, -ig şəkilçisi isimlərdən dad bildirən sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıg ança yağutır ermiş* (KTc5) «Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldıdıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış». *Səkizinç ay eki yanıka Açıg Altır költə Kasuy kəzü sünüsdim* (MÇ 18) «Səkkizinci ayın ikisində Acı Altır gölü sahilində, Kasuy ətrafında döyüşdüm».

ç) -ig, -ig şəkilçisi fəllərdən məkanla əlaqədar sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *...ança erig yirtə bəngü taş tokıtdım* (KTc13) «...elə dayanılacaq yerdə əbəd daş hördürdüm». *Barkın, bədzin, bitig taşın biçin yılka yitinc ay yiti otuzka kop alkadımız* (KT şms) «Sərdabəsini naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddində bütünlüklə tamamladıq».

20. -ğu, -gü. Bu şəkilçinin işlənməsinə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bir dəfə müstəqil (*edgü*), beş dəfə isə mürəkkəb quruluşlu şəkilçinin tərkibində (-*güçi*; -*ğulu*, -*gülü*; -*ğuluk*, -*gühük*) rast gəlirik. -*ğu*, -*gü* şəkilçisi müstəqil işlədikdə adlara, mürəkkəb quruluşlu şəkilçinin tərkibində işlədikdə isə fəla birləşib sifət əmələ gətirir; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermiş* (KTc6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməzmiş». *Bark itgüçi, bədz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabğaç kağan çıkamı Çan sənün kəlti* (KTşm 13) «Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən Tabğaç xaqanın qayını oğlu Çan sənün gəldi». *Yuyka eriklig toplağulu uçuz ermiş, yinçgə eriklig üzgülü uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağuhuk alp ermiş, yinçgə yoğun bolsar, üzgühük alp ermiş* (I 13-14) «Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa, üzmək igidlikdir».

21. -ən (-rən). Adlardan rəng adı bildirən bu sifətdüzəldən şəkilçiyə təkcə Küli çor abidəsində bir sözdə iki dəfə rast gəlirik; məsələn: *...sünüsdükdə Küli çor özlügi yegrən at binip* (KÇ 15) «...döyüşdükdə Küli çor cins kəhər atı minib...» *...karluk yegrən erimlig (?)... alkasın sıyu urtı* (KÇ 21) «...karluk kəhər... alkasının budunu sındırdı».

22. -il. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin yalnız qalın saitli varinativ işlənir, həm də bu şəkilçi

vasitəsilə göytürk yazısı abidələrinin dilində iki sifət — rəng adı bildirən *kızıl* «qızıl, qırmızı» və *yaşıl* «yaşıl» sözləri əmələ gəlir; məsələn: *Kızıl kanım tökti* (T 52) «Qızıl qanımı tökdü». *Yaşıl kaya yaylağım, kızıl kaya kışlağım* (IB 78) «Yaşıl qaya yaylağım, qırmızı qaya qışlağım».

23. *-in, -in*. Bu sifətdüzəldən şəkilçi də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənir və artıq türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründə daşlaşmış vəziyyətdə olmuşdur. Göytürk yazısı abidələrin mətnlərində bu şəkilçi ilə əmələ gələn cəmi üç sifətə (*uzun* «uzun», *yoğun* «yoğun» və *kalin* «qalın») rast gəlirik; məsələn: *Ben özüm uzun yalmak atım ok* (T 52) «Mən özüm uzun süvari dəstələri göndərdim» *Yuyka kahn bolsar, toplağuhuk alp ermis, yinçga yoğun bolsar üzgülik alp ermis* (T 13-14) «Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa, üzmək igidlikdir»...

24. *-kən*. Bəzi türkoloji ədəbiyyatda göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində adlardan sifət düzəldən *-kən* şəkilçisinin də işləndiyi göstərilir. Belə bir şəkilçi abidələrin mətnlərində doğrudan da vardır və o, döpd təsadüfdə *tenri* «tanrı» sözünə artırılıb *tenrikən* sözünü yaradır: üç dəfə Ongin abidəsində (O 5,6,8) və bir dəfə üçüncü Orxon abidəsində. Lakin bütün dörd halda bu söz sifət kimi deyil, isim kimi işlənir. Burada bir nümunə verilməklə kifayətlənirik: *Kanım bağa tenrikən tiyin anta yortinus* (O 5) «Atam bağa tanrı-sifət deyə yürüş etmiş».

Göytürk dilində *ol* işarə əvəzliyi ilə *təg* qoşmasının birləşməsindən «elə», «o cür», «onun kimi» mənalarını ifadə edən birləşmə də işlədilir ki, onu nə düzəltmə, nə mürəkkəb sifət kimi qəbul etmək olmaz. Bu birləşməni söz birləşməsi (qoşma birləşməsi) kimi də göstərmək olmaz, çünki tərkibin birinci tərəfi olan *ol* işarə əvəzliyi öz fonetik tərkibini tam dəyişir. Bundan əlavə *təg* qoşması da fonetik tərkibcə dəyişib sözün birinci hissəsinin ahənginə tabe olur. Bütün bunları nəzərə alıb hələ təşəkkül tapmamış bu söz-ifadəni sifət bəhsinin sonunda təqdim etməyi məsləhət bildik: *Antağ ödkə ökünüp, Kül tiginig az ərin ertürü itumuz* (KTŞ 40) «Elə vaxtda təəssüflənib, Kül tiginini bir az döyüşçü ilə geri göndərdik». ... *bes sünüs sünüşdükdə Küli çor antak bilgə esi, çab esi erti* (KÇ 17) «... beş döyüş döyüşdükdə Küli çor elə müdrək (adamin) dostu, şöhrətli (adamin) dostu idi». *Türgis kağanta kör-*

üg kälti, sabı antağ (T 29) «Türgiş xaqanında casus gəldi, sözü elə (idi)».

Mürəkkəb sifətlər. *Kök örün* «açıq mavi» (hərdən: «göy parlaq») tipli anatik sifətlər nəzərə almasaq, göytürk dilində mürəkkəb sifət kateqoriyası inkişaf etməmişdir. Analitik sifətləri işə mürəkkəb sifət hesab etmək olmaz, çünki bunlar mürəkkəb söz anlayışına daxil ola bilmir. Lakin göytürk dilində mürəkkəb sifətlərin mövcud olmadığını da söyləmək olmaz.

Güman etmək olar ki, Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində mürəkkəb sifətlər təşəkkül prosesi keçirmiş. Daş kitabələrin mətnlərində mürəkkəb sifətlərin işlənməsinə ümumiyyətlə təsadüf edilmir, kağız üzərindəki kitabələrdə nadir hallarda mürəkkəb sifətlərin işlənməsinə rast gəlmək olar, həm də bu sifətlər yalnız substantivləşmiş şəkildə, yəni sifət mövqeyində deyil, isim mövqeyində çıxış edir. «İrk bitig» abidəsində birinci tərəfi sadə, ikinci tərəfi düzəltmə sifətdən ibarət olan belə substantiv mürəkkəb sifətin işləndiyinə rast gəlirik: *Uzuntonluğ idişin, ayakin ködupan barmış* (İB 62) «Rahib kuzəsini, qədəhini (badəsini) qoyub getmiş».

Göytrük Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnləri göytürk dilinin bütün mənzərəsini özündə əks etdirmədiyi üçün, güman etmək olar ki, göytürk dilində digər mürəkkəb sifətlər də işlənməmişdir.

Sifətlərin dərəcələri

Göytürk dili sifətin dərəcələri ilə o qədər də zəngin deyil. Ehtimal ki, bu xüsusiyyət göytürk abidələrinin dilinin üslubundan irəli gəlir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində sifətin dərəcəsinin olub-olmaması haqqında türkoloji ədəbiyyatda bir söz belə deyilməmişdir. Göytürk abidələrində sifətin adı dərəcəsiindən başqa bir təsadüfdə *ak* «ağ» sifətinin *-sırak* şəkilçisi ilə, digər təsadüfdə isə *kızıl* «qızıl» sifətinin *-sığ* şəkilçisi ilə işləndiyini görürük. *-sırak* şəkilçisinin *-rak* ünsürü göytürk dilində də, müasir türk dillərində də sifətin dərəcəsinə düzəltməyə xidmət edir.

-rak şəkilçisinin sifətin hansı dərəcəsinə düzəltməsi məsələsi türkologiyada mübahisəlidir. P.M.Melioranski göstərir ki, *-rak*, *-rak* şəkilçisi qırğız dilində müqayisə dərəcəsi düzəldir və dildə az

işlənir.¹ B.Ümetaliyeva *-raak* şəkilçisi vasitəsilə qırğız dilində müqayisə dərəcəsi düzəldiyini yazır.² N.K.Dmitriyev yazır ki, kumık dilində *-rak* şəkilçisi keyfiyyətin ya zəiflədiyini, ya da gücləndiyini göstərir.³ F.Q.İsxakov yaqut (saxa) dilində bu şəkilçinin olmadığını yazır.⁴ A.N.Kononov *-rak* (-rok) şəkilçisinin mənşəyi haqqında, habelə onun haqqında söylənmiş fikirlər barədə geniş məlumat verir və bu şəkilçinin özbək dilində müqayisə dərəcəsinə yaratdığını göstərir.⁵ Başqa bir əsərində A.N.Kononov *-rak* şəkilçisini sifətin müqayisə dərəcəsinə düzəldən şəkilçi adlandıraraq göstərir ki, müasir türk dilində bu şəkilçi az işlənir.⁶ M.H.Hüseynzadənin fikrincə, *-rak*, *-rək* şəkilçisi müqayisə dərəcəsinə yaradır.⁷ H.İ.Mirzəzadə *-rak*, *-rək* şəkilçisini sifətin çoxaltma dərəcəsinin nisbət növünü yaradan şəkilçi hesab edir.⁸ Ə.M.Cavadov *-rak*, *-rək* şəkilçisi vasitəsilə müasir Azərbaycan dilində sifətin azaltma dərəcəsinə düzəldiyini göstərir.⁹ K.M.Musayev *-rak*, *-rək* şəkilçisinin karaim dilində sifətin müqayisə dərəcəsinə düzəltməyə xidmət etdiyini yazır.¹⁰

Göytürk dilində *-rak* şəkilçisi, qərribə görünərsə də, şiddətləndirmə dərəcəsinə əmələ gətirir; məsələn: *...aksırak ordu örgin anta itüdim* (MÇ 20) «... dün ağ orda sarayını orada düzəltdirdim». *...bin bodrak yont sizimə* (Y 45) «Mən çox kök ilxım sizə...»

¹ П.М.Мелиоранский, Краткая грамматика казако-киргизского языка, часть I, СПб., 1894, səh.37.

² Кыргыз тилинин грамматикасы, морфология, Фрунзе, 1964, səh. 124.

³ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка, М.-Л., 1940, səh.70

⁴ Ф.Г.Исхаков. Имя прилагательное, ИСГТЯ, II, морфология, Москва, 1956, səh. 159-160.

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960, səh.162-164.

⁶ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, səh.160.

⁷ M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963, səh. 101-102.

⁸ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Bakı, 1962, səh. 151-154.

⁹ Azərbaycan dilinin qrammatikası, II, morfolojiya, Bakı, 1960, səh.71.

¹⁰ К.М.Мусасев. Грамматика караймского языка, Москва, 1964, səh. 180-182.

-siğ şəkilçisi göytürk dilində sifətin azaltma dərəcəsinə əmələ gətirir: *Yəmə kalı yürün taşığ alsar, kızılısiğ sub yönəsər, el taşığ özi tutsar, kopka utğay* (Turfan) «Yenə əgər parlaq daşı alsa, qırmızı təhər su çıxarsa, o daşı özü üstündə tutsa, hər şeyə qələbə çalar».

Göytürk dilində sifətin dərəcələri analitik üsulla, yəni iki sözün yanaşması vasitəsilə də ifadə edilir; məsələn: *..yürün taşığ alıp kök örün sub yönəsər, ...ol taşığ özintə tutsar, ...yad kişi adırtı umaz, uçinta bədəməkə təgir* (Turfan) «Parlaq daşı alıb açıq mavi (göy parlaq) su çıxsa, o daşı özündə tutsa, yabançı adam təhlükəli olmaz, ucbatından cənnətə çatır».

Göytürk dilində sifətin dərəcələrinin öz əksini bu cür tapması heç də o demək deyildir ki, qədim türk dillərində sifətin dərəcələri olmamışdır. Ehtimal ki, qədim türk dillərində də, müasir türk dillərində olduğu kimi, sifətin dərəcə kateqoriyası və zəngin morfoloji göstəriciləri olmuşdur.

Sifətin substantivləşməsi və adverbiallaşması

Nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi, birinin digərinin yerində işlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvi hallardan biridir. Bu ondan irəli gəlir ki, bu dillərdə müəyyən bir nitq hissəsinə xas olan, onu başqa nitq hissəsindən fərqləndirən və təkcə həmin nitq hissəsinə məxsus olan xüsusi qrammatik (morfoloji) göstərici (əlamət, şəkilçi) yoxdur. Bu hadisə təkcə müasir türk dillərinə deyil, həm də onların qədim inkişaf dövrlərinə, türk dillərinin qədim yazılı abidələrinə də xas xüsusiyyətdir. Türk dillərində bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsi yerində işlənməsinin üç tipi mövcuddur: 1) substantivləşmə — başqa nitq hissələrinə aid olan sözlərin isim mövqeyində işlənməsi; 2) atributivləşmə — başqa nitq hissələrinə aid olan sözlərin sifət mövqeyində işlənməsi; 3) adverbiallaşma — başqa nitq hissələrinə aid olan sözlərin zərf mövqeyində işlənməsi. Bu hadisələrə türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı kitabələrinin dilində də rast gəlirik.

Göytürk yazısı abidələrinin dilində sifətlər isimlərin mövqeyində işlənilib substantivləşə bilər. Göytürk dilində sifətin substantivləşməsi iki şəkildə təzahür edir: müvəqqəti substantivləşmə və daimi substantivləşmə. Müvəqqəti substantivləşmə elə hadisəyə

deyilir ki, bu zaman sifət yalnız indiki halda, bu mətn daxilində, bu sözlərin əhatəsində isim mövqeyində çıxış edir, digər hallarda isə öz sifətlilik xüsusiyyətini saxlayır. Daimi substantivləşmə ehtiva hadisəyə deyilir ki, sifət isim xüsusiyyətini təkcə mətn daxilində deyil, mətndən xaricdə də qoruyur.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sifətlərin daimi substantivləşməsinə nisbətən müvəqqəti substantivləşməsi daha geniş yayılmışdır. Göytürk dilində müvəqqəti substantivləşmiş sifətləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində həm sifət, həm də isim kimi çıxış edən sifətlər və 2) əslində sifət olan, lakin göytürk abidələrinin mətnlərində yalnız isim mövqeyində çıxış edən sifətlər.

Göytürk dilində həm sifət, həm də isim kimi (substantivləşmiş) işlənən sifətlərə nümunələr:

Sifət məqamında: *Ötükən yış olursar, bengü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KTc8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturarsan, türk xalqı, tox». *İllik bodun ertim, ilim amtı kamı?.. Kağanlıq bodun ertim, kağanım kamı?..* (KTş9) «El xalq idim, elim indi hanı? Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?»

İsim məqamında: Buna Çiksin ben, bengüm ermiş (Y13) «Qəmli Çiksikəm, (bu mənim) abidəm imiş». Tənri yarlıkaduk üçün elligig ilsirətmış, kağanlıgıq kağansıratmış, yağığ baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlıgıq yüküntürmüş (KTş15) «Tanrı yar olduğu üçün ellini elsizləşdirmiş, xaqanlıqı xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş».

Göytürk dilində sifətlərin bu cür paralel mövqedə işləməsinə kifayət qədər nümunə gətirmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ikinci qrup sifətlərə, yəni əslində sifət olan, lakin sifət mövqeyində, demək olar ki, işləməyən, həmişə isim məqamında çıxış edən sifətlərə daha çox rast gəlirik. Morfoloji quruluşuna görə belə sözlər düzəltmə sifətlərdir və onları cümlədə təyin kimi də işlənmək olar (bu qəbildən olan sifətlər müasir türk dillərində də isim məqamında işlənməyə də, daha çox sifət məqamında işlənir və özündən sonra gələn sözü təyin edir), ancaq göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində onlar yalnız substantivləşmiş şəkildə işlənir; məsələn: *B i r - i k i atlığ yablakin üçün, kara badunım, ölin, yetdin* (MÇ 17) «Bir-iki adlı (şöhrətli) xoyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün, yetdin». *Eki üllügi a t l i ğ erti, bir üllügi y a d a ğ erti*

(T 4) «İki hissəsi ath (suvari) idi, bir hissəsi piyada idi». *Sü sü-lüpən tört buhundaki bodunıg kop almış, kop baz kilmiş, baş-lı ğı ğ yüküntürmiş, tiz lig ig sökürmiş* (KTş2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başını sədə etdirmiş, dizlini çökdürmüş» və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *atlıg* «suvari», *yadağ* «piyada» sözləri bir sıra hallarda isimdən əvvəl gələrək bilavasitə öz sifətlik funksiyasını da yerinə yetirir. Başqa sözlə desək, bu sözlər həm sifət, həm də isim mövqeyində işlənir; məsələn: 1. *Tabğaç atlıg süsi bir tümən artuqi yeti bin süg ilki kün ölürtim, yadağ süsin ekinti kün kop (ölürtim,) tirilip bardı* (BKcl) «Tabğaç süvari qoşununun on yeddi min əskəri birinci gün öldürdüm, piyada qoşununu ikinci gün tamamilə (öldürdüm,) toplanıb getdi». 2. *Eki üliqi atlıg erti, bir üliqi yadağ erti* (T 4) «İki hissəsi süvari idi, bir hissəsi piyada idi».

Göytürk dilində yer, məkan və ya məkani obyekt məfhumu mənası ifadə edən sifətlər, xüsusən törəmə (düzəlmə) sifətlər də substantivləşib hallanır və cümlədə obyekt mənalı yer zərfliliyi vəzifəsində işlənir; məsələn: *Iğar elligdə, iğar kağanlıqda yəg kiltum* (KTş29) «Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim».

Göytürk dilində sifətin daimi substantivləşməsinə az təsadüf edilir. Görünür, türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey abidələri dövrü üçün onlarda sifətin daimi substantivləşməsi prosesi yenidən başlamış. Müasir türk dillərində daimi substantivləşmiş sifətlərin tez-tez işlənməsi də bu fikri sübut edir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində sifətin daimi substantivləşməsinə *kara* «qara» sözünün isim məqamında işlənməsini nümunə göstərmək olar.

1. *Kara* sifəti «qara camaat, kütlə» mənasını ifadə edir: məsələn: *Süsi kəlti, karasın yığdım, bağı kaçdı* (O 9) «Qoşunu gəldi, kara kütləsini yığdım, bəyləri qaçdı».

2. *Kara* sifəti *hodun* «xalq» sözü ilə birləşmədə iştirak edir (*kara hodun* «qara xalq/camaat» şəklində), lakin rəng mənası ifadə etmir, qara camaat, kütlə mənasında işlənir; məsələn: *Kara hodun: -Kağanım kəlti; -tip ögdi* (BKş 41) «Qara camaat: -Xaqanım gəldi, -deyib öyündü». *Kara türkış hodun kop içikdi* (KTş 38) «Qara türkış xalqı tamamilə tabe oldu».

3. *Kara* sifəti «mal-qara» mənasını ifadə edir, o bu mənada yalnız Yenisey abidələrində işlənir; məsələn: *Yuta, örünümiş, karamıq azdım* (Y 11) «Əfsus, dövlətimdən, mal-qaramdan ayrıldım».

4. Mürəkkəb adların (şəxs, yer, etnonim, heyvan və s.) tərkib hissəsinə daxil olur; *Kara sənir* (Y 24), *Kara Yotalık* (MÇ 27), *Kara Köl* (KTş 2), *Kara Kum* (T 7), *Kara Bars* (T 11), *Kara çor* (T 12), *Kara buluk* (MÇ 22) və s.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Yunis Məmmədov yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *karı* «qoca, ixtiyar, yaşlı» sifəti substantivləşmir, yalnız sifət kimi çıxış edir.¹ Göytürk abidələrinin mətnlərindən gətirdiyimiz bu nümunə həmin fikrin əsassız olduğunu sübut edir: *Özüm karı boltum, uluğ boltum* (T55) «Özüm qoca oldum, ulu oldum».

Dilçilik ədəbiyyatında sifətin adverbiallaşmasından az danışılır. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlərin böyük əksəriyyətində eyni bir söz isimlərə aid olduqda, isimləri təyin etdikdə sifət, fələ aid olduqda, feli təyin etdikdə zərf adlandırılır. Başqa sözlə deyilsə, eyni bir söz cümlədə təyin vəzifəsində işləndikdə sifət, zərflik vəzifəsində işləndikdə isə zərf hesab edilir. Təbii ki, eyni bir sözün cümlədə tutduğu yerindən, ifadə etdiyi vəzifəsindən asılı olaraq gah sifət, gah zərf olması ağlabatan izahat deyildir. Belə bir izahata biz, məsələn, Azərbaycan dilçiliyi üçün artıq klassik nümunə sayılan belə bir cümlədə rast gəlirik: *Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur*. Bu cümlədə birinci *yaxşı* sözü *tələbə* isminə aid olduğu üçün, *tələbə* ismini təyin etdiyi üçün sifət, ikinci *yaxşı* sözü *oxuyur* felinə aid olduğu üçün zərf hesab edilir. Bu, sözün nitq hissəsinə aidliyi ilə onun sintaktik vəzifəsinin qarşılaşdırılmasından irəli gəlir. Halbuki sifətin cümlədə zərflik mövqeyində işlənməsi onun adverbiallaşmasından başqa bir şey deyildir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də sifət adverbiallaşıb fələ aid ola, feli izah edə bilər; məsələn: *Beş yaşımta kaşsız kalıp töküz yegirmi yaşımğa ögsüz boltum* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb on doqquz yaşımda anasız oldum». *Eçümüz, apamız tutnus yir, sub idisiz bolmazun tiyin az bodunıq itip...* (KTş 19) «Əcdadlarımızın tutduğu yer, su sahibsiz olmasın deyə az xalqı təşkil edib...» *Tünli-küntli yiti ödüşkə subsız keçdim* (BKçş) «Gecəli-gündüzlü yeddi

¹ Bax: Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, II Bakı, 1981, s.29.

sutka susuz keçdim». *Tört buhındakı boduniğ...yağsız kultum* (KTş 29-30) «Dörd tərəfdəki xalqı... yağsız etdim». *Öl ödkə kul kullığ, kün künlıg bolmuş erti* (KTş 21) «O vaxt qul qullu, kənz kənzli olmuş idi». *Yuyka eriklig toplağulu uçüz ermis, yinçgə eriklig üzgühü uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağuhuk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgühük alp ermis* (T 13-14) «Nazik ikən toplamaq asan imiş, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa, üzmək igidlikdir» və s.

Ümumi məlumat

Say türk dillərində ən qədim nitq hissələrindən biridir. Hələ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində yüksək dərəcədə inkişaf etmiş say sisteminə rast gəlirik. Sayın abidələrin dilindəki inkişaf səviyyəsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, bu kateqoriya türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən çox əvvəl təşəkkül tapmışdır. Abidələrin dilində sayın vəziyyəti müasir türk dillərindən fərqlənir. Ümumiyyətlə, saylar bütün dünya dillərində ən qədim sözlərdir, belə ki, ən ilk insanlarda əşyaların miqdarını fərqləndirmək ehtiyacı yarandıqda say sözlər də yaranmışdır. F.Engels yazır: «Ədəd və fiqur anlayışları heç də naməlum bir şeydən deyil, ancaq gerçək aləmdən götürülmüşdür. Saymaq üçün nəinki sayılması şeylər olmalı, hətta bu şeyləri nəzərdən keçirərkən onların sayından başqa, bütün digər xassələrini nəzərə almaq bacarığı da olmalıdır; bu bacarıq isə uzun zaman davam edib təcrübəyə əsaslanan tarixi inkişafın nəticəsidir. İstər ədəd anlayışı, istərsə də fiqur anlayışı başda xalis təfəkkürdən əmələ gəlməmiş, ancaq xarici aləmdən götürülmüşdür».¹

Sayın türk dillərində ən qədim nitq hissələrindən biri olduğunu bir də onda görmək olar ki, say bildirən sözlər türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən müasir türk dillərinədək, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramamışdır: *bir* (T 33) «bir», *eki* (KTş 1) // *iki* (Y 31) «iki», *üç* (KTş 4) «üç», *tört* (KTş 2) «dörd», *bis* // *biş* (KTşm 7) // *beş* (Y 11), «beş», *altı* (T 16) «altı», *yiti* (KTş 11) // *yeti* (Y 11) «yeddi», *səkiz* (BKş 26) «səkkiz», *tokuz* (KTe 3) «doqquz», *on* (KTş19) «on», *yegirmi* (BKş24) «iyirmi», *otuz* (KTş 14) «otuz», *kırk* (KTşm 2) «qırx», *alig* (KTş 8) «əlli», *altmış* (Y 26) «altmış», *yetmiş* (KTş 12) «yetmiş», *səkiz on* (KÇ3) «səksən», *tokuz on* (IB 44) «doxsan», *yüz* (BKş 37) «yüz», *biñ* (T18) // *biñ* (BKc1) «min», *tümən* (BKş 25) «on min». Göründüyü kimi, *tümən* sözünü çıxsaq və bəzi qanunauyğun dəyişiklikləri (samitlərin geminatlaşması, samitlərin cingiltiləşməsi, son quttural samitlərin düşməsi, hecanın açıqlığa meyl etməsi və s.) nəzərə alsaq, türk say bildirən sözlərində dəyişiklik baş vermə-

¹ F.Engels. Anti-During, Bakı, 1967, s.34.

mişdir. Təbii ki, ictimai həyatın, xüsusən təsərrüfatın xüsusiyyətləri, habelə, bundan asılı olaraq, türkdilli qəbilələrin ictimai şüurunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq türk dillərinin inkişafının Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə *milyon, milyard* və s. anlayışları bildirməyə ehtiyac yox idi. Buna görə də həmin anlayışları bildirən sözlərə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində təsadüf etmirik.

Türk dillərində say isim və sifətə məxsus əlamətləri özündən əks etdirə bilir. Say isimlər kimi kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərini qəbul edir və cümlədə isimlərin yerinə yetirdiyi bütün vəzifələri daşıyır. Bu zaman say substantivləşir.

Say kəmiyyət kateqoriyası şəkilçiləri qəbul edir: *beş, beşlər*.

Say mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir: *beşim, beşin, beşi, beşimiz, beşiniz, beşləri*.

Say halları:	A. <i>beş</i>	<i>ikinci</i>	<i>çox</i>
	Y. <i>beşin</i>	<i>ikincinin</i>	<i>çoxun</i>
	Yn. <i>beşə</i>	<i>ikinciyə</i>	<i>çoxa</i>
	T. <i>beşi</i>	<i>ikincini</i>	<i>çoxu</i>
	Yr. <i>beşdə</i>	<i>ikincidə</i>	<i>çoxda</i>
	Ç. <i>beşdən</i>	<i>ikincidən</i>	<i>çoxdan</i>

Say xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir: *Mən səkkizəm, sən səkkizsən, o, səkkizdir* və s.; *mən səkkizinciyəm, sən səkkizincisən, o, səkkizincidir* və s.

Say cümlədə mübtədə (*beş yaxşı qiymətdir*), təyin (*oxumağa on tələbə göndərdilər*), tamamlıq (*birincini mənə ver*), zərflilik (*xanəndə az oxuyur*) və xəbər (*onun qiyməti beşdir*) vəzifələrini yerinə yetirir. N.K.Dmitriyev sayın bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, miqdar sayları haqqında yazırdı: «Morfoloji cəhətdən bu heç bir xüsusi şəkilçi ilə (hər halda, müasir dildə danışanın şüurunda aydın surətdə şəkilçi kimi ayrılmayan) bağlı olmayan ən sadə say formasıdır. Sayın bu növü başqa sözlərdən asılı olmadan və müstəqil işlədilə bilər. Bu halda o, isim kateqoriyasına yaxınlaşır, lakin əşyalıq bildirmir, yalnız əşya kimi qavranılan say ideyası, başqa sözlə — əşyalanmış say bildirir. Buna görə də miqdar saylarını dil vasitəsilə say ifadə etmək üçün maksimum mücərrədləşdirilmiş forma adlandırmaq olar».¹

¹ Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, с. 89

Say isimlərə xas xüsusiyyətləri qəbul etməkdən başqa sifətlərə məxsus xüsusiyyətləri də qəbul edir, cümlədə sifətin yerinə yetirdiyi bütün funksiyaları yerinə yetirir. Bu haqda N.K.Dmitriyev yazır: «...miqdar sayları əşyanın miqdarının təyinedicisi kimi də qavranıla bilər. Bu təsadüfdə onlar ismin təyini olur və beləliklə, sintaktik cəhətdən onunla uzlaşır. Misallar *altı at* «altı at», *tuğır kön* «doqquz gün». Bu mənada saylar istər semantik, istərsə, xüsusən, sifətin sintaktik roluna görə sifətə yaxınlaşır. Sifət və sayın sintaktik funksiyaları mütləq surətdə uyğun gəlir, halbuki bu iki nitq hissəsinin semantikasında iki fəlsəfi kateqoriyanın kəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyalarının münasibəti ilə bağlı olan fərq qalır».¹ Bütün bu deyilənləri təkcə miqdar saylarına deyil, habelə sayın digər növlərinə də aid etmək olar; məsələn: *beş kitab, yeddinci adam, bir az taxıl, üçdə bir çörək*.

Sayın bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, türkologiyada onu uzun müddət xüsusi nitq hissəsi hesab etməmiş, gah isim, gah sifət, gah da hər iki nitq hissəsində tədqiq etmişlər.

Göytürk dilində ən geniş tədqiq edilmiş nitq hissəsi saydır, lakin sayların tədqiqi linqistik xarakter daşımamış, tarixi faktların tədqiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Bununla belə, göytürk dilinə həsr edilmiş bütün tədqiqat əsərlərində saylar haqqında da məlumata rast gəlmək olar.

Göytürk dilində işlənmiş sayları belə qruplaşdırmaq olar: miqdar sayları, sıra sayları, kəsr sayları, qeyri-müəyyən saylar, bölgü sayları.

Miqdar sayları

Göytürk dilində miqdar sayları say sisteminin əsasını təşkil edir, demək olar ki, sayın bütün növləri miqdar saylarını morfoloji və morfoloji-sintaktik üsulla dəyişdirmək vasitəsilə düzəldilir. Göytürk dilində müasir türk dillərində işlənən say bildirən bütün sözlər işlənir, məsələn: *Bir əriğ okun urtu* (KTŞ 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü yitü kazğantum* (KTŞ 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əziyyətlə qazandım». *İki yanika kün toğuru sünüsdüm* (MÇ 13) «Aydın ikisində gün doğanda döyüşdüm». *Üç körüg kişi kəlti* (Г 33) «Üç casus

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, сәһ. 89.

adam gəldi». *Tört buluq kop yağı ermiş, sü süləpən, tört bulundakı bodunıq kop almıs, baz baz kılıms* (KTşb 2) «Dörd tərəf tamamilə yağı imiş, qoşunla gedib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş». *Beş yaşımta kaşsız kalıp, tokuz yegirmi yaşımğa ögsüz boltum* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb, on doqquz yaşımda anasız oldum». *Bir yılka biş yolu sünüşdimiz* (KTşm 4) «Bir ildə beş yol döyüzdük». *Tabğaç On turmuk bes tuman sü kəlti* (BKş 25) «Tabğaç On tutuk əlli minlik qoşunla gəldi». *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə katı tokıdım* (MÇ 18) «O ayın on beşində Keyrə başı Üç Birküdə tatarlarla möhkəm döyüsdüm». *Kül tigin Azman akıq binip oplayu təgdi, altı ərig sançdı* (KTşm 5) «Kül tigin Azman ağ atı minib hücumə keçdi, altı döyüşünü qılıncdan keçirdi». *Bu Tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti arən yağı bolmıs* (O 5) «Bu Tabğaçdan şimalda oğuz bəyləri arasında yeddi ən igidi yağı olmuş». *Kanım kağan uçdukda, inim Kül tigin yiti yaşda kalı* (KTş 30) «Atam xaqan öldükdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı». *Bükəgükdə səkkiz oğuz, tokuz tatar kalmaduk...* (MÇ 13) «Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadıqı...» *Tokuz oğuz bodun kəntu bodunım erti* (KTşm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *On ok bodun əmgək körti* (KTş 19) «On ox xalqı əziyyət çəkdi».

Tənliklər: 1. *Bir*. Əksər hallarda i saitini bildirən işarə ilə yazılır, təkcə bir dəfə (Y 10) sait işarəsiz yazılır. *Bir* sayı Orxon-Yenisey abidələrinin dilində özünün müstəqil tək mənası ilə yanaşı bir sıra məna çalarları ifadə edir və müasir türk dillərində olduğu kimi, söz yaradıcılığında da fəal iştirak edir.

a. *Bir* sayı konkret kəmiyyət ifadə edir: *Bir yılka biş yolu sünüşdimiz* (KTşm4) «Bir ildə beş yol döyüzdük».

b. Onluq miqdar saylarına qoşulub tərkibi saylar yaradır və əşyanın konkret miqdarını bildirir: *Kül tigin bir kırk yaşayur erti* (KTşm2) «Kül tiginin otuz bir yaşı vardı».

c. *Bir* sayı qeyri-müəyyənlik bildirir: *Bir kisi yanılısar, oğuş, bodnu bisükiñə təgi kıdmaz ermiş* (KTc6) «Bir adam yanılısaydı, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmaz imiş».

ç. Sıracə sonra gələn *iki* sayı ilə birləşib qeyri-müəyyən say yaradır: *Bir-iki atlıq yablakım üçün, kara bodunım, öltin* (MÇ17) «Bir-iki şöhrətli (adam) xəyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün».

d. *Bir* sayı müxtəlif şəkilçilər qəbul edib yeni sözlər yaradır:

1) *-ik* şəkilçisini qəbul edib fel əmələ gətirir: *Ança kazğamp biriki bodunğ ot sub kılmadım* (KTş 27) «O qədər qazanıb birləşmiş xalqı incitmədim (oddan, sudan keçirmədim)».

2) *-lə* morfemi ilə birlikdə qoşma düzəldir: *Eçim kağan birlə ilgəriü Yaşıl ügüz Şantun yazıka təgi sülədimiz* (KTş 17) «Əmim xaqanla şərqi Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşunla getdik».

2. *İki*. Bütün abidələrdə *eki* variantında (ya Orxon kitabədələrində olduğu kimi birinci saiti göstərən işarə işlənmədən, ya da Yenisey abidələrində birinci sait üçün *e* səsini bildirən işarə işlənir) işlənir, təkcə bir dəfə (Y 31) sözün başında *i* saitinə bildirən işarə işlənir. *Bir* sayına nisbətən *iki* sayının mənə çaları azdır:

a. *İki* sayı konkret kəmiyyət bildirir: *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü yitü kazğandım* (KTş 27) «Kiçik qardaşım Kül tiginlə, iki şadla (birlikdə) əziyyətlə qazandım».

b. Onluq miqdar saylarına qoşulub tərkibi saylar yaradır və əşyanın konkret kəmiyyətini bildirir: *...birgəriü tabğaç tapa uluğ su eki yegirmi...sünüşdüm* (KTş 28) «...cənuba tabğaçlara qarşı böyük qoşunla on iki...döyüşdüm».

c. Sıraca ondan sonra gələn *üç* sayı ilə birləşib qeyri-müəyyənlik məfhumu ifadə edir: *Korğu eki-üç kisiligin təzip hardı* (BKş41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçdı».

3. *Üç*. Bu say aşağıdakı mənə çalarlarını ifadə edir:

a. Əşyanın konkret miqdarını bildirir: *İnim yeti, urum üç, kızım üç erti* (Süci) «Kiçik qardaşım yeddi, oğlum üç, qızım üç idi».

b. Onluq saylarına qoşulub əşyanın konkret kəmiyyətini bildirir: *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirmi sünüşdümüz* (KTş18) «Hamısı (cəmi) iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüşdük».

c. Ondən əvvəl gələn *iki* sayı ilə birlikdə qeyri-müəyyən say əmələ gətirir: *Eki-üç bin sümüz, kəltəçimiz* (T14) «İki-üç min qoşunuq, gələsiyik».

4. *Tört*. Bu söz təkcə bir variantda yazılır, istər təklikdə, istərsə onluqlara qoşularaq konkret kəmiyyət ifadə edir: *Tört bulun kop yağı ermiş* (KTş 2) «Dörd tərəf tamamilə yağı imiş». *Otuz artukı tört yaşına oğuz təzip Tağbaçka kirti* (BKş 38) «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Tabğaçə girdi».

5. *Beş*. Bu say göytürk dilində dörd variantda işlənir: *biş, beş, bis, bes*. *Beş* sayı istər təklikdə, istərsə onluqlara qoşulduqda

aşyanın konkret miqdarını bildirir: *Beş yaşımta kansız kalıp tokuz yegirmi yaşımğa öksüz boltum* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb on doqquz yaşımda anasız oldum». *Kamuğı biş otuz sülədimiz* (KTş 18) «Hamısı iyirmi beş (döfə) qoşun çəkdik». *On tutuk bes tümən su kəlti* (BKş 25) «On tutuk əlli min (beş on min) qoşunla gəldi». *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə katı tokıdun* (MÇ 18) «Həmin ayın on beşində Keyrə başı Üç Birküdə tatarlarla möhkəm toqquşdum».

6. *Altı*. Bu say göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində müxtəlif qrafikdə yazılsa da bir fonetik variantında (*altı*) tələffüz edilir, istər təklikdə, istərsə onluqlara qoşulduqda aşyanın konkret kəmiyyətini ifadə edir: *Altı çub Soğdak tapa sülədimiz* (KTş 31) «Altı tayfa Soğdaka qardaşı qoşun çəkdik». ...*ekinti altı yegirmikə üç tuğlığ* (MÇ 45) «...ikinci (döfə) on altısında üç bayraqlı...»

7. *Yeti*. Orxon-Yenisey abidələrində iki variantda işlənir: *yeti* və *yiti*. İstər təklikdə, istərsə onluqlara qoşulduqda konkret kəmiyyət bildirir: *Kaınm kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda katı* (KTş30) «Atam xaqan öldükdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı» ...*kırk'artuki yiti yolu süləmis* (KTş15) «...qırq yeddi yol qoşun çəkmiş».

Yunis Məmmədov *yeti* «yeddi», *səviz* «səkkiz» və *tokuz* «doqquz» saylarından danəşarkən yazır ki, bu saylarda samitlərin cütlənməsi «çox qədim zamanlardan başlamışdır» və Mahmud Kaşğariyə isnad edərək göstərir ki, «*səviz* variantı *səkkizin* sadələşmiş, ixtisar olunmuş formasıdır»¹. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində geminatların işlənməsinə heç yerdə təsadüf edilmir. Biz bu fikirdəyik ki, təkcə *yeti*, *səviz*, *tokuz* saylarında yox, ümumiyyətlə türk dillərində samitlərin geminatlaşması prosesi türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən sonrakı inkişafında baş vermişdir.

8. *Səviz*. Bu say göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində iki qrafik variantda (ya saitlərin ikisini göstərən işarə yazılır, ya da ancaq *i* saitini göstərən işarə yazılır) yazılır, lakin həmişə bir fonetik variantda — *səviz* kimi oxunur. *Səviz* sayı istər təklikdə, istərsə onluqlara qoşulduqda konkret miqdar bildirir: *Bükəgükdə*

¹ Bax: Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II. B., 1981, s.33

*səki*z oğuz, *tokuz* tatar *kalmaduk* (MÇ 13) «Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı». Səki z yegirmi yaşına Altı çub soğdak tapa sülədim (BKŞ 24-25) «On səkkiz yaşında altı tayfalı soğdaklara qarşı qoşun çəkdim».

9. *Tokuz*. Bu sayın Orxon və Yenisey abidələrində yazılışı fərqlidir, lakin hər iki tip abidələrdə fonetik tərkibə bir variantda *-tokuz* şəklində tələffüz edilir. *Tokuz* sayı istər təklidə, istərsə onluqlara qoşulduqda aşyanın konkret kəmiyyətini ifadə edir: *Tokuz oğuz bəgləri, bodum, bu sabımın edgüti esid, katığdı tımla* (KTc 2) «Doqquz oğuz bəgləri, xalqı bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». *Otuz artuki tokuz yaşuma yazın tatabı tapa sülədim* (BKc 2) «Otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim».

Bütün onluq saylar da göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənmişdir; məsələn: *Üç karluk yıblak sakınp təzə bardı, kurıya on oka kirdi* (MÇ 11) «Üç karluk xalqı xain çıxıb qaçdı, qərbə on ox xalqına girdi (tabe oldu)». *Kül tigin ko y yıl yiti yigirmükə uçdı* (KTŞmŞ) «Kül tigin qoyun ili ayın on yeddində öldü». *Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayır erti* (KTŞm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Kül tigin bir kırk yaşayır erti* (KTŞm 2) «Kül tigin otuz bir yaşında idi». *Əlig yıl isig, küçig birmis* (KTŞ 8) «Əlli il qulluq etmiş». *Siz, elimə, künçuyuma, oğlanuma, bodunuma, sizimə almış yaşında...* (Y 1) «Sizdən, elimdən, arvadımdan, oğlanımdan, xalqımdan, sizdən almış yaşında (ayrıldım)». *Kü esidip bahıkdaki tağıkmış tağıdaki inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş* (KTŞ 12) «Xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağıdakı enmiş, toplanıb yetmiş döyüşçü olmuş». *Uluğ Küli çor səki z on yasap yok bolu* (KÇ 3) «Ulu Küli çor səksən il yaşayıb öldü». *Oğhn, kişisin utuzmaduk yana tokuz on baş ko y utmuş* (IB 44) «Oğlunu, adamlarını uduzmamaq bir yana doxsan baş qoyun udmuş».

Müasir türk dillərində işlənən *yüz* və *min* saylarına da göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində rast gəlirik; məsələn: *Yarakınta, yalmasında yüz artuk okun urtı* (KTŞ 33) «Yarağına, paltarına yüzdən artıq ox vurulmuşdu». *Tabğaç athğ süsi bir tümən artuki yeti biñ süg ilki kün ölürtim* (BKc 1) «Çin süvari qoşununun on yeddi minlik dəstəsini birinci gün öldürdüm».

Göytürk dilində *biñ* «min» sayı substantivləşib isim kimi işlənir və özündən sonra gələn sözlə sintaktik əlaqəyə girib rütbə,

vəzifə adı ifadə edir; məsələn: ...*özümün önrə bına başı ıtı* (MÇ 6) «...özümü şərqə minbaşı göndərdi».

Göytürk dilində müasir türk dillərində işləməyən daha bir say bildirən sözə -*tümən* sözüne rast gəlirik. Bu söz müasir monqol dilində on min mənasını ifadə edir. *Tümən* sözü qədim türk dillərində də *on min* sayını göstərmişdir; məsələn: *Buñ yullık, tümən künlük bitigimin, bergümin anta yası taşka yaratıtdım* (MÇ 21-22) «Min illik, on min künlük yazımı və işarələrimi orada yastı daşda yaratdırdım».

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *tümən* «on min» sayı bir neçə mənə çaları ifadə edir:

A) *tümən* sayı əşyanın konkret miqdarını bildirir: *Tabğaç atlığ süsi bir tümən artuکی yeti biñ süğ ilki kün öhürtim* (BKc 1) «Tabğaç süvari (atlı) qoşununu on yeddi min əsgəri birinci gün öldürdüm».

B) *Tümən* sayı qeyri-müəyyən, hüdudsuz çoxluq mənə çaları ifadə edir: *Buñ yullık, tümən künlük bitigimin, bilgimin anta yası taşka yaratıtdım* (MÇ 21-22) «Min illik, on min günlük yazımı və işarələrimi orada yastı daşda yaratdırdım».

C) *Tümən* sayı qoşun birləşməsinin adını (müasir hərbi terminlə desək, *tümən* ya diviziya, ya da korpusa bərabərdir) ifadə edir: *Çaça sənün səkiz tümən birlə sünüşdüm* (BKş 25) «Çaça sənünün səkkiz diviziyası ilə döyüşdüm». *On tutuk beş tümən sü kəlti* (BKş 25) «On tutukun beş diviziyalıq qoşunu gəldi». *Kuğ sənün başadı tört tümən sü kəlti* (BKc 8) «Kuğ sənünün sərkərdəliyi ilə dörd diviziya qoşun gəldi».

Bir neçə türk dili istisna edilməklə, müasir türk dillərinin əksəriyyətində onluq sayları göstərən sözlər Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimidir. Burada qərribə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: ondan əlliyədək onluq adları bildirən saylar müstəqil sözlərlə, əlildən sonrakı onluq adı bildirən saylar isə cüt-cüt eyni üsulla düzəldilir (*altmış, yetmiş; səkizon, tokuzon*). *Səksən* və *doxsan* saylarının yaranma üsulu işkardadır: *səkiz+on > səkizon > səksən, tokuz+on > tokuzon > doxsan*. *Altmış* və *yetmiş* saylarının mənşəyi daha maraqlı və türkologiyada daha mübahisəlidir. Türkoloqların əksəriyyəti bu iki onluğun *altı+mış* və *yetti+mış* hissələrindən ibarət olduğunu, *-miş* ünsürünün türk dillərinin ən qədim dövründə onluq mənası ifadə etdiyini fərz edir. Məsələn, H.İ. Mirzəzadə yazır: «Onluq məfhumu ifadə edən və vax-

tilə (ehtimal edildiyinə görə) müstəqil söz olan *-miş* hələ çox əvvəllər, tarixin uzaq keçmişlərində öz müstəqilliyini itirmiş, biza bir şəkilçi kimi gəlib çatmışdır. *-miş* şəkilçisinin müstəqil bir söz kimi başqa türk dillərində işləndiyini göstərən faktlara rast gəlmək mümkün deyildir.¹ Ə.M.Dəmirçizadə *-miş* ünsürünün onluq mənası ifadə etməsi fikrinin əleyhinədir. *On* sayının müxtəlif dillərdə *əl* sözü ilə bağlı olduğunu sübut etdikdən sonra, *əl* sözünün isə bir sıra türk dillərində *bilək* (fonetik variantları ilə) sözündən törəndiyini, habelə türk dillərində *b > m* və *l > ş > s* əvəzlənməsi olduğunu sübut etdikdən sonra müəllif *iyirmi*, *altmış*, *yetmiş* saylarındakı *mi*, *muş*, *miş* ünsürlərinin *beş* sayı ilə əlaqədar olduğunu yazır: «...qətiyyətlə deyə bilərik ki, *iyirmi*, *altmış*, *yetmiş* saylarının son hissəsini təşkil edən *mi*, *muş*, *miş* ünsürləri *beş* sözünün (məüyyən fonetik variantı əsasında) şəkilçiyə çevrilməsi nəticəsində formalaşan və sözün tərkib hissəsi halında sabitləşən vahidlərdir».² Ə.Dəmirçizadənin bu mühakiməsində iki məqam haqlı olaraq mübahisə doğura bilər. Əvvəlcə, ümumiyyətlə türk dillərində zəif samit sayılan və tez-tez sözlərdən düşən *r* səsi hansı fonetik qanuna əsasən *iki* (Ə.M.Dəmirçizadənin fikrinə, *iki* sayı *iyirmi* sayında *iyi* şəklinə düşür) və *miş* (müəllifə görə, *iyirmi* sayında sonuncu samit düşmüşdür) sözlərinin arasına artırılmışdır. Elə bir türk dili göstərmək olar ki, orada müəllifin göstərdiyi bu «fonetik qanundan», heç olmasa, bir dəfə istifadə edilsin? Bir də bütün fonetik hadisələrdən — səs dəyişməsi, səs artırılması və səs düşümü hadisələrinin bir sözdə toplanması fəvqəladə hadisə deyilmi? İkincisi, türk dillərinin onluq saylarına diqqət edilərsə, burada dəqiq bir qanunauyğunluq özünü göstərir, ondan əllyədək (*on*, *yigirmi*, *otuz*, *kırk*, *əllig*) saylar bir üsulla, sonrakı iki onluq (*altmış*, *yetmiş*) ikinci bir üsulla, axırındakı iki onluq (*şakizon*, *tokuzon*) üçüncü bir üsulla yaranır. Hansı səbəbə bu sistem pozulmalı idi? Əgər artıq ikinci onluq uyğun təkliyə (*iki*) *miş* ünsürünü artırmaqla düzəlirdisə, sonrakı onluqlar da (*otuz*, *kırk*, *əllig*) *altmış*, *yetmiş* saylarına qədər eyni üsul ilə düzəlməli idi. Onluğu ifadə etmək üçün üsul yaratmaq, birdən-birə onu unutmaq, yeni üsul

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası, Bakı, 1962, səh.161.

²Ə.Dəmirçizadə. 50 söz, Bakı, 1968, səh.98.

icad edib ondan istifadə etmək, sonra yenə həmin üsula qayıtmaq, yenə onu unudub daha bir üsul ixtira etmək, yumşaq desək, dillərin inkişaf qanunlarına ziddir. Buna görə də *iyirmi* sayı ilə *altmış*, *yetmiş* saylarının eyni üsulla yarandığını söyləmək olmaz. *-miş* ünsürünün *beş* sayından törəməsi və *beş* sayının «on» məfhumunu ifadə etməsi (hər halda türk dilləri üçün) məsələsi isə çox mübahisəli və şübhəlidir. Bizcə, H.Mirzəzadənin fikri həqiqətə daha yaxındır. Onun *-miş* ünsürü haqqındakı fikrini əsas götürsək, aydın olur ki, *altmış*, *yetmiş* sayları *səksən*, *doxsan* saylarından daha qədimdir. Bu da dillərin dialektik inkişaf qanununa tam uyğundur.

S.Y.Malovun verdiyi məlumatlara görə, sarı uyğurların dilində bütün onluq saylar (ondan doxsanadək) təklilərin üzərinə *on* sözünün artırılması ilə düzəldilir; məsələn: *on*, *işkon* (<*işke on*) - *iyirmi*, *üçön* (< *üç on*) - *otuz*, *türtön* (<*türt on*) - *qırx*, *pison* (<*pis on*) - *əlli*, *alton* (<*alty on*) - *altmış*, *yeton* (<*yeti on*) - *yetmiş*, *sakyson* (<*sakys on*) - *səksən*, *tokyson* (<*tokys on*) *doxsan*.¹ Z.B.Araqaçının verdiyi məlumatlara görə, altay, şor, xakas və tuva dillərində onluq saylar altmışdan doxsanadək təklilə bildirən saylara *on* sözünün artırılması ilə düzəlir.² Əlavə etmək lazımdır ki, tuva dilində hətta *otuz*, *qırx*, *əlli* sayları da bu üsulla əmələ gəlir: *üçen* — *otuz*, *dörten* — *qırx*, *beçen* — *əlli*. Göründüyü kimi, onluq sayların əmələ gəlməsində sistem qanunauyğunluğu vardır və bu sistem qanunauyğunluğunu təsadüfi halların toplusuna çevirmək üçün heç bir fonetik uydurmadan istifadə etmək olmaz.

Göytürk dilində *əlli* sayı ilə *əl* sözü eyni fonetik tərkibə (*əlig*) malikdir. Bundan çıxış edib belə bir fikir söyləmək olar ki, *əlli* sayı ilə *əl* sözü arasında nə isə, bir mənşə yaxınlığı vardır.

Türk say sisteminin təkamülü haqqında V.A.Qordlevskinin maraqlı fikirləri vardır. O yazır: «...müasir türk xalqlarında müəyyən sayları (onluqları: 30, 40, 50) şərti sözlərlə göstərən qədim hesablama ukladının qalıqları mühafizə edilmişdir; bu sözlər *on* sözünün köməyi ilə düzələn onluqları ikinci plana sıxırdırılmışdır.

¹ С.Е.Малов. К изучению турецких числительных, Сборник АН СССР, 1935, сәһ.271-277.

² И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя ениссеика, Фрунзе, 1962, сәһ.125.

Türk dilləri uzun yol keçmişdir. Say sisteminin təkamülü bu haqda aydın təsəvvür yaradır. Türk xalqlarında say sistemi tədricən mürəkkəbləşmişdir.

Ç.Darvin «Biql gəmisində səyahət» əsərinin hansı bir yerində yazır ki, avstraliyalılarda 3 sayında artıq çoxluq təsəvvürü təcəssüm edir. Müasir dil formalarının müşahidəsindən çıxarılan nəticəyə əsasən demək olar ki, türk xalqları üçün ilk zamanlar 5 hesabda ən yüksək səviyyə olmuşdur.

Sonra onluqlar meydana çıxır: bir onluq — on; onluqların cütü -iyirmi, başqa sözlə iyirmilik sayı. Sonra gələn yüksək onluqlar hesablamanın yüksəldiyini göstərir. 3 onluq 30 — otuzluq, 5 onluq — 50 — görünür — əllilik sayı.

30 və 40 üçün, bəlkə 50 üçün də müstəqil sözlər xalqın dini-ictimai həyatının ünsürləri kimi çoxdan və əlahiddə var idi. Yalnız sonralar onlar üçün — 30 və 40 rəqəmləri üçün dəqiq miqdar vahidləri təyin edilir: *otuz* sözü üçün — 30, *kırk* sözü üçün — 40.

Ancaq təsərrüfat həyatı durmadan inkişaf edirdi və 50 *elli* sayı əlin (el) malik olduğu bütün imkanların sonuna yetmişdi.

60 sayı hesablama yeni bir dövr — *altmışlıq* — açır və eyni zamanda kiçik onluq sayları ilə hesablama sistemini bitirir. 60 (*altmış*) sayının *mış* sözü vasitəsilə (*iyirmi* sayında olduğu kimi?) yaranması *on* sözünün yüksək onluqların ifadəsinin tərkib hissəsi kimi qavranılmadığı dövrə gedib çıxır və hesab ehtimal ki, hələ *iyirmilik* və *otuzluq* sistemi ilə aparılır: 60 sayı üçqat iyirmi və ikiqat 30 deməkdir.

70 (*yətmış*) sayı, ehtimal ki, 60 (*altmış*) sayına analogiya olaraq, formal surətdə yaranmışdır; belə analogiyanın iki (2) sayından bölgü sayının iki cür əmələ gəlməsində də görürük: *ikişer* (inkişafın hansı bir mərhələsində isə, deməli, xüsusi bir rəqəm kimi beş sayının təsiri) yaxud *ikirer* — bir sayındakı *r* səsinin analogiyası ilə.

Seksen 80 və *doksan* 90 saylarında *on* sözü silinmişdir, bunlar da çox işlənmişdir: 80 — dördat 20, 90 isə üçqat 30, başqa sözlə desək, 80 və 90 — nə vaxtsa hesabın qurulduğu rəqəmlərə artırılmış rəqəm deməkdir. Bu — iyirmilik və otuzluq say sisteminin qalıqlarıdır- seksen kere (80 dəfə) türk dilində çox deməkdir.

Sonra onluq sisteminə qəti keçid dövrü baş verir, lakin on onluq üçün, başqırd dilində mühafizə edilmiş «tam onluq» (*on*

on) ilə yanaşı, görək ki, hələ kifayət qədər izah edilməmiş, müstəqil *yüz* sözü yaradılır.

İndi *yüz* sözündən ən yüksək rəqəmləri ifadə etmək üçün istifadə edirlər, daha yüksək rəqəmlər isə təsviri yolla ifadə edilir; məsələn: görünür, «min» ideyasını hələ pis qavramış Yazıçıoğlu Əli (XV əsr) bir yerdə yazır: on yüz altmış altı (1066) — on yüz altmış altı. Əlbəttə, bu — arxaizmdir; *bin* — bu söz etimoloji cəhətdən aydındır? — sözü, şübhəsiz, mövcud idi. XVI əsrdə Osmanlı imperiyasında pul dövriyyəsi genişlənir. Beşyüzlük pul vahidi üçün — «beşyüzlük kuruş» üçün *kese* (kisə) sözü işlədilir. Adamlar minlərə sərəncam çəkirlər. Ahmed Refik tərcümündən nəşr edilmiş XVI əsr sənədlərində təsviri formalar qanunauyğundur: on kerre yüz bin (10 dəfə 100 min) və sairə, başqa sözlə — yüz min nə isə ən böyük rəqəmdir. Təsviri ifadələrdən istifadə etmək sanki asandır. Təsviri formalar qədimdə alınmış *tümən* (saysız) — on min sözünün də yerini tutur». ¹

Türk dillərindəki, o cümlədən onların ən qədimi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrindəki sayların mənşəyi hələ yaxşı öyrənilmişdir. Mübahisəli və həlli lazım olan məsələlər çoxdur.

Tərkibi saylar. Göytürk dilində tərkibi miqdar saylarının ifadəsi (yaradılması) prinsipi müasir türk dillərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müasir türk dillərində tərkibi miqdar sayı yaratmaq üçün əvvəlcə böyük rəqəm (yüzlük, onluq), sonra isə kiçik rəqəm (təklük) deyilir (yazılır); məsələn: *on beş, üç yüz əlli altı, min doqquz yüz yetmiş bir* və s. Dünyanın əksər dillərində tətbiq edilən bu üsul göytürk dilində işlənmiş üsuldan çox fərqlidir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində (ehtimal ki, bütün qədim türk dillərində) tərkibi miqdar sayları iki üsulla düzəlir.

Göytürk dilində tərkibi miqdar saylarının düzəldilməsinin birinci üsulu zahirən rus dilindəkini xatırladır. Məlumdur ki, rus dilində birdən on doqquzadək mürəkkəb sayları düzəldərkən əvvəlcə təklük, sonra onluq işlədilir; məsələn: *тринадцать три (üç) на десять (on), семнадцать семь на десять* deməkdir. Göytürk dilində bu sistem ondan yuxarı bütün saylara tətbiq edilir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilindəki tərkibi say düzəltmə sisteminin rus dilindəkinə oxşarlığı bununla bitir.

¹ В.А.Гордлевский. Числительное 50 в турецком языке, Избранные сочинения, т. II, Москва, 1961, сәh.135-136.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin tədqiqinin ilk illərində türkoloqlar Orxon-Yenisey abidələrinin tərkibi say sistemi ilə rus dilindəki uyğun sistem arasındakı oxşarlığa görə qədim türk tərkibi sayını da təklif + onluq sistemi ilə oxuyurdular. Məsələn, *yeti yigirmi* sayı «yeddi+iyirmi - iyirmi yeddi» kimi tərcümə edilirdi. İlk tədqiqatçıların ilk tərcümələrində buraxılan bu səhvdən Ə.M.Dəmirçizadə belə bir nəticə çıxarır ki, V.Tomsen, V.V.Radlov və P.M.Melioranski göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində tərkibi sayları tərcümə edərkən səhv etmişlər. Qədim türk tərkibi saylarını ilk dəfə düzgün olaraq S.Y.Malov tərcümə etmişdir. Görünür, Ə.M.Dəmirçizadənin V.Tomsen, V.V.Radlov və P.M.Melioranski sonralar yazdıqları əsərlərlə tanışlığı yoxdur, çünki bu əsərlərdə göytürk Orxon-Yenisey tərkibi sayları düzgün tərcümə edilmişdir. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələrində hesablama sistemini S.Y.Malov deyil, İ.Markvart və V.Banq kəşf etmişlər. Bundan sonra V.Tomsen, V.V.Radlov və P.M.Melioranski həmin sistemi qəbul etmişlər. Buna inanmaq üçün Ə.M.Dəmirçizadənin P.M.Melioranski tərəfindən yazılmış və 1899-cu ildə nəşr edilmiş «Памятник в честь Кюль Тегина» adlı əsərinə baxması kifayət idi. Onda müəllif əmin olardı ki, tənqid etdiyi adamların qədim türklərin hesablama sistemi haqqında heç olmasa təsəvvürləri vardır. Çünki P.M.Melioranskiyin həmin əsərində göytürk Orxon-Yenisey mürəkkəb saylarını rus dilində düzgün tərcümə edilmişdir. Məgər heç bir şeydən problem yaratmaq və onu həll etmək üçün bu qədər zəhmət çəkməyə ehtiyac vardırmı? Ə.M.Dəmirçizadə hətta S.Y.Malovun qədim türk hesablama sistemini hansı əsərində və nə vaxt nəşr etdiyini də göstərir: S.E.Malov. Уйгурские рукописанные документы экспедиции С.Ф.Олденбурга, Ленинград, 1932 (səh.135-139). Müəllif səhifənin aşağısında belə bir qeyd verməyi də lazım bilir. «Burada qeyd etmək lazımdır ki, S.Y.Malovun sonradan nəşr olunmuş «Памятники древнетюркской письменности» adlı kitabında da bu növ saylar, xüsusən Orxon kitabələrindən aldığımız cümlələrdəki sayları əvvəlki kitabında olduğu kimi doğru oxumuş və doğru tərcümə etmişdir».¹

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, Bakı, 1959, səh.83.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların məzmununa təklidən sonra adı çəkilən onluq deyil, ondan on az olan onluq daxil olur; məsələn: *yeti otuz* sayına yeddi tam və otuzdan on az olan onluq — *iyirmi* daxildir; *yeti otuz* «iyirmi yeddi» deməkdir. Sistemin bu cür qurulması məntiqə tamamilə uyğundur. Təkliyin onluqdan əvvəl işlədilməsi o deməkdir ki, adı çəkilən onluq tam götürülmür, ondan yalnız adı çəkilən təklik qədər götürülür (iyirmilik tam götürülmüşdür, otuzluqdan isə yeddi təklik götürülmüşdür). Başqa cür izah etsək, hesablama da adı çəkilən onluğa doğru adı çəkilən təklik qədər irəliləmişdir (hesablama da otuz sayına qədər yeddi rəqəm gedilmiş, yaxınlaşmış və hesablama dayandırılmışdır, otuza çatılmamışdır).

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənmiş tərkibi sayları asan hesablamaq və qavramaq üçün belə bir düsturdan istifadə etmək olar: *təklik+onluq-on*; məsələn: *üç yetmiş* sayını belə hesablamaq olar: *üç+yetmiş-on=altmış üç* və s.

Orxon kitabələrində bu üsulla tərkibi saylar on birdən otuz birədək düzəlir, təkcə Ongin abidəsində bir yerdə *altmış beş* sayının da bu üsulla əmələ gəlməsinə rast gəlirik:

- Bir yegirmi* (MÇ 32) «on bir»,
- Eki yegirmi* (KTş 28) «on iki»,
- Üç yegirmi* (KTş 18) «on üç»,
- Tört yegirmi* (MÇ 19) «on dörd»,
- Bis yegirmi* (MÇ 18) «on beş»,
- Altı yegirmi* (MÇ 46) «on altı»,
- Yeti yegirmi* (KTş 11) «on yeddi»,
- Səkkiz yegirmi* (BKş 24) «on səkkiz»,
- Tokuz yegirmi* (BKc 9) «on doqquz»,
- Bir otuz* (KTş 32) «iyirmi bir»,
- Eki otuz* (HT 4) «iyirmi iki»,
- Üç otuz* (T 9) «iyirmi üç»,
- Biş otuz* (KTş 18) «iyirmi beş»,
- Altı otuz* (KTş 34) «iyirmi altı»,
- Yeti otuz* (KTşm 1) «iyirmi yeddi»,
- Tokuz otuz* (MÇ 16) «iyirmi doqquz»,
- Bir kırk* (KTşm 2) « otuz bir»,
- Bes yetmiş* (O 4) «altmış beş».

Orxon abidələrində, Ongin abidəsindəki *bes yetmiş* sayı istisna edilməklə, otuz birdən yuxarı miqdar saylarının göstərdi-

yimiz bu üsulla düzəlməməsinin həmin kitabələrin spesifikasiyası ilə izah etmək olar. Bunun iki səbəbini göstərmək olar: 1. Türk xaqanları çox cavan yaşlarında həyatdan köçürmüşlər. 2. Bir döyüşdə o qədər də çox düşmən əskəri öldürmək mümkün deyildir.

Ongin kitabəsindəki nümunə sübut edir ki, Orxon kitabələrində tərkibi saylar on birdən doxsan doqquza qədər bu üsulla düzəlirmiş.

Yenisey kitabələrində bu üsulla on beşdən altmış səkkizə qədər tərkibi sayların əmələ gəldiyini müşahidə edirik:

- Beş yegirmi* (Y 1) «on beş»,
- Altı yegirmi* (Y 48) «on altı»,
- Yeti yegirmi* (Y 26) «on yeddi»,
- Tokuz yegirmi* (Y 45) «on doqquz»,
- Altı otuz* (Y 36) «iyirmi altı»,
- Beş kırk* (Y 25) «otuz beş»,
- Səkkiz kırk* (Y 24) «otuz səkkiz»,
- Tokuz kırk* (Y 10) «otuz doqquz»,
- Eki əlig* (Y 21) «qırx iki»,
- Üç əlig* (Y 22) «əlli üç»,
- Tokuz əlig* (Y 48) «qırx doqquz»,
- Tokuz altmış* (Y 48) «əlli doqquz»,
- Bir yetmiş* (Y 45) «altmış bir»,
- Üç yetmiş* (Y 3) «altmış üç»,
- Yeti yetmiş* (Y 11) «altmış yeddi»,
- Səkkiz yetmiş* (Y 41) «altmış səkkiz».

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Yenisey abidələrində də tərkibi saylar on bir sayından doxsan doqquz sayına qədər bu üsulla yaradılmışdır. Deməli, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların göstərdiyimiz üsulla yaradılması on bir sayından yüz (doxsan doqquz) sayına qədər yayılmışdır. Bu da həmin üsulun qədim türk qəbilələrinin dilində geniş yayıldığı və universal səciyyə daşdığını göstərir. Bu üsul türk dillərində tərkibi say yaratmağın ən qədim üsuludur. Tərkibi sayların əmələ gəlməsinin digər üsulları, o cümlədən *artuq* sözü ilə yaranma və müasir türk dillərində bu sözün düşməsi ilə tərkibi sayların yaranması türk dillərinin tarixi inkişafında hələ göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə özünü göstərən prosesin nəticəsidir.

Uzun zaman türkologiyada belə hesab edilirdi ki, qədim türk xalqlarının bu cür hesablaşma sistemi yalnız Orxon-Yenisey və qədim uyğur əlifbaları ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dilində özünü göstərir. S.Y.Malovun tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, müasir sarı uyğurların dilində indi də bu cür hesablaşma sistemi özünü göstərir. Bu haqda S.Y.Malov yazır: «...qədim türk abidələrindən run və uyğur yazısında və qismən XIII-XIV əsrlərin siro-türk abidələrində, canlı türk dillərindən isə təkcə sarı uyğurların dilində hesablaşmanın başqa sistemi işlənmişdir və işlənir. Onluqlardan və təklidlərdən ibarət olan rəqəmləri ifadə etmək üçün sonrakı onluğa yaxınlaşmaq əsas olaraq götürülür və əvvəlcə təklik, sonra isə gözlədiyimiz sinfin və ya dərəcənin onluğu deyil, sonrakı onluq gəlir. Məsələn, 12 run yazısı abidələrinə görə (VIII əsr) *eki yeqirmi*, uyğur yazısına görə *iki yeqirmi* olar, başqa sözlə, «iki iyirmi», yaxud «iyirmiliyin üstə iki gəl», yaxud «iyirmilik dərəcəsiindən iki», «ikinci onluğun ikisi», «ikinci onluqdan iki». *İyirmi bir* bir otuz olar, başqa sözlə, «bir otuz», «otuzla bir», «otuzla doğru bir», «üçüncü onluqdan bir». «İyirmi yeddi» Kazan tatarlarının dilində «yeqerme jide», başqa sözlə «iyirmi yeddi» run yazısı abidələrində isə *yeti otuz*, uyğurca *itti otuz*, başqa sözlə, «yeddi otuz». Sarı uyğurların dilində də belədir...

Qədim («run» və uyğur) hesablaşma sistemi hazırda sarı uyğurların dilində yaşayır, lakin özünü tamamilə deyil, qismən, 11-dən 30-a qədər hesablaşmada göstərir. Belə ki, *on bir* sarı uyğurların dilində digər canlı türk dillərində 11 sayını göstərmək üçün işlədilən *on bir* kimi deyil, *pər yıqırma*, başqa sözlə «bir iyirmi» («iyirmiyə doğru bir») olur; *üçüqırma* (sarı uyğur dilində) 13, başqa sözlə, «üç iyirmi», «iyirmiyə doğru üç», lakin maraqlıdır ki, bu zaman 20 *ışkon*, başqa sözlə, «iki on» sözləri ilə ifadə edilir (çox nadir hallarda sarı uyğur 20 üçün *yıqırma* sözü işlədilir). 26 *altı otuz*, başqa sözlə «altı otuz», indiki «ümumtürk» hesablaşma sistemindən gözlənilməyi kimi *otuz altı* olmur. *Otuz* sözü isə ayrılıqda işlənilmir və tam yuvarlaq rəqəm olan 30 sayını göstərmək üçün işlədilmir. 30 rəqəmini göstərmək üçün sarı uyğurlarda *üçon* sözü işlədilir. 31-dən (32, 33...) başlayaraq rəqəmlər sarı uyğurlarda adı ümumi üsulla, yəni *per türton* («bir qırx») və s. deyil, *üçon per* və i.ə. ifadə edilir.

Qədim run və uyğur abidələrində sonrakı onluğa yaxınlaşma sistemi bütün onluqlara tətbiq edilir. Həm də qədim dillərdə *işkon*, *üçon*, *türtən*, *pison* və s. kimi etimologiyası mürəkkəb və aydın olan formalar yox idi. Bunun əvəzinə etimologiyası daha çətin olan *yeqirmi* (run) 20, *otuz* (uyğur və run) 30, *kirk* 40 (uyğur və run), *əlig* 50 (run və uyğur), *altmış* 60 (Yenisey runu və uyğur), *yetmiş* 70 kimi terminlər vardır.

Sarı uyğurların dilindən çıxış edib demək olar ki, tam onluqları (təklisiz) göstərənək üçün aşağıdakı müstəqil saylardan istifadə edilmişdir: *işkon* (20), *üçon* (30), *türtən* (40), *pison* (50), *alton* (60), *yiton* (70), *sakison* (80), *tokison* (90), *yiqirma* (20), *otuz* (30), *kirk* (40), *əlig* (50), *altmış* (60), *yetmiş* (70) sayları isə keçmişdə yalnız onluq sırasını yaxud onluq dərəcəsini göstərmək üçün işlədilmişdir; məsələn: *per otis* (21) iyirmi və otuzluq sinfindən daha bir, üçüncü onluqdan bir, iki tam onluqdan başqa üçüncü sinifdən də bir götürmək deməkdir. Lakin sonralar, tam onluqlar (20, 30, 40) hesablamada hər onluqda bir dəfə, onluq və tənliklər isə doqquz dəfə (21, 22, 23-29, 31, 32, 33-39, 41-49) işləndiyi üçün, mən belə guman edirəm ki, əvvəllər xüsusi onluq sırasını göstərmək üçün işlədilən və həyatda daha çox işlədilən köməkçi saylar olan *yiqirma*, *otuz*, *kirk* və s. *işkon*, *üçon* və s. kimi «tam onluqlar» müasir türk dillərinin əksəriyyətində istifadədən sıxışdırıb çıxarmış və bu müstəqil sayları əvəz etmişdir».¹

Beləliklə, aydın olur ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən mürəkkəb say düzəltmə sistemi qismən sarı uyğurların dilində mühafizə edilmiş, digər müasir türk dillərinin heç birində qorunub saxlanmamışdır. Abidələrin dilində mürəkkəb sayların necə işləndiyini isə aşağıdakı nümunələrdən görmək olar:

Kamuğı biş otuz sülədimiz (KTş 18) «Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun yürütdük». *Üç yegirmi sünüşdimiz* (KTş 18) «On üç dəfə döyüştük». *Üç yetmiş yaşımka adırıtım* (Y 3) «Altmış üç yaşında ayrıldım (öldüm)». *Altı otuz yaşımca çik bodun kirkız birlə yağı boltu* (BKş 26) «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə yağı oldu». *Kül tigin koy yulka yigirmikə uçdı* (KTşms) «Kül tigin qoyun ili ayın on yeddisində uçdu (öldü)». *Bir otuz yaşımca Çaça*

¹ С.Е.Малов. К изучению турецких числительных (Sitat götürülmüşdür: F.Q.İsxaqov. Числительное, ИСГТЯ (II, Морфология, Москва, 1956, seh.184, 185).

sənünkə sünüşdimiz (KTş 32) «İyirmi bir yaşında Çaça sənünlə döyüşdük». *Altı yigirmi yaşına eçim kağan elin, törüsün ança kazğanı* (KTş 31) «On altı yaşında əmim xaqan elini, qanununu elə qazandı». *Kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erikli yağı bolı* (KTşm1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı firəvan yaşadığı halda yağı oldu». *Eletmiş Yabğu oğlu İşbara tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə İşbara tamğan tarkan yumğılığ bes yetmiş eçim, atım...*(O 4) «Eletmiş Yabğu oğlu İşbara tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrük İşbara tamğan tarkan cəmisi almış beş böyük və kiçik qohumlarımla...» *Səkkiz yegirmi yaşuma altı çub soğdak tapa sülədim* (BKş 24) «On səkkiz yaşında altı qəbiləli soğda xalqına qarşı qoşun çəkdim». *Yeti yigirmi yaşuma tanut tapa sülədim* (BKş 24) «On yeddi yaşında tanutlara qarşı qoşun çəkdim». *Mən tokuz yigirmi yıl şad olurtum, tokuz yigirmi yıl kağan olurtum* (BKc 9) «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum» və s. i. a.

Göytürk dilində tərkibi miqdar saylarının düzəldilməsinin ikinci üsulu bir qədər müasir türk dillərindəkinə oxşayır. Bu üsulu aşağıdakı kimi göstərmək olar: onluq+artukı sözү+təklük. Burada müasir türk dillərindən fərqlənən cəhət onluqla təklük arasına *artukı* «artığı» sözünün artırılmasıdır; məsələn: *kirk artukı yiti* --- qırx yeddi, *otuz artukı üç* --- otuz üç, *kirk artukı bir* --- qırx bir və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində onluq+artukı+təklük düsturu ilə aşağıdakı tərkibi saylar əmələ gəlir:

Otuz artukı bir (BKş 28-29) «otuz bir»,

Otuz artukı üç (BKş 28) «otuz üç»,

Otuz artukı tört (BKş 8) «otuz dörd»,

Otuz artukı səkkiz (BKc 2) «otuz səkkiz»,

Otuz artukı tokuz (BKc 2) «otuz doqquz»,

Kirk artukı yeti (KTşmş) «qırx yeddi»,

Bir tümən artukı yeti biñ (BKc1) «on yeddi min».

Göründüyü kimi, bu modellə Yenisey kitabələrində bir də-nə də əlsun tərkibi say düzəlməmişdir. Orxon kitabələrində isə cəmi yeddi tərkibi say bu modelə əmələ gətirilir ki, onun da altısı Bilgə xaqan şərəfinə qoyulan abidədə özünü göstərir. Gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olur ki, göytükk dilində on birdən iyirmi doqquza qədər tərkibi sayların bu modelə yaranmasına təsadüf edilmir. Buradan belə fərziyyə irəli sürmək olar ki, qədim

türk qəbilələrinin dilində on birdən iyirmi doqquza qədər tərkibi saylar təkcə birinci modelə yaranmışdır, otuz birdən yüzədək (doxsan doqquzadək) tərkibi saylar hər iki modelə əmələ gəlmişdir.

Təqdim edilən siyahıdan aşağıdakı noticələri çıxarmaq olar:

1. Əvvəlki modelə nisbətən bu modelə tərkibi sayların düzəldilməsi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində zəif inkişaf etmişdir. 2. Bu modelə düzəldilən tərkibi sayların, bir tərəfdən, daha cavan olan Orxon kitabələrində zəif inkişaf etməsi, digər tərəfdən, daha erkən dövrün abidələri olan Yenisey kitabələrində işlənməməsi belə bir qənaətdə gətirir ki, *artukı* sözü ilə düzəldilən model türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey dövründə yeni-yeni yaranmış. Hətta eyni şəxs tərəfindən yazılan, üslubca yaxın olan Kül tigin şəərəfinə qoyulan abidə ilə Bilgə xaqan şəərəfinə qoyulan abidədə eyni bir sayın müxtəlif modelə ifadə edilməsi də fikrimi sübut edir. Müqayisə et: *Kül tigin bir kırk yaşayur erti* (KTşm 2) «Kül tigin otuz bir yaşında idi» və *Otuz artukı bir yaşuma karluk bodun... yağı boltı* (BKş28-29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı... yağı oldu».

Yenisey abidələrində yüzdən yuxarı tərkibi sayların işlənməsinə təsadüf edilmir, Orxon kitabələrində isə yüzdən yuxarı olan tərkibi saylar *artukı* sözü işlənən modelə əmələ gəlir: Tabğaç atlıq süsi bir tımən artukı yeti biñ süg ilki kün ölürtim (BKc 1) «Tabğaç süvari qoşununu on yeddi min əskəri (qoşunu) birinci gün öldürdüm».

Orxon kitabələrində *artukı* sözü «otuz gün» məzmununu ifadə edən *ay* sözünə də qoşulub say məfhumu yaradır: *...mən ay artukı tört kün ohurıp bitidim, bədititim* (BKc 2) «...mən aydan dörd gün artıq (otuz dörd gün) oturub yazdım, naxışlarım».

Göytürk dilində bu üsulla düzələn mürəkkəb miqdar salarının necə işləndiyiyini aşağıdakı nümunələrdən görmək olar:

Kül tigin ölip kırk artukı yiti yaşın boltı (KTşmş) «Kül tigin öləndə qırx yeddi yaşı oldu». *Otuz artukı bir yaşuma karluk bodun bunısız erür, borur erikli yağı boltı* (BKş 28-29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı dərdsiz, firəvan yaşayırkən yağı oldu». *Otuz artukı tört yaşuma oğuz təzip Tabğaçı kirdi* (BKş 38) «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Çinə getdilər». *Otuz artukı səkkiz yaşuma kışım kıtay tapa sülədim* (BKc 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim». *Özüm otuz artukı üç yaşım yok erti* (BKş

34) «Özümün otuz üç yaşım yox idi». *Tabğaç athğ süsi bir tümən artukı yeti bin süg ilki kün ölürtim* (BKc 1) «Çin süvari qoşununun on yeddi minlik dəstəsini birinci gün öldürdüm». *Otuz artukı tokuz yaşıma yazın tatabı tapa sülədim* (BKc 2) «Otuz doqquz yaşımda yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim» və s.

Göytürk dilində tərkibi miqdar saylarının düzəldilməsinin göstərdiyimiz ikinci üsulu birinciliyə nisbətən az işlənir. Güman etmək olar ki, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə tərkibi sayların düzəldilməsinin ikinci üsulu təşəkkül dövrü keçirmiş. Zaman keçdikcə, miqdar saylarının bu cür ifadəsi qüvvətlənmiş və birinci üsulu sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Onluq sayla təklük say arasında işlənən *artukı* sözü dilə ağırlıq gətirdiyi üçün daha sonralar istifadədən qalmış və tərkibi miqdar saylarının müasir türk dillərindəki ifadə üsulu yaranmışdır.

Sıra sayları

Qədim türk abidələrinin, deməli, qədim türk qəbilələrinin dilində sıra sayları sistem kimi formalaşmışdır. Düzdür, Yenisey kitabələrində sıra saylarının işlənməsinə təsadüf etmərik, amma Orxon kitabələrində sıra sayları kifayət qədər formalaşmış şəkildə təzəşhür edir.

Göytürk dilində *birinci* sıra sayından başqa bütün sıra sayları miqdar saylarının üzərinə xüsusi şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Bu şəkilçilər türk dillərinin Orxon-Yenisey (ehtimal ki, daha əvvəlki) inkişaf dövründən indiyədək, demək olar ki, dəyişməmişdir.

Göytürk dilində sıra sayları yaratmaq üçün üç tip şəkilçidən istifadə edilir:

I. *-nç, -inç, -inç* şəkilçisi. Göytürk dilində *birinci* və *ikinci* sıra sayları istisna edilməklə, bütün sıra sayları uyğun miqdar saylarının sonuna *-nç, -inç, -inç* nadir hallarda *-unç, -ünç* şəkilçilərinə birini artırmaqla düzəldilir. Müasir türk dillərindən bəzilərinə bu şəkilçilər eyni ilə qalır, bəzilərinə isə onun sonuna bir sait artırılır. Göytürk dilində hələlik *altıncı* sıra sayına təsadüf edilməmişdir, lakin digər sayların quruluşuna əsasən onu bərpa etmək olar: *altıncı*. Beləliklə, göytürk dilində *altıncı* sıra sayı da daxil olmaqla birdən onadək sıra sayları aşağıdakı kimidir: *ilk* — ilk, *birinci*, *ekinti* — ikinci, *üçinc* — üçüncü, *törtinç* —

dördüncü, *bisinq* — beşinci, *altınç* — altıncı, *yitinq* — yed-
dinci, *səkkizinq* — səkkizinci, *tokuzinq* — doqquzuncu, *oninq*
— onuncu. Bu sıra saylarının qədim türk dillərində necə işlən-
diyini isə abidələrin mətnlərindən gətirdiyimiz aşağıdakı nümə-
nələrdən görmək olar:

Üçinq Yəgin Silig bağin gedimlik torıǵ at binip təgdi (KTŞ
33) «Üçüncü (dəfə) Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib
hücuma keçdi». *Törtinq Əzgənti Kadazda sümüşdüm* (BKŞ 31)
«Dördüncü (dəfə) Əzgənti Kadazda döyüşdüm». *Bisinq ay udu
kəlti* (MÇ 15) «Beşinci ayda arxamca gəldi». *Sü təghisintə yitinq
ərig kılıcladı* (KTŞm 5) «Qoşun döyüşündə yeddinci döyüşçünü
qılıncladı». *Biçin yılka yitinq ay yiti otuzka kop alkadımız*
(KTŞmŞ) «Meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddində tamamilə
başə çatdırdıq». *Səkkizinq ay üç yanka yorıdım* (MÇ 40) «Səkki-
zinci ayda üç dəfə səfər etdim». *Tokuzinq ay yeti otuzka yoǵ
ertürtimiz* (KTŞmŞ) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn
etdirdik». *Kanım kaǵan it yıl oninq ay iltı otuzka uça bardı* (BKc
10) «Atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında uçaraq (o
dünyaya) getdi (öldü)».

Tərkibi sıra sayları da tərkibi miqdar saylarının sonuna
uyğun şəkildə artırılması ilə düzəlir. Məsələn, göytürk dilində
rast gəldiyimiz yeganə tərkibi sıra sayı bu üsulla düzəldilmişdir:
bir yigirminq — on birinci. Həmin say abidələrin dilində iki
cümlədə işlənmişdir: *Bir yigirminq ay cəkiz yigirmikə yolukdım*
(MÇ25) «On birinci ayın on səkkizində yoxladım»... *bir yegir-
minç ay yegirmikə Kara buluk...*(MÇ35) «...on birinci ay iyir-
misində Qara buluk...» Lakin buna baxmayaraq V.M.Nasilov
yazır: «İyirmidən yuxarı (və, ehtimal ki, sonrakılar da) sıra sayla-
rı miqdar saylarının əsasına *-kı*, *-ki* şəkilçilərini artırmaqla düzə-
lir: *yiqirmiki* — iyirminci, *otuzkı* — otuzuncu. Sonrakı sıra
saylarına mətnlərdə təsadüf edilmir».¹ Biz V.M.Nasilovun gö-
stərdiyi bu üsulla düzələn sıra saylarına, o cümlədən *yiqirmiki* və
otuzkı saylarına Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində rast
gəlməmişik. Əksinə, yuxarıda verdiyimiz bir nümunə (*bir yigir-
minç*) V.M.Nasilovun bu müddəasını şübhə altına alır. *Bir yigir-
minç* sıra sayı onu göstərir ki, qədim türk dillərində istər tərkibi

¹ В.М.Насилов Язык орхоно-енисейских памятников, М., 1960, с.39.

sıra sayıları, istərsə də onluq saylardan düzələn sıra sayları *-nç, -inç, -inç* şəkilçiləri ilə düzəldilmişdir.

II. *-ki* şəkilçisi. Göytürk dilində *birinci* sıra sayı istər əmələ gəlmə üsuluna, istərsə fonetik quruluşuna görə bütün digər sıra saylarından kəskin şəkildə fərqlənir. Sonra gələn sıra saylarından fərqlənən *ikinci* sıra sayı da daxil olmaqla bütün sıra sayları miqdar saylarının üzərinə xüsusi şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlirsə, *birinci* sıra sayı *il* «ön, qabaq» (*ilgərü* «irəli») sözünün kökü də buradandır) sözünə *-ki* şəkilçisi artırmaqla düzəlir; məsələn: *Ən ilki Tadığın Çorun boz atıq binip təgdi* (KTŞ 32) «Ən əvvəl Tadığın Çorun boz atını minib hücum etdi». *Ən ilki Toğu bohkda sünüşdim* (BKŞ 30) «Ən əvvəl Toğu şəhərində döyüşdüm». *İlki sü taşımış erti, ekin sü ebdə erti* (BKŞ 32) «İlk qoşun (səfərə) çıxmışdı, ikinci qoşun evdə idi». *Tabğaç atlığ süsi bir tümən artuکی yeti bin süg ilki kün öhürtim* (BKc 1) «Tabğaç atlı qoşunu on yeddi min qoşunu birinci gün öldürdüm».

Abidələrin dilində bu şəkilçinin sonuncu saiti olmayan variantının da (*-k* şəklində) işləndiyinə təsadüf edirik: *Ən ilk Toğu bahkda sünüşdimiz* (KTŞm 4) «Ən əvvəl Toğu şəhərində döyüşdük». Bu cümlə Bilgə xaqan şəərəfinə qoyulmuş abidənin 30-cu sətirindəki cümlə ilə (*Ən ilki Toğu bohkda sünüşdim*) eyniyyət təşkil edir (xəbərdəki birinci şəxsin cəmi və təkini nəzərə almasaq), lakin *birinci* sayı Kül tigin abidəsində *ilk*, Bilgə xaqan abidəsində *ilki* şəklində yazılmışdır.

III. *-nti* şəkilçisi. Bu şəkilçi göytürk dilində təkcə *eki, iki* miqdar sayına artırılıb ondan *ikinci* sıra sayını əmələ gətirir; məsələn: *Ekinti İşbara Yamtar boz atıq binip təgdi* (KTŞ 33) «İkinci (dəfə) İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi». *Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünüşdimiz* (KTŞm 5) «İkinci (dəfə) Kuşlağakda edizlərlə döyüşdük». *Ekinti kün kəlti, örtçə kızıp kəlti* (T 39) «İkinci gün gəldi, alov kimi qızıp gəldi». *Yadağ süsin ekinti kün kop öhürtim* (BKc 1) «Piyada qoşunu ikinci gün tamam öldürdüm». *Ekinti ay tört yegirmikə Kemdə tokudım* (MÇ 19-20) «İkinci ayın dördündə Kem çayında hücum etdim». *Ekinti ay altı yanuka tüşdim* (MÇ 43) «İkinci ayın altısında qayıtdım». *Ekinti ay altı yegirmikə üç tuğlığ...* (MÇ 46) «İkinci ayın on altısında üç bayraqlı...»

Bilgə xaqan şəərəfinə qoyulmuş abidənin bir cümləsində *ikinci* sıra sayının düzəldilməsində *-nti* şəkilçisinin ixtisar edilmiş formasında istifadə edilir: şəkilçinin *-ti* hissəsi düşür, miqdar

sayına təkə -n morfemi artırılır, məsələn: *İlki sü taşıkmuş erti, ekin sü ebdə erti* (BKş 32) «İlk qoşun (səfərə) çıxmışdı, ikinci qoşun evdə idi».

Görünür, şakilçilərin ixtisarla işlədilməsi göytürk dili üçün səciyyəvi haldır. Müqayisə et: *ilki-ilk, ekinti-ekin*.

Göründüyü kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində sıra sayları tam formalaşmamış sistemə malikdir.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Buna görə də bəzi dilçilik ədəbiyyatında bu sayları təxmini miqdar sayları da adlandırırlar. Göytürk dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları üç üsulla ifadə edilir.

1. Qeyri-müəyyən miqdar sayları müəyyən miqdar saylarından asılı olmayan müstəqil leksik vahidlərlə ifadə edilir. Bu qeyri-müəyyən miqdar saylarının az bir qismi müasir türk dillərində indi də işlənir, bir qismi isə istifadədən çıxmışdır. Göytürk dilində bu üsulla ifadə edilən aşağıdakı qeyri-müəyyən miqdar saylarının işləndiyinə təsadüf edilir; məsələn: *A z bodumğ ü k ü ş kiltum* (KTc 10) «Az (saylı) xalqı çox etdim». *Tört buhun k o p yağı ermiş* (KTş 2) «Dörd tərəf çoxlu yağı imiş». *Ü k ü s i Sələnə kodı bardı* (MÇ 16) «Çoxu Sələnə çayı boyu getdi» və s.

2. Göytürk dilində müəyyən miqdar saylarının, qeyri-müəyyən miqdar saylarının və işarə əvəzliliklərinin sonuna -ç a, -ç ə şakilçilərini artırmaqla onlardan qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəldilir; məsələn: *B u n ç a yırka təgi yorıtdım* (KTc 4) «Bu qədər yerə tək qoşun yürütdüm». 2. *Altun, kümüş, isigiti, kutay bunısız a n ç a birür tabğaç bodum sabı süçig, ağısı yumşak ermiş* (KTc 5) «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək, həvəslə o qədər verən Çin xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Uyğur eltəbər y ü z ç ə ərin təzip bardı* (BKş 37) «Uyğur eltbəri yüzə döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Ə l i g ç ə ər tutdumuz* (T 42) «Əllicə döyüşçü tutduq». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yığıp a z ç a bodun təzmis erti* (T 43) «Gələnlər bəylərini, xalqını təşkil edib, bir yerə toplayıb azca xalqla qaçmış idi».

Qeyri-müəyyən miqdar saylarının bu cür ifadə edilməsi üsulu müasir türk dillərində daha da inkişaf etmişdir. Məsələn,

müasir Azərbaycan dilində müəyyən miqdar saylarının sonuna cəm şəkilçisi *-lar, -lər*, ondan sonra isə *-ca, -cə, -la, -lə* şəkilçilərinə artırmaqla da qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəldilir (*onlarca, minlərlə*).

3. Göytürk dilində iki qonşu miqdar sayının yanaşması üsulu ilə qeyri-müəyyən miqdar sayları əmələ gəlir; məsələn: *Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı* (BKŞ 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi». *Bir-iki athğ yablakın üçün, kara bodumun, öltin* (MÇ 17) «Bir-iki adlı (məşhur adam) xain çıxdığı üçün, qara camaatım, öldün». *Bir iki-şasıp kəlti* (MÇ 33) «Bir-iki nəfər şasırb gəldi». *Önrə Kitayda, bəriyə Tabğaçada, kurıya Kurdanta, yıraya Oğuzda iki-üç bin sümüç, kaltəçimiz* (T 14) «Şərqdə Kitaydan, cənubda Çindən, qərbdə Kurdandan, şimalda Oğuzdan iki-üç min qoşunuq, gələsiyik».

4. Göytürk dilində qeyri-müəyyən miqdar saylarının bu üç ifadə üsulundan başqa Kül tigin şəərəlinə qoyulmuş abidədə qeyri-müəyyən miqdar saylarının daha bir qəribə ifadə üsuluna rast gəlirik: *Uluğ İrkin a z k i y a ərin təzip bardı* (KTŞ 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». Eyni sözə Tonyukuk abidəsində də rast gəlirik; məsələn: *A z k i y a türk bodun yoruyur ermış* (T 9-10) «Azacıq türk xalqı yürüyür (dolaşır) imiş».

Buradakı *azkiyə* (*az+kiyə*) sözü Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsindəki *çikkana* sözünü xatırladır (*Bir çikkana duz ver — Bir azacıq duz ver*).

5. Göytürk dilində qeyri-müəyyən say anlayışı miqdar saylarına *artuk* sözünü əlavə etməklə də ifadə edilir. Bu yolla qeyri-müəyyən say anlayışının yaradılması, görünür, qədim türk qəbilələrinin dilində yenidən yaranmış, çünki göytürk yazısı abidlərinin mətnlərində bu üsulla yaradılmış qeyri-müəyyən miqdar sayına ancaq bir təsadüfə rast gəlirik. Bu zaman miqdar sayı adlıq halda, *artuk* sözü isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir; məsələn: *Yarakınta, yalmasınta yüz artuk okun urtı* (KT Ş 33) «Yarağma, plaşma yüzdən artıq ox vurulmuşdur».

Müasir türk dillərində qeyri-müəyyən say anlayışını bu yolla ifadə etmək üçün miqdar sayı çıxışlıq halda işlənir və ona *artıq, çox* sözləri əlavə edilir.

6. Göytürk dilində qeyri-müəyyən miqdar sayı anlayışı yaratmaq üçün *san* «say» və *buñ* «qəm, kədər, sıxıntı» sözlərinə *-siz* şəkilçisi birləşdirilir və beləliklə, qeyri-müəyyən çoxluq, saysız-

hesabsız anlayışı əmələ gəlir; məsələn: *Altun, kümü, isigiti, kutay başsız ança birür tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yumşak ermış* (KTc5) «Qızıl, gümüş, içki, ipəyi hədsiz dərəcədə verən tabğaç xalqının nitqi şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Edgü özlək atın, kara kisin, kök teyinin sansız gəlirip kop kotı* (BKc12) «Yaxşı kəhər atları, qara samurları, göy dələləri saysız gətirib hamısını qoydu». *Ol yerə ben, Bilkə Tonyukuk, tağürtük üçün sarığ altun, örün kümü, kız kuczuz, əgri təbi, ağı bunsız kəlürpti* (T 47-48) «O yerə mən müdrük Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürküclü dəvə, hədiyyə saysız gətirdi». *Ağullun on, yilkim sansız erti* (Süci) «Ağillim on, ilxım syasız idi». *Bakırı bunsız erti kara saçın tağ* (Y 26) «Pulu hədsiz idi qara saçı tək (qədər)».

7. Bu göstərilən üsullardan əlavə, miqdar sayları bəhsində deyildiyi kimi, *bir* miqdar sayı da müəyyən kontekst daxilində qeyri-müəyyən say anlayışı ifadə edir.

Kəsr sayları

Müasir türk dillərində kəsr sayları iki miqdar sayından əmələ gəlir. Saylardan biri surətdə, digəri isə məxrəcdə olur. Surətdəki say həmişə adlıq, məxrəcdəki say isə bəzi türk dillərində yerlik halda, digərlərində isə çıxışlıq halda işlədilir. Məxrəcdə olan sayın yerlik halda işlədilməsinə nəzərdə tutaraq N.K.Dmitriyev yazır: «Son quruluş, ehtimal ki, daha qədimdir, çünki o, türk dilləri tarixinin elə bir dövrünü əks etdirir ki, həmin dövrdə yerlik hal sonralar meydana gəlmiş çıxışlıq halın da funksiyasını yerinə yetirirdi».¹

Göytürk dilində kəsr saylarının bu üsulla əmələ gəlməsinə rast gəlmirik. Yeganə ehtimal edilən kəsr sayı «yarı» mənasını verən *sınar* sözüdür. Bu sözü Azərbaycan dilinə «ikidə bir» kimi də tərcümə etmək olar; məsələn: *Sınar süsi ebig, barkığ yulğalı hardı, sınar süsi sümüşgəli kəlti* (BKş32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı yolmağa (dağıtmağa) getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi». Göytürk dilində *sınar* sözü *-ca* ədatını qəbul edib «ikidə bir (yarı)» mənasını daha da qətiləşdirir; məsələn: *Bizintə eki uçı sı-*

¹ Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, с.93.

narça artuk erti (T 40) «(Onların qoşununun) iki qanadı bizimkindən yarıbayarı artıq idi».

Bölgü sayları

Türkoloji ədəbiyyatda sayın bu kateqoriyası toplu saylar da (собирательные) adlanır. Müasir türk dillərinin bir qisminə sayın bu kateqoriyası mühafizə edilmiş, bir qisminə isə unudulmuşdur. Göytürk dilində bölgü sayları miqdar saylarının sonuna *-ağu*, *-əgü* şəkilçilərini artırmaqla düzəldilir. Hələlik abidələrin dilində bölgü saylarının işlədilməsinə birçə dəfə təsadüf edilmişdir. *Tabğaç, oğuz, kıtaı bu üçəgü kabısır* (T 12) «Çin, oğuz, kıtay — bu üçlük birləşir».

Bundan başqa S.Y.Malov daha *birəgü* — birlikdə, birər və *ikəgü*-ikilikdə, *ikişər* kimi bölgü saylarını qeyd edir.¹ V.M.Nasilov *kamuğ* «hamı» sözünün də bölgü (toplu) say hesab edir.² Lakin bu söz əvəzlik olduğu üçün onu bölgü sayı adlandırmaq düzgün deyildir.

A.N.Kononov yazır ki, *-ağu*, *-əgü* şəkilçisi *-ağun*, *-əgün* şəkilçisinin fonetik baxımdan inkişaf etmiş variantıdır.³ Göytürk dilində *-əgün* şəkilçisi ilə əmələ gələn bölgü bildirən sayların işlənməsinə bir təsadüfdə rast gəlirik: *Üçəgü kabısıp: süləhim, anı yokkısalm, -timis* (T 21) «Üçlükdə birləşib: -qoşun çəkək, onu məhv edək, -demiş».

A.N.Kononovun fikrincə, *-ağun*, *-əgün* şəkilçisinin inkişafı iki istiqamətdə getmişdir: birinci halda sonuncu *-n* səsi düşmüşdür, ikinci halda *-ağu*, *-əgü* düşmüş, təkcə *-n* səsi qalmışdır; *ekin ara* söz birləşməsindəki *ekin* sözü (ikinci sıra sayı mənasını ifadə edən *ekin* sözü ilə qarışdırılmamalı) buna nümunə ola bilər:⁴ *Üzə kök tenri, asra yağız yir kıluntukda, ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT 51) «Üstdə göy tanrı, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.371-379.

² В.М.Насилов. Язык орхон-снисейских памятников. Москва, 1960, с.39.

³ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., 1980, с.114.

⁴ Yene orada.

arasında insan oğlu yaranmış». *Ötükən təgrəsi eli ekin ara olurmış* (MÇ 2) «*Ötükən dövrəsində eli ikisinin arasında oturmuş*». *Ekin ara bəg yağı bolmış* (O 10) «*İkisinin arasında bəg yağı olmuş*».

Numerativ sözlər

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində numerativ sözlərin işlənməsinə də rast gəlirik. Müasir türk dillərində olduğu kimi, abidələrin dilində də numerativ sözlər sayla onun aid olduğu söz (isim, fel) arasında işlənilib müxtəlif qrammatik mənalar yaradır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində numerativ sözlər sayca az olsa da, bu abidələrin qədim türk qəbilələrinin dilini bütövlükdə əhatə etmədiyini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, qədim türk qəbilələrinin dilində numerativ sözlərin tamamilə formalaşmış sistemi mövcud olmuşdur. Qədim türk qəbilə dillərində işlənmiş numerativ sözlərin, güman ki, yalnız bir qismi Orxon-Yenisey abidələrində öz əksini tapmışdır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı numerativ sözlərin işləndiyi müşahidə edilir:

1. *Çub* «hissə, tayfa». *Altı çub soğdak tapa sülədimiz* (KTş 31) «*Altı hissəli (tayfalı) soğdakılara qarşı qoşun çəkdik*». *Səkkiz yegirmi yaşına altı çub soğdak tapa sülədim* (BKş 24-25) «*On səkkiz yaşında altı hissəli soğdalılara qarşı qoşun çəkdim*».

2. *Ülög* «hissə». *Eki ülögi athğ erti, bir ülögi yadağ erti* (T 4) «*İki hissəli atlı (süvari) idi, bir hissəli piyada idi*».

3. *Bağ* «hissə, tayfa». *Altı bağ bodunum küçliğin üçün arkaq elim taşın tiktü* (Y 49) «*Altı hissəli xalqım güclü olduğu üçün qədirbilən elim daşını burada qoydu*». *Altı bağ bodunka bəg ertim* (Y 1) «*Altı hissəli xalqa bəy idim*».

4. *Yoh* «dəfə, yol, kərə». Bu, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində ən çox işlək numerativ sözdür. Əvvəlki numerativ sözlərdən fərqli olaraq *yoh* sözü fərdən əvvəl işlənilir və belə demək mümkünsə, hərəkətin kəmiyyətini «təyin» edir; məsələn: *Bir yılka tört yoh sünüşdim* (BK ş30) «*Bir ildə dörd yol döyüşdüm*». *Bir yılka biş yoh sünüşdimiz* (KTşm 4) «*Bir ildə beş yol döyüşdük*». *Otuz yaşına Beşbalık tapa sülədim, altı yoh sünüşdim* (BKş 28) «*Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim, altı yol döyüşdüm*». *Kırk artuktı yiti yoh süləmis* (Kİş 15) «*Qırx yeddi yol qoşun çəkmiş*».

5. *Kata «dəfə»*. *Elimdə beş kata təgzintim ər ərdənim üçün* (Y53) «Elimdə beş dəfə vuruşdum ər ləyaqətim üçün».

A.N.Kononov *kat* numerativ sözünü *kata* «qatmaq» felindən əmələ gələn feli bağlama hesab edir.¹ Y.Məmmədov isə onun ad mənşəli olduğunu göstərir.²

Göytürk dilinin say sisteminin nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, V-VIII əsrlərdə qədim türk dillərində belə bir mükəmməl sistem olmuşsa, deməli, say kateqoriyası qədim türk dillərində əsrlərlə əvvəl də mövcud olmuşdur, çünki yüz, yaxud iki yüz, hətta min il ərzində belə bir mükəmməl sistem yaratmaq mümkün deyildir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin yaradıldığı vaxtdan indiyədək min üç yüz — min dörd yüz il keçdiyinə baxmayaraq qədim türk dillərinin sayları ilə müasir türk dillərinin sayları arasında, demək olar ki, heç bir əsaslı dəyişiklik olmamışdır. Müasir türk dilləri qədim türk saylarından yalnız *tümən* — on min sayını itirmiş, milyon, milyard və sonrakı sayları qəbul etmişdir. Bu da bir daha sübut edir ki, say kateqoriyası türk dillərində tarixin əlçatmaz dərinliklərində yaranmış, ilk ümumtürk yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində mükəmməl sistem şəklində təsbit edilmişdir.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с.114.

² Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, II, B., 1981, s.136

ƏVƏZLİK

Ümumi məlumat

Göytürk dilində əvəzlik əsas nitq hissələrindən biridir. «Əvəzlik elə bir nitq hissəsidir ki, əşyaya və onun əlamətinə işarə edən, lakin onları adlandırmayn və onların məzmununu təyin etməyən sözlər buraya daxildir». ¹ Əşyaya və onun əlamətinə işarə edən, lakin onları adlandırmayan və onların məzmununu təyin etməyən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında belə hesab edilir ki, əvəzlik bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olan bu və ya digər sözü əvəz edir. Bu nitq hissəsinin adı da onun vəzifəsindən doğmuşdur. Lakin insan nitqində əvəzliyin vəzifəsi təkcə bu və ya digər sözü əvəz etməklə bitmir. Əvəzlilər nitqdə şəxs və əşyaya işarə də edə bilər. Məsələn, *Ol süğ anta yok-kıydımız* (KTŞ 34) «O qoşunu orada məhv etdik» cümləsində *ol* əvəzliyi heç bir sözün yerində işlənməmişdir. Yaxud, *Bu tabğaçda yıraya bağ oğuz ara yeti ərən yağı bormis* (O 5) «Bu Çindən şimalda həy oğuzlar arasında yeddi ən igidi yağı olmuş» cümləsində *bu* əvəzliyi heç bir sözü əvəz etməmişdir. Məhz buna görə də orta məktəb dərslərlərində əvəzliyə verilən belə bir tərif onun tam məzmununu əhatə etmir: «İsim, sifət, say və zərfi əvəz edən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir». ²

Türk dillərində bir nitq hissəsi kimi əvəzlik xüsusi bir yer tutur. Əvəzlik say və fel kimi ən milli nitq hissəsidir. Bu, yeganə nitq hissəsidir ki, alınma sözlər, demək olar ki, oraya daxil olmamışdır. Türk dillərində əvəzlik çox qədim tarixə malik nitq hissəsidir. Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində kifayət qədər inkişaf etmiş əvəzlik sisteminə rast gəlirik. Bir tərəfdən, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində əvəzlik sisteminin bu qədər inkişafı, digər tərəfdən, türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründən indiyədək əvəzlilərin, demək olar ki, dəyişməməsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində əvəzlilər Orxon-Yenisey abidələrinin qoyulduğu V-VI əsrlərədək uzun təşəkkül dövrü keçmiş və bizim eramız V əsri üçün artıq formalaş-

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М. -Л., 1956, сәh.174.

² S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 1970, сәh.79.

mışdır. Buna görə də türk dillərində əvəzliyin yaranması və formalaşmasını Orxon-Yenisey dövründən tarixin dərinliyinə doğru min illərlə aparmaq olar. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə əvəzlilər artıq sabitləşmiş bir nitq hissəsi kimi çıxış edir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilində işlənən əvəzlilərdə bəzən fonetik fərqlərin olması onların hələ təşəkkül dövrü keçirdiyini göstərmir, bəlkə də əksinə, onların müxtəlif qəbilə dillərinə mənsub olduğunu göstərir. Elə indinin özündə də müxtəlif türk dillərində əvəzlilərdə fonetik fərqlər özünü göstərir.

Göytürk dilində əvəzliyin inkişaf prosesi keçirdiyini göstərən əlamətlərdən biri onun hələ xəbərlilik şəkildisindən, daha doğrusu, xəbərlilik şəkildisinin əvəzlikdən ayrılmamasıdır. Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində xəbərlilik şəkildisi hələ bir kateqoriya kimi formalaşmamışdır, onun funksiyasını hələ şəxs əvəzliləri ifadə edir; məsələn: *Kimə elig kazğapurmən?* (KTŞ 9) «Kimə elə qazanıram?» *Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən* (KTc 8) «*Ariq oxsan, achıq, toxlaq bilməzsən*». *Tabğac, Oğuz, Kıtaı̄-bu üçəgü kabısır, kaltaçı biz, öz için, taşın tutmuş tağ biz* (T 12-13) «*Tabğaç, Oğuz, Kıtay — bu üçlük birləşir, qalasıyıq, öz içini, bayırını tutmuş kimişik*». *Türk bodun, həglər, bödkə körigmə həglər, gü yanıltaçı siz* (KTc 11) «*İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta baxan bəylər, axı, yanılısınız*».

Göytürk dilində işlənən əvəzlilərin, bəzi qanuna uyğun fonetik dəyişikliklərlə, demək olar ki, hamısı müasir türk dillərində işlənir; bir müasir türk dilində isləkdən çıxmış əvəzlik digər türk dilində işlənir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən əsas əvəzlilər bunlardır: *mən* (KTŞ 11) // *ben* (T 1) «*mən*», *sən* (T 10) «*sən*», *ol* (T 20) «*o*», *biz* (KTŞ 19) «*biz*», *siz* (Y 10) «*siz*», *kim* (KTŞ 9), «*kim*», *bu* (KÇ 6) «*bu*», *nə* (T 10) «*nə*», *öz* (KTc 9) «*öz*», *kantan* (KTŞ 23) «*har(a)dan*», *kam* (KTŞ 29) «*hamı*», *kamuğ* (KTŞ 12) «*hamı*», *kaç* (T 20) «*neçə*», *kantayın* (T 33) «*necə*», *nən* (T 20) «*nəsə*», *kəntü* (KTŞ 23) «*öz*».

Göytürk dilində əvəzlilər, xüsusən *bu* və *ol* işarə əvəzliləri söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Bu əvəzlilərə yerlik-chıxışlıq hal şəkildisi *-ta* morfemi artırıldıqda yer və zaman zərfləri (göytürk dilində zərfin bu formasının mənası hələ diferensiallaşmamışdır), həmin əvəzlilərə *-ça* ədatı artırıldıqda qeyri-müəyyən say anlayışı ifadə edən söz yaranır (bu haqda irəlidə bəhs ediləcəkdir). *Ol* işarə əvəzliyi *tağ* qoşmasının (qalın və incə saitlə)

şəkilçiləşmiş variantını qəbul etdikdə yeni anlayış yaradıb təyinlik məfhumu ifadə edir.

Türk dillərinin inkişafının Orxon-Yenisey abidələri dövründə onlarda əvəzlilərin bir nitq hissəsi kateqoriyası kimi artıq təşəkkül tapdığını sübut edən dəlillərdən biri də budur ki, müasir türk dillərində əvəzliyin mövcud olan məna növlərinin hamısı (düzdür, müxtəlif tədqiqatçılar əvəzliyi məna növlərinə görə müxtəlif cür qruplaşdırırlar) qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində öz əksini tapmışdır.

Göytürk dilində işlənmiş əvəzliləri mənalara görə aşağıdakı növlərdə qruplaşdırmaq olar: 1) şəxs əvəzliləri; 2) təyin əvəzliləri; 3) qayıdış əvəzliyi; 4) işarə əvəzliləri; 5) sual əvəzliləri; 6) ümumləşdirici əvəzlilər və 7) qeyri-müəyyən əvəzlik.

Şəxs əvəzliləri

Göytürk dilində işlənmiş şəxs əvəzliləri müasir türk dillərində işlənən şəxs əvəzliləri ilə uyğun gəlir. Göytürk dilində şəxs əvəzlilərinin, III şəxsin cəmindən başqa, bütün şəxslərdə işləndiyini müşahidə edirik:

I şəxs tək: *mənlimen, ben, min*

II şəxs tək: *sənlisen, sin*

III şəxs tək: *ol*

I şəxs cəm: *biz*

II şəxs cəm: *siz*

Göründüyü kimi, I və II şəxslərin təkində işlənən əvəzlilər həm açıq, həm yarımaçıq, həm də qapalı saitlərlə işlənir. Həmin əvəzlilərin müasir türk dillərində də (əlbəttə, ayrı-ayrı dillərdə) belə işləndiyinə rast gəlmək olar.

Türkoloji ədəbiyyatda *biz* və *siz* əvəzlilərindəki *z* ünsürü haqqında vahid rəy vardır: bütün türkoloqlar *z* ünsürünü qədim cüt və ya cəm kateqoriyası şəkilçisi hesab edirlər. *Mən* və *sən* əvəzlilərindəki *n* ünsürü haqqında isə türkoloqlar arasında yekdil rəy yoxdur, lakin A.N.Kononovun verdiyi məlumatlara görə, «bu məsələ ilə məşğul olanların əksəriyyəti bu fikrə meyl edir ki, -

n mənsubiyyət göstəricisidir». ¹ A.N.Baskakov *-n* ünsürünü *ne-ne* -- əşya sözü ilə bağlayır. ² S.Ə.Cəfərova görə isə *-n* ünsürü *yan* sözündən törəmişdir. ³ *Mən* və *sən* əvəzliliklərindəki *-n* ünsürünün mənşəyi mübahisəli məsələ olduğu üçün müzakirə açmaq fikrində deyilik, lakin təkcə onu qeyd etmək istərdik ki, bu ünsür nə mənsubiyyət bildirir, nə də əşya bildiren *nene* və istiqamət bildiren *yan* sözündən törəmişdir. Çox güman ki, bu ünsür təklilik bildirir. I və II şəxs əvəzliliklərinin təkinin mənşəyi haqqında N.K.Dmitriyev və A.N.Baskovun maraqlı fikirləri vardır. N.K.Dmitriyev yazır: «Güman etməyə əsas vardır ki, I və II şəxslərin təki tarixən *men=me+n<mi+n<bi+n*, *sen=se+n<si+n* şəklindən törəmişdir. Başqa sözlə desək, «*mən*» və «*sən*» ilkin anlayışı *bi* və *si* şəklində ifadə edilmişdir. Buradan da *biz* və *siz* *bi+z* və *si+z* şəklində parçalanır və arxaik *-z* göstəricisi isə xüsusi cəm şəklini göstərir». ⁴

N.A.Baskakov *men* və *sen* şəxs əvəzliliklərinin mənşəyini (*be<bi* və *se<si* şəklində) *bu* və *şu* işarə əvəzlilikləri ilə bağlayır. Şəxs əvəzliliklərinin işarə əvəzlilikləri ilə oxşarlığı imkan verir «güman edək ki, şəxs əvəzlilikləri mənşəcə işarə və substantiv əvəzliliklərinin bilavasitə derivatları olmasa da, hər halda işarə (təyini), yiyəlik və substantiv-şəxs, habelə şəxs-yiyəlik əvəzliliklərinin ümumi inkişaf prosesi ilə bilavasitə bağlıdır». ⁵ Bəlkə də vaxtilə türk dillərində şəxs və işarə əvəzlilikləri eyni mənşədən törəmişdir, lakin artıq şəxs bildirdikdən sonra *mən* və *sən* əvəzlilikləri hələ tam təşəkkül tapmamış öz mənşələrindən uzaqlaşmışdır. Güman etmək olar ki, I və II şəxsin təkindəki *-n* ünsürü təklilik, cəmindəki *-z* ünsürü isə cəmlilik yaratmağa xidmət edir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkcə açıq saitlə deyil, onunla yanaşı qapalı saitlə də işlənməsi* fərziyyəimizi əsaslandırmağa kömək edir: *bin* (T 10), *sin* (T 10).

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, s.174.

² Н.А.Баскаков. Соотношение значений местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения И Яз. АН СССР. М., 1952, I, s.136.

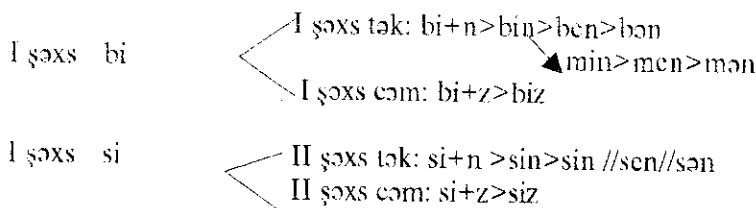
³ S.Cəfərov. Türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin törəmə və yaranmasına dair. ADU-nun Elmi əsərləri. B., 1965, III, s.24.

⁴ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, s.77.

⁵ Н.А.Баскаков. Соотношение значений местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения И Яз. АН. СССР. М., 1952, I, s.136.

*Bəzi türk dillərində (tatar, başqırd, yakut və s. dillər) şəxs əvəzliyi I və II şəxsin təkində indi də qapalı *i* saiti ilə işlənir (*mîn*, *sin*).

Güman etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilində Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox-çox əvvəl ümumiyyətlə birinci şəxsi göstərmək üçün *bi*, ümumiyyətlə ikinci şəxsi göstərmək üçün *si* ünsürü işlədilmişdir. Dil inkişaf etdikcə təki cəmdən ayırmaq zərurəti meydana gəlir. O zaman cəmlik anlayışını yaratmaq üçün *-lar*, *-lər* şəkilçisi yaranmamışdı, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən cəmlik bildirən bu şəkilçi türk dilləri tarixinin nisbətən yaxın dövründə, güman ki, ilkin hun dövründə yaranmışdır. Bundan başqa, *z* ünsürü əvvəllər hər cür cəmliyi deyil, təkcə cüt kəmiyyəti göstərmişdir. Beləliklə, şəxslərin təkini cəmdən yarmaq üçün qədim türklər şəxs bildirən işarələrin sonuna təkdə *n*, cəmdə isə *z* ünsürü əlavə etmişlər. I və II şəxs əvəzliliklərinin inkişafını belə təsəvvür etmək olar:

Türk dillərində *b>m* fonetik hadisəsi qanunauyğun sayılır. Hələ göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzliliklərində *b* və *m* samitlərinin paralel işləndiyini müşahidə edirik: *benllbən* (T 21) və *menllmən* (KTş 27), *biz* (KTş 20) və *miz* (XT 1).

Göytürk dilində III şəxsin təki üçün işlədilən *ol* əvəzliyi müasir türk dillərində bir neçə cür işlənir. Türk dillərindən bir qisminə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində bu əvəzlik son samitini itirərək, *o* şəklinə düşmüşdür. Türk dillərində sonuncu qapalı hecanın samitini itirərək açıqlaşması qanunauyğun fonetik hadisəsidir. Müqayisə edək:

Göytürk dili

katıġ

ölüg

sarıġ

turuġ

kapıġ

tiriġ

Azərbaycan dili

qatı

ölü

sarı

duru

qapı

diri və s.

Müasir türk dillərində III şəxsin cəmini ifadə etmək üçün işlədilən *onlar* əvəzliyi, görünür, milli türk dillərinin yarandığı dövrdə yaranmışdır, çünki abidələrdə bu əvəzliyin işlənməsinə təsadüf edilmir.

Göytürk dilində şəxs əvəzliliklərinin işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Birinci şəxsin təkli. Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində birinci şəxs təklin əvəzliyi dörd cür yazılır və onu altı cür tələffüz etmək olar: *mən /men, bən/ ben* (bu iki cür yazılışda saiti göstərən işarə yazılmadığı üçün *ə* kimi də, *e* kimi də tələffüz etmək olar), *bin* və *min* (i səsini bildirən işarə yazılır). Birinci şəxsin təkində *b* variantının işlənməsi üstünlük təşkil edir. Birinci şəxsin təkli şəxs əvəzliyi mövqeyində 48 dəfə *bən/ben*, 28 dəfə *mən/men* fonetik tərkibində işlənir. Böyük Orxon abidələrindən Kül tigin (8 dəfə) və Bilgə xaqan (12 dəfə) abidələrində (bu abidələr dil xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən daha çox Azərbaycan dilinə yaxındır) yalnız *mən/men* variantı işlənir. Tədqiqatçıların uyğurlara aid etdikləri Moyun çor abidəsində həm *mən/men* (3 dəfə), həm də *bən/ben* (7 dəfə) variantına rast gəlirik. Qərribə burasıdır ki, Kül tigin və Bilgə xaqan şərafinə qoyulmuş abidələrlə təxminən eyni vaxtda qoyulduğu güman edilən Tonyukuk abidəsində təkcə *bən/ben* (20 dəfə) variantı işlədilir. Tonyukuk abidəsində hətta bir təsadüfdə (T 10) *bin* (i qrafik şəkildə öz əksini tapmışdır) variantına da rast gəlirik. Ongin və Küli çor abidələrində birinci şəxsin təkli müstəqil şəxs əvəzliyi kimi işlənmir. Daha qədim dövrə aid edilən Yenisey abidələrində *bən/ben* variantının işlənməsi (21 dəfə) *mən/men* variantına (7 dəfə) nisbəti üstünlük təşkil edir.

İsim bəhsində göstəriləyi kimi, göytürk dilində şəxs və xəbərlik şəkilçiləri hələ formalaşmamışdır, şəxs əvəzlilikləri eyni zamanda şəxs və xəbərlik şəkilçilərinin funksiyasını da yerinə yetirir, başqa sözlə desək, şəxs və xəbərlik şəkilçiləri fonetik tərkibcə şəxs əvəzlilikləri ilə eyniyyət təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, birinci şəxs təkimin şəxs və xəbər şəkilçisi funksiyasında işlənməsində *ben* variantı *men* variantından üstündür. Orxon abidələrinin dilində şəxs və xəbərlik şəkilçisi mövqeyində *ben* variantının işlədilməsinə təsadüf edilmir. Hətta şəxs əvəzliyi kimi *bən/ben* variantının işlədiyi abidələrdə (məsələn, Tonyukuk, Moyun çor abidələrində) şəxs və xəbərlik şəkilçisi kimi *mən/men* variantında öz əksini tapır: *Ben ança tirmən* (T 37) «Mən elə deyirəm».

Bu məsələdə də Yenisey abidələri Orxon abidələrindən kəskin surətdə fərqlənir. Yenisey abidələrində şəxs və xəbərlik şəkilçisi mövqeyində *mən/men* variantına nisbətən *bən/ben* variantının işlənməsi üstünlük təşkil edir: Yenisey abidələrində *ben* bir dəfə (Y 48) şəxs şəkilçisi mövqeyində, 18 dəfə xəbərlik şəkilçisi mövqeyində işlənir; *mən/men* variantının şəxs şəkilçisi mövqeyində işlənməsinə isə cəmi bir abidədə (Y 47) 3 dəfə rast gəlirik.

Göytürk dilində rast gəldiyimiz şəxs əvəzliyi birinci şəxsin təkinin variantından, türk dillərinin tarixi inkişafı baxımından yanaşsaq, ən qədim *bin* formasıdır. Bu əvəzliyin digər variantları türk dillərinə xas olan qapalı saitlərin açıqlaşmağa doğru inkişafı və *b* səsinin *m* səsinə keçməsi qanunauyğunluğun nəticəsidir.

İkinci şəxsin təki. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində ikinci şəxsi təkinin şəxs əvəzliyi qrafik cəhətdən iki cür yazılır və üç cür tələffüz edilir: *sən/sen* (sait səsi gösətərən işarə yazılmır) və *sin* (*i* saiti qrafik şəkildə yazılır). Göytürk dilində ikinci şəxsin təki *sən* əvəzliyinin adlıq halda əvəzlik funksiyasında işlənməsinə təsadüf etmirik; *sən* əvəzliyinin öz funksiyasında işlənməsinə abidələrin mətnlərində iki dəfə- bir dəfə təsirlik halda (*sini*), bir dəfə yönlük halda (*sana*) rast gəlirik: *Ol eki kisi bar ersər, sini, Tabğaçıǵ ölürtäçi. -tirmän* (T 10) «O iki adam sağ olduqca səni, Tabğaçı öldürəcək, — deyirəm». *Kıyıñ köñ-lünçä ay, ben sana nə ayayım, — tidi* (T 32) «Cəzanı könlüncə ver, mən sənə nə deyim, — dedim». İkinci şəxsin təkinə digər hallarda rast gəlmirik.

S.Y.Malov,¹ T.Tekin,² Ə.C.Şükürov³ *sən* əvəzliyinə adlıq halda Orxon-Yenisey abidələrinin dilində əvəzlik mövqeyində təsadüf edildiyini göstərirlər. T.Tekin və Ə.C.Şükürov *sən* əvəzliyini adlıq halda işlənməsinə nümunə göstərmirlər, S.Y.Malovun göstərdiyi misallar isə ya şəxs, ya da xəbərlik şəkilçiləridir: *Ol yirgärü barsar, türk bodun, öltäçisän. Ötükän bir olurıp, arkiş-tirkiş isar, nən bunıǵ yox. Ötükän yış olursar bängü il tuta olurtaçisän, türk bodun, tok. Arık oksän, açsık, tosık ölmäzsän, bir todsar, açsık*

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюрской письменности. М.-Л., 1951, s.421.

² Tekin T. Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington. 1966. s.138.

³ Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976, s.137.

öməzsən (K1c 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötügən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərindən yox. Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasısan, türk xalqı, tox. Arıq oxsan, aclıq, toxluq, bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən». *Tay Bilgə tutuk yablakın üçün, bir-iki atlıq yablakın üçün, kara bodunum, öltin, yetdin, yana içik, ölçməçi, yetməçisən, tıdım* (MÇ 17) «Tay Bilgə Tutuk xəyanət etdiyi üçün, bir-iki adlı xəyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün, yetdin, yenə tabe ol, (yoxsa) ölməli, yetməlisən, — dedim».

Üçüncü şəxsin təki. Göytürk dilində şəxs əvəzlilikləri üçüncü şəxs təkdə bir qrafik şəkildə yazılır və bir fonetik tərkibdə də tələffüz edilir: *ol*. Göytürk dilində, müasir türk dillərində olduğu kimi, şəxs əvəzlilikləri üçüncü şəxsin təki fonetik tərkibdə işarə əvəzliyi (*ol*) ilə eynidir. Bu iki əvəzliyin oxşarlığından çıxış edərək bəzi tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində üçüncü şəxsin təkində şəxs əvəzliyi işlənməmiş, onun funksiyasını *ol* işarə əvəzliyi ifadə etmişdir.¹ Şəkil oxşarlığına baxmayaraq, abidələrin dilində üçüncü şəxs təkinin əvəzliyi *ol* işarə əvəzliyindən fərqlənir, öz müstəqil funksiyasında işlənir: *Önrə türk kağanı sülədim, -timis, anaru süləməsər, kaç nən ersər, ol bizni...öldürətçi kük* (T 20-21) «Şərqi türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, -demiş, ona qarşı qoşun çəkməsək, nə cür olursa-olsun, o bizi...öldürəsidir». Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilində üçüncü şəxsin təkində müstəqil şəxs əvəzliyinin olmasını indiyədək türkoqların diqqətini cəlb etməyən daha bir fakt təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, müasir türk dillərində *bol*, Azərbaycan dilində *ol* fonetik şəkildə işlənən köməkçi fel göytürk dilində *bol* şəkildə işlənir. Tonyukuk abidəsində bir sıra hallarda cümlə *ol* morfemi ilə bitir, bu morfəmdən əvvəl ya isim, ya da sifət işlənir və iki söz birlikdə cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir. Tədqiqatçılar həmin *ol* morfemini köməkçi fel kimi (*olmaq* anlayışında) qəbul edirlər. Halbuki həmin morfem xəbərlik şəkli kimi işlənən üçüncü şəxs təkin əvəzliyindən başqa bir şey deyildir. Bunu gətirdiyimiz nümunələr də sübut edir: *Türk bodun yəmə bulğanç (ol, -timis), oğuzı yəmə tarğanç ol, -timis* (T 22) «Türk xalqı da qiyamçıdır, -demiş, oğuz da

¹ Tekin T. Grammar of Orkhon. s.136; М.Исламов. Древние формы личных местоимений. Журн. «Советская тюркология», 1972, №3, s.18.

igtişaşçıdır, -demiş». *Bilgə Tonyukuk ayiğ ol, öz ol, -anlar* (T 34) «Müdrük Tonyukuk hiyləgərdir, başa düşəndir-anlayar». Göründüyü kimi, hər iki nümunədə *ol* morfemi *-dır* ...şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir. Bu, birinci və ikinci şəxsin təkində əvəzliyü xəbərlik və şəxs şəkilçisi kimi işlənməsi ilə tam eyniyyət təşkil edir.

Başqa şəxs əvəzlilərinə nisbətən üçüncü şəxsin tək daha dolğun halları: Göytürk dilində onun adlıq haldan başqa istiqamət, təsirlik, yerlik və alət-birgəlik hallarında da işləndiyi müşahidə edilir; bu əvəzliyə yiyəlik, yönlük, habelə çıxışlıq hallarında təsadüf edilmir (çıkışlıq hal ümumiyyətlə göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin dilində az işlənən, görünür, yeni yaranmaqda olan haldır). *Ol* əvəzliyi hallanarkən o səsi a səsinə, l samiti isə n samitinə keçir.

Göytürk dilində üçüncü şəxs əvəzliyinin istiqamət halında iki variantına rast gəlirik -- *anaru* və *anar*: *Önrə türk kağanğaru süləlim, -timis, anaru süləməsər, kaç nən ersər, ol bizni... öhürtəçi kük* (T 20-21) «Şərqə türk xalqına qarşı qoşun çəkək, -demiş, ona qarşı qoşun çəkməsək, nə cür olur-olsun o bizi öldürməsidir». *Anar adınçığ bark yaraturtum, için, taşın adınçığ bədz ururtum, taş tokıtdım* (KTc 12) «Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdurdum, daş hördürdüm». İkinci nümunədə aydın görünür ki, üçüncü şəxsin *anar* forması istiqamət halı məzmunundan daha çox, yönlük halı məzmunu ifadə edir. Bu fikri aşağıdakı nümunə bir daha təsdiq edir; *Anar körü bilin, türk amı hodun, bəglər* (KTc 11) «Ona baxaraq, bilin, indiki türk xalqı, bəyləri».

Göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin dilində *ol* şəxsi əvəzliyi təsirlik halda yiyəlik halın funksiyasında da işlənir: *Anı üçün ilig ança tutmis erinç, ilig tutıp törüg itmis* (KTş 12) «Onun üçün eli elə yaratmış, el yaradıb qanun qoymuş». *Besbalık anı üçün ozdı* (BKş 28) «Beşbalık onun üçün xilas oldu».

Abidələrin dilində *ol* şəxsi əvəzliyi təsirlik hal formasında öz funksiyasında da işlənir: *Katun yok bolmus erti, am yoğlatayın, -tidi* (T 31) «Xatun yox olmuş idi (vəfat etmişdi), onu dəfn edək, -dedi».

Göytürk dilində *ol* şəxsi əvəzliyi yerlik halda bir sıra funksiyalar ifadə edir:

1) Əvəzlik *ötrü* və *kisrə* qoşmalarından əvvəl işlənir, çıxışlıq halın funksiyasını yerinə yetirir: *Anta ötrü kağanıma ötüntim, ança ötüntim* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, elə müraciət etdim». *Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinç, oğlu ta kağan bolmuş erinç* (KTŞ 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *Anta kisrə inisi eçisin təg kılmaduk erinç, oğlu kanın təg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç* (KTŞ 5) «Ondan sonra kiçik qardaş böyük qardaşı tək olmadığı, oğlu atası tək olmadığı üçün biliksiz xaqan (taxta) oturmuş».

2) Üçüncü şəxs təkin əvəzliyi yerlik halda (*anta*) vaxt anlayışı ifadə edən (o vaxt, o zaman) *onda* mənasında zaman, yer anlayışı ifadə edən *orda/orada* mənasında yer zərfi funksiyasını yerinə yetirir: *Yabğuğ, şadığ anta birmiş* (KTŞ 14) «Yabğunu, şadığ onda vermiş». *Anta içrəki bodun kop mana görür* (KTc 2) «Oradakı (onun içindəki) xalq hamılıqla mənə tabedir». *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayı bardığ, kop anta alkıntığ, arılığ* (KTc 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanının özünə baxmadan yer boyu səpələndin, orada tamamilə zəiflədin, azaldın».

Çox vaxt *anta* əvəzliyinin *onda* yaxud *orada* (*orda*) mənası ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək olmur: *Ekinti İşbara Yamtar boz atığ binip təgdi, ol at anta ölti. Üçünc Yəgin Silig bəgin kedimlik torığ at binip təgdi, ol at anta ölti* (KTŞ33) «İkinci (dəfə) İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada/onda öldü. Üçüncü (dəfə) Yəgin Silik bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada/onda öldü».

Göytürk dilində *ol* əvəzliyi *-ça* ədatı və *təg/tağ* qoşması qəbul edib, söz yaradıcılığında da iştirak edir, lakin bu zaman *ol* şəxs əvəzliyi kimi deyil, işarə əvəzliyi kimi çıxış edir. *Ol* əvəzliyinin işarə əvəzliyi kimi söz yaradıcılığında iştirakı haqqında sonra bəhs ediləcəkdir.

Birinci şəxsin cəmi. Göytürk dilində şəxs əvəzliliklərinin birinci şəxsinin cəmi iki qrafik şəkildə yazılır və iki cür də tələffüz edilir: hər yerdə *-biz*, təkcə bir təsadüfə *-miz* (Hoyto Təmir, 1-ci abidə). Həm qrafikasına, həm də işlənmə yerinə görə sonuncu (*miz*) yazılışı şübhəlidir: sətirin başında gəlsə də mətnə görə əvvəlki sətirin son sözüne (*barur*) aid edilə bilər, lakin göytürk qrammatik quruluşuna görə indiki zamanda işlənən feldən sonra şəxs şə-

kilçisi *-miz* fonetik tərkibində deyil, *-biz* fonetik tərkibində olmalıdır (*barırmiz* yox, *barırbiz*).

Göytürk dilində şəxs əvəzliləri birinci şəxs cəminin bir neçə halda işlənməsinə rast gəlirik. Lakin burada birinci şəxsin təkinin hallanmasına nisbətən bəzi fərqli xüsusiyyətlər təzahür edir.

Yiyəlik halda *bir* əvəzliyi, birinci şəxsin təkində olduğu kimi, *-in* şəkilçisi qəbul edir; bu, isimlərin hallanmasında olduğu kimidir; məsələn: *Bizin sü atı turuk, azukı yok erti* (KTŞ 39) «Bizim qoşunun itı arıq, ərzağı yox idi». *Biz* əvəzliyi yönlük və yerlik halda mövcud model (göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində isimlər və habelə müasir türk dillərində bütün hallanmalar nəzərdə tutulur) üzrə hallanır: gözləndiyi kimi bu əvəzlik yönlük halda ya *bizə*, ya da *bizkə*, yerlik halda isə *biztə* olmalı idi. Lakin abidələrin mətnlərində bu formalara rast gəlmirik. Göytürk dilində *biz* əvəzliyi yönlük halda *bizinə*, yerlik halda *bizintə* şəklində təzahür edir. ...*bizinə yanlıkun üçün kağanı ölti* (KTŞ 19) «...bizə xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü». ...*alp ər bizinə təgmiş erti* (KTŞ 40) «...igid döyüşçülər bizə hücum etmişdi». *Sünüsdimiz, bizintə eki uçı sınarça artuk erti* (T 40) «Döyüsdük, bizdən iki qanadı yarıbayarı artıq idi». Tədqiqatçıların hamısı bu fikirdədir ki, əvəzliklə hal şəkilçisi arasındakı morfem mənsubiyyət şəkilçisidir.¹ Bir sıra səbəblərə görə bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Əvvəlcə, bu morfem mənsubiyyət şəkilçisi olsa idi, hər iki halda *-in* şəklində, yəni burunda tələffüz edilən *n* samiti ilə işlənməli idi, halbuki göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri Orxon-Yenisey mətnlərində əvəzliklə hal şəkilçisi arasında işlənən morfem yönlük halda, *-in* (yəni burunda tələffüz edilən *n* samiti ilə), yerlik halda *-in* (yəni adi *n* samiti ilə) şəklindədir. İkincisi, məlum olduğu kimi, göytürk dilində *-in* morfemi ikinci şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçisidir.

İkinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisinin birinci şəxs cəmində şəxs əvəzliyinə yönlük və yerlik hal şəkilçisindən əvvəl artırılması, ən azı, məntiqsizlikdir. Üçüncüsü, məlum olduğu kimi, türk dillərində əvəzlik mənsubiyyət kateqoriyasını təşkil edən söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi (sahib şəxs kimi) çıxış edir, mənsubiyyət şəkilçisi isə söz birləşməsinin ikinci tərəfini ifadə edən sözə (mənsub əşyanı bildirən sözə) artırılır. İstər qədim, istərsə müasir türk dillərində şəxs əvəzlilərinin mənsubiyyət şəkilçisi

¹ Bax: Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri dilində adlar, II, s.86.

qəbul edib mənsub əşya bildirən tərəf kimi işlənməsi dilin məntiqinə sığmır. Nəhayət, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərindən gətirdiyimiz nümunələr də göstərir ki, bu vəziyyətdə mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisinin artırılmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Bu hadisədə mənsubiyyət şəkilçisini yox, nə isə başqa fenomen axtarmaq lazımdır.

Göytürk dilində *biz* əvəzliyi təsirlik halda *i* şəkilçisi əvəzinə *-ni* şəkilçisi qəbul edir: *...kaç nəñ ersər, bizni öhürtəçi kük, -timis* (T 29-30) «...nə olursa-olsun, yaqın bizi öldürəsidir, -demiş». *Bizni arklig adırtı, yıta* (Y 28) «Bizi güclü (adam) ayırdı, əfsus».

Biz əvəzliyinin təsirlik halda *-ni* şəkilçisi qəbul etməsini göytürk dilində isimlərin hallanması ilə izah etmək olmasa da, müasir türk dillərində hallanma xüsusiyyətləri ilə izah etmək olar: müasir türk dillərindən bəzilərinə təsirlik halda *-ni, -ni* işlənir.

Göytürk dilində *biz* şəxs əvəzliyi xəbərlik və şəxs şəkilçisi kimi də işlənir. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində birinci şəxs cəm əvəzliyi xəbərlik şəkilçisi mövqeyində istisnasız olaraq *biz* şəklində təzahür edir: *Biz az biz tiyin korkmış* (O 7) «Biz azıq deyə qorxmuş». *Bu, atımız — Umay bəg biz* (Y 28) «Bu, adımız - biz Umay bəyik». Şəxs əvəzliyi *biz* şəklində indiki zaman, qeyri-qəti gələcək zaman və lazım şəklində şəxs şəkilçisi funksiyasında çıxış edir: *Besbalıka barır biz* (HT 1) «Beşbalıka gedirik». *Nəkə təzərbiz üküş tiyin, nəkə korkurbiz az tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçarıq çoxdur deyə, niyə qorxruq azıq deyə». *Tabğaç, Oğuz, Kitay — bu üçəgü kabısar, kaltaçı biz öz için tasın tutmuş təg biz* (T 12-13) «Tabğaç, Oğuz, Kitay — bu üçlük birləşsə, qalasıyıq biz, öz içini bayırını tutmuş kimi».

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda şəxs şəkilçiləri işlənmir, ancaq nəqli keçmiş zamanda işlənməmiş feldən sonra köməkçi söz işlənsə, onda köməkçi sözdən sonra *biz* əvəzliyi şəxs şəkilçisi kimi işlənir (yuxarıdakı nümunədə: *tutmuş təg biz*). Şühudi keçmiş zamanda və lazım şəklində abidələrin dilində, adətən, *miz* variantı işlənir: *İki-üç bin sümüz, kaltaçımız* (T 14) «İki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Bolçuka tan üntürü təgdimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə hücum etdik». *Altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız* (KTş 31) «Altı tayfah Soğdaka qarşı qoşun çəkdik, məğlub etdik».

İkinci şəxsin cəmi. Göytürk dilində ikinci şəxs cəminin əvəzliyi bir şəkildə yazılır (hər üç səsi göstərən işarələr qrafikcə yazılır) və bir cür tələffüz edilir: *siz*. Bu əvəzliyin işlənməsi abidə

dələrdə adlıq, yiyəlik, yönlük və yerlik hallarda təsadüf edilir. *Siz* əvəzliyi adlıq halda, əsasən, Yenisey abidələrində işlənir, böyük Orxon abidələrindən isə onun adlıq halda işlənməsinə təkcə Moyun çor abidəsində təsadüf edilir: *Siz taşıkın, çikiğ taşığırın, -timis* (MÇ 22) «Siz sərhədi aşın, çikləri sərhədi aşmağa çağırın, - demiş». *Siz elimə, kumuyuma, oğlanıma, bodumuma, sizimə altmış yaşında adırılıtm* (Y 1) «Sizdən elimdən, xanımından, oğlanından, xalqımdan, sizdən altmış yaşında ayrıldım». *Bardınız siz* (İA 1) «Siz getdiniz».

Siz əvəzliyi yiyəlik halda *-in* şəkilçisi qəbul edir və funksiyasına görə müasir türk dillərindən fərqlənir: *Sizin ar at Uri* (Y 26) «Sizin igid adınız Urudur». Göytürk abidələrinin mətnlərində bu əvəzliyin yönlük və yerlik hallarda işlənməsinə gəlincə, demək lazımdır ki, *siz* əvəzliyi bu hallarda *sizə* və *sizdə* şəklində özünü göstərir, lakin göytürk dilində qrammatik-məkani hallar mənaca diferensiallaşmadığı və bir-birinin yerində işləyə bildiyi üçün formasından asılı olmayaraq bu iki əvəzlik (*sizə* və *sizdə*) yönlük, yerlik və çıxışlıq halların funksiyasını yerinə yetirir: *Kuyda kunçuyum, sizdə, oğım, yuta, sizimə, yuta, hökmədim, adırılıtm* (Y 3) «Sarayda xanımından, sizdən, oğlum, əfsus, doymadım, ayrıldım». *Ər atım Üzüt Uğdı, oğlanım, siza, eçim adırılıtmuz* (Y 42) «İgid adım Üzüt Uğdı, oğlanım, sizdən, böyük qardaşımdan ayrıldıq».

Şəxs əvəzliyi ikinci şəxsin cəmində Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində xəbərlilik və şəxs şəkilçisi kimi tez-tez işlənir. *Atınız Uri bəg siz* (Y 26) «Adınız --- siz Uru bəysiniz». *Türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər gü yanıltaçı siz* (KTC 11) «Türklərin indiki xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılısınız».

Yenisey kitabələrində ikinci şəxs cəmdə şəxs əvəzliyinin xüsusi *sizim* şəkli vardır. Tədqiqatçılar bunu mənsubiyyət şəkilçili forma hesab edirlər. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Birinci şəxsin cəmindən danışarkən bunun səbəbi izah edilmişdir.

Sizim forması təkcə Yenisey kitabələrində işlənən xüsusi müraciət formasıdır və *-im* morfemi burada mənsubiyyət şəkilçisi yox, nə isə başqa morfemdir: *Kuyda kunçuyuma, sizim, oğlumka hökmədim* (Y 14) «Sarayda xanımından, sizim, oğlumdan doyma-

dım». *Sizimə*¹, öz kümüş bodunum, yıtı adırılıtm (Y 44) «Sizimə, öz gümüş xalqım, əfsus, ayrıldım». *Küç Kül tutuk, sizimə adırılıtm* (Y 25) «Güc Kül tutuk, sizimə, ayrıldım». *Sizimə* şəkli Yenisey kitabələrində çox məhsuldar işlənir, hətta ona kiçik bir abidə bir neçə dəfə rast gəlirik; məsələn: 10-cu Yenisey abidəsində 5 dəfə, 11-ci Yenisey abidəsində 3 dəfə və s.

Göytürk dilində şəxs əvəzliliklərinin necə işləndiyini müxtəlif kitabələrdən gətirilən aşağıdakı nümunələrdən görmək olar:

Mən iniliği hunça başlayu kazğanmasar, türk bodin öltəçi erti, yok boltaçı erti (KTş 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Anta ayğuçısı yəmə ben ök ertim* (T 49-50) «Onda məsləhətçisi yənə də mən idim». *Mənin sabımın sımadı* (KTc 11) «Mənim sözümü sındırmadı». *Kop ma-na körti* (KTş 30) «Tamamilə mənə tabe oldu». *Bizin sü atı tutuk, azuku yok erti* (KTş 39) «Bizim qoşunun atı arıq, ərzağı yox idi». *Anı yayıp Türgi Yarğun költə buzdımız* (KTş 34) «Onu yayıb Türgi Yarğun gölünün yanında dağıtdıq». *Bənin bodunum anta erür, timis* (T 21) «Mənim xalqım ordadır, dediş». *Kaç nən ersər, ol bizni...ölürtəçi kük* (T 20) «Hər necə olsa, o bizi öldürəsidir». *Bilgə Tonyukuk, -baña aydı,-bu süg elt,-tidi* (T 31-32) «Müdrük Tonyukuk, -mənə-dedi, bu qoşunu apar,-dedi». *Bilgə Tonyukuk ayığ ol, öz ol — anlar* (T34) «Müdrük Tonyukuk-o, hiyləgərdir, o özü anlar». *Kağan banaru ança aydıms* (T34) «Xaqan mənə belə demiş». *Ol eki kisi bar ersər, sini Tabğaçığ ölürtəçi, tirmən, önrə Kitayığ ölürtəçi tirmən, bini Oğuzığ ölürtəçi ök, tirmən* (T10-11) «Nə qədər ki, o iki adam var, səni --- Tabğaçı öldürəsidir, deyirəm, şərqdə Kitayı öldürəsidir, deyirəm, məni-Oğuzu da öldürəsidir, deyirəm». *Biz az ertimiz* (BKş 32) «Biz az idik». *Anı ayıtayın, tip sülədim* (BKş 41) «Onu cəzalandırdım, deyib qoşun yürütdüm». *Bardınız siz* (İA 1) «Siz getdiniz». *Kuyda kuncuyum, sizdə, oğlim, yıtı, sizimə, yıtı, bökmədim, adırılıtm* (Y 3) «Sarayda arvadımdan, sizdən oğlum, əfsus, sizdən, əfsus doymadım, ayrıldım» və s.

Şəxs əvəzliliklərinin cümlədə işlənmə şəkillərindən aydın görünür ki, hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində şəxs əvəzliyi isim kimi hallanmışdır. Düzdür, abidələrin dilində

¹ *Sizimə* Azərbaycan dilində *sizdən, sizlərdən* şəklinə uyğun gəlir, lakin mən formanı tercümə etmədən saxlayıram.

şəkkiz haldən şəxs əvəzlilərinin yalnız altısında (çıxışlıq və alət-birgəlik halından başqa) işləndiyinə təsadüf edilir. Lakin ismin hallanmışına əsasən qalan iki halda da şəxs əvəzliyinin necə dəyişdiyini bərpa etmək olar. Göytürk dilində şəxs əvəzliləri aşağıdakı kimi hallanmışdır:

Tək

Adlıq	<i>mən/ben</i>	<i>sən</i>	<i>ol</i>
Yiyəlik	<i>mənin/benin</i>	<i>sənin</i>	<i>anın</i>
Yönlük	<i>mana/bana</i>	<i>sana</i>	<i>ana</i>
İstiqamət	<i>mağaru/bağaru</i>	<i>sağaru</i>	<i>ağaru/ağar</i>
Təsirlik	<i>məni/bini</i>	<i>səni</i>	<i>anı</i>
Yerlik	<i>məntə/bentə</i>	<i>səntə</i>	<i>arnta</i>
Çıxışlıq	<i>məntən/bentən</i>	<i>səntən</i>	<i>anın</i>
Alət-birgəlik	<i>mənin/benin</i>	<i>sənin</i>	<i>anın</i>

Cəm

Adlıq	<i>biz</i>	<i>siz</i>
Yiyəlik	<i>bizin</i>	<i>sizin</i>
Yönlük	<i>bizkə/bizinə</i>	<i>sizkə/sizimə</i>
İstiqamət	<i>bizgəri</i>	<i>sizgəri</i>
Təsirlik	<i>bizni</i>	<i>sizni</i>
Yerlik	<i>bizdə/bizimə</i>	<i>sizdə</i>
Çıxışlıq	<i>bizdən</i>	<i>sizdən</i>
Alət-birgəlik	<i>bizin</i>	<i>sizin</i>

Şəxs əvəzlilərinin göytürk dilində hallanması ilə müasir Azərbaycan dilində hallanmasını müqayisə etsək, aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri görmək olar:

1. Yiyəlik halda I şəxs əvəzliyi təkdə və cəmdə göytürk dilində *-in* şəkilçisi qəbul edir (*mənin, bizim*), halbuki müasir Azərbaycan dilində *-im* şəkilçisi qəbul edir (*mənim, bizim*). Türk dillərinin əksəriyyətində bu əvəzlilər abidələrin dilində olduğu kimi dəyişir, bəzilərinə, məsələn, Azərbaycan, türk və noğay dillərində həm təkdə, həm də cəmdə *-im* şəkilçisi, bəzilərinə, məsələn, tatar dilində təkdə *-im*, cəmdə *-en* şəkilçisi qəbul edir.

2. Göytürk dilində yönlük halda I və II şəxs təkə əvəzliyinin *mənə, sənə* şəkli əvəzinə *mana, sana* şəkli işlənir. Azərbaycan klas-

sik ədəbiyyatının dilində I və II şəxs əvəzlilərinin yönlük halı abidələrin dilindəki kimi olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində bu əvəzlilərin Orxon-Yenisey şəkli indi də işlənir.

3. Göytürk dilində təsadüf edilən istiqamət və alət-birgəlik halı müasir Azərbaycan dilində işlənir.

4. Göytürk dilində təsirlik halı əmələ gətirmək üçün *-ni, -ni* şəkilçisindən istifadə edilir (*anı, bizni, sizni*). Samitlə bitən əvəzlilərdən sonra *-ni, -ni* şəkilçisinin işlənməsi hətta Orxon-Yenisey abidələrinin qanunlarına görə qeyri-normaldır (abidələrdə *mənni, sənni* şəklinə təsadüf edilmir), müasir Azərbaycan dilində təsirlik halın belə quruluşuna təsadüf etmirik.

5. Göytürk dilində yönlük halda *bizə, sizə* şəkilləri ilə yanaşı *bizkə, sizkə* şəkilləri də (əsasən, Yenisey abidələrində) işlənir. Müasir Azərbaycan dilində təkcə *bizə, sizə* şəkilləri işlənir.

6. Göytürk dilində yerlik və çıxışlıq halların mənaları hələ diferensiaslaşmamışdır, yerlik hal çıxışlıq hal mövqeyində də çıxış edir. Müasir Azərbaycan dilində yerlik və çıxışlıq hallar ayrıca morfoloji göstəriciyə malikdir.

7. III şəxs əvəzliyi *ol* hallanarkən o saiti *a* saitinə, I samiti *n* samitinə çevrilir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində də cəmi vəziyyətə rast gəlirik. Müasir Azərbaycan dilində belə çevrilmə baş vermir (düzdür, əvəzlildən sonra bitişdirici *n* samiti işlənmir).

8. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrin mətnlərində III şəxs əvəzliyində *anaru* və *anar* şəklinə təsadüf edilir. Tədqiqatçılar *anar* sözünü III şəxs əvəzliyinin yönlük hal şəkli hesab edirlər, lakin yönlük hal *-nar* şəkilçisi qəbul etmir. Çox güman ki, bu istiqamət halı şəkilçisinin (*-naru*) təhrif edilmiş şəklidir (görünür, sonuncu sait düşmüşdür).

9. Göytürk dilində şəxs əvəzliləri əvvəlcə mənsubiyyət şəkilçisinə bənzər bir morfem qəbul edir, sonra hallana bilir. Düzdür, bu, Orxon abidələrinin dilində nadir hallarda baş verir, lakin Yenisey abidələrinin dilində belə şəkil tez-tez işlədilir. İsimlər üçün məqbul sayılan bu hal (*at+ım+a, at+ımız+ı*) əvəzlilərdə müasir türk dillərinin heç birində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Abidələrin dilində bu qəribə konstruksiya belədir: *biz+in+a* (KT § 19), *siz+im+a* (Y 1). *Bizinə* sözünü P.M.Me-

lioranski¹ və S.Y.Malov² «bizim qarşımızda (pered nami)» kimi tərcümə edirlər. Lakin hər iki söz mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisinə bənzəyən morfemdən sonra yönlük hal şəkilçisi qəbul etmişdir.

Təyin əvəzliləri

Göytürk dilində iki təyin əvəzliyinin işləndiyinə təsadüf edilir: *kəntü* və *öz*. Hər iki təyin əvəzliyi müasir türk dillərində indi işlənir; bəzilərində *kəntü* (fonetik variantları ilə), digərlərində *öz* əvəzliyi sabitləşmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *öz* əvəzliyi işlənir, *kəntü* (*kəndi*) isə artıq istifadədən çıxarmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının materialları göstərir ki, *kəndi* əvəzliyi XIV əsrdən Nəsiminin dilindən başlayaraq XX əsrə qədər — Səməd Vurğunun dilinə qədər Azərbaycan dilində də işlənmişdir. Daha qədimə getdikdə XI əsr xalq dastanları olan «Kitabi-Dədə Qorqud» epusunun dilində də *kəndi* əvəzliyinin işləndiyini görmək olar. *Kəndi* və *öz* əvəzliləri Azərbaycan dilində uzun zaman paralel işlənmişdir: *kəndi*, əsasən, yazılı ədəbiyyatın dilində, *öz* isə xalq danışığı dilində işlənmişdir. Azərbaycan dilinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, təyin əvəzliyinin xalq danışığı dilindəki şəkli klassik ədəbiyyatın dilində işlənən şəklini sıxışdırıb istifadədən çıxarmış və həm yazılı ədəbiyyatın dili, həm də xalq danışığı dili üçün yeganə əvəzlik kimi qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində də yalnız *kəndi* əvəzliyi işlənmiş, onunla yanaşı *öz* əvəzliyi də işlənmişdir. Bu da maraqlıdır ki, bəzi şairlərin dilində *öz* əvəzliyi hətta üstün vəziyyətdə olmuşdur. Eyni vəziyyəti göytürk dilində də müşahidə etmək olar. Burada da *öz* əvəzliyinə nisbətən *kəntü* əvəzliyi çox az işlənir. Məsələn, Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə *öz* əvəzliyinin kifayət qədər işləndiyini müşahidə etdiyimiz halda *kəntü* əvəzliyi cəmi iki dəfə işlənir. 1. *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunum erti* (KTŞ 44) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». 2. *Körgünün üçün igidmis bilgə kağanına, ermis, barmis edgü ilinə kəntü yanlıtğ, yablak kigürtig*

¹ Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль Тегина, СПб, 1899, с.68.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.38.

(KTş 23) «Tabe olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün yanıldın, pislilik gətirdin». Bütün qalan abidələrdə isə *kəntü* əvəzliyinə cəmi bir dəfə rast gəlirik: *Kəntü* bodunum, tidim, udu *kəlin*, tidim (MÇ 14) «Öz xalqım, dedim, arxamca gəlin, dedim».

Göytürk dilində *kəntü* əvəzliyi şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, hal şəkilçiləri qəbul etmir. Bunu yuxarıdakı nümunələrdən də göstərmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində *kəntü* təyin əvəzliyi şəxs əvəzlilikləri və *öz* qayıdış əvəzliyi ilə əvəz edilir. Bunu Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrindən götürülmüş iki cümlənin müqayisəsindən görmək olar: *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunum erti* (KTş 44) və *Tokuz oğuz məniñ bodunum erti* (BKş 29).

Göytürk dilində *kəntü* əvəzliyi ilə yanaşı, lakin ondan daha məhsuldar *öz* təyin əvəzliyi də işlənmişdir. *Öz* təyin əvəzliyi abidələrin dilində heç bir şəkilçi qəbul etmədən müstəqil söz kimi cümlənin müstəqil üzvü kimi çıxış edə bilmir, özündən sonra gələn sözə qoşulur, onu təyin edir və onunla birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Bu təyin əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməklə cümlənin müstəqil üzvü kimi çıxış edir və təyin əvəzliyindən çıxıb qayıdış əvəzliyinə çevrilir. Y.Məmmədovun tədqiqatlarına görə təyin əvəzliyi göytürk dilində təxminən otuz dəfə işlənir.¹ *Öz* təyin əvəzliyi Yenisey abidələrinin dilində daha çox işlənir; məsələn: *Öz yerim, ıduk yerim, sizə, öz elim, kanım...*(Y 42) «Öz yerim, müqəddəs yerim, sizə, öz elim, xanım...» *sizimə, öz kümüş bodunum, yıta, adıriltum* (Y 44) «Sizdən, öz gümüş xalqım, əfsus ayrıldım». *Öz Yigin Alp Turan altı bağ bodunda üç yegirmi (yaşımka) adıriltum* (Y 5) «Öz Yigin Alp Turan altı tayfalı xalqdan on üç (yaşım-da) ayrıldım».

Göytürk dilində *öz* əvəzliyi heç bir sözlə əvəz edilmir, *kəntü* əvəzliyi kimi, özündən sonra gələn sözü təyin edir.

Qayıdış əvəzliyi

Göytürk dilində qayıdış əvəzliyi (bəzən onu qayıdış şəxs əvəzliyi də adlandırırlar) *öz* təyin əvəzliyinə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla yaranır. Abidələrin dilində *öz* təyin əvəzliyinə

¹ Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II, B., 1981, s.98.

nisbətən qayıdış əvəzliyi daha çox işlənir. Təkcə belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, böyük Orxon kitabələrində öz təyin əvəzliyinin işlənməsinə təsadüf edilmədiyi halda, ondan törəyən qayıdış əvəzliyi hər üç şəxsdə sıx-sıx işlənir. Öz təyin əvəzliyi abidələrin dilində hər üç şəxsdə yalnız təkdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib, qayıdış əvəzliyinə çevrilir. Onun cəmdə işlənməsinə təsadüf edilməmişdir; məsələn: *Bödkə özüm olurıp ağır törüg törti buhuŋdaki bodunğa itdim* (BKŞ 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa ağır qanun düzəltdim (qoydum)». *Özim sakıntum* (KTŞm 10) «Özüm heyfşiləndim». *Eçim kağan ohurtukda özim tarduş bodun üzə şad ertim* (KTŞ 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqının üstündə şad idim». *Bu kağanında, bu bəglərigdə, yerində, subında, adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebinə kirtəçisən, huŋsız boltaçı sən* (BKŞm 13-14) «Bu xaqanıdan, bu bəylərindən, bu yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan». *Özü yanılı, kağanı ölti, bodunu kün, kul bolı* (KTŞ20) «Özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı kəniz və qul oldu».

Ehtimal ki, qədim türk dillərində qayıdış əvəzliyinin cəmini əmələ gətirmək üçün I və II şəxsin təkində z ünsürü əlavə edilmişdir, üçüncü şəxsin cəmi isə qədim türk qəbilələrinin dillərində olmamışdır. Beləliklə, qədim türk dillərində qayıdış əvəzliyinin hər üç şəxsdə aşağıdakı şəkildə işləndiyini qeyd etmək olar: I şəxs tək — *özüm*, II şəxs tək — *özün*, III şəxs tək — *özi*, I şəxs cəm — *özümüz*, II cəm — *özünüz*.

Bir sıra hallarda göytürk dilində qayıdışlıq anlayışını qüvvətləndirmək üçün qayıdış əvəzliyi şəxs əvəzliyi ilə qoşa işlənir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk -bən özüm Tabğaç ilinə kılntum* (T 1) «Müdrük Tonyukuk — mən özüm Tabğaç ölkəsinə (tərbiyə almağa) göndəriltdim». *İltəris kağan kazğanmasar, udu bən özüm kazğanmasar, il yəmə, hodun yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa, arxasınca gedərək mən özüm qazanmasa (idim), el də, xalq yox olası idi».

Göytürk dilində qayıdış əvəzliyinin hallandığı da müşahidə edilir, ancaq, təəssüf ki, onun hütün hallarda işlənməsinə rast gəlmirik. Göytürk dilində qayıdış əvəzliləri bu hallarda işlənir:

Adlıq halda: *Eçim kağan ohurtukda özim tarduş bodun üzə şad ertim* (KTŞ 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Bu kağanında, bu bəglərigdə, yerində, subında*

adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebiñə kirtəçisən, bunısız boltaçısən (BKşm 13-14) «Bu xaqanımdan, bu bəylərin-dən, yerindən, suyundan (Vətəninədən) ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girsən, dərdsiz olasısan». *Özi ya-ıltı, kağanı ölti* (KTş 20) «Özü yanıldı, xaqanı öldü».

Yiyəlik halda: ...*altmış ər adasınız, ilig ər edgü esiniz, özünü eçiniz, ininiz* (Y 26) «...altmış igid dostunuz, əlli igid yaxşı dostu-nuz, özünün böyük qardaşınız, kiçik qardaşısınız».

Yönlük halda: *Özümə bunça* (BKc 15) «Özümə bunca...»

Təsirlik halda: *Özümün önə bınabaşı ıtı* (MÇ 16) «Özümü irəli minbaşı göndərdi».

Yerlik halda: *Özintə, işinlə...* (Talas 1) «Özündən, işindən...»

Yunis Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrində qayıdış əvəzliyinn -çə qoşması ilə işləndiyini söyləyir və *özünçə* sözünü mi-sal gətirir.¹ Əslində qayıdış əvəzliyi -çə qoşması (qoşma yox, ədat daha düzdür) ilə işlənmir. Kül tigin abidəsindən gətirilən həmin nümunə əslində *özi ança* «özül eləcə» şəklində oxunmalıdır: *Özi ança kərgək bolmış* (KTş 3-4) «Özü eləcə həlak olmuş».

Müasir türk dillərində qayıdış əvəzliyi hər üç şəxsdə təkdə və cəmdə məhsuldar işlənir və ismin bütün halları üzrə dəyişir.

İşarə əvəzliləri

Göytürk dilində işarə üçün üç əvəzlik işlədilir; *bu* (KTc 12), *şu* (Y 24) və *ol* (KTş 16). *Bu* işarə əvəzliyi yaxın məsafədə, *şu* işarə əvəzliyi orta məsafədə, *ol* işarə əvəzliyi isə uzaq məsafədə olan əşyaya işarə edilərkən işlədilir; məsələn: *Bu Tabğaçda yraya bəg oğuz ara yiti ərən yağı bolmış* (O 5) «Bu Tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ən cəsuru yağı olmuş». *Ol törüdə üzə eçim kağan olurtu* (KTş 16) «O taxtın üstündə əmim xaqan oturdu».

Müasir türk dillərində işarə əvəzlilərinin sayı çoxdur, lakin Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş əvəzlilərdən *bu* və *ol* daha çox işlənir, bəzi dillərdə *şu* əvəzliyi də işlənir. Türk dillərinin bir qismində bu üç işarə əvəzliyindən başqa yeni əvəzlilərin işləndiyini də müşahidə etmək olar. Bu əvəzlilərin müasir türk dillərində işlənməsi haqqında A.N.Kononov yazır: «İşarə əvəzliləri

¹ Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar, II hissə. B., 1981, s.99.

üç sözlə ifadə edilir: *bu, şü, o*. Bunlar əşyanın danışıqdan uzaqlığının üç dərəcəsinə göstərməyə xidmət edir: *bu* (bilavasitə yaxında yerləşən əşyanı); *şü* (bir qədər aralı olan əşyanı), *o* (çox uzaqda, hətta danışanın görmədiyi əşyanı)».¹ Bu işarə əvəzliləri haqqında N.K.Dmitriyev də eyni fikri deyir.²

Şü işarə əvəzliyi müasir Azərbaycan dilində işlənmişdir. Lakin *o*, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində, habelə daha qədimdə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində məhsuldar şəkilə işlənmişdir.

Məlum olduğu kimi, işarə əvəzliləri müəyyən əşyaya işarə etmək məqsədi ilə işlədilir. Göytürk dilində işarə əvəzliləri bu funksiyadan başqa bir də substantivləşərək ismin işləndiyi hər bir mövqedə işləyə bilər. Substantivləşmiş işarə əvəzliləri isimlər kimi hallanır. Göytürk dilində *bu* işarə əvəzliyinin üç, *ol* işarə əvəzliyinin isə beş halda işləndiyi müşahidə edilir:

Adlıq: *bu*.

Təsirlik: *bunu*.

Yerlik: *bunta*.

Bu işarə əvəzliyi adlıq halda həmişə aid olduğu sözdən əvvəl işlənir və onun təyini funksiyasını ifadə edir: *Azu bu sabında igid barğu* (KTc 10) «Məgər bu nitqimdə şişirtmə var?» *Tənri təg tenridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə ohurtum* (KTc 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum».

Təsirlik halda *bu* işarə əvəzliyi substantivləşib əşya bildirir və müstəqil işlənir: *Bunu körü bilin* (KTc 12) «Bunu görərək bilin». *Türk bəglər, bodun bunu esidin* (KTc 12) «Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *On ox oğluna, tatına təgi bunu körü bilin* (BKşm 15) «On ox oğluna, tatına təki bunu görərək bilin».

Bu işarə əvəzliyi yerlik halda göytürk dilində iki mənada işlənir: bu əvəzlik həm əşya bildirib *bunda* (bu əşyada), həm yer zərfləri kimi məkan bildirib *burda/burada* (bu yerdə) mənalarını ifadə edir. Bəzi tədqiqatçılar hələ onun üçüncü mənasını — zaman mənasını da göstərirlər. *Bu* işarə əvəzliyinin yerlik halda mənə variantları diferensiaslaşmadığı üçün abidələrin mətnlərində ona bu üç mənadan istənilənini vermək olar: *Türk bodunuğ tirilip il*

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.171.

² Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, с.79.

tutsukını bunta urtım (KTc10) «Türk xalqının birləşib el tutacağını bunda (bu daşda) / burada həkk etdim». *Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KTş20) «Bars bəy idi, xaqan adı burada / bu vaxt biz verdik». *Yanılıp ülāsikinin yəmə bunta urtım* (KTc 10-11) «Yanılıb parçalanacağımı da bunda / burada həkk etdim».

Bu işarə əvəzliyi göytürk dilində -ça ɔdatını qəbul edərək söz yaradıcığında da iştirak edir, qeyri-müəyyən say yaxud kəmiyyət zərfi əmələ gətirir; məsələn: Bunça isig, küçüg birtükğəri sakınmatı (KTş 10) «Bunca (bu qədər) işini, gücünü (zəhmətini) verməyinə təssüflənmədi». *Mən iniligü bunça başlayı kazğanmasar, türk bodun öltəci erti, yok boltaçı erti* (BKş 33) «Mən kiçik qardaşlığı mən əziyyətlə bunca qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi» ... *yırgarı Yir Bayırku yerinə təgi sülədim, bunça yirkə təgi yoritdim* (KTc 4) «...şimala Yer Bayırkı yerinə təki qoşun çəkdim, bu qədər yerə təki qoşun yürütdüm».

Yuxarıda deyildiyi kimi *bu işarə əvəzliyinə nisbətən ol işarə əvəzliyi göytürk dilində daha çox — beş halda işlənir:*

Adlıq: *ol*

Yiyəlik: *anı*

İstiqamət: *añaru / añar*

Təsirlik: *anı*

Yerlik: *anta*

Ol işarə əvəzliyi adlıq halda müəyyən bir sözdən əvvəl işlənilib onun təyini olur: Ol.yırgarı barsar, türk bodun, öltəçisən (KTc8) «O yerə getsən, türk xalqı öləsisən». *Ol süg anta yokkıydım* (BK ş 25) «O qoşunu orada məhv etdim». *Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayur erti* (KTş 42) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi.» *Ol sabığ esidip tün udusıkım kəlmədi, küntüz ohursıkım kəlməti* (T 12) «O nitqi (xəbəri) eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi.»

Yuxarıdakı hallanmadan görüldüyü kimi, *ol işarə əvəzliyi* hallanarkən o səsi a səsinə, l səsi n səsinə keçir. Göytürk dilində *ol işarə əvəzliyi yiyəlik halda üçün* qoşması ilə birlikdə işlənir və cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir: *Anı üçün ilig ança tutmuş erinç, ilik tutıp törük itmış* (KTş 3) «Onun üçün eli o cür düzəltmiş, eli düzəldib qanun yaratmış».

Ol işarə əvəzliyi istiqamət halında iki variantda təzahür edir: añarı və añar. Añarı əsl mənada istiqamət halın mənasını daşıyır və cümlədə yer zərfliyi funksiyasını daşıyır, añar variantı

isə əslində yönlük hal mənası verir, obyekt bildirir və cümlədə tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Övrə türk kağan-ğaru süləlim, -timis, anaru süləməsar, kaç nəñ ersər, ol bizni...öhiirtəçi kük* (I 20-21) «Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, -demiş, ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi ...öldürəsidir». *Anar körü bilin* (KTc 11) «Ona baxaraq bilin».

Ol işarə əvəzliyi təsirlik halda obyekt bildirir və *anı* şəklində cümlənin tamamlığı vəzifəsində işlənir; məsələn: *Anı körüp ança bilin* (KTc 12) «Onu görüb eləcə bilin».

Ol işarə əvəzliyinin yerlik haldakı mənası göytürk dilində hələ diferensiaslaşmamışdır. Yerlik halda *anta* şəklində işlənən bu əvəzlik abidələrin mətnlərində obyekt (*onda, o əşyada*), zaman (*onda, o vaxt*) və *orda/orada* mənalarnı ifadə edir və birinci halda cümlənin tamamlığı, ikinci halda zaman zərfliyi, üçüncü halda yer zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Ekinti İşbara Yamtar boz atığ binip təgdi, ol at anta ölti* (KTş 33) «İkinci (döfə) İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at onda / orada öldü». *Anta sançdım* (MÇ 14) «Onda / orada sançdım (nizələdim)». *Yəlməsin mənin ər anta basmış* (MÇ 24) «Avanqardını mənim döyüşçülərim onda/orada basmış». *Tənrikanə isig bertin teyin yarlıkamış, sad atığ anta birmiş* (O 5) «Tanrısiyətə xidmət etdin deyə fərman vermiş, şad adını onda / orada vermiş». *Ozmuş tigi-nig tutdum, katunun anta alım* (MÇ 9-10) «Ozmuş tiginə tutdum, xanımını onda aldım».

Anta əvəzliyi təklidə yaxud *kisrə* «sonra» və *ötrü* qoşmaları ilə işlənərək çıxışlıq halın vəzifəsini ifadə edir; məsələn: *Türk bodun anta mağaru yok bolı* (MÇ 10) «Türk xalqı ondan bu yana yox oldu». *Anta kisrə kanım kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi». *Anta kisrə inisi kağan bolmış* (KTş 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş». *Anta ötrü kağanıma ötüntüm* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim».

Müasir türk dillərində işarə əvəzliləri substantivləşdikdə ismin bütün hallarında çıxış edir. Güman etmək olar ki, qədim türk dillərində də substantivləşmiş işarə əvəzliləri ismin bütün hallarında işlənmişdir.

Göytürk dilində *ol* əvəzliyi *-ça* ədatını qəbul edib *ança* şəklində *elə, eləcə, o qədər, o cür* mənalarnı ifadə edir; bu mənada *ol* işarə əvəzliyinin söz yaradıcılığında iştirak etməsindən danışmaq olar; məsələn: *Kanım sad ança ötünmiş* (O

8) «Atam şad eləcə müraciət etmiş». *Ança bodun kop itdim* (KTc 2-3) «O qədər xalqı çox etdim». *İlgəri Kadirkan yışığ aşa bodumğ ança konturtumuz, ança itdimiz* (KTş 21) «Şərqə - - Kadirkan məşəli dağlarını aşaraq xalqı elə yerləşdirdik, elə düzəlttik». *Ança erig yertə bengü taş tokadm, bitidim* (KTc 13) «Elə səfəli yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdım».

Göytürk dilində *ol* işarə əvəzliyi *təg* qoşması və onun *tağ* variantı ilə birlikdə işlənir və *elə*, *o* *cür* mənalalarının ifadə edir; məsələn: *Türgiş kağanta körüg kəlti, sabı an təg* (T 29) «Türgiş xaqanından kəşfiyyətçi gəldi, nitqi (xəbəri) o cür». *Körüg sabı antağ: tokuz oğuz bodun üzə kağan ohurtı, tir* (T 9) «Kəşfiyyətçinin xəbər bu cür: doqquz oğuz xalqının üstündə xaqan oturdu,-deyir». *Antağ külig kağan ermis* (KTb 4) «Elə məşhur xaqan imiş».

Göytürk dilində *tağ* şəkilçiləşmiş qoşması ilə işlənən *ol* işarə əvəzliyi (*antağ* şəklində) hallanır; məsələn: *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardığ* (KTc 8-9) «Eləcə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanının sözüne baxmadan yer üzünə səpələndin».

Orxon kitabələrində *şu* əvəzliyinin işlənməsinə təsadüf edilmir. Bu əvəzlik təkcə Yenisey abidələrində, həm də az işlənir. Abidələrin dilində *şu* əvəzliyinin substantivləşib sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul etməsinə, habelə *-ça* şəkilçisi ilə işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Sual əvəzliləri

Göytürk dilində şəxs əvəzlilərləndən sonra daha çox inkişaf etmiş əvəzlik kateqoriyası sual əvəzliləridir. Göytürk dilində aşağıdakı sual əvəzlilərinin işləndiyini müşahidə edirik: *kim? nə? kam? -«hanı?»*, *kantan? -«haradan?»*, *kantay? -«necə?»* və *kaç? «neçə?»* Bu əvəzlilərin nitqdə necə işləndiyini isə Orxon kitabələrindən gətirdiyimiz nümunələrdən görmək olar:

Üzə tenri basmasar, asra yir talınmasar, türk bodun, ilinin, törünün kinn artan udaçı erti? (KTş 22) «Yuzarıdan göylər basmasa, aşağıdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilərdi?» *Nə kağanka isig, küçig birürmən?* (KTş 9) «Hansı xaqana zəhınətimi verirəm?» *İllig bodun ertim, ilim antı kam?* (KTş 9) «Əlli xalq idim, elim indi hanı?» *Kağanlığ bodun ertim, kağa-*

num kanı? (KTş 9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?» *Yaraqılığ kantan kəlip yaña eltdi* (KTş 23) «Yaraqılıqlar haradan gəlib səni yaydı (dağıtdı?)» *Sünüglük kantan kəlipən sürə eltdi* (KTş 23) «Süngülülər haradan gəlib səni sürərək apardı?» *Kaç nəñ ersər, bizni öhürtəçi kük* (T 29-30) «Hər necə olsa, bizi öldürəsidir». *Ol sabığ esidip, kağanğaru ol sabığ itum: -Kantayın?* (T 33) «O sözü eşidib xaqana xəbər göndərdim:-Necə edim?» *Nə basınalm, təğəlim, -tidim* (T 39) «Niyə basılaq, hücum edək, -dedim». *Nə bunu har ertəçi ermis* (T 57) «Nə müsibət (dərd) olası imiş».

Göytürk dilində işlənmiş sual əvəzlilərinin leksik-morfoloji xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Kim əvəzliyi. Göytürk dilində işlənmiş bu sual əvəzliyini tədqiqatçılar *kem* və *kim* fonetik tərkibində oxuyurlar. Kül tigin abidəsində bu əvəzliyə iki dəfə təsadüf edilir və hər iki halda sait səsi göstərən işarə qrafikcə yazılmır. *Kim* əvəzliyi abidələrin dilində adlıq və yönlük halda işlənir.

Adlıq halda: *Üzə tənri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti?* (KTş 22) «Üstündən tanrı basmasa, aşağıdan yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanunun kim dağıda bilərdi».

Kim əvəzliyi yönlük halda *-ə* şəkilçisi əvəzinə *-kə* şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *Kimkə ilig kazğanurmən, -tir ermis* (KTş 9) «Kimə el qazanıram, -deyir imiş».

Kim əvəzliyinin başqa hallarda işlənməsinə Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində təsadüf etmirik.

Nə əvəzliyi. *Kim* sual əvəzliyinə nisbətən *nə* sual əvəzliyi göytürk dilində daha məhsuldardır və rəngarəng mənada işlənir.

1. *Nə* əvəzliyi adlıq halda özünün müstəqil funksiyasında, yəni *kim* sual əvəzliyinin əhatə etmədiyi bütün canlı və cansız əşyalara verilən sual vəzifəsində çıxış edir; məsələn: *Kıyınığ könlünçə ay, ben sana nə ayayın, -tidi* (T 32) «Cəzanı könlünçə ver, mən sənə nə deyim, -dedi». *Büntügi bar ersər, nə bunu har ertəçi ermis* (T 57) «Avarası varsa, nə dərdi olasıdır».

2. *Nə* əvəzliyi adlıq halda *niyə* əvəzliyinin vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Nə basınalm, təğəlim, -tidim* (T 39) «Niyə basılaq, hücum edək, -dedim».

3. *Nə* əvəzliyi adlıq halda *hansı* sual əvəzliyinin funksiyasında çıxış edir; məsələn: *Kağanlığ bodun ertim, kağanım, kanı, nə kağanka isig, küçig birürmən, -tir erinis* (KTş 9) «Xaqanlı xalq

idim, xaqanım hanı, hansı xaqana işimi, gücümü verirəm,-deyir imiş». *Besbalık içrəki nə kişi?* (BKŞ 28) «Beşbalık (şəhərinin) içindəki hansı adamlar?».

4. *Nə* əvəzliyi yönlük halda *nə üçün* sual əvəzliyinin mənasını ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *kim* sual əvəzliyində olduğu kimi, *nə* sual əvəzliyi də yönlük halda *-kə* şəkilçisini qəbul edir; məsələn: *Nəkə korkur biz, az tiyin* (T 39) «Nə üçün qorxuruq azıq deyə».

5. *Nə* əvəzliyi adlıq halda bəzən əşyaya verilən sual əvəzliyi kim yox, cavabsız sual, ritorik sual funksiyasında çıxış edir; məsələn: *Büntügi bar ersər, nə bunu bar ertəçi erti* (I 57) «Avarası varsa, nə dərdi olasıdır».

6. *Nə* əvəzliyi göytürk dilində ədat funksiyasında da işlənir; məsələn: *Önrə Kitayda, bəriyə Tabğaçda, kurya Kurdanta, yraya Oğuzta — eki-üç bin sümüz, kəltəçimiz, harmu nə?* (T 14) «Şərqdən Kıtaydan, cənubdan Tabğaçdan, qərbdən Kurdandan, şimaldan Oğuzdan — iki-üç min qoşunluq, gələsiyik, varmı nə?».

Kim sual əvəzliyində olduğu kimi, *nə* sual əvəzliyində də göytürk dilində təkcə adlıq və yönlük hallarında təsadüf edilir.

Nümunələrdən göründüyü kimi, *nə* sual əvəzliyi göytürk dilində (ehtimal ki, qədim türk qəbilələrinin dillərində də) *hansı, nə üçün, niyə* sual əvəzliliklərinin də funksiyasını yerinə yetirmişdir.

***Kanı* əvəzliyi.** Göytürk dilində *kim* və *nə* sual əvəzliliklərindən başqa qalan bütün əvəzliliklərin kökü indi türk dillərində qorunub saxlanmamış *ka-* köküdür (azərbaycanca hərfi tərcüməsi *ha-* edir): *ka-n-tan, ka-n-tay, ka-ç*.

Kanı «hanı» sual əvəzliyində Orxon kitabələrində təkcə Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə bir sətirdə iki dəfə rast gəlirik; digər Orxon kitabələrində, habelə bütün Yenisey kitabələrində bu əvəzliyin işlənməsinə təsadüf edilmir. Buna görə də abidələrin dilində onun işlənməsinin yalnız bir — *ham* mənası özünü göstərir; məsələn: *İllik bodun ertim, ilim amtu kanı?* (KTŞ 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı?* (KTŞ 9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?».

A.N.Kononov *kanı* əvəzliyindən danışarkən *-ı* morfemini III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi hesab edir.¹

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-XI вв., Л., 1980, с.167.

Kantan əvəzliyi. Göytürk dilində işlənən *kantan* «hardan, haradan» sual əvəzliyinin kökü də *ka* sözüdür. *Kantan* sual əvəzliyi *ka-n* sözünün çıxışlıq hal şəkilçisi (-*tan*) qəbul etmiş formasından başqa bir şey deyildir. *Kantan* əvəzliyi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində çox az işlənir; bu əvəzliyin işlənməsinə təkcə Kül tigin şəərəfina qoyulmuş abidənin bir sətrində iki dəfə təsadüf edilir. Buna görə də abidələrin dilində onun daha hansı mənə çaları (məsələn, *anta* əvəzliyinin *o n d a , o v a x t* mənəsi ifadə etməsindən çıxış edib *kantan* sual əvəzliyinin nə vaxtdan mənəsini bildirməsini də güman etmək olar) ifadə etdiyini söyləmək çətiindir; *kantan* sual əvəzliyi Kül tigin abidəsində təkcə «haradan» mənəsini ifadə edir; *Yaraqlığ kantan kəlip yağa eltdi* (KTŞ 23) «Yaraqlılar haradan gəlib (səni) yayıb dağıtdı». *Sünüglig kantan kəlipən sürə eltdi* (KTŞ 23) «Süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı».

Kantay əvəzliyi. Göytürk dilində işlənən *kantay* «necə» sual əvəzliyinin kökü də *ka* sözüdür. Digər iki morfemin (-*n*, -*tay*) mənşəyi haqqında fikir söyləmək çətiindir. S. Y. Malov bu əvəzliyi *kantayın* şəklində qəbul edir.¹ *Kantay* sual əvəzliyinə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində təkcə bir dəfə — Tonyukuk abidəsində rast gəlirik. Buna görə də onun «necə» mənəsindən başqa daha hansı mənə çalarında işləndiyini söyləmək mümkün deyildir: *Ol sabığ esidip kağanğaru ol sabığ itım: -Kantayın? (T 33) «O xəbəri eşidib xaqana xəbər göndərdim: Necə edim?»*

Kaç əvəzliyi. *Kaç* «necə» sual əvəzliyinin işlənməsinə göytürk dilində cəmi üç dəfə rast gəlirik. Bu əvəzlik hər üç halda Tonyukuk abidəsində, həm də eyni söz əhatəsində (*kaç nən ersər*) işlənir. *Kaç* sual əvəzliyinin kökü də *ka* sözüdür: *Önrə türk kağanğaru süləlim,-timis, anaru süləməsər, kaç nən ersər, ol bizni-kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nən ersər, öhürtəçi kük* (T 20-21) «Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək,-demiş, ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi — xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəsidir». *Öndən kağanğaru sü yoralım,-timis, yorumasər bizni — kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermiş kaç nən ersər bizni öhürtəçi kük,-timis* (T 29-30) «Şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, -demiş, yürütməsək

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.411.

bizi -- xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəsidir,-demiş».

Göytürk dilində işlənən sual əvəzliliklərinin hamısı müasir türk dillərində işlənir. Məsələn, abidlərdə rast gəldiyimiz *kim, nə, kam, kantan, kaç, kantay* əvəzlilikləri müasir qırğız dilində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramamış və qədim türk dillərində işləndikləri mənaları saxlamışdır. Müasir Azərbaycan dilində *kaç* və *kantay* əvəzlilikləri istifadədən çıxmış, *kim* və *nə* əvəzlilikləri həm şəkil, həm də mənalarını saxlamış, *kam* və *kantan* əvəzlilikləri isə mənasını saxlasa da, şəkildə bir qədər dəyişmişdir. *Kam* əvəzliyindəki *k* samiti Azərbaycan dilinin fonetik qanunlarına uyğun olaraq *h* samitinə çevrilmişdir: *kam*>*ham*. Güman etmək olar ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən *haradan* sual əvəzliyi də mənsəcə Orxon-Yenisey əvəzliyi *kantan* sözündən törəmişdir. Şifahi danışq dilində *haradan?* sual əvəzliyi *hardan?* kimi tələffüz edilir. Qədim türk *k* samitinin Azərbaycan dilində *h* samitinə keçməsi qanunauyğun fonetik hadisədir. Ehtimal etmək olar ki, qədim türk sonor *n* samiti də müasir Azərbaycan dilinin sonor *r* samitinə çevrilmişdir. İnkişafı belə təsəvvür etmək olar: *kantan*>*handan*>*hardan*>*haradan*.

Müasir türk dillərində sual əvəzliliklərinin sayı xüsusən mürəkkəb sual əvəzliliklərinin hesabına daha da artmışdır. Lakin buna baxmayaraq müasir türk dillərinin sual əvəzliliklərində aparıcı rolü qədim türk Orxon-Yenisey sual əvəzlilikləri oynayır.

Ümumiləşdirici əvəzliliklər

Göytürk dilində işlənən ümumiləşdirici əvəzliliklər bunlardır: *kamuğ* — hamı, *kamuk* — hamı, bütün, *barduk* — bütün, hər, *barça* -bütün, *barı* — hamı. Bu əvəzliliklər aşağıdakı cümlələrdə işlənir: *Türk kara kamuğ bodun ança timiş* (KTŞ 8-9) «Türk qara camaatı hamı elə demiş». *Kamuğı yeti yüz ar bolmus* (KTŞ 12-13) «Hamısı yeddi yüz döyüşü olmuş». *Kamuk bahkka təgdim* (O 9) «Bütün şəhərlərə hücum etdim». *Barduk yerdə edgüg ol erinç* ... (KTŞ 24) «Hər yerdə yaxşısı o idi». ...*barça tüküp təzə* ... (MÇ 38) «...hamı qaçışaraq...» ...*karluk tirigi barı türgiskə kəlti* (MÇ 40) «...karlukların sağ qalanı hamılıqla türگیşlərin yanına gəldi».

Kamuğ sözü göytürk dilində ümumiləşdirici əvəzlik vəzifəsi ilə yanaşı başqa funksiyalar da yerinə yetirir. Bu sözün abidələrin dilindəki funksiyalarını belə xülasə etmək olar:

1. *Kamuğ* sözü üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, təktərəfli təyini söz birləşməsi əmələ gətirir, substantivləşir, ümumiləşdirici əvəzlik funksiyası yerinə yetirir, lakin mənasına görə Azərbaycan dilindəki «hamı» sözünə yox, «cəmi» sözünə bərabər olur; məsələn: *Kamuği biş otuz sülədimiz, üç yegirmi sünüşdimiz* (KTŞ 18) «Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük».

2. *Kamuğ* sözü heç bir şəkilçi qəbul etmir, sonra gələn sözü təyin edir və təyin əvəzliyi funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman *kamuğ* sözü mənacə Azərbaycan dilindəki «bütün» sözünə bərabər olur; məsələn: *Kamuğ bahkka təgdim* (O 9) «Bütün şəhərlərə hücum etdim». *Türk kara kamuğ bodun ança timis* (KTŞ 8-9) «Bütün qara (sadə) türk xalqı eləcə demiş».

Bu əvəzlilərdən *barduk* və *barı* sözlərinin ümumiləşdirici əvəzlik olması çox şübhəlidir, çünki yuxarıdakı cümlələrdə *barduk* sözü fəli sifət, *barı* sözü isə fəli bağlama ola bilər. Həmin cümlələri belə də tərcümə etmək olar: *Barduk yirdə edgüg ol erinç* «Getdiyini (vardığını) yerdə yaxşısı o idi». ...*karluk tirigi barı türgisə kəlti* «...karlukların diri qalanları gedərək (vararaq) türgislərin yanına gəldi».

Bu ümumiləşdirici əvəzlilərdən *kamuğ* azacıq fonetik dəyişikliklə müasir Azərbaycan dilində də işlənir. O, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində *qamu* şəklində işlənmişdir, məsələn:

*Kamu bimarinə canan dəvayi dərd edər ehsan,
Nəçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmaznu?*

(Füzuli)

Müasir Azərbaycan dilində bu əvəzlik *hamı* şəklində işlənir. O belə bir inkişaf yolu keçmişdir: *kamuğ* > *qamu* > *hamı*.

V.M.Nasilov abidələrin dilində işlənən *kamuğ* əvəzliyini toplu say hesab edir.¹ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş *barduk* ümumiləşdirici əvəzliyi *bardık* (bütün) şəklində müasir qırğız dilində işlənir.

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с.39.

A.N.Kononov *kop* və *ükü* sözlərini də ümumiləşdirici əvəzlilik hesab edir.¹ Biz bu sözləri say saydığımız üçün burada yox, say bəhsində nəzərdən keçirdik.

Qeyri-müəyyən əvəzlilik

Göytürk dilində belə bir əvəzliyə təsadüf edilir: *nə*. Ehtimal ki, bu əvəzlilik *nə?* sual əvəzliyindən törətməmişdir. Lakin nə ümumiyyətlə türkoloji ədəbiyyatda, nə də xüsusilə Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində bu əvəzliyin mənşəyi məsələsinə toxunulmuşdur. Güman etmək olar ki, bu söz inkar əvəzliyidir və bu mənada onu «heç bir» kimi tərcümə etmək olar. Ümumiyyətlə isə *nə* əvəzliyini məndən xaricdə tərcümə etmək çətindir; məsələn: *Ötükən yir olurıp, arkıq-tirkix ısar, nə* *huniğ yox* (KTC 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox».

Göytürk dilində bu əvəzliyin ikiqat (təkrar) işlənməsinə təsadüf edilir. Bu məqamda *nən* əvəzliyi «heç bir» mənasını yox, «hər nə», «hər nə qədər», «nə qədər» mənalərini ifadə edir; məsələn: *Nən-nən sabım ersər, bengü taşka urım* (KTC 11) «Hər nə (qədər) sözüm vardsa, əbədi daşa vurdum».

Nən əvəzliyi Tonyukuk kitabəsində üç yerdə (20, 21, 29) *kaç* sual əvəzliyi ilə işlənilib müasir Azərbaycan dilində «hər necə» mənasına uyğun gəlir; məsələn: *Kaç nən ersər, ol bizni,-kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nən ersər, ölürtəçi kük* (T 20-21) «Hər necə olsa, o bizi,-xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, əlbəttə, öldürəsidir». *Kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nən ersər, bizni ölürtəçi kük, -timis* (T 29-30) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi, əlbəttə, öldürəsidir,-demiş».

Tonyukuk abidəsində *nən* sözü bir dəfə *yer* sözündən əvvəl işlənilib «hər hansı» mənasını ifadə edir; məsələn: *Nən yerdəki kağanlığ bodunda büntüğü bar ersər, nə buñ bar ertəçi ermis* (T 56-57) «Hər hansı xaqanlı xalqda avara (işsiz) var isə, onun dərdi də olasıdır».

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с.168.

Ümumi məlumat

Fel hərəkət, hal, vəziyyət göstərən nitq hissəsidir. Bütün dillər kimi, göytürk dili də fellə zəngindir.

Bəzən elə düşünülür ki, nitq hissəsinin zənginliyi həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlərin miqdarı ilə ölçülür. Bu fikir əsla düz deyil. Nitq hissəsinin zənginliyi ona daxil olan sözlərin miqdarı ilə deyil, onların rəngarəng məqamda işlənməsi ilə, çoxlu məna xüsusiyyətləri ifadə edə bilməsi ilə ölçülür. Bu baxımdan türk dilləri öz fellərinin zənginliyi ilə dünya dilləri ailəsində birinci yerlərdən birini tutur. Müasir Azərbaycan və ya türk dilinin felləri hərəkət, hal və vəziyyətin müxtəlif çalarlıqlarını göstərməkdə dünyanın zəngin dillərindən sayılan ingilis, fransız və rus dillərindən nəinki geri qalmır, hətta bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan üstündür.

Bu baxımdan göytürk fel sistemi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır.

Göytürk dilində alınma fellərə təsadüf edilmir; bütün fellər türk sözləridir. Göytürk dilində başqa nitq hissələrindən fel düzəldən şəkilçilər də türk dillərinin özünə məxsusdur.

Göytürk dilində işlənən fellər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən üstündür. Bu mənada demək olar ki, abidələrin dilində fel sistemi müasir türk dillərinin fel sisteminə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Məhz buna görədir ki, V.M.Nasilov yazır: «Əgər felin şəxslı və habelə felin şəxssiz formaları olan feli bağlama və feli adlar kimi şəxssiz formalarını nəzərdə tutsaq, Orxon-Yenisey abidələrinin felinin təzahürü çox rəngarəngdir. Felin şəxslı və şəxssiz formaları abidələrin dilində söz birləşməsi və cümlə quruluşunda nəhəng rol oynayır və türk dillərinin müasir inkişaf fazasına nisbətən daha hərtərəfli və zəngin qrammatik mənalarda təzahür edir».¹ Bu sözlər dillərin inkişaf dialektikasına zidd olsa da, onların müəllifi ilə razılışmaq lazım gəlir.

Məlum həqiqətdir ki, dil təkcə əsas lüğət fondu və lüğət tərkibindəki sözlərin miqdarca artması, zənginləşməsi yolu ilə

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с.46.

deyil, habelə qrammatik ifadə vasitələrinin zənginləşməsi yolu ilə də inkişaf edir. V.M.Nasilovun dediklərindən ilk baxışda belə çıxır ki, türk dillərinin feli Orxon-Yenisey abidələri dövründən müasir milli türk dilləri dövrünə doğru progressiv inkişaf yolu ilə deyil, reqressiv inkişaf yolu ilə hərəkət etmişdir. Lakin bu belə deyildir. Əvvəlcə, V-VIII əsrlərdə bütün türk qəbilələrinin dili Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin inkişaf səviyyəsində olmamışdır. Hətta indi də bütün türk dilləri eyni inkişaf səviyyəsində deyildir. İkincisi, müasir türk dillərinin felləri hərəkət, hal və vəziyyətin bu və ya digər çalarlığını ifadə edən Orxon-Yenisey abidələrindəki qrammatik vasitəni itirmişsə, əvəzinə başqa qrammatik vasitə əldə etmişdir. Buna görə də müasir türk dillərinin fel sisteminin Orxon-Yenisey abidələrinin dilindəki fel sistemindən geri inkişaf etdiyini demək olmaz. Lakin bu bir həqiqətdir ki, Orxon-Yenisey abidələri dilinin feli sımasında qədim türk dillərinin feli müasir türk dillərindəkindən heç də az zəngin olmamışdır.

Göytürk dilində feli başqa nitq hissələrindən aşağıdakı kateqoriyaların mövcudluğuna görə fərqləndirmək olar: növ, şəkil, zaman, tərz, şəxs və kəmiyyət, habelə inkarlıq, bacarıq, təsirlilik və təsirsizlik (keçər və keçməz), xəbərlilik kateqoriyaları. Sözünl fel olması üçün bu kateqoriyaların onda olması zəruridir.

Felin aspektləri

Felin aspektlərindən danışarkən A.N.Kononov yazır: «Hər bir təsriflənən və təsriflənməyən forma dörd aspektdən birində işləyə bilər: ya hökmün təsdiq və ya inkarını bildirir, yaxud da hərəkətin başa çatdırılmasının mümkün və ya qeyri-mümkünlüyünü təsdiq edir».¹

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində fellərin bacarıq, təsdiq və inkar aspektinin işlənməsinə təsadüf edilir.

Felin inkar aspekti. Göytürk dilində bütün türk dillərində olduğu kimi, felin təsdiq aspekti fel kökləri ilə ifadə edilir; məsələn:

Tenri tæg tenridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə ohurtum
(KTe I) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.191.

oturdım». *Tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, ka-tıǵdı tınlǵ* (KTc 2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yax-sıca eşit, möhkəməcə dinlə». *Yir sayu barmış bodun öli yitü ya-daǵım, yalınım yana kəlti* (KTş 27-28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi». *Süsin bozdım, elin anta altım* (BKş 34) «Qoşunu pozdum, elini onda aldım». *Sünüg batımı karıǵ söküpən, Kögmən yışıǵ toǵa yorıp, kirkız bodunıǵ uda basdımız* (KTş 35) «Süngü batımı qarı dağıdıb. Kögmən meşəli daǵlarını başıyuxarı yüyürüb qırǵız xalqını yuxuda basdıq». *Ol yılkı türgis tapa Altun yaşıǵ aşa, Ertis ügüzig geçə yorıdım* (BKş 27) «O ili türgislərə qarşı Altun meşəli daǵlarını aşarıq, İrtis çayını keçərək yürüdüüm». *Ol sabıǵ esidip sü yorıdım* (T 35) «O sözü eşidib qoşun yürütdüm». *Sü tǵisintə yitinc ərig kılıcladı* (KTşm 5) «Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşünü qılıncladı». *Türgis kaǵan süsi Bolçuda otça, borç kəlti* (KTş 37) «Türgis xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi». *Öd tenri yasar* (KTşm 10) «Vaxtı (ömrü) tanrı yazar».

Göytürk dilində fəlin inkar aspekti müasir türk dillərində olduğu kimi, fəli əsasında *-ma*, *-mə* şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəldilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk dillərində bu şəkilçi özünü müxtəlif fonetik variantlarda *-ma*, *-mə*, *-ba*, *-be*, *-pa*, *-pe* və s. şəkillərdə göstərilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də inkar şəkilçisi *-ma*, *-mə* vurğu qəbul etmir. (Vurğu şəkilçisinin üzərində düşərsə, fəli isimlər əmələ gəlir və *-ma*, *-mə* şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçi olur). Fəlin kökünə bitişən şəkilçilər sırasında, sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisi birinci olur; məsələn:

Üzə tenri basmasar, asra yir tilinməsər, türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti? (KTş22) «Yuxarıdan göylər basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim daǵıda bilərdi?» *Kanıımız, eçimiz kazǵanmış bodun atı, küsi, yok bolmazun tiyin, türk bodun üçün tün udmadım, küntüz ohırmadım* (KTş 27) «Atamız, əmimiz qazanmış xalqın şöhrəti yox olmasın deyə, türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım». *Ança kazǵanıp, biriki bodunıǵ ot, sub kılmacım* (KTş 27) «Elə qazanıb birləşmiş xalqı cəzalandırmadım (oddan sudan keçirtmədim)». *Kül tigin ögsiz akın binip tokuz ərin sançdı, orduǵ birmədi* (KTşm 8-9) «Kül tigin harın aǵ atı minib doqquz döyüşünü sancdı, ordanı vermədi». *Tenri bilǵə kaǵanta adırılmalım, azmalım* (O 11) «Müqəddəs

müdrük xaqandan ayrılmayaq, ona xəyanət etməyək». *İki ay kütdim, kəlmədi* (MÇ 17) «İki ay güddüm (gözlədim), gəlmədi». *Ol sabıǵ esidip, tün udıskım kəlmədi, küntüz ohursıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım olmadı». *Türk sir hodun yerintə idi yorılmazun* (T 11) «Türk sir xalqının yerində sahib olmasın (yürüməsin)». *Bir todsar, açsık öl-məzsən* (KTc 8) «Bir doysan, acliq bilməzsən». *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KTc 6) «Yaxşı müdrük adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş» və s.

Müasir türk dillərində inkar aspekti yaratmaq üçün *deyil* sözündən və *nə* inkar ədatından da istifadə edilir, göytürk dilində isə inkar aspektinin təkcə *tügül* «deyil» sözü ilə yaradılmasına təsadüf edilir; məsələn: *Türk hodun, üləskin biriyə Çuǵay yış tügül, Tün yazı konayın tısər, türk hodun, üləskig anta ayıǵ kisi ança boşǵurur ermış* (KTc6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuǵay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək, desə, türk xalqı bir hissəsini orada pis adamlar elə öyrədir imiş».

Göytürk dilində felin inkarlıq aspektini əmələ gətirmək üçün *yok* «yox» predikativ sözündən də istifadə edilir. Bu predikativ söz təsriflənən felin önünə artırılır və *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya ekvivalent olan vəzifə yerinə yetirir; məsələn: *Kuşladaçı bilgə tutuk yok artzun* (Y 48) «Quşlayıcı (ovçu) müdrük tutuk artmasın».

Felin bacarıq aspekti. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də hərəkətin icrasının mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü kateqoriyası vardır. Dilçilik ədəbiyyatında buna felin bacarıq aspekti deyilir. Felin bacarıq aspekti, məsələn, müasir Azərbaycan dilində *bilmək* feli ilə ifadə edilir. Göytürk dilində felin bacarıq aspekti analitik şəkildə — iki felin birləşməsi yolu ilə ifadə edilir: birinci komponent *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlama, ikinci komponent *u* «bacarmaq» feli ilə ifadə olunur; məsələn: *Üzə teǵri basmasar, asra yir təlinməsər, türk hodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti* (K'İş22) «Yuxarıdan göy basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanunu kim dağıtmağı bacarmadı?».

Göytürk dilində hərəkətin icrasının qeyri-mümkünlüyü *u* «bacarmaq» felinə *-ma* inkarlıq şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Yəni də hərəkətin qeyri-mümkünlüyü analitik şəkildə-birinci komponenti *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlama, ikinci komponenti -

ma inkar şəkilçisi qəbul etmiş *u* — «bacarmaq» felindən təşkil olunmuş iki felin birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur; məsələn: *Yağı bolıp itini, yaratumu umaduk yana içikmis* (KİTŞ10) «Yağı olub (eli) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yenə tabe olmuş».

Felin quruluşca növləri

Göytürk dilində işlənən felləri quruluşuna görə üç qrupa ayırmaq olar: sadə, düzəltmə və tərkibi fellər.

Sadə fellər

Sadə fellər təkə bir kökdən ibarət olur; bunlar heç bir söz-düzəldici şəkilçi qəbul etməmiş sözlərdir. Göytürk dilində işlənən fel köklərini leksik mənalara görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. **Təkə fel mənası daşıyan köklər.** Belə köklərlər təkmənəli sözlərdir. Bu tip fellər yaranarkən yalnız iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirmək üçün yaranır, ya da bu tip fellər türk dillərinin ən qədim inkişaf dövründə adlardan uzaqlaşmış və hərəkət, hal və vəziyyət bildirən söz kimi formalaşmışdır. Əlbəttə, müxtəlif fərzziyələr vasitəsilə müasir türk dillərində sadə fel kimi qavranılan sözlərin ya düzəltmə olduğunu, ya da isimdən ayrıldığını sübut etmək olar. Türk dillərində bütün sözlərin mənşəyini asan yolla araşdırmaq olmur. Məsələn, müasir türk dillərində və Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən *göz* və *gör*, habelə *güd* sözlərinin eyni mənşədən olduğunu düşünənlər çox azdır. Lakin bu sözlər eyni kökdəndir. Türk dillərinin ən qədim dövründə hər üç söz *kü* şəklində olmuş, həm baxmaq, həm görmək proseslərini və bu proseslərin adını, həm də bu prosesləri həyata keçirən, icra edən alətin (bədən üzvünün) adını bildirmişdir. Zaman keçdikcə baxmaq prosesini bildirən söz üçün *kü* sözünə *d* səsi əlavə edilmişdir. Görmək prosesini və bu prosesi icra edən aləti bildirən söz isə *kü>kö* çevrilməsinə məruz qalmışdır. Hələ türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən əvvəl görmək prosesini bildirən məfhumu həmin prosesi icra edən alətin adını bildirən məfhumdan ayırmaq üçün birinci məfhumu bildirən sözə *r*, ikinci məfhumu bildirən

sözə görmə alətlərinin cütlüyünü nəzər alaraq z samiti olavə etmişlər. Beləliklə, türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey dövründən çox əvvəl bir *kü* sözündən üç söz - *kör*, *köz*, *küd* sözləri törəmişdir. Əlbəttə, artıq Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk qəbilə dilləri üçün bu sözləri düzəltmə söz kimi qəbul etmək olmaz. Biz də «təkcə fel mənasını daşıyan köklər» dedikdə məhz artıq türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə əslini (məşəyini) itirmiş və sadə fel kimi qavranılan sözləri nəzərdə tuturuq. Bir daha qeyd edək ki, bu tip fellər uzaq mənşəcə sadə olmaya da bilər (məsələn, *görmək* və *güdmək* felləri kimi), lakin tədqiq edilən dövr üçün türk dillərində belə fellər kök və şəkilçiyə ayrılı bilmir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində belə köklər, əsasən, birhəccalıdır və səs tərkibinə görə altı şəkilçədir: 1) sait, 2) samit+sait, 3) samit+sait+samit, 4) sait+samit, 5) sait+samit+samit və 6) samit+sait+samit+samit. Bu kök quruluşundan hansının daha ilkin, qədim olması haqqında türkoqlar arasında vahid rəy yoxdur. Türkoqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, ilkin kök samit+sait+samit tərkibli söz quruluşudur. Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində işlənən fellərin əksəriyyəti bu cür səs quruluşunda olsa da, ehtimal etmək olar ki, türk dillərinin ən qədim dövrü üçün bütün altı növ fonetik tərkibli fellər ilkin fellər olmuşdur. Samit+sait+samit tərkibli fellərin ilkin olması məsələsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bunların bir qismi hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründə samit+sait tərkibi ilə işlənmişdir; məsələn *sa* (saymaq), *ba* (bağlamaq), *tu* (tutmaq) və s. Sonralar bu cür quruluşlu fellər sonlarına bir samit səs qəbul etmiş və Orxon-Yenisey abidələri dövründə artıq samit+sait+samit quruluşlu fellərə çevrilmişdir. Bu son quruluş göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində sadə fellərin əksəriyyətini təşkil edir. Belə fellərə *kəl* «gəl», *kal* «qal», *ber* «ver», *sök* «sök», *tut* «tut», *yat* «yat», *tüş* «düş» və s. misal göstərmək olar; məsələn:

Uluğ İrkin azkıya ərin təzip bardı (KTş 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Yir sayu barmış bodun ölü-yitü yadağın, yahnın yana kəlti* (KTş 28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada və yalın yenə gəldi». *Kanın subça yügürti, sümükün tağça yatdı* (KTş 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı». *Kağan at bunta biz birtimiz* (KTş 20) «Xaqan adı burada biz verdik». *On tutuk yorçın yaraklığ əlgin tutdı* (KTş 32) «On tutukun sərkərdəsini yaraqlı əli ilə tutdu».

Türgis bodumğ uda basdımız (KTş 37) «Türgiş xalqını yuxuda basdıq».

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *sait+samit*, *samit+sait*, *sait+samit+samit* və təkcə *sait* quruluşlu birhecalı fellər nisbətən az işlənir:

a) *Kırkız kağanın öhürtəmiz, ilin altımız* (KTş 36) «Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq». *Nəñ-nəñ sabım ersər, bengü taşka urım* (KTc 11) «Hər nə (qadər) sözüm vardısı, əbədi daşa vurdum». *İlig tutıp törig itmis* (KTş 3) «Dövlət yaradıb qanun qoymuş» və s.

b) *Üzə türk tenrısı, türk iduk yeri-subı ança timis* (KTş 10-11) «Yuxarıda türk tanrısı, müqəddəs türk torpağı elə demiş». *Tarduş sad arı badı* (T 41) «Tarduş şadı döyüşdə iştirak etdi». *Altun əlig keşig belimə bantım* (Y 3) «Əlli qızillı kəməri belimə bağladım» və s.

c) *Yarakhğ kantan kəlip yayā elidi?* (KTş 23) «Yaraqlı haradan gəlib (səni) yayıb apardı?» *Sünüğlig kantan kəlip sürə eltdi?* (KTş 23) «Sünüğlü haradan gəlib (səni) sürərək apardı?» və s.

ç) *Arik ok sən, açsık, tosık öməzsən* (KTc 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən». *Tabğaç kağanın içrəki bədzicig itı* (KTc 11) «Tabğaç xaqanı saray naxışcısını göndərirdi». *Yağı bohıp, itinü, yaratunu umaduk, yana içikmis* (KTş 10) «Yağı olub, təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş» və s.

Göytürk dilində *samit+sait+samit+samit* səs tərkibli birhecalı fellərin işlənməsinə də təsadüf edilir; məsələn: *Kül tigin Az yağızın binip, oplayı təgip, bir ərig sançdı* (KTşm 5) «Kül tigin Azın qonur atını minib, hücumla keçib bir döyüşünü nəzərdən keçirt-di».

II. Göytürk dilində yalnız kökdən ibarət olan fellərin bir qismi başqa nitq hissələri (isim, sifət, qoşma) ilə omonim olur.

Omonimləşmə hadisəsi iki cür baş verə bilər: ya söz yaranarkən bir mənə daşıyır (buna ilkin fel — ad omonimliyi deyilir) — bu proses daha qədimdir; ya da sözün mənası genişlənir, söz sonradan yeni mənə kəsb edir — *təg* (*dəy*) felindən *təg* (*tək*) qoşmasının yaranması ikinci prosesə misal ola bilər.

Göytürk dilində başqa nitq hissələri ilə omonim olan təkhecalı fellərin işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

a) 1. ...*sünüğün açdımız* (T 28) «...süngü ilə açdıq».

2. ...*türk bodun aç erti* (BKş 38) «...türk xalqı aç idi».

b) 1. *Bilgə Tonyukuk, başa aydı, bu süg elt tidi* (T 31-32) «Müdrük Tonyukuk, mənə dedi, bu qoşunu apar, dedi».

2. *Tokuzun ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz* (KTşmş) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdik».

3. *Sizimə, kün, ay azıdım* (Y 11) «Sizdə, gündən, aydan ayrıldım (azdım)».

c) 1. *Tahyka kiçig təgmədim* (KTc 3) «Dənizə azacıq çatmadım».

2. *Kanım kağan süsi böri təg ermis* (KTş 3) «Atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş».

ç) 1. *Kögmən aşa kirkız yirişə təgi sülədim* (KTş 17) «Kögməni aşaraq qırğız yerinə təki qoşunla getdim».

2. *İçrə aşız, taşra tonsız ...bodımta üzə ohurtım* (KTş 26) «Qarnı ac, üstü donsuz, ...xalqın üstündə oturdum».

d) 1. *Təgdimiz, yaydıımız* (T 39) «Hücum etdik, dağıtdıq».

2. *Yay anta yayladım* (MÇ 20) «Yayı orada keçirdim» və s. və i. a.

Düzəltmə fellər

Göytürk dilində düzəltmə fellər xüsusi sözdüzəldici --- feldüzəldici şəkilçilərin başqa nitq hissəsindən olan sözlərə bitişdirilməsi vasitəsi ilə düzəldilir. Qədim türk qəbilələri dilinin Orxon-Yenisey abidələrində tam əhatə edilmədiyini nəzər almasaq belə, abidələrdə zəngin feldüzəltmə sisteminin olduğunu görürük. VIII əsr türk qəbilələri dilinin yalnız cüzi bir mənzərəsini əks etdirən bu abidələrdə feldüzəldən şəkilçilərin sayı və əmələ gətirdiyi məna çalarlıqları müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta bəzi komponentlərinə görə onlardan üstündür. Güman etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dili daha zəngin feldüzəltmə sistemə malik olmuşdur. Digər tərəfdən, qətiyyətlə demək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilindəki feldüzəltmə sistemi VIII əsrdən çox-çox əvvəllər təkamül tapmışdır, çünki dünyanın heç bir dili beş-altı yüzillik ərzində, hətta min il ərzində belə zəngin, mükəmməl feldüzəltmə sistemi yarada bilməz.

Göytürk dilində düzəltmə fellər aşağıdakı şəkilçilərlə vasitəsilə düzəldirir:

1. **-la, -lə.** Müasir türk dillərində bu şəkilçi, demək olar ki, bütün nitq hissələrindən olan sözlərə birləşib fel əmələ gətirir, abidələrin dilində isə, əsasən, isimlərə və təqlidi sözlərə birləşib onlardan fel yaradır. Bu şəkilçi vasitəsi ilə göytürk dilində 35 fel yaranır. **-la, -lə** şəkilçisinin birləşib fel yaratdığı kökləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. İşin görülməsinə vasitə olan yaxud üzərində hərəkət icra edilən əşya adı bildirən sözlərə birləşir; məsələn:

sü «qoşun» — *sülə* (BKŞ 24, 25, 25, 28; KTe 3, O 7, T 20) «qoşun çəkmək»;

eb «ev» — *eblə* (Y 47) «evləndirmək, ərə vermək»;

baş «baş» — *başla* (KTŞ16, BKŞ33, c13; Y 32, 45) «başlamaq»;

kılıç «qılınc» — *kılıçla* (KTŞm 5) «qılınclamaq»;

köri «böyük bıçaq» — *körtlə* (Y 52) «böyük bıçaqla kəsmək»;

sal «sab» — *salla* (MÇ 25) «salla keçmək».

2. Şəxs bildirən sözlərə birləşib fel əmələ gətirir; məsələn:

kağan «xaqan» — *kağanla* (KTŞ 7, O 2) «xaqanlı olmaq»;

yağı «yağ», «düşmən» — *yağıla* (Y 45) «düşmənlilik etmək».

3. Ay, gün, fəsil adları bildirən sözlərə birləşib fel yaradır; məsələn:

yay «yay» — *yayla* (MÇ 20,21) «yayı keçirmək»;

kış «qış» — *kışla* (BKŞ 31, MÇ 19) «qışlamaq».

¹ Göytürk dilində işlənən bəzi feldüzəldici şəkilçilər haqqında bu əsərlərdən də məlumat almaq olar: Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.84-85; Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников, М., 1960, с.20-23; Батманов И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя енисейка, Фрунзе, 1962, с.135-136; Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, с.197-203; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с. 114-118; Şükürli Ö.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B., 1993, s. 111-114.

4. Hərəkətin icra edildiyi yerin yaxud yönəldiyi istiqamətin adını bildirən sözlərə birləşib fəl yaradır; məsələn:

kağan «xaqan» — *kağanla* (KTŞ 7, O 2) «xaqanlı olmaq»;

yuğ «məzar» — *yuğla* (KTŞ 4, KÇ 24, 27) «basdırmaq»;

yuk «hündürlük»-yukla (Y 32) «yüksəltmək»;

yok «yox» (predikativ söz) — *yokla* (Y 32) «yox etmək», «məhv etmək»;

yer «yer» — *yerlə* (Y 24, 28) «yerləşdirmək», «məskun olmaq»;

5. Proses yaxud akt adı bildirən sözlərə artırılıb fəllər yaradır; məsələn:

ab «ov» — *abla* (KÇ 9) «ov etmək»;

ağ «ağ», *iğ* «ağ», *yığ* «ağ» — *ağla* (T 1, 5), *iğla* (Y 48), *yığla* (İA 2) «ağlamaq»;

akun «axın» — *akunla* (O 9) «basqın etmək»;

ançu «təqdimat» — *ançula* (KTŞ 32, MÇ 25) «təqdim etmək»;

boşana «azad olmaq» — *boşanala* (MÇ 19) «azad etmək»;

yaka «dua» *yakala* (MÇ 20) — «dua etmək»;

kun «talan» — *kunla* (O 9) «talan etmək» «çapmaq»;

kuş «quş» — *kuşla* (KTŞm 5) «quşa ov etmək»;

top «top» — *topla* (T 13) «toplamaq», «bir yerə yığmaq»;

tap yaxud *tapık* — «hörmət» — *tapla* yaxud *tapıkla* (BKŞ 35) «yad etmək»;

ü «bölmə» — *ülə* (KTc 6) «bölmək».

Bu qrupa *ulad* (KTc 1, BKc 13, KÇ 24) feli bağlaması yaxud zərfinin əsası olan ula «birləşdirmək» felinin kökü olan, lakin mənşəyi bizə aydın olmayan *u* sözünü də daxil etmək olar.

6. İnsanın zehni, əqli prosesini ilə əlaqədar olan ad bildirən sözlərə birləşib fəl yaradır; məsələn:

an «ağıl», «anlaq» — *anla* (T 34, Y 38, 41) «anlamaq»;

öt «öyüd», «nəsihət» — *ötlə* (O 11) «öyüd-nəsihət vermək»;

7. Təqlidi sözlərə birləşib fəl yaradır; məsələn:

op «hop» (at qovarkən çıxarılan səs) — *opla* (KTŞ 32) «hücum etmək»;

ay «ay», «hay» (birini çağırmaq üçün çıxarılan səs) — *ayla* (MÇ 42) «haylamaq», «çağırmaq».

-la, *-lə* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn fəlləri mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hərəkətin alətini bildirənlər: *kılıçla* (KTŞm 5) «qılıncı», *körtlə* (Y 52) «böyük bıçaqla doğra».

2. Hərəkətin məqsədini bildirənlər: *əblə* (Y 45) «evləndir», «ərə ver», *abla* (KÇ 9) «ov et», *kuşla* «quş ovla».

3. Akt, proses icrası bildirənlər: *sülə* (KTe 3) «qoşun yürüt», *yağla* (Y 45) «düşmənlik et», *anuçla* (KTŞ 32) «əqdım et», *ağla* (T 1,5), *iğla* (Y 48), *yığla* (İA 2) «ağla», *akunla* (O 9) «basqın et», *başla* (KTŞ 16) «başla», *yakala* (MÇ 20) «dua et», *kunla* (O 9) «talan et», *tinla* (KTe 2) «dinlə», *tapla* yaxud *tapıqla* (BKŞ 35) «yad et», *ula* (KTe 1) «arxasınca get», *ülə* (KTe 6) «böb», *hoşanala* (MÇ 19) «azad et».

4. Hərəkətin obyektini bildirənlər: *salla* (MÇ 25) «sal ilə üz».

5. Hərəkətin tərzini bildirənlər: *opla* (KTŞ 32) «sürətlə çap», «hücum et», *ayla* (MÇ 19) «çağır».

6. Hərəkətin yerini yaxud istiqamətini bildirənlər: *yuğla* (KTŞ 4) «dəfn et», *yoğla* (KÇ 27) «dəfn et», *yokla* (Y 32) «yox et», «basdır», *illə* (KTŞ 6) «el qazan», *yukla* (Y 25) «yüksəlt», *yerlə* (Y 24, 28) «yerləşdir», «məskunlaşdır».

7. Vaxt keçirmə bildirənlər: *yayla* (MÇ 21) «yayı keçir», *kışla* (BKŞ 31) «qışla».

8. Hərəkətin icrasını bildirənlər: *kağanla* (KTŞ 7) «xaqanlı ol».

9. Psixoloji proses bildirənlər: *anla* (T 34) «anla», *ötlə* (O 11) «öyüd-nəsihət ver».

-la, -lə şəkilçisi ilə düzələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Otuz yaşına Bəşbalk tapa sülədim (BKŞ 28) «Otuz yaşında Bəşbalka qarşı qoşunla getdim». *Türk bodun illədik ilin içgünü idmiş, kağanladuk kağanın yitirü idmiş* (KTŞ 6-7) «Türk xalqı düzəltdiyi eli dağıtmış, seçdiyi xaqanı qovmuş». ...*bunça bodun kobranıp yoğladı* (KÇ 27) «...bu qədər xalq toplaşib dəfn etdi». *Önikən irin kışladım* (MÇ 19) «Ötükən otəklərində qışladım». *Yabaş Tokuş beltirində yayladım* (MÇ 21) «Yabaş Tokuş çayının mənsəbində yayı keçirdim». *İnim yiti, urım üç, kızım üç erti, əblədim* (Y 27) «Kiçik qardaşım yeddi, oğlum üç, qızım üç idi, evləndirdim». *Kül tigin ...altı ərığ sançdı, sü təgisintə yitinc ərığ kılıçladı* (KTŞm 5) «Kül tigin ... altı döyüşçünü nizadən keçirtdi, qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılıncı ilə doğradı» və s.

II. **-laş, -ləş.** Bu *-la, -lə* şəkilçisinin derivatı, törəməsidir. Göytürk dilində mürəkkəb quruluşu olan bu şəkilçi adlardan fel düzəldən *-la, -lə* və fellərdə qarşılıqlı və birgəlik növ anlayışı yarıdan *-ş* ünsüründən ibarətdir. *-laş, -ləş* şəkilçisi adlara birləşdirilib onlardan felin qarşılıqlı, yaxud birgəlik növü anlayışını daşıyan təsirsiz fellər yaradır. Qədim türk qəbilələrinin dilində *-laş, -ləş* morfemi qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçi olmuşdur. Güman etmək olar ki, məhz bu səbəbdəndir ki, göytürk dilində bu şəkilçi ilə cəmi iki söz əmələ gəlir:

ög «bilik» — *ögləş* (T 20) «məsləhətləş»;

söz «söz» — *sözleş* (KTş 26) «məsləhətləş».

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçini bütün təsadüflərdə sözdüzəldici şəkilçi kimi qəbul etmək olmaz. *-laş, -ləş* o zaman bütöv sözdüzəldici şəkilçi qəbul edilə bilər ki, o öz tərkib hissələrinə *-la, -lə, və -ş* morfemlərinə parçalanmasın.

-laş, -ləş şəkilçisi ilə düzəldən fellərin göytürk dilində işlənməsinə iki nümunə veririk.

Ança ögləşmiş: öñrə türk kağanğaru süləlim, timis (T 20) «Belə məsləhətləşmiş: əvvəlcə türk xaqanına tərəf qoşun çəkək, demiş». *İnim Kül tigin birlə sözleşdimiz* (KTş 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik».

III. **-lan, -lən.** Bu da *-la, -lə* şəkilçisindən törəmədir; *-la, -lə* şəkilçisinin üzərinə əvvəllər passivlik bildirən, sonralar türk dillərində felin məchul və qayıdış növlərini əmələ gətirən *n* ünsürünün artırılması ilə yaranmışdır. Lakin istər göytürk dilində, istərsə də müasir türk dillərində ad+*lan* tərkibli bütün fellərin *-lan* şəkilçisi ilə düzəldiyini söyləmək olmaz. *-lan, -lən* yalnız o zaman sözdüzəldici şəkilçi hesab edilə bilər ki, *-la, -lə* və *-n* morfemlərinə parçalanmasın.

Göytürk dilində *-lan, -lən* qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işlənir. Onun vasitəsi ilə Orxon-Yenisey mətnlərində cəmi altı fel düzəldir. Göytürk *-lan, -lən* şəkilçisi isim, sifət və fellərdən (sonuncu türk dilləri üçün qərribə hadisədir) yeni mənalı fellər yaradır:

A) isimlərdən fel yaradır:

at «at» — *atlan* (KÇ 20) «atlan»;

boğuz «boğaz» — *boğuzlan* (T 26) «boğazlan»;

kan «xan» — *kanlan* (T 2) «xan seç»;

kat «qat» — *kaltan* (Y 42) «döz».

B) sifətlərdən fel düzəldir:

katıǵ «qatı», «möhkəm» — *katıǵlan* (Y 10) «möhkəmlən».

C) fəllərdən fel düzəldir:

seç «seç» — *seçlən* (Y 43) «fərqlən».

-lan, -lən şəkilçisi ilə göytürk dilində aşağıdakı mənaları bildirən fəllər əmələ gəlir.

1. Prosesin adını yaxud əlamətini göstərən fəllər: *katıǵlan* (Y 10) «möhkəmlən», *katlan* (Y 42) «döz», «qatlan», *seçlən* (Y 43) «fərqlən», *boǵuzlan* (T 26) «boǵazlan».

2. Hərəkətin formasını yaxud tərzini göstərən fəllər: *kanlan* (T 2) «xan seç», kökü *kat* «qat» ismindən olan *katlan* (Y 42) «döz», «qatlan» felini də buraya aid etmək olar — bu fel «qat-qat yığılmaq» mənasını da verir.

-lan, -lən şəkilçiləri ilə düzələn fəllərin Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Tabǵaçda adırılı, kanladı (T 2) «Tabǵaçdan ayrıldı, özünə xan seçdi». *Karlık atlantı* (KÇ 20) «Kartuk atlandı». *Kara bodımmı, katıǵlanı* (Y 10) «Qara xalqım, möhkəmlən».

IV. *-lat, -lət*. Bu, tarixən *-la, -lə* şəkilçisindən törəmiş, həmin şəkilçinin üzərinə tarixən fəallıq bildirən, sonralar icbar və təhrik növ şəkilçilərinə çevrilən *-t* ünsürünün artırılması ilə yaranmışdır. *-lat, -lət* şəkilçisi adlara artırılıb onlardan təsirli fəllər əmələ gətirir, *-la, -lə* şəkilçisinin digər derivatları kimi *-lat, -lət* şəkilçisi də yalnız tərkib morfemlərinə (yəni *-la* və *-t* şəkilçilərinə) bölünmədikdə sözdüzdəici şəkilçisi hesab edilə bilər; tərkib hissələrinə parçalandıqda sözdüzəldici ünsür *-la, -lə* şəkilçisi olur.

Göytürk dilində *-lat, -lət* şəkilçisi ilə cəmi yeddi fel düzəlir: *atlat* (T 25) «atlat», *aǵlat* (Y 28) «aǵlat», *yazuklat* (BK 36) «kasıb et», *yoǵlat* (T 31) «dəfn etdir», *oǵraklat* (T 25) «düşərgə saldır», *uǵlat* (Y 28) «inlət», *ulat* (Tal. 3) S.Y.Malovun tərcüməsində «daimi». Bunlardan yalnız üçündə (*atlat, oǵraklat* və *yazuklat*) *-lat* sözdüzəldici şəkilçidir; qalan dörd sözdə o, *-la* və *-t* ünsürlərinə parçalanır.

Göytürk dilində *-lat, -lət* şəkilçisi isimlərə və sifətlərə birləşdirilib fəllər yaradır:

a) İsimlərə qoşulub fel yaradır:

at «at» — *atlat* (T 25) «atlat»;

oǵrak «düşərgə» — *oǵraklat* (T 25) «düşərgə saldır».

b) sifətlərə birləşib isim düzəldir:

yazuk «yazıq», «kasıb» — *yazuklat* (BK 36) «kasıb et».

Göytürk dilində *-lat*, *-lət* şəkilçisi aşağıdakı mənaları ifadə edən fellər yaradır:

1. Yer və ya istiqamət mənası ifadə edən fəl əsasları yaradır: *atlat* «atlat», *oğraklat* «düşərgə saldır».

2. Hərəkətin yaxud vəziyyətin əlamətini bildirən fəl əsasları yaradır: *yazuklat* «kasıb et».

Bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş fellərin abidələrin dilində işlənməsinə bir neçə misal veririk:

Atlat üdim (T 25) «Atlas, dedim». *Ak Tərməl keçə oğraklat-dım* (T 25) «Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldırdım». ...*sakımp bodunıg yazuklat...* (BKŞ 35-36) «...düşünüb xalqı tabe et...»

V. *-a*, *-ə*. Bu, türk dillərində ən qədim sözdüzdəldici şəkilçilərdəndir. Adlara (əsasən, isimlərə, bəzən sifətlərə) birləşdirilib göytürk dilində müxtəlif mənalı fellər əmələ gətirir. Az məhsuldar şəkilçidir; abidələrin dilində cəmi yeddi fəl düzəldir.

A) isimlərə birləşib fəl düzəldir:

at «ad» — *ata* (MÇ 12) «adlandır», «ad ver»;

yarlık «əmr» — *yarlıka* (KTc 9) «əmr ver»;

yaş «yaş» — *yaşa* (KTŞm 2) «yaşa»;

san «say» — *sana* (T 27) «say»;

sıgıt «ağt» — *sıgıta* (KTŞ 4) «sıtqa»;

til «dil» — *tilə* (T 23) «dilə».

B) sifətlərə birləşib fəl düzəldir:

boş «boş» — *boşa* (MÇ 19) «boşa».

Göytürk dilində *-a*, *-ə* şəkilçisi vasitəsilə düzələn fellər aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Hərəkətin, vəziyyətin və prosesin adını bildirən təsirsiz fellər yaradır: *yaşa* «yaşa», *sıgıta* «sıtqa».

2. Hərəkətin, prosesin əlamətini ifadə edən təsirli fellər düzəldir: *boşa* «boşa».

3. Hərəkətin, prosesin predmetini ifadə edən təsirli fellər əmələ gətirir: *ata* «adlandır», *yarlıka* «əmr ver».

4. Hərəkətin aləti, materialı mənasını ifadə edən təsirli fellər yaradır: *tilə* «dilə», *sana* «say».

-a, *-ə* şəkilçisi ilə düzələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk: *Tay Bilgə tutuğıg yabğu atadım* (MÇ 11-12) «Tay Bilgə tutuğa yabğu adı verdim». *Sanağah tüstürtimiz* (T 27) «Saymaq üçün düşürtdük». ...*yirçi tilədim* (T

23) «...yerli dilədim». *Kül tigin bir kırk yaşayur erti* (KTŞm 2) «Kül tigin otuz bir yaşında idi». *Tenri yarlıkadukım üçün, özüm kutım bar üçün kağan ohurtım* (KTc 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün, xaqan oturdum». ...*bunça bodun kalipən sıgtamıs* (KTŞ 4) «...bu qədər xalq gəlib ağlamış». *Yağıda boşana boşanaladım* (MÇ 19) «Düşməndən tammilə azad oldum».

VI. **-ad.-əd.** Bu şəkilçi müasir türk dillərində işlənmiş. Göytürk dilində onun yaratdığı mənanı müasir türk dillərində *etmək* feli ifadə edir. İ.A.Batmanovun yazdığına görə, V.V.Radlov bu şəkilçini *-da, -də* kimi oxuyur.¹ Bircə, bu şəkilçi *-da, -də* kimi oxuna bilməz, çünki bir sıra müasir türk dillərində işlənməyən *-da, -də* şəkilçisi ümumtürk feldüzəldən *-la, -lə* şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantından başqa bir şey deyildir. Türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə, hər halda Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *l>d* fonetik hadisəsi müşahidə edilmir. Buna görə S.Y.Malov, İ.A.Batmanov, V.M.Nasilov və başqaları kimi biz də bu şəkilçini *-ad, -əd* şəklində oxuyuruq.

Göytürk dilində *-ad, -əd* şəkilçisi adlara (isim və sifətlərə), habelə *yok* «yox» və *bar* «var» predikativ sözlərinə birləşərək proses ifadə edən fellər əmələ gətirir. Bu şəkilçi yalnız təsirsiz fellər yaradır. Belə fellər əmələ gəldikləri köklərdə olan keyfiyyət və əlamətlərin prosesə keçməsi mənasını ifadə edir.

Göytürk dilində *-ad, -əd* qeyri-məhsuldar sözdüzəldici şəkilçidir və cəmi altı fəl düzəldir.

A) isimlərə birləşib fəl yaradır:

baş «baş» — *başda* (BKc 8) «rəhbərlik et»;

kul «qul» (kişi) — *kulad* (KTŞ 13) «qul ol»;

kün «qul (qadın)», «kəviz» — *künəd* (KTŞ 13) «kəviz ol»;

bun «dərd» — *bunəd* (T 26) «dərdli ol».

B) sifətlərə birləşib fəl düzəldir:

yag «yaşlı» — *yagəd* (BKŞ 36) «yaşlı ol».

V) *yok* «yox» predikativ sözüə birləşərək fəl əmələ gətirir:

yok «yox» — *yokad* (KTŞ 10) «yox ol», «məhv ol».

Göytürk dilində *-ad, -əd* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş fellərin işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

¹ Batmanov И.А. Язык снисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с.85.

Künədmış, kuladmış bodunıǵ, türk törisin içǵımmış bodunıǵ eçüm, apam törisinçə yaratmış (KTş 13) «...kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını itirmiş xalqı əcdadalarımın qanunu əsasında təşkil etmiş». *Bunadıp kağan:-yelü kör,-timis* (T 26) «Kə-dərlənib xaqan:-yel kimi get,-demiş». *İlig, törüg yəǵədi kazǵantım* (BKş 36) «Eli, qanunu yaxşılaşdırdım». *Kuǵ sənün başadu tört tuman sü kəlti* (BKc 8) «Kuǵ sənünün başçılıq etdiyi qırx minlik qoşun gəldi». *Türk bodun, ölüreyin, uǵursıratayın,-tir etmiş, yokadu barır ermiş* (KTş10) «Türk xalqı, özümüzü öldürək, nəslimizi məhv edək», deyir imiş, yox olaraq gedir imiş».

VII. **-ǵır, -gir, -ǵur, -gür**. Az məhsuldar şəkilçidir, adlardan fel düzəldir; abidələrin dilində cəmi üç fel yaradır:

taş «bayır» — *taşǵır* (MÇ 22) «üsyən qaldır»;

iç «iç» — *içgir* (MÇ 7) «təbə ol» (hərfləri: *içinə gir*);

boş «boş» — *boşǵur* (KTc 7) «öyrət».

Şəkilçi az məhsuldar olduğu üçün onun əmələ gətirdiyi fellər də göytürk dilində az işlənilir:

İrak ersər, yablaq aǵı birür, yaǵuk ersər, edgü aǵı birür», tip ança boşǵurur ermiş (KTc 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir»-deyib elə öyrədir imiş». ...*içgirtim* (BKş 25, 26) «...təbə etdim». ...*içgirtim, yana yorıdım* (MÇ 7) «...təbə etdim, yenə yürüdüm». *Siz taşıkın, çikiǵ taşǵırın,-timis* (MÇ22) «Siz üsyən edin, çikləri də üsyənə qaldırdım»,-demiş.

VIII. **-sıra, -sirə**. Adlara birləşən bu şəkilçi onlardan bir şeyin (birləşdiyi adın ifadə etdiyi mənənin) yoxluğunu bildirən fellər əmələ gətirir. Müqayisə üçün demək olar ki, *-sız, -siz* şəkilçisi adlardan hansı keyfiyyətli sifət yaradırsa, *-sıra, -sirə* şəkilçisi də adlardan həmin keyfiyyətə malik fellər düzəldir. Ehtimal etmək olar ki, *-siz//siz* şəkilçisi ilə *-sıra//sirə* şəkilçisi eyni mənşədəndir. Çox güman ki, sifət düzəldən şəkilçidəki *z* ünsürü fel düzəldən şəkilçidəki *r* ünsürünə çevrilmişdir. Görünür, yeni mənşədən olan adlardakı *z* ünsürünün fellərindəki *r* ünsürünə uyğunluğu türk dilləri üçün qanunauyğun hadisədir (*göz* sözündəki *z* ünsürü ilə *gör* sözündəki *r* ünsürünün uyğunluğunu müqayisə et). *-sıra, -sirə* şəkilçisi mürəkkəb şəkilçidir; onu aşağıdakı kimi tərkiblərinə ayırmaq olar: *-sıra+a, -sir+ə<-sız+a, -siz+ə*.

-sıra, -sirə şəkilçisi haqqında V.M.Nasilov yazır: «*-sıra, -sirə* şəkilçisi (*r~z*) rotasiyası hadisəsinin nəticəsidir və türk dillərində inkarlıq mənəsi ifadə edən fel əsasında rast gəldiyimiz *-sız-a/-siz-ə*

şəkilçisi ilə ekvivalentdir; inkarlıq mənası olan adyektiv anlayışlardan *-la/-lə* şəkilçisinin köməyi ilə fel yaradır: *atsızla* — atdan məhrum ol, *yersizlə* — yerdən məhrum ol və s.»¹ Bu şəkilçi müasir türk dillərindən bəzilərində işlənir, lakin müasir Azərbaycan dilində işlənmir.

el «el» — *elsirə* (KTş15) «eldən məhrum ol»;

kağan «xaqan» — *kağansıra* (KTş 15) «xaqandan məhrum ol»;

uruğ «nəsil» — *uruğsıra* (KTş 10) «nəsildən məhrum ol» və s.

-sıra, -sirə şəkilçiləri ilə düzələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

«Türk bodun, ölüreyin, uruğsıratayın»-tir ermiş (KTş 10) «Türk xalqı, özümüzü öldürək, nəslimizi məhv edək, deyir imiş». *Tenri yarlıkadık üçün illig iltirətmis, kağanlığığ kağansıratmış* (KTş 15) «Tanrı buyurduğu üçün ellinin elini məhv etmiş (ellini əlsizləşdirmiş), xaqanlığın xaqanını məhv etmiş (xaqanlığı xaqansızlaşdırmış)».

IX. **-ik, -ik, -uk, -ük.** Bu şəkilçi türk dillərində ən qədim feldüzəldən şəkilçilərdən biridir. Göytürk dilində bu şəkilçi proses yaxud proses-nəticə, habelə yer, istiqamət, alət və s. mənalarını ifadə edən fellər əmələ gətirir. Göytürk dilində *-ik* şəkilçisi adlardan (isim və saylardan) yeddi fel düzəldir (əslində bu şəkilçi vəsiyyəti ilə səkkiz fel əmələ gəlir, lakin onlardan ikisi — *kork* və *korğ* «qorx» bir felin müxtəlif fonetik variantlarıdır). *-ik* şəkilçisinin əmələ gətirdiyi bütün fellər təsirsizdir.

A) *-ik* şəkilçisi isimlərə birləşərək fel düzəldir:

yol «yol» — *yoluk* (MÇ 21) «baş çək», «yoxla», «yolux»;

tağ «dağ» — *tağık* (KTş 12) «dağa qalx»;

iç «iç» — *içik* (KTş 38) «təbə ol»;

taş «bayır» — *taşık* (bayıra çıx).

Bəzən bu şəkilçi hətta samitlə birlən isimlərə birləşdikdə belə saitsiz işlənir:

ür «hürkü» — *ürk* (MÇ 21) «hürk»;

kor «qorxu» — *kork* (O 7) «qorx».

Bu şəkilçinin *k* samiti *ğ* samitinə də çevrilə bilər:

kor «qorxu» — *korğ* (BKş 41) «qorx».

B) *-ik* şəkilçisi saylara qovuşaraq fel yaradır:

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников, с.21.

bir «bir» — *birik* (KTe 1) «birləş».

-*ık* şəkilçisinin göytürk dilində əmələ gətirdiyi felləri mənalılarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Proses-nəticə bildirən fellər: *birik* «birləş», «toplaş».

2. Yer və yaxud istiqamət mənası ifadə edən fellər: *iağık* «dağa qalxmaq», *içik* «tabe ol», «daxil ol», *taşık* «bayıra çıx», «itaətdən çıx».

3. Müştərək, qarşılıq bildirən fellər: *yohuk* «baş çək», «yoxla».

4. Mediallıq mənası ifadə edən fellər: *kork* «qorx», *korg* «qorx», *ürk* «hürk».

-*ık* şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Kanum kağan yiti yigirmi ərin taşıkmuş (KTş11) «Atam xaqan on yeddi döyüşçü ilə sərhədi aşmış». *Taşra yarıyur, tiyin, kü esidip balıkdakı tağıkmuş, tağdakı inmiş* (KTş12) «Xaricdə qoşun yürüdür, deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş». *Kara türgis bodun kop içikdi* (KTş38) «Qara (sadə) türgis xalqı hamiləliklə tabe oldu». *Bir yegirminq ay səkkiz yegirmikə yohukdum* (MÇ 21) «On birinci ayın on səkkizində yoxladım». *Biz az biz tiyin korkmuş* (O 7) «Biz azıq deyə qorxmış». *Ebi on kün önra ürküp barmış* (MÇ 21) «Evi on gün qabaq hürküb getmiş». *...biriki oğuşım, bodunum...bu sabımın edgüti esib, katıgdi, tınla* (KTe1-2) «...birləşmiş qəbiləm, xalqım ... bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəməcə dinlə». *Korgu. eki-üç kisiligin təzip bardı* (BKş41) «Qorxarıq iki-üç döyüşçü ilə qaçdı».

X. -*kış*, -*kiş*. Göytürk dilində bu şəkilçinin təkcə *yox* (*yox*) predikativ sözü ilə birləşib fə əmələ gətirdiyi müşahidə edilmişdir: *yok* (*yox*)+*kış* → *yok-kış* (məhv et); məsələn:

Ol süg anta yokkışdımız (KTş34) «O qoşunu orada məhv etdik». *Anı yokkısalım,-timis* (T 21) «Onu məhv edək, demiş» və s.

XI. -*şur*, -*şür*. Bu şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində az məhsuldar şəkilçilərdən biridir; adlara artırılaraq proses bildirən fellər əmələ gətirir:

kin (<*kig*<*keg*) «düşmənlilik» — *künşür* (KTş6) «düşmənlilik et»;

yon, «ədavət», «mübahisə» → *yonşur* (KTş6) «ədavət sal».

Az məhsuldar şəkilçi olduğu üçün abidələrin dilində bir neçə sözdə işləndiyi müşahidə edilir; məsələn:

... *inili-eçili künşürtükin üçün, bağli-bodunlıg yonşurtukın üçün türk bodun illədüük ilin içgını idmiş, kağanladuk kağanın*

yitürü idmiş (KTŞ6-7) «... kiçik qardaşları böyük qardaşlarla düşmən etdiyi üçün, bəylərlə xalq arasına ədavət saldığı üçün türk xalqı düzəltdiyi dövlətini dağıtmış, seçdiyi xaqanı qovmuş».

XII. -l, -al, -əl. Türk dillərinin ən qədim sözdüzəldici (fel-düzəldici) şəkilçilərindən olsa da -l, -al, -əl şəkilçisi göytürk dilində az məhsuldardır. Belə ki, abidələrin mətnində bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş cəmi dörd felin işləndiyi müşahidə edilir. Abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsi ilə adlardan (sifət və saylardan) müəyyən bir keyfiyyət, əlamət, kəmiyyət əldə etmək, hala, vəziyyətə keçmək mənası ifadə edən təsirsiz fellər vardır:

A) sifətlərə qovuşub fel yaradır:

tüz «düz» --- *tüzəl* (KTe5) «düzəl»;

tiri (<tirig) «dir» — *tiril* (KTŞ12, BKŞ31) «diril», «toplan»;

arı (<arıq) «arıq» — *arıl* (KTe9) «arıqla».

B) saylara birləşərək fel əmələ gətirir:

ükü (<üküş) «çox» — *ükül* (T 32) «çoxal».

Tirig və *arık* sözlərində sonuncu quttural samitlər (**k**, **g**) düşür, sözlə l samiti əlavə edilir və fel yaranır. Ümumiyyətlə, türk dillərində sifətlərin sonuncu quttural samitlərinin düşməsi və l samitinin əlavəsi ilə fellərin əmələ gəlməsi qanunauyğun haldır. Məsələn, Azərbaycan dilində: *alçaq* — *alçal*, *əksik* — *əksil*, *kiçik* — *kiçil*, *yüksək* — *yüksəl*, *gödək* — *gödəl*, *seyrək* — *seyrəl*, *kövrək* — *kövrəl*, *yumşaq* — *yumşal* və s.

-l, -al, -əl şəkilçisi ilə düzələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Kəlif ersər, kü ər ükülür (T 32) «Gələrlərsə, səs-küydən döyüşçülər çoxalar». *Bu yirdə oturub tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KTe4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzələşdim». *Kop anta alkıntığ, arılığ* (KTe9) «Orada tamamilə tabe edildin, arıqladın». *Tirilip yetmiş ər bolmuş* (KTŞ12) «Toplaşıb yetmiş döyüşçü olmuşlar». *Üküş öltəci anta tirilti* (BKŞ31) «Bütün öləsi olanlar onda dirildi».

XIII. -ar, -ər. Hələ göytürk dili üçün qeyri-məhsuldar feldüzəldici şəkilçidir; -ar, -ər variantı ilə yanaşı -ır, -ir variantında da işlənir: -ar, -ər şəkilçisi adlardan (isim, sifət, saylardan) müəyyən bir vəziyyətdə olmaq yaxud müəyyən bir vəziyyətə düşmək, müəyyən bir əlamətin baş verməsi və inkişafı, əşyaya doğru yönəlmiş hərəkət və s. mənalara ifadə edən müxtəlif mənalı təsirli və

təsirsiz fellər əmələ gətirir. Göytürk dilində *-ar* şəkilçisi ilə düzəlmiş altın felin işlənməsinə təsadüf edilmişdir.

Bu şəkilçi: A) isimlərə birləşərək fel düzəldir:

ög «tərif» — *ögir* (BKŞ 2) «fəxr et»;

eb «eb» — *ebir* (T 26, 28) «dolan»;

og «döngə» — *əgər* (BKŞ 3) «mühasirə et», «təqib et»;

ağrı «ağrı» — *ağıra* (Tal. I) «ağrı»;

B) sifətlərə qovuşub fel yaradır:

uluğ «böyük» — *ulğar* (T 53) «yüksəlt»;

C) saylara birləşib fel əmələ gətirir:

kop «çox» — *kobar* (KTc 10) «çoxalt».

-ar şəkilçisi ilə düzələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Kögmən yışğ ebirü, kältimiz (T 28) «Kögmən mənşəli dağlarını dolanıb gəldik». *Arkuy karağuş ulğartum* (T 53) «Arkuy keşikçini yüksəltdim». *Kağan olurıp yok çığay bodumğ kop kobartdım* (KTc9-10) «Xaqan oturub yoxa çıxan xalqı xeyli çoxaltdım». *Anta Tonra yılpağutı bir oğuşğ Tona tigin yoğınla ağərə tokadım* (BKŞ31) «Onda Tona tiginin döfnində Tonra Yılpağutunun bir qəbiləsini mühasirə edib dağıtdım».

XIV. *-ran, -rən*. Bu şəkilçi türk dillərinin ən qədim feldüzəldici şəkilçilərindən hesab edilir. Göytürk dilində qeyri-müəyyən saylara birləşən *-ran* şəkilçisi onlardan müəyyən bir əlamətə, keyfiyyətə malik olmaq mənasını ifadə edən fellər əmələ gətirir. O, abidələrin dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir; cəmi bir fel düzəldir:

kop «çox» — *kobran* (T 4) «topla», «birləş».

-ran şəkilçisi ilə düzələn fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir nümunə veririk: *İda, taşda kalmış kobranıp yeti yüz ər boltı* (T 4) «Meşədə, daşlar arasında qalmışları toplaşib yeddi yüz döyüşçü oldular».

XV. *-ala, -ələ*. Göytürk dilində *-ala* şəkilçisi fellərə artırılıb onlardan intensivlik mənası ifadə edən yeni fellər yaradır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnində bu şəkilçi ilə əmələ gələn təkcə bir felə təsadüf edilir:

boşan «boşan» — *boşanala* (MÇ 19) «tamamilə azad ol».

Bu fel abidələrin dilində yalnız bir cümlədə işlənir; məsələn:

Yağıda boşana boşanaladım (MÇ 19) «Düşməndən xilas olub tamamilə azad oldum».

XVI. **-in, -in, -un, -ün.** Göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin dilində bu feldüzəldici şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir; o, təkcə fellərə birləşib yeni mənalı fellər düzəldir. *-in* şəkilçisi vasitəsilə abidələrin dilində müxtəlif mənalılar ifadə edən üç fel yaranır; bu şəkilçiənin yaratdığı bütün fellər təsirsizdir.

öt «öyüd» — *ötün* (T 12, O 8) «xahiş et», «öyüd ver»;

təl «dəl» — *təlin* (KTŞ 22) «dəlin»;

seb «sev» — *sebin* (BKŞ 2) «sevin».

-in şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Olurtukıma öltəçiçə sakımğma türk bəglər, bodun ögirip, sebinip toxtamış közi yögəri körti (BKŞ 2) «Mən taxta oturduqda öləcəklərinə qüssələnen türk bəyləri və xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözləri ilə yuxarı baxdılar». *Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm* (T 12) «Ondan ötrü xaqanıma məsləhət verdim, belə məsləhət verdim». *Üzə tenri basmasar, asra yir təlinməsar, türk bodun, ilinin törinin kim artatı udaçı erti?* (KTŞ 22) «Üstdən tanrı (göy) basmadısa, aşağıda yer dəlinmədisə, türk xalqı, elini, qanununu (dövlətini) kim dağıtmağı bacarardı?».

XVII. **-ta, -tə.** Göytürk dilində qeyri-məhsuldar işlənen bu feldüzəldici şəkilçi öz morfoloji mənasına görə digər feldüzəldici *-ad, -əd* şəkilçisinə yaxındır. Bu şəkilçi adlara birləşib onlara *hol* «ol» köməkçi felinin verəcəyi mənanı verir. Buna görə də *-ta* şəkilçisini qrammatik cəhətdən *hol* köməkçi feli ilə sinonim kimi qəbul etmək olar. *-ta* şəkilçisi abidələrin dilində təsirsiz fellər yaradır. Orxon-Yenisey yazıtı mətnlərində bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş bir felin işləndiyinə təsadüf edilir:

tok «tox» — *tokta* (BKŞ 2) «toxta».

Bu şəkilçi ilə düzəlmiş fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir nümunə veririk: *Olurtukıma öltəçiçə sakımğma türk bəglər, bodun ökirip, sebinip toxtamış gözi yögəri körtü* (BKŞ 2) «Mən taxta oturduqda öləcəklərinə qüssələnen türk bəyləri və xalqı öyünüb, sevinib, toxtamış gözləri ilə yuxarı baxdılar».

XVIII. **-ğın, -gİN, -ğun, -gÜN, -kın, -kin, -kun, -kün.** Göytürk dilində qeyri-məhsuldar feldüzəldici şəkilçi olan *-ğın ...* çox vaxt digər feldüzəldici *-gir* şəkilçisinin antonimi kimi çıxış edir. Bunu onların iç sözünə birləşdirilməsi təmsalında görmək olar: *ıçgir* feli xaricdən daxilə doğru hərəkəti bildirir və abidələrdə «təbə olmaq», «içəri girmək» semantik mənasını ifadə edir; *ıçğın* feli isə

daxildən xaricə doğru hərəkəti bildirir və abidələrdə «qovmaq», «sürgün etmək» semantik mənasını ifadə edir. *-ğın* şəkilçisi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində rəngarəng semantik mənalara əmələ gətirsə də mətnlərdə qeyri-məhsuldar işlənilir; onun vasitəsi ilə cəmi dörd fəl əmələ gəlmişdir.

iç «iç» — *içğın* (KTŞ 6, O 1) «qov», «sürgün et»;

al «al», «hiylə» — *alkın* (KTe 9, T 3) «aldat»;

yal «od» — *yalkın* (Y52) «yan»;

sa «fikir», «dərd» — *sakın* (KTŞ10, şm 10, 11) «qəmlən».

-ğın şəkilçisinin düzəltdiyi fəllərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz olur. Bu şəkilçi vasitəsi ilə düzələn fəllərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Ol kan yok boltukda kiserə el yetmiş, içğinnmiş, kaçışmış (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el (sona) yetmiş, səpələnmiş, qaçıb dağılmış». *Türk hodun ölti, alkıntı, yok boltı* (T 3) «Türk xalqı öldü, seyrəldi, yox oldu». *İnim Kül tigin kərgək boltı, özüm sakıntım* (KTŞml0) «Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm qəmləndim». *Kağanladuk kağanın içğini idmiş türk hodun övrə kün toğsukına, kiserə kün batsıkına təgi...* (O 2) «Xaqan seçdiyi xaqanını qovmuş türx xalqı önə — gün doğana, arxaya — gün batana təki...».

XIX. *-zın, -zin*. Bu şəkilçi göytürk dilində fəldən fəl düzəltdir. Mətnlərdə *-zin* şəkilçisi vasitəsi ilə yalnız bir fəl düzəltdiyi müşahidə edilir:

təg «dəy», «çat» — *təgzin* (Y 29) «səyahət et».

Orxon mətnlərində *təgzin* fəlinin işlənməsinə təsadüf edilmir, Talas abidələrində yalnız bir yerdə (2-ci Elegeş abidəsi) işlənilir, Yenisey abidələrində isə *təgzin* fəlinin işlənməsinə tez-tez təsadüf edilir.

Təgzin fəlinin göytürk dilində işlənməsinə bir nümunə verməklə kifayətlənirik: *İlimdə tört təgzintim* (Y 29) «Elmdə dörd dəfə səyahətə çıxdım».

XX. *-ğa, -gə, -ka, -kə*. Bu fəldüzəldici şəkilçi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənilir; onun vasitəsi ilə cəmi beş fəl düzəlir ki, bu fəllərin də kökləri semantikasına görə, demək olar ki, mənşəcə aydın deyil:

kar — *kargə* (Y 25) «(səsi) qaldır», «yüksəltmək»;

bul «üsyən» — *bulğa* (KÇ 11, MÇ 28) «üsyən qaldır», «həyəcanlan»;

əm «əzab» — *əmgə* (BKşml3) «əzab ver»;
tol «ağrı» — *tolğa* (BKşml3) «əzab ver»;
tar — *tarka* (I 22) «yay», «dağıt».

Karğa feli, çox güman ki, *qarğa* qarılısından (səs təqlidi) yaranmışdır. Qalan dörd felin də bu felə analogiya olaraq etimolaşdırma yolu ilə düzəlmə olduğunu bərpa etmək olar. *Bulğa* feli ehtimal ki, *bul* ismindəndir; güman ki, *bul* ismi türk qəbilələrinin dilində «üsyən», «qıyan», «iğtişən» və bunlara yaxın bir mənə ifadə etmişdir. Göytürk dilində işlənən *buğlak* (KTşm4, BKş29) «üsyən», «qıyam» və *bulğanç* (I 22) «qıyam», «üsyən» sözləri də bu kökdəndir. *Əmgək* felinin kökü, ehtimal ki, *əm* isimdir, bu söz, güman ki, qədim türk qəbilələrinin dilində «əzab», «əziyyət» mənasında işlənmişdir; Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədəki *əmgək* (KTş19) «əzab»; «əziyyət» ismi də bu kökdən əmələ gəlmişdir. *Tolğa* felinin kökü *tol* sözüdür. Bu sözün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində müstəqil işlənməsinə təsadüf edilmir, lakin göytürk abidələrinin dilində «ağrı» və «əzab» «əziyyət» mənaların ifadə edən *tolğak* ismi işlənmişdir. Güman ki, hər iki sözün (*tolğa* felinin və *tolğak* isminin) kökü *tol* sözü qədim türk qəbilələrinin dilində «ağrı», «əziyyət» mənasını ifadə etmişdir. *Tarka* sözüne Orxon-Yenisey abidələrinin dilində təsəvvürlənən fel kimi təsadüf edilmir, lakin Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində «yayma», «dağıtma», «səpələmə» mənasını ifadə edən *tarkanç* (I 22) sözüne təsadüf edilir. Öz morfoloji formasına görə *bul* felindən əmələ gələn *bulğanç* (I 22) sözü ilə eynidir. Yuxarıdakı dörd felə analogiya olaraq güman etmək olar ki, bu sözün də kökü nə vaxt isə türk qəbilələrinin dilində müstəqil işlənmiş və «yayma», «dağıtma» mənasını ifadə etmiş *tar* sözüdür. *Tarkanç* sözü də *bulğanç* sözüne analogiya olaraq *tar* ismindən əmələ gəlmiş *tarka* felinə *-nç* şəkilçisinin artırmaq yolu ilə yaranmışdır.

-ğa, *-gə*, *-ka*, *-kə* feldüzəldici şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmiş fellərin Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə misal veririk:

Karğanır ününüz (Y 25) «Yüksəlir səsiniz». *İçrə bən buğlayın -tümis* (MÇ 28) «Daxildə mən üsyən qaldırdım,-demiş». *Əmgətmən! Tolğatman! olurtum* (BKşml3) «(Xalqı) incitməyin! (Xalqa) əziyyət verməyin! (Mən taxta) oturmuşam».

XXI. -uş, -üş. Göytürk dilində bu şəkilçi ad və fellərdən isim düzəltdiyi kimi, fel və adlardan fellər də düzəldir; məsələn:

ur «vur» — *urus* «vuruş»;

sü «qoşun» — *sünüş* (KTŞ35) «döyüş».

Bu şəkilçi az məhsuldar şəkilçilərdəndir. Göytürk dilində onun düzəltdiyi bir neçə felin işləndiyinə təsadüf edilir; məsələn:

Kağanın birlə Sona yıxıda sünüşdimiz (KTŞ35) «Xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüşdük».

XXII. -d. Göytürk dilində adlardan fel düzəldən bu şəkilçi, çox ehtimal ki, -*ad*, -*əd* şəkilçisinin ixtisar edilmiş şəklidir. -*ad*, -*əd* feldüzəldən şəkilçisi samitlə bitən sözlərə bitişirdi, təbii ki, öz sait səsinə saxlayırdı. -*d* şəkilçi isə saitlə bitən adlara artırılır. Buna görə də güman etmək olar ki, bitişdiyi söz saitlə qurtardığı üçün -*ad*, -*əd* şəkilçisi sait səsinə itirmiş və -*d* şəklinə düşmüşdür: *yağı* «yağı», «düşmə» +*d* — *yağid* «yağı ol». Abidələrin dilində bu şəkilçi az məhsuldardır; məsələn:

Basmıl yağıbı ebimrü bardı (MÇ 28) «Basmillar yağı olub evimə doğru getdilər». ...*yağıdu ermiş* (MÇ 22) «...yağı olmuş imiş».

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, deməli, qədim türk qəbilələrinin dilində işlənmiş feldüzəldən şəkilçilərin mühüm qismi müasir türk dillərində mühafizə edilmiş, az bir hissəsi isə türk dilləri tərəfindən unudulmuşdur. Öz növbəsində türk dilləri son min beş yüz illik inkişaflarında bir sıra feldüzəldən şəkilçilər əldə etmişdir.

Tərkibi fellər

Göytürk dilində fel yaradıcılığında sintetik (morfoloji) üsulla yanaşı analitik (sintaktik) üsulun da böyük əhəmiyyəti vardır. Analitik üsulla yaranan fellərə tərkibi fellər deyilir. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində tərkibi fellər, ən azı, iki sözün birləşməsindən ibarət olur. Tərkibi fel təşkil edən komponentlər öz əvvəlki mənalarını qismən saxlasa da mənaca birləşir, bir mənada ifadə edir. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində tərkibi fellər müxtəlif üsullarla yaranır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində fellərin bir söz kimi tam mürəkkəbləşməsinə — həm qrafik (qrafik birləşmə məsələsi göytürk yazısı abidələrinin dili üçün şərtidir, çünki abidələrdə bir neçə söz bitişik yazıla

bildiği kimi, bir söz də hissələrinə ayrılmış şəkildə yazıla bilər), həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən birləşməsinə rast gəlmirik. Göytürk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fəlin komponentləri ayrı yazılır.

Göytürk dilində tərkibi fəllər aşağıdakı üsullarla əmələ gəlir:

1. *Kıl, bol, it* köməkçi fəllərinin isim, sifət, say və fəli sifətlərə yanaşması vasitəsilə. Bu köməkçi fəllər adlara yanaşarkən öz müstəqilliyini mühafizə edir: qrafik cəhətdən ayrı yazılır, müstəqil vurğuya malik olur, leksik mənalarını mühafizə edir, təkcə qrammatik cəhətdən yanaşdığı sözlə birləşib tərkibi fəli təşkil edir. Belə tərkibi fəllərdə aparıcı, əsas mənə daşıyıcı söz adlar olur. Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk dilində hər üç köməkçi fəli müstəqil fəli kimi də işlənir; məsələn: *Tenri təg tenridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə ohurtım* (KTc1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt oturdum». *Bilgə Tonyukuk han özüm Tabğaç ilinə kılntım* (T 1) «Müdrik Tonyukuk mən özüm Çin elinə göndərdim». *Tenri yarlıkaduk üçün özüm olurtıkuma tört buhındakı bodunıǵ itdim, yaratdım* (BKşm9) «Tanrı fərman verdiyi üçün özüm oturduğumdan dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım». Bu fəllər köməkçi vasitə kimi çıxış etdikdə mənaca adlara uyşur, bir növ, qrammatik vasitəyə çevrilir.

1. *Kıl* köməkçi fəli isim, sifət və sayla işlənərək tərkibi fəli təşkil edir. *Kıl* fəlinin mənasında təsirlilik olduğu üçün onun yaratdığı tərkibi fəli də təsirli olur. *Kıl* köməkçi fəli göytürk dilində aşağıdakı kimi işlənir:

a) isimlərə yanaşır:

baz kıl «sülh bağlat»: *Tört buhındakı bodunıǵ kop baz kılntım* (KTş 29-30) «Dörd tərəfdəki xalqı tamamilə tabe etdim (sülh məcbur etdim)». *Tenri yarlıkaduk üçün ... yağıǵ baz kılntıs* (KTş 15) «Tanrı fərman verdiyi üçün ... yağını tabe etmiş». *Sü süləpən tört buhındakı bodunıǵ kop alntıs, kop baz kılntıs* (KTş 2) «Qoşun yürüdü dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş».

ot, sub kıl «cəzalandır»: *Ança kazǵanıp biriki bodunıǵ ot, sub kılntım* (KTş27) «Bu qədər qazanıb birləşmiş xalqı cəzalandırmadım (oddan, suddan keçirmədim)».

Uruş kıl «döyüş»: *Ebkə təgdükim uruş kılıp ...* (O 10) «Eva çatdıqda döyüşüb...»

b) sifətlərə (əslı və düzəltmə) yanaşır:

bay kıl «varlandır»: *Yalın bodunıg tonlıg, çıgây bodunıg bay kılım* (KTş 29) «Yalın xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim».

yağısız kıl «düşmənsiz et»: ... *bodunıg kop bas kılım, yağısız kılım* (KTş 30) «... xalqı tamamilə tabe etdim, yağısız etdim»

yəg qıl «yaxşılıq et»: *Iğar ellıgdə, ığar xaqanlıkdə yəg kılım* (KTş 29) «Sadıq eldə, sadıq xaqanlıqda yaxşılıq etdim».

hunısız kıl «kədərsiz et»: *Bunısız kılım* (BKşm 12) «... kədərsiz etdim».

c) qeyri-müəyyən saylara yanaşır:

üküş kıl «çoxalt»: *Az bodunıg üküş kılım* (KTş 29) «Az xalqı çoxaltıdım».

ç) *yok* (yox) və *bar* (var) sözlərinə yanaşır:

yok kıl «məhv et»: *Kara igil bodunıg yok kılmadım* (MÇ 14) «Qara igil xalqını (qara camaatı) məhv etmədim».

2. *bol* köməkçi feli adlara yanaşıb tərkibi fel təşkil edir.

a) isimlərə yanaşır:

kərgək bol «vəfat et, həlak ol, öl»: *İnim Kül tigin kərgək bol-tı* (KTşm 10) «Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu». *Bunça törig kazğanıp inim Kül tigin özi ança kərgək bol-tı* (KTş 30) «Beləcə qanunu (dövləti) qazanıb, kiçik qardaşım Kül tigin özü eləcə həlak oldu». *Yağıka yalnız oplayı təgip, opulu kirip özi kışğa kərkəg bol-tı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız hücum edib, arasına girib özü bir anda həlak oldu».

kul bol «qul ol»: *Bəglik urı oğlın kul bol-tı* (KTş 24) «Bəyliyə layiq oğulların qul oldu».

kün bol «kəniz ol»: *Silik kız oğlın kün bol-tı* (KTş 24) «Bakirə qızların kəniz oldu».

kün-kul bol «kəniz-qul ol»: *Özi yanultı, kağanı ölti, bodunı kün-kul bol-tı* (KTş 20) «Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı qul-qaravaş oldu».

yağı bol «yağı ol, düşmən ol»: *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti arən yağı bol-mıs* (O 5) «Bu Çindən şimala bəy oğuzlar arasında yeddi ən igidi yağı olmuş». *Tabğaç kağanıka yağı bol-mıs* (K1ş 9) «Tabğaç xaqanına yağı olmuş». *Kül tigin otuz yaşına karluk bodun erür, barur erikli yağı bol-tı* (KTşm 1) «Kül tiginin otuz yaşında karluk xalqı firavan yaşadığı halda yağı oldu».

bodun bol «xalq ol»: *Türk bodun yok bolmazun, tiyin, kanım İltəris kağanıg, ögim İlbəlgə katunıg tenri töpəsintə tutup yögərü*

kötürmis erinç (KTş 11) «Türk xalqı yox olsam deyə, xalq olsun deyə, atam iltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırmış».

kağan bol «xaqan ol»: *Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinç, oğlu ta kağan bolmuş erinç* (KTş 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş».

karı bol «qocab»: *Özüm karı boltum* (T 56) «Özüm qocaldım».

kəgi bol «düşmən ol»: *Eçim kağan ili kamaşığı boltukımta, bodun iligi kəgi boltukımta izgil bodun birlə sünüşdimiz* (KTşm 3) «Əmim xaqanın elində iğtişas olanda, xalqın elində düşmənçilik olanda izgil xalqı ilə döyüşdük».

b) əsli və düzəltmə sifətlərə yanaşır:

yablak bol «pis ol, korlan»: *Eki şad, ulayu iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunım közü, qaşı yablak boltaçı tip sakımtım* (KTşm 11) «İki şadımın, digər kiçik qohumlarımın, oğlanlarımın, bəylərimin, xalqımın gözü, qaşı korlandı deyib qüssələndim».

uluğ bol «böyük ol, dahi ol»: *Özüm ... uluğ boltum* (T 36) «Özüm ... ulu oldum».

kalın bol «qalınlaş»: *Yuyka kalın bolsar, toplağuhuk alp ermis* (T 13) «Nazik qalınlaşsa, toplamaq igid işidir».

yoğun bol «yoğunlaş»: *Yinçə yoğun bolsar, üzgülük alp ermis* (T 13-14) «İncə yoğunlaşsa, üzmək igid işidir».

buşsız bol «dərdsiz ol»: *Bu kağanında, bu bəglərigdə, yerində, subuında, admılınasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebi-nə kirtəçisən, buşsız boltaçısən* (BKşm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, vətəninədən (yerindən, suyundan) ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan».

c) Fəli sifət və qoşmaya qoşulur.

körməs təg boltu «görməz oldu»;

bilməs təg boltu «bilməz oldu»: *Körür közim körməs təg, bilir bilgin bilməs təg boltu, özüm sakımtım* (KTşm 10) «Görür gözüm görməz, bilir biliyim bilməz oldu, özüm kədərləndim».

ç) *yok* (yox) və *bar* (var) sözlərinə qoşulur:

yok bol «yox ol»: *Türk bodun yok bolmazun* (KTş 11) «Türk xalqı yox (məhv) olmasın».

3. *it* köməkçi fəlinin adlara qoşulması ilə tərkibi fel düzəlidir. Əvvəlki iki köməkçi fələ nisbətən bu köməkçi fel az məhsuldardır.

Göytürk dilində *it* köməkçi feli üç isimlə yanaşı işləndikdə tərkibi fel əmələ gətirir; məsələn:

mağ it «təriflə (tərif et)»: *Türk bağların, bodumn ərənü eti mağ itdi* (BKc 15) «Türk bəylərinin, xalqının ləyaqətini (hörmətini) təriflədi».

çərig it «qoşun göndər»: *Sələnə gidin, Yılun kol birdin sınar Şıp başına taqi çərig itdin* (MÇ 15) «Sələnə çayından qərbə, Yılun çayından cənuba Şıp başının yarısındanək qoşun göndərdim». *Sünüs bolsar, çərig itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun göndərərədi».

törig it «qanun qoy»: *Anı üçün ilig ança tutmuş erinç, ilig tutup törig itmiş* (KTş 3) «Ona görə eli eləcə düzəltmiş, eli düzəldib qanun qoymuş».

4. Göytürk dilində *ir//er* naqis feli, adətən, tərkibi fel əmələ gətirmir. Lakin abidələrdə üç yerdə (bunlardan ikisi cyni ifadədir) *ir//er* feli də qoşulduğu sözlə birlikdə tərkibi fel yaradır; məsələn:

Türk bodun yitməzun tiyin, yoluk erməzün tiyin, üzə tenri tir ermiş (O 3) «Türk xalqı tükənməsin deyə, məhv olmasın deyə, yuxarıda tanrı deyir imiş». *Tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz* (KTşmş) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində basdırdıq (dəfn etdirdik)». *Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim* (BKşm 10) «Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddisində basdırdım (dəfn etdirdim)».

Birinci cümlədəki *yoluk er* «məhv ol» tərkibi felində işlənən *er* naqis feli *bol* köməkçi felinin sinonimi kimi işlənir və məhz bu mənada işləndiyinə görə tərkibi fel yaradır, öz daşdığı mənada işlənsə idi, tərkibi fel əmələ gətirə bilməzdi. Göytürk dilində hər yerdə bu mövqedə *bol* köməkçi feli işlənir. Həmin cümlədəki *türk bodun ... yoluk erməzün* ifadəsini Kül tigin şərafına qoyulmuş abidənin şərq kitabəsinin on birinci sətirində işlənmiş *türk bodun yok bolmazun* ifadələrini tutuşdurduqda (hər iki ifadə eynidir), gətirdiyimiz müddəanın doğruluğuna bir daha inanmaq olar.

İkinci və üçüncü cümlələrdə işlənmiş *yoğ ertür* «dəfn etdir» tərkibi felindəki *er* naqis feli yenə də abidələrin dilində işlənən *et//it* köməkçi felinin mövqeyində çıxış edir, buna görə də tərkibi fel əmələ gətirmişdir. Diqqət etdikdə *er* naqis felinin nəinki tərkibi fel düzəltdiyini, onun hətta felin icbar növündə işləndiyini görmək olar. İstər tərkibi fel yaratmaq, istərsə də felin növ kateqoriyası şəkilsiz qəbul etmək *ir//er* felinə xas xüsusiyyət deyildir. Hər iki cümlədəki *yoğ ertür* tərkibi fel *yoğ itdür* felinin təhrif

edilmiş variantıdır. Göytürk dilində *ir//er* naqis feli söz yaratmaq və qismən, felin növünü yaratmaq xüsusiyyətlərindən başqa, köməkçi fellərin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu iki xüsusiyyətə malik olmamaq bu feli sonralar türk dillərində naqis felə (rus dilində «глагольная связка» deyilir) çevirmişdir.

II. Göytürk dilində müstəqil mənalı fellər də adlara yanaşaraq tərkibi fel təşkil edir. Bu zaman frazeoloji vahid əmələ gəlir. Bir sıra dilçilər bu fikirdədirlər ki, sintaktik cəhətdən hissələrinə parçalanan birləşmələri də frazeoloji vahid kimi götürmək olar. Buna görə də M. Axmetov sintaktik cəhətdən cümlədə tamamlıq və xəbər, zərflik və xəbər olan sözlərin yanaşmasını mürəkkəb fel hesab edir.¹ Qərribə olsa da, elə oradaca müəllif yanaşan sözlərin

bir tərəfdən, adlıq və vasitəli hallarda işlənən isimlərin, sifətlərin və zərflərin, digər tərəfdən, fellərin öz müstəqil mənalarnı saxladığını göstərir. Görəsən, o necə mürəkkəb sözdür ki, komponentləri qrafik cəhətdən ayrı yazılır, fonetik cəhətdən müstəqil vurğulara malik olur, leksik cəhətdən hər iki tərəf öz leksik-semantik mənalarnı saxlayır, morfoloji cəhətdən hər iki komponent istədiyi kimi dəyişir, sintaktik cəhətdən hər iki söz cümlənin müstəqil üzvü (M. A. Axmetova görə, tamamlıq və xəbər, zərflik və xəbər) ola bilər.

Biz birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələrindən, ikinci tərəfi mənalı fellərdən ibarət olan birləşmələri o zaman tərkibi fel hesab edirik ki, belə birləşmələr frazeoloji vahidlər olsun və bir məna ifadə etsin.

Göytürk dilində belə tərkibi fellər birinci tərəfinin ifadə etdiyi leksik və morfoloji mənaya görə bir neçə üsulla yaranır (ikinci tərəf həmişə mənalı fel olur).

1. Birinci tərəfi ismin təsirlik halında işlənən isimlə felin yanaşması vasitəsilə; məsələn:

əmgək kör «əziyyət çək (əzab gör)»: *On ok bodum əmgək körti* (KTŞ 19) «On ox xalqı əziyyət çəkdi».

is-küç ber «zəhmətinin barını ver, qazandığını ver, zəhmətini ver (iş-güc ver)»: *Əlig yıl isig-küçig bermis* (KTŞ 8) «Əlli il zəhmətini vermiş». *Nə kağanka isig-küçig birürmən?-tir ermis*

¹ Axmetov M. A. Синтаксический способ глаголообразования в языке орхон-снисейских памятников. Некоторые вопросы урало-алтайского языкознания, Уфа, 1970, с. 64.

(KTş 9) «Hansı xaqana zəhmətini verirəm?»-deyir imiş». *İsik-küçig bermis* (O 5) «Zəhmətini vermiş».

Göytürk dilində *is* (i ş), *küç* (g ü c) sözlərindən hər birinin ayrılıqda da *ber* (v e r) feli ilə yanaşıb tərkibi fel əmələ gətirdiyi müşahidə edilir; məsələn: *Tenrikənkə isig bertig tiyin yarlıkamus, şad atıg anta bermis* (O 6) «Tanrısifətə zəhmətini verdin deyə, fərman vermiş, şad adı o vaxt vermiş».

il tut «dövlət təşkil et (el tut)»: *Anı üçün ilig ança tutmus erinç, ilig tutup törig itmiş* (KTş 3) «Ona görə eli eləcə düzəltmiş, eli düzəldib qanun qoymuş». *İl tutdım* (BKşm 9) «El düzəlttdim». *Ötükən yış ohursar, bengü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KTe8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, ədəbi el təşkil edərək oturarsan, türk xalqı, tox» və s.

Göytürk dilində bəzən *el* və *törü* (q a n u n) sözləri birgə işlənərək belə tərkibi fellərin birinci komponentini təşkil edir:

il-törü tut «eli, qanunu yarat»;

il-törü it «eli, qanunu düzəlt (et)»: *Ohurıpan türk bodunun ilin-törüsün tuta birmis, iti birmis* (KTş 1) «Oturub türk xalqının elini-qanununu yaratmış, düzəltmiş».

bodun başla «xalqa rəhbərlik et»: *Kırk yıl el tutup bodun başladım* (Y 45) «Qırx il el düzəldib xalqa rəhbərlik etdim».

tün kat «gecəni qat» (müasir Azərbaycan dilində işlənən «gecəni gündüzə qatmaq» frazeoloji ifadəsinə bərabərdir): *Ertis ügüzig keçigsizin keçdimiz, tün katdımız* (T 35) «İrtiş çayını keçidsiz keçdik, gecəni gündüzə qatdıq».

tan üntür «dan sök». Bu ifadə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *tan üntürü* şəklindədir; məsələn: *Bolçuka tan üntürü təgdimiz* (T 35) «Bolçuya dan söküləndə çatdıq». Burada *üntürü* sözü *üntür* «s ö k» felindən əmələ gəlmiş feli bağlamadır, hərflə mənası *sökərək* deməkdir (*tan üntürü* — d a n ı s ö k ə r ə k). Göytürk dilində *tan üntürü* ifadəsi artıq mürəkkəb zərflə çevrilmişdir (bax: «Zərf»).

2. S.Y.Malov Orxon abidələrindən birində (Moyun çor abidəsinin on dördüncü sətiri) işlənmiş *kıyın aydım* ifadəsini «Mən onlara cəza təyin etdim» kimi tərcümə edir (*aydım* sözü «dedim» deməkdir). Bu mənada *kıyın aydım* ifadəsini tərkibi fel kimi götürmək olar. Tonyukuk abidəsində də bu üsulla əmələ gəlmiş tərkibi felə rast gəlirik: *Kıyınıg könünçə ay, ben saça nə ayayın,-tidi* (T 32) «İstədiyini kimi cəzalandır, mən sənə nə deyim-dedi».

3. Birinci tərəf ismin yönük halında işlənir, ikinci tərəf müstəqil fel olur; məsələn:

bödkə kör «sadiq ol» (hərfləri: t a x t a b a x); *Bödkə körig-mə bəglər, gü yanıltaçı siz* (KTc 11) «Taxta sadiq bəylər, axı yanılasınız».

4. Birinci tərəf ismin istiqamət halında işlənir, ikinci tərəf müstəqil fel olur; məsələn:

tirigrü igit «həyata qaldır» (hərfləri: d i r i l m ə y ə y ü k - s ə l t). *Tənri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülügün bar üçün öltəçi bodunğ tirigrü igitim* (KTş 29) «Tanrı fərman verdiyi, özümün baxtım olduğu üçün, payım olduğu üçün öləsi xalqı həyata qaldırdım».

5. Birinci tərəf ismin yerlik halında işlənir, ikinci tərəf müstəqil fellə ifadə olunur; məsələn:

töpəsinə tut «qaldır» (hərfləri: t ə p ə s i n d ə t u t); *Ka-nım İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, tənri töpəsinə tutup yö-gərü kötürmüş erinç* (KTş 11) «Atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tənri qaldıraraq yüksəltdi».

6. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi mənalı fellə ifadə olunmuş tərkibi fellər:

yablak kigür «xəyanət et» (hərfləri: p i s l i k g ə t i r); *Körgünün üçün igidmiş bilgə kağanına, ermış-barmış edgü ilinə kəntü yanılığ, yablak kigürtig* (KTş23) «Sədaqətin üçün səni yüksəltdi müdrik xaqanına, sədaqətinə çalışmış gözəl elinə özün yanıldın, xəyanət etdin».

yablak sakın «pis şey düşün»: *Üç karlık yablak sakınıp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karlık (xalqı) pis niyyətə düşüb qaçdı».

edgü kör «xoşbəxt ol» (hərfləri: y a x ş ı g ö r , y a x - ş ı l ı q g ö r). *Bu kağanında, bu bəgləridə, yerində, subunda adırılmazar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebinə kirtəçisən, bun-sız boltaçı sən* (BKşm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, Vətənindən (yerindən, suyundan) ayrılmasan, türk xalqı, özün xoşbəxt olarsan, evinə girərsən, dərdsiz olarsan».

7. Birinci komponenti zərflərlə, ikinci komponenti müstəqil fellərlə ifadə edilən tərkibi fellər; məsələn:

yögərü kötür «yüksəlt» (hərfləri: y u x a r ı g ö t ü r); *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, ka-nım İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, tənri töpəsinə tutup yögərü kötürmüş erinç*

(KTş 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı qaldırıb yüksəltmiş».

III. Göytürk dilində tərkibi fellərin düzəldilməsinin üçüncü üsulu mənaca yaxın yaxud zidd olan fellərin yanaşmasıdır. Yanaşan felləri həmcins üzvlərdən fərqləndirən budur ki, bunları qədim türk dillərindən başqa dilə bir sözlə də tərcümə etmək olur. Bu fellər özlərinin mənalərini mühafizə edib saxlayır. Buna görə fellərin belə yanaşmasını tam mürəkkəbləşmə adlandırmaq olmaz. Qoşa felləri şərti olaraq tərkibi fel adlandırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür felləri həmcins üzvlər (xəbərlər) kimi götürmək olar, lakin bunları tam həmcins üzvlər də adlandırmaq olmaz. Göytürk dilində işlənən qoşa fellər mürəkkəbləşmiş sözlə həmcins söz arasında orta bir mövqə tutur. Biz bu tip qoşa felləri tərkibi fel kimi tədqiq edirik.

Göytürk dilində aşağıdakı yaxın mənalı qoşa feli tərkibi fellərin işləndiyi müşahidə edilir:

1. *öl-yit* «əldən düş (ö l - y e t)»: *Yir sayı barmış bodun ölü-yitü yadağın, yalınun yana kəlti* (KTş27-28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) piyada, yalın yenə gəldi».

2. *alkın-arıl* «məhv ol (a z a l , s e y r ə l)»: *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın, yir sayı bardığ, kop anta alkıntığ, arılığ* (KTc 8-9) «Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanının sözüne baxmadan yer üzünə səpələndin, oralarda tamamilə məhv oldan».

3. *it-yarat* «təşkil et (e t , y a r a t)»: *Yağı bohıp, itini, yaratımı umaduk yana içikmiş* (KTş 10) «Yağı olub təşkil etməyi bacarmadığı üçün yenə tabe olmuş». *Eçümüz-apanız tutmuş yir-sub idisiz holmazun tiyin, az bodumğ itip, yaratıp...* (KTş 19) «Əcdadlarımızın tutduğu Vətən torpağı sahibsiz qalması deyə, az xalqı təşkil edib...». *Tenri yarlıkaduk üçün özüm ohurtukıma tört bulundakı dobumğ itdim, yaratdım* (BKşm 9) «Tanrı fərman verdiyi üçün, özüm xaqan oturduğumdan dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim».

4. *er-bar* «firavan yaşa, bolluqda yaşa»: *Körgünün üçün igidmiş bilgə kağanına, ermis-barmış edgü ilinə kəntü yanılığ, yab-lak kigürtig* (KTş 23) «Sədaqətin üçün səni yüksəltmiş xaqanına, firavan gözəl elinə özün yanıldın, xəyanət etdin». *Otuz artukı bir yaşına karlık bodun bunısız erür barur erikli yağı boltı* (BKş 28-

29) «Otuz bir yaşında karlık xalqı firavan yaşayırkən yağı oldu».

5. *ögir-sebin* «şad ol, sevin»: *Ohurtukıma öltəçiçə sakınığma türk bağlər, bodun ögürüp sebinip toktamış közü yögürü körti* (BKŞ 2) «Xaqan oturduğundan məhv olacağına qüssələnən türk bəyləri, xalqı şad olub toxtamış gözləri ilə yuxarı baxdı».

6. *tir-kobart* «topla (d ir i l t , t o p l a)»: *İlgəri, kurıgaru süləp tirmiş, kobartmış* (KTŞ 12) «Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış». *Tokuz oğuz bodununun tirü kobartı altım* (MÇ 5) «Doqquz oğuz xalqımı topladım».

7. *bil-ö* «bil-öyrən» ...*bilməz bilgin biltükimin, ödükimin bunça bitig bitidim* (KÇ 28) «...bilməz biliyin bildiyimi, öyüdümü bu qədər yazı yazdım».

8. *it-ay* «təşkil et (c t , d e)»: *Bilgə Küli çor tarduş bodunıg itü ayu ohurtı* (KÇ 14) «Müdrək Küli çor tarduş xalqını təşkil edə-rək oturdu».

Göytürk dilində əks mənalı fellərin yanaşı işlənməsi yolu ilə də tərkibi fellər əmələ gəlir, lakin bu üsul əvvəlkinə nisbətən qeyri-məhsuldardır, belə ki, göytürk yazısı mətnlərində bu üsulla yaranmış cəmi bir tərkibi felin işlənməsinə təsadüf edilir:

Tur-öl «öldən düş (d u r - ö l)»: *Anta kalmış yir sayu kopuru-ölü yorıyur ertig* (KTc 9) «Onda (sağ) qalmışın yer üzündə tamamilə sərgərdan (öldən düşərək, duraraq-ölərək) gəzirdin».

Göytürk dilində işlənən bu tərkibi fellərin heç biri müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Lakin bu tip tərkibi fellər (yəni qoşa felli tərkibi fellər) başqa türk dillərində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilində də işlənilir.

Təsirli və təsirsiz fellər

Təsirlilik — təsirsizlik kateqoriyası tarixi kateqoriyadır; hələ göytürk dilində felləri təsirli və təsirsiz deyə iki qrupa ayırmaq olar. Təsirli fellərdə subyektin gördüyü iş, hərəkət bilavasitə obyekt üzərində icra edilir, obyekt üzərinə keçir. Təsirsiz fellərdə isə subyektin gördüyü iş, hərəkət bilavasitə obyekt üzərinə keçmir, subyekt obyektə təsir göstərə bilmir. Təsirli fellər cümlədə təsirlik halda duran vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb etdiyi halda, təsirsiz fellər belə bir tamamlığın işlənməsini tələb etmir.

Müasir türk dillərində elə fellər vardır ki, bunlar həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi çıxış edir. Məsələn: *oxumaq* feli *Tələbə kitab oxuyur* cümləsində təsirli olduğu halda, *Tələbə universitetdə oxuyur* cümləsində təsirsizdir. İlk baxışda qəribə görünən bu xüsusiyyət tarixi səciyyə daşıyır. Ehtimal etmək olar ki, türk dilləri tarixinin uzaq keçmişində fellərdə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası olmamışdır. Bu kateqoriyanı türk dilləri öz inkişafında əldə etmişdir. Müasir türk dillərində təkcə təsirli olan və mətni əhatədə heç cür təsirsiz ola bilməyən elə fellər vardır ki, bunlar göytürk dilində həm təsirli, həm də təsirsiz fellər kimi çıxış edir. Məsələn, *kör* «görmək» felini götürək. Bu fel müasir türk dillərində *kimi? nəyi? nə?* sullarından birinə cavab verən müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb edir və təbii ki, yalnız təsirli olur; onun təsirsiz fel kimi işlənməsinə müasir türk dillərində təsadüf edilmir. Göytürk dilində isə bu fel ikili xarakter daşıyır. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək: *Ohurtıkuma öltəçiçə türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közi yökərti körti* (BKŞ 2) «Oturduğuma öləcəyindən qüssələnən türk bögləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı». *Türk bodun Tabğaçka körür erti* (T 1) «Türk xalqı Tabğaçə baxardı». *Aziğ üküsig körtig erti* (O 7) «Azı çox gördün». *Bun körü bilin* (KTC 12) «Bunu görərek bilin» və s.

Birinci iki cümlədəki *kör* feli heç bir müstəqil obyekt tələb etmir və Azərbaycan dilinə *baxmaq* feli vasitəsi ilə tərcümə edilir. Həmin cümlələrdəki *kör* feli təsirsizdir. Sonuncu iki cümlədəki *kör* feli *aziğ* və *bun* müstəqim obyektlərini (vasitəsiz tamamlıqlarını) tələb edir, Azərbaycan dilində *görmək* feli vasitəsi ilə tərcümə edilir. Bu cümlələrdəki *kör* feli təsirlidir.

Göytürk dilindən çoxlu belə nümunələr gətirmək olar. Görünür, türk felləri yarandıqda onlarda təsirlilik — təsirsizlilik kateqoriyası hələ diferensiaslaşmamış imiş. Bu diferensiaslaşma sonralar getmiş və türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə hələ bitməmişdir.

Təsirli fellər. Göytürk dilində fellərin kök morfemlərinin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsizdir. Bu baxımdan abidələrin dilindəki fellər müasir türk dillərinin felindən heç bir şeylə fərqlənmir. Felin təsirli, yaxud təsirsiz olması onun semantikasından asılıdır; onun təsirli, yaxud təsirsiz olmasını sual verməklə də

müəyyənləşdirmək olar. Kök fellərdən başqa abidələrin dilində aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlmə fellər də təsirli olur:

-la, -lə: kılıçla (KTşm 5) «qılıncı», *yoğla* (KÇ 27) «dəfn et», *ehlə* (Süci) «evləndir» və s.

-lat, -lət: atlat (T 25) «atlat», *ağlat* (Y 28) «ağlat» və s.

-a, -ə: boşə (MÇ 19) «boşə», *sana* (T 27) «say», *tilə* (T 23) «dilə» və s.

-sıra, -sirə: elsirə (KTş 15) «eldən məhrum et», *uruğsıra* (KTş 10) «nəsildən məhrum et» və s.

-ğır, -gır, -ğür, gür: içgır (BKş 25) «tabe et» və s.

-kış: yokkış (KTş 34) «məhv et».

-ğın, -gin: içğın (KTş 6) «qov».

Göytürk dilində tərkibi fellərin bir hissəsi təsirlidir. *Kıl* köməkçi feli ilə düzəlmə bütün tərkibi fellər və semantik mənasından asılı olaraq, *it, et* köməkçi feli vasitəsilə düzəlmə tərkibi fellərin bir qismi təsirli olur; məsələn: *kışı kıl* (Y 6) «adam et», *baz kıl* (KTb 2) «tabe et» və s.

Göytürk dilində feldən fel düzəldən, başqa sözlə desək, felin məna növlərini düzəldən şəkilçilərin bir qismi də təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirir. Bunlar, adətən, felin məna növlərini düzəldən şəkilçilər adlandırılır. Lakin bunlar öz əsas vəzifələri — felin məna növlərini yaratmaq funksiyası ilə yanaşı ya təsirli fellərdən təsirsiz, ya da təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirir: Təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldən şəkilçilər bunlardır.

-t, -it, -it. Bu şəkilçi vasitəsi ilə təsirli fellərdən ikiqat, üçqat ... təsirli fellər (felin icbar növü), təsirsiz fellərdən isə ilkin təsirli fellər (felin təhrik növü) əmələ gəlir. Təsirsiz fellərdən yaranan təsirli fellərə bir neçə nümunə veririk:

ağ «qalx» — ağıt (KÇ 19) «qaldır»;

yorı «get» — yorit (KTc 4) «apar»;

yügür «yürü», «yüyür» — yükürt (T 54) «yürüt», «yüyürt»

və s.

-ır, -ir, -ır, -ür. Bu şəkilçi də təsirli fellərdə təsirliliyin dərəcəsinə qüvvətləndirir, təsirsiz fellərə artırıldıqda isə onlardan təsirli fellər əmələ gətirir; məsələn:

kəl «gəl» — kəlür (BKş 25) «gətir»;

öl «öb» — ötür (KTş 10) «öldür»;

sök «çök» — sökür (KTş 15) «çökdür»;

tüs «düş» — tüsür (T 27) «düşür» və s.

-tur, -tir, -tur, -tür. Bu şəkilçi də təsirli fellərdə təsirliliyi qüvvətləndirir, təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir; məsələn:

yan «qayıb» — *yantur* (T 45) «qaytar»;

kon «qon» — *kontur* (KTŞ 21) «qondur»;

kəl «gəl» — *kältür* (T 54) «gətir»;

ağ «qalx» — *ağtur* (T 25) «qaldır» və s.

Təsirsiz fellər. Təsirsiz fellərdə subyektin işi, hərəkəti bilavasitə obyektin üzərinə keçmir, başqa sözlə desək, təsirsiz fellər cümlədə müstəqil obyektin, vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb etmir. Göytürk dilində *bar* «get», *kəl* «gəl», *olur* «otur», *tüş* «düş», *öl* «öb», *yat* «yat» və s. yalnız kök morfemdən ibarət olan fellərdən başqa aşağıdakı fel düzəldən şəkilçilər də fellərdə təsirsizlik mənası yaradır:

-laş, -ləş: ögləş (T 20) «məsləhətləş», *sözləş* (KTŞ 26) «məsləhətləş»;

-ad, -əd: başad (BKŞm 8) «rəhbərlik et», *yəgəd* (BKŞ 36) «yaxşılaş» və s.

-ta: tokta (BKŞ 2) «toxta»;

-ik, -ik: birik (KTc 1) «birləş», *taşık* (KTŞ 11) «daş» və s.

-l, -al, -əl: tüzəl (KTc 5) «düzəb», *tiril* (KTŞ 12) «diril» və s.

-in, -in: təlin (KTŞ 22) «dəlin», *sebin* (BKŞ 2) «sevin» və s.

-ğa, -gə, -ka, -kə: bulğa (KÇ 11) «üsyən et», *kargə* (Y 25) «qarğamaq» və s.

-uş, -üş: sünüş (KTŞ 35) «döyüş» və s.

-zin: təgzin (Y 29) «sayahət et».

Abidələrin dilində *bol* «ol» köməkçi feli vasitəsi ilə yaranan tərkibi fellər də təsirsiz olur; məsələn: *bodun bol* (KTŞ 11) «xalq ol», *yağı bol* (KTŞm 1) «düşmən ol», *kərgək bol* (KTŞ 30) «öl» və s.

Göytürk dilində felin məna növlərini yaradan şəkilçilərin də bir qismi təsirli fellərə artırıldıqda onları təsirsiz fellərə çevirir. Abidələrin dilində təsirli felləri təsirsiz fellərə çevirən felin məna növü şəkilçiləri bunlardır: *-l, -il, -il; -n, -in, -in; -ş, -ış, -ış.*

-l, -il, -il. Türköloji ədəbiyyatda bu şəkilçi, adətən, felin məchul növünün şəkilçisi kimi izah edilir. Göytürk dilində *-l, -il, -il* şəkilçisi təsirli fellərə artırıldıqda felin məchul və qayıdış, təsirsiz fellərə artırıldıqda felin şəxssiz növünü yaradır. Məlum olduğu kimi, felin məchul və qayıdış növləri təsirli fellərdən əmələ gəlsə də, növ şəkilçisini qəbul etdikdən sonra təsirsizləşir, şəxssiz fellər isə öz təsirsizliyini qoruyub saxlayır; məsələn: *Or atım yok uçün*

yeti aşnukı eşim taşru etilti (Y 41) «Ər adım olmadığı üçün əvvəlki yeddi dostum sürgün edildi». *Bodun anta berməzinə tasılmış* (O 8) «O vaxt xalq (azadlığı əldən) verməmək üçün üsyan qaldırmış».

-n, m, -in. Bu şəkilçi də göytürk dilində təsirli fellərə artırıldıqda felin məchul və qayıdış növlərində olan təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk bən özüm Tabğaç ilinə kılntım* (T 1) «Mən özüm müdrik Tonyukuk Tabğaç elinə göndərildim».

Qeyd: Türk dillərinin bəzində bu şəkilçi ilə əmələ gələn qayıdış növ fellərindən bir qismi öz təsirliliyini saxlayır; məsələn: Azərbaycan dilində *gey* — *geyin*, *soy* — *soyun*.

-ş, -ış, -iş. Göytürk dilində -ş, -ış, -iş şəkilçisi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərə artırılır; birinci halda felin qarşılıq növünü, ikinci halda isə birgəlik növünü əmələ gətirir. Hər iki halda -ş, -ış, -iş şəkilçisi təsirsiz fellər düzəldir; məsələn. *Oi kan yok boltukda kistrə el yetmiş, içgünmüş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduğdan sənə el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış».

Ümumiyyətlə, göytürk dilində felin keçər, icbar və təhrik növlərində duran fellər təsirli; keçməz, məchul, qayıdış, qarşılıqlı birgəlik və şəxssiz növlərində duran fellər isə təsirsiz olur.

Felin mənə növləri

«Fellərdə olan mənə fərqləri subyektlə fel, subyektlə obyekt və fellə obyekt arasındakı müxtəlif münasibətlərdən meydana çıxır. Başqa sözlə desək, fellərdəki mənə fərqləri işin icrasında iş görənin (subyektin) fəal və ya qeyri-fəal iştirak etməsindən, iş görənin işinin icrasının obyekt üzərinə təsir edib-etməməsindən və subyektlə obyektin bir-birini əvəz edib-etməməsindən əmələ gəlir»¹. Fellərdə növ kateqoriyası ya fel köklərinin leksik mənası ilə, ya da köklərə xüsusi növ şəkilçilərinin artırılması ilə düzəldilir.

Türköloji ədəbiyyatda felin növləri haqqında geniş məlumat vardır. Türk dillərinin morfologiyasına həsr edilmiş əsərlərdə felin növ kateqoriyası hərtərəfli tədqiq edilmiş, növlər haqqında xüsusi dissertasiyalar yazılmışdır. Lakin buna baxmayaraq türköloqlar əsas bir məsələdə — felin növlərini dəqiq təyin etmək mə-

¹ Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. B., 1966, s. 113.

sələsində hələ də razılaşıdırılmış bir qəti rəyə gələ bilməmişlər. Nəinki ayrı-ayrı dillərin tədqiqatçıları, hətta konkret bir dilin tədqiqatçıları həmin dildəki fel növlərinin sayı haqqında razılığa gələ bilmirlər. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində felin növ kateqoriyasını götürək. M. Hüseyinzadə Azərbaycan dilində felin məlum, məchul, qayıdış, qarşılıqlı və icbar növlərinin¹, Z. İ. Budaqova keçər, keçməz, qayıdış, qarşılıqlı, icbar, məchul və şəxssiz növlərin², A. A. Axundov isə əsas, məchul, qayıdış, qarşılıqlı, icbar və şəxssiz növlərin³ mövcud olduğunu göstərirlər. Əgər Azərbaycan dilçiliyində bütün növlər üçün əsas olan şəkilsiz növün (əsas yaxud məlum) necə adlandırılması, təsirli və təsirsiz fellərin bir növdə birləşdirilməsi, yaxud iki növə ayrılması kimi kiçik məsələlər mübahisəlidirsə, türkologiyada felin növ kateqoriyasında, xüsusən növlərin sayı məsələsində böyük fikir ayrılığı vardır. Burada ayrı-ayrı türkoloqların fikirlərini təhlil etmək mümkün olmadığından qeyd etmək istərdik ki, türkoloji ədəbiyyatda fel növlərinin sayı beşlə on beş arasında tərəddüd edir. Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, türk dillərində felin beş növü, — əsas, məchul, qayıdış, qarşılıqlı və icbar növləri vardır.

Göytürk dilində felin növ kateqoriyası geniş tədqiq edilmişdir. Buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrin dilinə həsr edilmiş əsərlərdə fel növlərindən ya heç danışılmır, ya da səthi olaraq başqa dillərin fel növləri ilə müqayisə xatirinə abidələrin dilində felin məna növlərinin hansı şəkilsizlərlə düzəldiyi göstərilir. V. M. Nasilov⁴ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin beş növünü, Q. Aydarov «Bilgə xaqan» abidəsində felin dörd növünün necə düzəldiyini göstərir⁵. İ. A. Batmanov Yenisey abidələrində felin növlərinin işlənməsinə bir neçə sətir həsr edir⁶, Q. F. Babuşkin isə Yenisey abidələrinin dilindəki felin növ kateqoriyası ilə müasir qırğız, Tuva, xaqas, şor və Altay dillərindəki

¹ Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1963, s.145-152.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası. I. Morfologiya. B., 1960, s.131-148.

³ Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. B., 1966, s.113-123.

⁴ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960.

⁵ Айдаров Г. Язык орхонского памятника Билге-кагана. Алма-Ата, 1966. с.45-46.

⁶ Batmanov И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, с.85-86.

felin növ kateqoriyasını müqayisə edir¹. Həm İ.A. Batmanov, həm də Q.F. Babuşkin Yenisey abidələrinin dilində felin dörd növünün — məchul, qayıdış, qarşılıqlı və icbar növlərinin olduğunu göstərirlər. Hər iki müəllif felin əsas növünü qeyd etmir, görünür, bu növün digər növlər üçün əsas olduğunu nəzərə alaraq, müəlliflər onu bir növ kimi qeyd etməyi lazım bilməmişlər.

Türkoloqların əksəriyyəti felin mənə növünə morfoloji kateqoriya kimi baxır. Buna görə də növlərin sayını təyin edərkən morfoloji əlamətləri əsas götürür. Heç də təsadüfi deyildir ki, bəzi tədqiqatçılar türk dillərində felin növ kateqoriyasının olduğunu tamamilə inkar edir, bəziləri dörd növdüzəldici şəkilçi əsasında üç növün olduğunu iddia edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində felin mənə növləri məsələsinə nisbətən düzgün yanaşılır. Lakin Azərbaycan dilçiləri də felin mənə növlərini təyin edərkən təkcə morfoloji əlamətləri əsas götürdükləri üçün bir sıra dolaylıqlara yol verirlər: 1. Təsirlilik — təsirsizlik kateqoriyası ilə felin mənə növü arasındakı sərhəd qəti müəyyənləşdirilmədiyi üçün xüsusi növ şəkilçisi qəbul etməyə bütən təkcə kök morfemdən və düzəltmə feldən ibarət olan fellər əsas (məlum) növə aid edilir, bu növə daxil olan fellər təsirli və təsirsiz deyə iki qrupa bölünür. Halbuki fellərin təsirli və ya təsirsiz olmasının mənə növünə heç bir daxil yoxdur. Fellərdə təsirlilik — təsirsizlik kateqoriyası və növ kateqoriyaları ayrı-ayrı kateqoriyalardır. Həm də təsirlilik — təsirsizlik təkcə əsas növə aid xüsusiyyət deyil, bütün növlərə aiddir. 2. Əsas növ düzgün müəyyənləşdirilmədiyi üçün bu növə daxil edilən fellərin üzərinə *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üş* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn bütün fellər qarşılıqlı-birgəlik növə daxil edilir, halbuki qarşılıqlı-birgəlik növə aid edilən fellər öz semantikaları cəhətdən bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. 3. Əsas növdə olan təsirli fellərə *-dur* şəkilçisi artırıldıqda icbar növ, yenə əsas növdə olan təsirsiz fellərə *-dur* şəkilçisi artırıldıqda təsirli fellər əmələ gəldiyi iddia edilir. Məsələn, *yaz* felinə *-dur* şəkilçisi əlavə edildikdə *yazdur* felinin icbar növdə olduğu, *gül* felinə *-dür* şəkilçisini əlavə etdikdə *güldür* felinin yenə əsas növdə qaldığı, lakin təsirli fela çevrildiyi göstərilir. Göründüyü kimi, yenə də iki ayrı-ayrı kateqoriya (təsirlilik — təsirsizlik və felin mənə

¹ Batmanov И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя снисека. Фрунзе, 1962, с. 137-139.

növləri) qarışdırılır. Yuxarıda misal gətirdiyimiz *yazdır* və *güldür* fellərinin semantikasında yaxınlıq vardır: Hər iki halda biz subyekt, obyekt və hərəkət arasında eyni münasibətləri görürük — yazan da, gülən də birinci subyekt deyil, hərəkət hər iki halda başqa subyekt tərəfindən icra edilir. Buna görə də *yazdır* feli icbar növə aid edilirsə, *güldür* feli əsas növdə qala bilməz, o da müəyyən bir törəmə növə aid edilməlidir.

Felin məna növlərinə təkcə morfoloji kateqoriya kimi baxmaq düzgün deyildir, o leksik-qrammatik kateqoriyadır. Buna görə də felin məna növünü təyin edərkən təkcə morfoloji əlaməti əsas götürmək olmaz, morfoloji əlamətlə (şəkilçi) yanaşı hər bir konkret halda felin semantik mənasından, onun təsirli yaxud təsirsiz olmasından da çıxış etmək lazımdır. Felin məna növünün leksik-qrammatik kateqoriya olduğunu nəzərə aldıqda, ayrı-ayrı növləri təyin edərkən morfoloji əlamətlə yanaşı felin semantik mənasını da əsas götürdükdə türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində felin aşağıdakı doqquz növünün olduğunu göstərmək olar: keçər növ, keçməz növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, birləşmə növü, icbar növ, təhrik növ və şəxssiz növ.

Keçər növ

Göytürk dilində felin keçər növünə felin məna növünü əmələ gətirən şəkilçi qəbul etməmiş bütün sadə, düzəltmə və tərkibi təsirli fellər daxildir. Keçər növdə olan fel elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkətin icrasında qrammatik subyekt (işgörmən — cümlənin mübtədası) məntiqi subyektlə eyni olur, həm də iş bilavasitə obyekt (cümlənin vasitəsiz tamamlığı) üzərində icra edilir. Başqa sözlə desək, işgörmən (qrammatik və məntiqi subyekt) işin icrasında üzərində işgörülən əşyaya (qrammatik vasitəsiz tamamlıq, məntiqi obyekt) bilavasitə təsir edir.

Məlum olduğu kimi, dil təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil kateqoriyalarını dilçilik elmi öyrənirsə, təfəkkür kateqoriyalarını məntiq elmi öyrənir. Dilçilik kateqoriyaları ilə məntiqi kateqoriyalar əksər halda uyğun gəlir, lakin bəzən bu kateqoriyalar uyğun gəlməyə də bilər. Belə uyğunsuzluqlardan biri özünü felin növ kateqoriyasında göstərir.

Qrammatikada işgörmən mübtədə, məntiqdə isə subyekt adlandırılır. Çox vaxt qrammatik mübtədə (işgörmən) ilə məntiqi

subyekt (işgörən) bir-birinin eyni olur. Məsələn, *Kül tigin okun urtu* «Kül tigin oxla vurdu» cümləsində *Kül tigin* həm qrammatik subyektdir, mübtədadır, həm də məntiqi subyektdir (icraçıdır), çünki işgörən işin icrasında fəal iştirak edir, işi özü icra edir. *Ər atım yok üçün yeti aşnuki eşim tasru etilti* «Ər adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi» cümləsində isə qrammatik subyekt – mübtəda olan *eşim* «dostum» sözü məntiqi subyekt ola bilmir, çünki hərəkəti (*sürgün edildi*) icra edən «eşim» deyil, kimsə başqasıdır; «eşim» üzərində iş icra edilən «sürgün edilən» məntiqi obyektidir. Buna görə də birinci cümlədəki *urtu* feli keçər, ikinci cümlədəki *etilti* feli məchul növdür.

Göytürk dilində həm təsirli, həm də təsirsiz olan *kör* «gör» və «bax», *ud* «təqib et» və «davam et» tipli bir neçə feli çıxsaq, qalan sadə fellər ya təsirli, ya da təsirsizdir, düzəltmə fellərin də bir hissəsi təsirli, bir hissəsi təsirsizdir.

Göytürk dilində felin keçər növü leksik vasitələrlə ifadə edilir, yəni fel heç bir növdüzəldici şəkilçi qəbul etmir, dilin lügət tərkibindən hazır şəkildə götürülən sadə və düzəltmə təsirli, habelə tərkibi fellər keçər növdə olur; məsələn:

Oğuz yağı orduğ basdı (KTşm 9) «Düşmən oğuzlar ordanı basdılar». *Oğlın, yotazın, yilkısın, barımın aldım* (BKş 24) «Oğlanlarımı, qızlarımı, ilxısın, dövlətini aldım». *Anta yana kirip türgis kağan buyuruki az tutukiğ aligin tutdı* (KTş 38) «Onda yenə qoşunun arasına girib türgis xaqanın buyuruğu az tutduğu əli ilə tutdu». *Türk bəgləri, bodum, bunu esidin* (KTc 10) «Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *Kül tigin Azman ağı binip təgdi, sançdı* (KTşm 6) «Kül tigin Azman ağ atı minib hücum etdi, nizədən keçirdi». *Nə kağanka isig, küciğ birürmən?* (KTş 9) «Hansı xaqana zəhmətimin bəhrəsini verirəm? Anı yayıp Türgi Yarğun költə buzdam» (KTş 34) «Onları dağıdıb Türgi Yarğun gölü sahilində pozdum». *Mənin, sabımın sımadı* (KTc 11) «Mənim nitqimi təhrif etmədi» və s.

Göytürk dilində düzəltmə fellərin də təsirli olan qismi felin keçər növünə daxildir. Bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik:

Ol süğ anta yokkışdıımız (KTş 34) «O qoşunu orada məhv etdik». *İlgörü Yaşıl ügüz Şantun, yazıka təgi sülədimiz* (KTş 17) «İrəli Yaşıl çay Şandun düzünə təki qoşun yürütdük». *Tay Bilgə tutukiğ yabğu atadım* (MÇ 11-12) «Tay bilgə tutuku yabğu adlandırdım». *Yerçi tilədim* (T 23) «Yerli adam dilədim» və s.

Felin keçər növündə işgörmə işin icrasında fəal iştirak edir. Lakin nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu heç də o demək deyildir ki, keçər növ fellərdə işgörmə leksik vahid kimi cümlədə iştirak etməlidir; işgörmənin cümlədə leksik vahid kimi iştirakı vacib deyildir, o özünü xəbərin (felin) şəxs şəkilçilərində də göstərə bilər.

Göytürk dilində felin məchul, qayıdış, qarşılıqlı və icbar növləri yalnız keçər növ fellərdən (xüsusi növ şəkilçiləri vasitəsi ilə) əmələ gəlir.

Keçməz növ

Göytürk dilində felin keçməz növünə mənə növünün şəkilçisini qəbul etməmiş bütün sadə, düzəltmə və tərkibi təsirsiz fellər daxildir. Keçər növdə olduğu kimi, keçməz növdə də qrammatik işgörmə (mübtədə) məntiqi işgörmə (subyekt) eyni olur, lakin keçər növdə olan fellərdən fərqli olaraq, keçməz növdə olan fellər işin bilavasitə obyekt üzərində icrasını, başqa sözlə desək, cümlədə vasitəsiz tamamlığın iştirakını tələb etmir. Formaca keçər növlə keçməz növ arasında heç bir fərq yoxdur. Yəqinə fərq bundadır ki, fellər keçər növdə təsirli, keçməz növdə təsirsiz olur.

Keçməz növün heç bir morfoloji əlaməti yoxdur; dildə hazır leksik vahidlər — sadə, düzəltmə və tərkibi təsirsiz fellər götürülüb keçməz növdə işlədilir. Keçməz növdə qrammatik mübtədə bilavasitə işin icraçısı olur, buna görə də o, cümlədə iştirak edir. Lakin mübtədanın leksik vahid kimi cümlədə bilavasitə iştirakı zəruri deyil; çox vaxt işgörmə özünü felin şəxs şəkilçilərində göstərir.

Keçməz növdə olan fellərin göytürk abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Tenri təg tenridə bolmış türk bilgə kağan bu ödkə ohurtım (KTc 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş müdrik türk xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Yir sayu barmış bodun öli yitü, yadağın, yalınun yana kəlti* (KTş 28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq ölərək, sona yətərək, piyada və yalın yenə gəldi». *Türk sir bodun yerintə bod kalmanı* (T 3) «Türk sir xalqının ölkəsində adam qalmadı». *Taşra yorıyur tiyin kü esidip balıkdakı tağıkms, tağdakı inmis* (KTş 12) «Sərhəddən xaricdə yürüş edir deyə səs eşidib səhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş». *Üçünç Yəgin Silig bəgin kedimlig torıg at binip təgdi* (KTş33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yohərli

kəhər atını minib hücum etdi». *Ol at anta öli* (KTş 33) «O at orada öldü» və s.

Göytürk dilində təsirsiz olan düzəltmə fellər də keçməz növdədir. Bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik:

İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz (KTş 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik». *Kara bodumm, katıqlanış* (Y 10) «Qara xalqım, möhkəmlən». *Kara türgis hodun kop içikdi* (KTş 38) «Sadə türgiş xalqı tamam tabe oldu». *Bu yirdə oturip tabğaç hodun birlə tüzəltim* (KTc 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünüşdimiz* (KTşm5) «İkinci dəfə Quşlağakda ediz xalqı ilə döyüşdük» və s.

Məchul növ

Felin məchul növündə işgörən işin icrasında fəal iştirak etmir, işin kim tərəfindən icra edildiyi bilinmir. İlk baxışda elə görünür ki, iş özü-özünə icra edilir. Felin məchul növündə məntiqi subyekt iştirak etmir, məntiqi obyekt cümlənin qrammatik subyektə (mübtədası) kimi çıxış edir. Beləliklə, üzərində iş görülməyən obyekt (vasitəsiz tamamlıq) eyni zamanda iş görən qrammatik subyektə (mübtədəyə) çevrilir və onların ikisinin əvəzedicisi olur. Lakin bu o demək deyildir ki, cümlədə iş görən, subyekt olmur. İşin icrasında cümlənin obyektə o qədər fəal olur ki, subyekt ölkədə qalıb nəzərə çarpmır; məsələn: *Bilgə Tonyukuk bən özüm Tabğaç ilinə kıştım* «Müdrək Tonyukuk mən özüm Çin ölkəsinə göndərildim» cümləsində cümlənin mübtədası *Bilgə Tonyukuk* cümlədə iş görən deyil, üzərində iş görülməkdir (kim isə onu Çinə göndərir), lakin işin həqiqi icraçısı zahirdə deyildir, üzərində iş görülməyən və əslində cümlənin vasitəsiz tamamlığı olan *Müdrək Tonyukuk* mübtədə (subyekt) kimi çıxış edir.

Məchul növ təsirli fellərdən əmələ gəlir, lakin məchul növ şəkliçisi artırıldıqdan sonra bu fellər təsirsiz olur, çünki əvvəlki təsirli felin tələb etdiyi müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlıq) cümlənin subyektinə, mübtədasına çevrilir və yeni əmələ gələn fel üçün müstəqim obyekt ola bilmir. Kökünün leksik-semantik mənası ilə sıx bağlı olan yeni fel (məchul növ) ikinci bir müstəqim obyekt tələb edə bilməz, çünki onun mənası birinci obyektə bağlıdır (bu fel ancaq birinci obyektə tələb edir). Buna görə də felin məchul növündə işlənməyən söz ümumiyyətlə vasitəsiz tamamlıq tələb etmək xüsusiyyətini itirir.

Türkoloji ədəbiyyatda bir sıra hallarda felin məchul və şəxssiz növləri birləşdirilib məchul növ adı altında tədqiq edilir. Belə əsərlərdə məchul növün üç şəkli göstərilir: əsil məchul növ, qayıdış-məchul növ və qeyri-müəyyən şəxslı növ. Digər qisim əsərlərdə məchul növün üç şəkli başqa ad altında verilir: əsil məchul növ, medial növ, şəxssiz növ. Lakin felin məchul növü ilə şəxssiz növünü qarışdırmaq olmaz. Felin məchul növündə vasitəsiz tamamlıqdan çevrilmə də olsa, hər halda cümlənin mübtədası olur, halbuki şəxssiz növ fellərdə cümlənin mübtədası olmur və onu təsəvvürə gətirmək də mümkün deyildir. Bundan başqa, məchul növ fellər keçər növündə olan fellərdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlmiş halda, şəxssiz növ fellər keçməz növdə olan fellərdən (təsirsiz fellərdən) əmələ gəlir.

Göytürk dilində felin məchul növü aşağıdakı şəkildə təsvir edilmişdir:

1. *-I, -il, -il*; məsələn:

Yağıl, tidi (T 5) «Yağı ol, ~~gəldi~~. *Ər atım yok üçün yeti aşmıki işim taşru etilti* (Y 41) «İgid adımlı olmadı üçün əvvəlki yeddi dostum sürgün edildi». *Ər ərdənim, adakı, ağaçımə, ana, əgməç, ağət yerihim* (Y 41) «İgidliyimdən, atamdan, bibimdən, anamdan, xalamdan, kənilərimdən (?) ayrıldım». *Öndən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Öndən xaqana tərəf qoşun göndərək». *Üç yetmiş yaşımka adıriltım* (Y 31) «Altmış üç yaşında ayrıldım». *Kuyda kuncuyum, sizdə, oğlum, yuta, sizimə, yuta, bökmədim, adırıldım* (Y 3) «Evdə arvadım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən, əfsus, doymadım, ayrıldım». *Bodunuma, oğluma, yotuzuma adıriltım* (Y 43) «Xalqımdan, oğlumdan, kənilərimdən (?) ayrıldım» və s.

2. *-n, -m, -in*; məsələn:

Bilgə Tonyukuk bən özüm Tabğaç ilinə kışntım (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Çiç ölkəsinə göndərildim». *Tabğaçda adıriltı, kanlantı* (T 2) «Çindən ayrıldı, üzərinə xan qoyuldu». *Beş yegirmi alınmışam* (Y 11) «On beş yaşında alınmışam». *Eçim alınmış* (Y 52) «Böyük qardaşım alınmış». *Ol kan yok boltukda kisrə el yitmiş, içğimmis* (O 1) «O xan yox olduqdan (öldükdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış». *Kapağan Eltəris kağan elinə kışntım* (O 4) «Fateh Eltəris xaqanın elinə göndərildim». *Bağım gəlip, əsən enip, anlanıp ...* (Y 38) «Qəbiləm gəlib, salamat enib, anlanıb...» *Altı yaşımka kañ adırıldım, bilinmədim* (Y 32) «Altı yaşında ata ayırdım, bilinmədim».

Göytürk dilində felin məchul növü az işlənir. Bu növ müasir türk dillərində də az işlənir. Müasir türk dillərində məchul növlü xəbəri olan cümlələrin həqiqi subyektini (məntiqi subyektini) aşkara çıxarmaq üçün «tərəfindən» sözündən istifadə edilir; məsələn: *Tapşırıq yerinə yetirildi*. Göytürk dilində nə «tərəfindən» sözünün, nə də onun funksiyasını yerinə yetirən başqa bir sözün işləndiyi müşahidə edilir.

Qayıdış növ

Felin qayıdış növü iş görənin işi öz üzərində icra etdiyini göstərir, yəni cümlənin mübtədasi həm məntiqi subyekt, həm də məntiqi obyekt olur. Əgər məchul növdə məntiqi obyekt qrammatik subyektə də əvəz edib cümlənin mübtədasına çevrilirdisə, felin qayıdış növündə məntiqi subyekt qrammatik obyektə də əvəz edir. Başqa sözlə desək, iş görən eyni zamanda həm cümlənin mübtədasi olur, həm də müstəqim obyektə olur.

Göytürk dilində felin qayıdış növü keçər növdə olan fellərdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlir; qayıdış növün şəkilçisini qəbul etdikdən sonra fellər təsirsiz olur. Deməli, felin qayıdış növündə olan fellər təsirsiz olur. Müasir türk dillərində bu qaydaya tabe olmayan bəzi istisnalar vardır (bax: «Təsirli və təsirsiz fellər», qeyd).

Göytürk dilində, məchul növdə olduğu kimi, felin qayıdış növü də iki şəkilçi ilə düzəldilir:

1. *-n, -in, -in, -un, -ün*. Bu şəkilçi keçər növ (təsirli) fellərin əsasına artırılaraq felin qayıdış növünü əmələ gətirir. Qayıdış növün şəkilçisinin mənşəyi haqqında A.N.Kononovun «Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası» adlı əsərində məlumat verilir. K.N.Zalemanın, A.P.Poseluyevskinin və V.Şottun fikirlərinə əsaslanaraq A.N.Kononov yazır ki, qayıdış növ şəkilçisi *-n* «mənşəcə həm işarə-şəxs əvəzliyi *ol*, həm də (yiyəlik forması vasitəsilə) *n* əvəzliyi ilə bağlıdır». ¹ Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, türkoqlar arasında ilk dəfə olaraq, *-n* qayıdış növ şəkilçisinin mənşəyi O.Bötlingk tərəfindən əvəzliliklə əlaqələndirilmişdir. ² Lakin hər iki fərziyənin hələ sübuta ehtiyacı vardır. Ehtimal ki, *-n*

¹ Ətraflı bax: Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.194.

² Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, 1989, с. 314.

şəkilçisinin əvəzlərdən (hansı əvəzlərdən?) törəməsi haqqındakı fərziyyəni təkcə türk dillərinin materialları əsasında sübut etmək mümkün olmayacaqdır. Bu fərziyyəni sübut etmək üçün ən azı tunqus-mancur və moŋqol dillərinin materiallarını da dərinlən öyrənmək və bu üç dil ailəsinin (güman ki, başqa qohum dil ailələrinin də) faktlarını tutuşdurmaq lazım gələcəkdir.

-n, -in -in, -un, -ün şəkilçisi əslı fellərin kökünə, ismi fellərə isə sözdüzəldici şəkilçılərdən sonra bitişdirilir; məsələn:

Üzə kök tenri, asra yağız yir kılınukda, ekin ara kisi oğlu kılınmış (KTŞ 1) «Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatan yir sayı bardıq, kop anta alkıntıq, arılıq* (KTc 8-9) «Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanın sözünə baxmadan yer üzünə səpələndin, orada çoxlu əziyyətlə düşdün, əzab çəkdi». *Nə basınahm, təgəlim, — tikdim* (T 39) «Nə, basılaq, hücum edək, — dedim». *Oğlanım, ərdə marımınça bol, kanka tap, katıgan* (Süci) «Oğlanım, igidlikdə müəllimim kimi ol, özünə xan tap, möhkəmlən». *Üç eçimə adurındım* (Y 32) «Üç böyük qardaşımdan ayrıldım». *Yüz ər kadaşım, sizimə, biş ər bodunuma, sizim katlan* (Y 42) «Yüz igid dostum, siz, min igid xalqım siz, möhkəmlənin». *Kara bodunım, katıqlanın* (Y 10) «Qara xalqım, möhkəmlənin».

2. -l, -il, -il, -ul, -ül. Bu şəkilçi göytürk dilində -n şəkilçisindən az işlənilir. Abidələrin dilində bu şəkilçi ilə düzəlmiş qayıdış növdə olan felin işlənməsinə bir neçə nümunədə təsadüf edilmişdir; məsələn:

Kam süsi tirilmis (T 28) «Xanın qoşunu toplanmış». *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatan yir sayı bardıq, kop anta alkıntıq, arılıq* (KTc 8-9) «Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanın sözünə baxmadan yer üzünə səpələndin, orada çoxlu əziyyətlə düşdün, əzab çəkdi». *Bodım anta berməzinə taşınmış* (O 8) «Xalq orada (azadlığı əldən) verməmək üçün ayağa qalxmış» və s.

Felin qayıdış növü göytürk dilində az işlənilir.

Qarşılıqlı növ

Felin qarşılıqlı növü subyektlə obyekt arasındakı münasibəti göstərir. Göytürk dilində felin qarşılıqlı növündə iş, hərəkət qarşılıqlı surətdə subyekt və obyekt tərəfindən görülür, daha doğrusu, subyektin gördüyü iş obyekt üzərində icra edilir, digər

tərəfdən, obyekt də eyni işi, hərəkəti subyekt üzərində görür. Bəliqlik, subyekt həm işin icraçısı, həm də üzərində iş icra edilən obyekt olur. Qarşılıqlı növdə işin icrasında iki və ya daha çox şəxs iştirak edir, iş də qarşılıqlı surətdə həmin şəxslər tərəfindən icra edilir. Göytürk dilində felin qarşılıqlı növü keçər növ fellərdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlir; növ şəkliçisi qəbul etdikdən sonra fellər təsirsizləşir. Deməli, qarşılıqlı növdə olan fellər təsirsiz olur. Qarşılıqlı növ sadə təsirli fellərdən düzələ bildiyi kimi, düzəltmə və tərkibi təsirli fellərdən də düzəlir.

Göytürk dilində felin qarşılıqlı növü fel əsaslarına *-s*, *-is*, *-iş*, *-us*, *-üş* və onun variantı *-s*, *-is*, *-is* şəkliçisini artırmaqla düzəlir; məsələn:

Ur «vur» — *urus* «vuruş»;

Kap «qap» — *kabış* «qapış», «döyüş».

Göytürk dilində *sü* «qoşun» ismindən əmələ gəlmiş sünüş «döyüş» felini də qarşılıqlı növə aid etmək olar; məsələn: *Kağanın birlə Sona yıqda sünüşdim* (BKb 27) «Xaqanı ilə Sona düzündə döyüşdüm».

Göytürk dilində qarşılıqlı növ bütün digər növlərə nisbətən az işlənir. Görünür, bu, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin spesifikasiyası ilə əlaqədardır.

Birgəlik növ

Felin birgəlik növü iki və ya daha çox subyekt arasındakı münasibəti bildirir. Göytürk dilində birgəlik növ keçməz növdə olan (təsirsiz) fellərdən əmələ gəlir və yeni yaranan fellər öz təsirsizliyini saxlayır. Bu növdə olan fellər elə bir hərəkəti bildirir ki, bu hərəkətin, işin icrasında iki və daha çox subyekt iştirak etsə də, hər subyekt hərəkəti özü üçün icra edir, bir subyektin icra etdiyi işin, hərəkətin digər subyektə heç bir təsiri olmur. Bu ondan irəli gəlir ki, birgəlik növü əmələ gələn fellər mənşəcə təsirsizdir və hələ növ şəkliçisi qəbul etməzdən əvvəl keçməz növdə üzərində hərəkətin icra edilməsi üçün obyekt tələb etmədiyi kimi birgəlik növdə də obyekt tələb etmir.

Göytürk dilində felin qarşılıqlı növü kimi birgəlik növü də *-s*, *-is*, *-iş*, *-us*, *-üş* və onun variantı *-s*, *-is*, *-is* şəkliçilərini fel kökünə və ya əsasına artırmaqla əmələ gəlir. Buna görə də bu iki növü qarışdırmaq üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

1. Felin qarşılıqlı növü keçər növdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlir; felin birgəlik növü keçməz növdən (təsirsiz fellərdən) əmələ gəlir.

2. Qarşılıqlı növdə iş, hərəkət subyektlər tərəfindən qarşılıqlı (ikiistiqlamətli) icra edilir; birgəlik növdə iş, hərəkət subyektlər tərəfindən birlikdə, lakin bir istiqamətdə icra edilir.

Birgəlik növdə olan fellərin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Ol kan yok boltukda kistrə el yitmiş, içginmiş, kaçışmış
(O 1) «O xan yox olduqdan (öldükdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz*
(KTŞ 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik». *Ança oğlaşmış: Önrə türk kağanı süləlim, timis* (T 20)
«Elə məsləhətləşmiş: Əvvəlcə türk xaqanın üstünə qoşun göndərək, demiş». *Tabğaç, Oğuz, Kitay* — *bu üçü kəbirişir*
(T 12) «Çin, Oğuz və Kitay — bu üçlük toplaşır» və s.

Qarşılıqlı növ kimi, birgəlik növ də göytürk dilində az işlənir.

İcbar növ

Felin icbar növü sırf türk dillərinə məxsus kateqoriyadır. Bu növ öz qrammatik əlamətlərinə, forma və məzmununa görə türk dillərində ən zəngin və maraqlı növdür.

Göytürk dilində felin icbar növündə iş, hərəkət birinci subyekt tərəfindən deyil, onun iradəsi ilə — əmri, xahişi, tələbi, göstərişi və s. ilə ikinci, üçüncü və b. subyekt tərəfindən icra edilir, lakin işin icraçısı icraçı-subyekt kimi meydana çıxa bilmir. «...subyekt — hərəkətin real icraçısı — yönlük halda işlənen qrammatik tamamlıq olur. O, hərəkəti öz təşəbbüsü ilə deyil, başqa subyektin iradəsi ilə icra edir. Subyekt cümlədə ayrıca sözlə ifadə edilməyə də bilər, lakin feldə icbar növün şəkliçisi ilə mütləq göstərilməlidir».¹

Göytürk dilində felin icbar növü yalnız keçər növ fellərindən (təsirli fellərdən) düzəlir, fellər icbar növdə öz təsirlilik qabiliyyətini itirmir, yəni icbar növdə işlənen fellər cümlədə vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb edir. Felin icbar növü türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində yeganə dil kateqoriyasıdır ki, bir-

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.101.

birinin ardınca bir neçə morfoloji əlamət — növ şəkilçisi qəbul edir (məsələn: *oxu — oxut — oxutdur — oxutdurt — oxutdurtdur*). Qəbul edilən hər növ şəkilçisi işin real icrasını qrammatik icraçıdan (mübtədadan) bir dərəcə uzaqlaşdırır, hər növ şəkilçisi felin təsirlik dərəcəsini artırır.

Göytürk dilində felin icbar növü keçər növdə olan fellərin üzərinə *-t, -at, -it, -ar, -ir, -ur, -ür; -tır, -tir, -tur, -tür; -tiz, -tiz; -iz, -iz (a, ə, i, i)+rt* şəkilçilərindən birinin artırılması ilə əmələ gəlir.

1. *-t, -at, -it*. Bu, göytürk dilində ən məhsuldan icbar növ şəkilçisidir; onun vasitəsi ilə abidələrin dilində icbar növ mənalı 19 fel əmələ gəlir. Burada bu şəkilçi ilə əmələ gələn icbar növ fellərin abidələrin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik:

Bengü taş tokıtdım (KTc11-12) «Əbədi daş hördürdüm (to-xutdum)». *Atlat, — tidim* (T 25) «Atlara mindirin, — dedim». *On ok süsin sülətdim* (T 43) «On ox xalqının qoşununu yürüşə göndərdirdim». *Türk bilgə kağan ilin bitüdm bən Bilgə Tonyukuk* (T 58) «Mən müdrik Tonyukuk müdrik türk xaqanın eli üçün yazdırdım». *Örgin anta yaratıtdım, çit anta tokıtdım* (MÇ 21) «Sarayı orda yaratdırdım, divarları orada hördürdüm». *Aksırak ordu örgin anta itüdm, çit anta tokıtdım* (MÇ 20) «Ağımtıl orda sarayını orada etdirdim (düzəltirdim), hasarı orada hördürdüm». *Yelmə karağu edgüti urğıl, basıtma, — tımis* (T 34) «Sürətlə gedən gözətçilərini yaxşıca vur (öldür), (qoşunu) basdırma, — demiş» və s.

2. *-ır, -ir, -ur, -ür*. Göytürk dilində bu şəkilçi, ümumiyyətlə, məhsuldar işlənir, lakin icbar növ şəkilçisi kimi az məhsuldardır.

İ.A.Batmanov¹ və Q.F.Babuşkin² bu şəkilçinin icbar növü əmələ gətirməsindən danışarkən *gəlir* «gətir» və *tüşür* «düşür» fellərini nümunə göstərirlər. Hər iki fel icbar növdə deyil, təhrik növdədir, çünki bu fellərin kökləri (*kəl* və *tüs*) təsirsizdir; məlum olduğu kimi icbar növ təsirsiz fellərdən (keçməz növ) yox, yalnız təsirli fellərdən (keçər növ) əmələ gəlir. Bəzən türkoloji ədəbiyyatda (məsələn, Azərbaycan dilçiliyində) belə felləri təsirsiz fellərdən yaranan təsirli fellər adlandırırlar.

¹ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 86.

² Батманов И.А., Арагачи З.Б. Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962, с.138.

Göytürk dilində *-ur, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi keçər növ fellərə (təsirli fellərə) artırılıb, icbar növ əmələ gətirir. Abidələrin mətnlərində bu şəkilçi ilə düzəlmiş bir icbar növ felinə təsadüf edilmişdir:

Toğurğuğ keçürü... sançdım (MÇ 36) «Qoşunu Toğurğudan keçirərək... düşməni məğlub etdim».

3. *-tur, -tir, -tur, -tür*. Əvvəlki şəkilçi kimi, bu da göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində məhsuldar işlənir, ancaq icbar növ şəkilçisi kimi az məhsuldar işlənir; abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsi ilə əmələ gələn cəmi üç icbar növ felinə rast gəlirik. *-tur, -tir, -tur, -tür* şəkilçisi yalnız keçər növ (təsirli) fellərdən icbar növ əmələ gətirir; məsələn:

İçin, taşın adınçığ bədir urturtım (KTc12) «İçinə, bayırma onun adına layiq naxış vurdurdum». *Anar adınçığ bark yaraturtum* (KTç 12) «Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım». *Tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz* (KT şmş) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdik».

4. *-tiz, -tiz*. Az məhsuldar şəkilçidir. Göytürk dilində keçər növ (təsirli) fellərə artırılıb felin icbar növünü yaradır; məsələn: ... *ekisin özi altızdı* (KTş 38) «... ikisini özünü aldırdı».

5. *-iz, -iz*. Bu da az məhsuldar şəkilçidir; göytürk dilində cəmi iki təsadüfdə keçər növ (təsirli) fellərə əlavə edildikdə felin icbar növünü əmələ gətirir. Onun qoşulduğu fellərdən biri *-ud* neytral mənəhdir: həm keçər növdə təsirli olub «təqib etmək» mənasını, həm də keçməz növdə təsirsiz olub «getmək», «aparmaq» (arxaca) mənalarını ifadə edir. Birinci mənada işlənərkən *-iz* şəkilçisini qəbul etdikdə felin vacib şəkli əmələ gəlir; məsələn: *Könlünçə udız, — tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi təqib etdir, — dedi».

İkinci fel keçər növdə olub təsirlidir, buna görə də qeyd-şərtsiz icbar növdədir... *tutuztı* (KTş 38) «... tuturdu».

6. *(-i, -i, -u, -ü, -a, -ə) rı*. Göründüyü kimi, bu şəkilçi mü-rəkkəb morfoloji tərkibə malikdir, iki şəkilçinin birləşməsindən törəmişdir. Göytürk dilində bu şəkilçinin birinci komponenti təsirsiz fellərə artırılaraq onları təsirli edir, ikinci komponent artıq təsirli olan fellərə artırıldıqda felin icbar növünü əmələ gətirir. Göytürk dilində bu icbar növ şəkilçisi az işlənir; mətnlərdən iki nümunə gətirməklə kifayətlənirik:

İlgərü, kurığaru süləp tirmiş, kobartmış (KTş 12) «Şərqa, qarba qoşunla gedib (xalqı) toplamış, qaldırtmış». *Kağan olurıp yok çığay hodumğ kop kobartdım* (KTc 9-10) «Xaqan oturub məhv olmağa başlayan xalqı tam qaldırtmış».

Göytürk dilində felin başqa növlərinə nisbətən icbar növ daha çox işlənir. Onun morfoloji göstəriciləri də daha çoxdur.

Göytürk dilində felin icbar növü müxtəlif mənə çalarlıqlarında işlənir.

Təhrik növ

Grammatik əlamətlərinə və qismən də, məzmununa görə felin təhrik növü icbar növünə oxşayır. Bu iki növ arasındakı əsas fərq bunlardır:

1. İcbar növ keçər növ (təsirli) fellərdən, təhrik növ keçməz növ (təsirsiz) fellərdən əmələ gəlir.

2. İcbar növ nəzəri cəhətdən sonsuz miqdarda növ şəkilçisi qəbul edə bilər; hər növ şəkilçisinin qəbulundan sonra felin təsirlilik dərəcəsi daha da artır, lakin icbar növə aidliyi dəyişmir. Təhrik növ isə yalnız birinci dərəcə təsirlilik şəkilçisi, yəni təhrik növ şəkilçisi qəbul edə bilər; ikinci təsirlilik şəkilçisinin qəbulu artıq feli icbar növə aid edir. Buna görə də yenidən təhrik növü əmələ gətirmək üçün artıq təhrik növ şəkilçisi qəbul edib təsirli olmuş fellərə təsirsizlik şəkilçilərindən birini artırmaq, sonra təsirsiz vəziyyətə düşmüş fellərin üzərinə yenidən təhrik növ şəkilçisi (təsirlilik şəkilçisi) artırmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində icbar növdən başqa heç bir növ bir-birinin ardınca iki eyni növ şəkilçisi qəbul edə bilmir. İkinci dəfə həmin növün şəkilçisini qəbul etmək üçün birinci şəkilçidən sonra mütləq başqa növün şəkilçisi əlavə edilməli, felin mənə növü dəyişməli, sonra əvvəlki növün şəkilçisi artırılmalıdır.

Göytürk dilində təhrik növdə olan fellər elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkətin icrasında subyekt aktiv işgörəndən passiv işgörənə, yəni öz iradəsi ilə işi başqasına gördürənə (məsələn: *sök* «çök» felində iş, hərəkət işgörənin — grammatik və məntiqi subyektin özü tərəfindən icra edilir, *sökür* «çökdür» felində isə iş, hərəkət işgörənin iradəsi ilə başqa bir işgörən tərəfindən icra edilir), yaxud passiv işgörəndən, yəni üzərində iş icra edilən gram-

matik və məntiqi subyektdən aktiv işgöranə, yəni obyekt üzərində iş icra edən qrammatik və məntiqi subyektə çevrilir (məsələn: *öl* «öl» felində proses işgöranin özü üzərində gedirsə, *ölür* «öldür» felində elə həmin subyekt, demək olar ki, eyni işi obyekt üzərində görür).

Göytürk dilində felin təhrik növü keçməz növ (təsirsiz) fellərin üzərinə *-t, -it, -it, -ir, -ir, -ur, -ür; -tur, -tir, -tur, -tür; -iz, -iz, -ğur, -gür* şəkilçilərdən birini artırmaqla əmələ gəlir. Növ şəkilçisi qəbul etdikdən sonra təsirsiz fellər təsirli fellərə çevrilir.

1. *-t, -it, -it*. Məhsuldar şəkilçidir. Keçməz növdə olan (təsirsiz) fellərə artırılıb təhrik növü əmələ gətirir; məsələn:

Bunça yirkə təgi yorıtım (KTc 4) «Bu qədər yerə kimi (qoşun) yürütdüm». *Oza, yağa kəlimə süsin ağıtım* (BKş 31) «Təbətəməyə, dağıtmağa gələn qoşunu qovdum». *Süçük sabun, yumşak ağım arıy irak bodumğ ança yağıtır ermış* (KTc 5) «Şirin nitqi ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş». *Altun sona, yaş keyiki arat, ıqlat, uqlat* (Y 28) «Qızıl ördəkləri, cavan keyikləri axtardır, aqlat, hürküt». *Türk bodun adak kamşatdı* (KTşm 7) «Türk xalqı ayağını boş qoydu». *Bu türk bodunka yaraklığ yağığ kəltürmədim, tüğünlög atıg y ü g ü r t m ə d i m* (T 54) «Bu türk xalqının üstünə yaraqlı düşməni gətirmədim, quyruğu düyünlü atlar yüyürtmədim».

2. *-ir, -ir, -ur, -ür*. Göytürk dilində təhrik növü düzəldən ən məhsuldar şəkilçidir. Təsadüf edilən bütün hallarda samitlə bitən keçməz növ (təsirsiz) fellərə artırılıb təhrik növü əmələ gətirir; məsələn:

Tabğaç kağanta bədizçig kop kəltürtim (BKşm 14) «Çin xaqanlığından çoxlu naxışçı gətirdim». *Yağığ baz kılms, tizliğıg sökürmis* (KTş 15) «Yağını təbətəmiş, dizlini çökdürmüş». *...anı içgirmədim* (MÇ 28) «...onu təbətəmədim». *Bəriyə tabğaçıg, önrə kıtaıyığ, yıraya oğuzıg üküs ölürti* (T 7) «Sağa çinliləri, öncə kıtayıları, sola oğuzları xeyli öldürdü». *Kara Yotahk keçib kəlirti* (MÇ 27) «Qara Yatahğı keçib gətirdi». *Ol sub kodı bardımız, sanağalı tüsürtimiz* (T 27) «O çay boyu getdik, (qoşunu) saymaq üçün (atdan) düşürdük». *Şantun bahka, tahuy ügüzə təgürtim* (T 19) «Şandun şəhərinə, dəniz çayına qədər (qoşun) çatdırdım». *Siz taşıkın, çikiğ taşığırın, -timis* (MÇ 22) «Siz üsyana qalxın çikləri üsyana qaldıran, -demiş» və s.

3. *-tir, -tir, -tur, -tür*. Bu şəkilçi də göytürk dilində məhsuldar işlənir, bütün təsadüflərdə samitlə bitən keçməz növ (təsirsiz) fellərə artırılıb təhrik növ əmələ gətirir; məsələn:

Yokaru at yetə, yadağın, iğaç tutumu ağturtum (T 25) «Yuxarı atları yedəyə alaraq, piyada, ağacdən tutaraq (dağa) dırmaşdırdım». İlğörü Kadirkan yışıq aşa bodunğ anca konturtumuz (KTş 2) «Kadırxan meşəli dağları aşırı xalqı eləcə yerləşdirdik». İlligil ilsirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligil sökürtimiz, başlığığ yüküntürtümüz (KTş 18) «İllinin elini əlindən aldıq, xaqanlığının xaqanını öldürdük, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». *At üzə bintürə kariğ sökdim* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım». *Bu türk bodunka yaraklığ yağığ kaltürmədim* (T 54) «Bu türk xalqının üstünə yaraqlı yağı gətirmədim». *Təmir kapıgka təgi irtimiz, yana yanturtumuz* (T 45) «Dəmir qapıya təki təqib etdik, yenə qaytardıq».

4. *-iz, -iz*. Bu şəkilçi yalnız neytral mənalı *ud* felinin təsirsiz formasından («getmək», «arxaca aparmaq» mənasında) felin təhrik növünü yarada bilər. Deməli, *-iz, -iz* şəkilçisi keçməz növ fellərə artırıldıqda təhrik növ əmələ gəlir. Bu şəkilçi göytürk dilində qeyri-məhsuldar işlənir; məsələn:

Könhünce udız,-tidi (T 15) «Könlün istəyən kimi (qoşunu) arxanca getməyə məcbur et».

5. *-ğur, -gür*. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu növ düzəldici şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Mətnlərdə bu şəkilçinin yalnız incə variantının keçməz növdə olan (təsirsiz) fellərə artırılıb iki təsadüfdə eyni bir kökdən təhrik növ əmələ gətirdiyi müşahidə edilir: *ki* (ümumiyyətlə, hərəkət bildirən və *kit* «get», *kil* «gəl», *kiç* «keç», *kir* «gir», *kiz* «kəz» fellərinin kökü) — *kığür* (KTş 23, KÇ 20) «gətir». Orxon-Yenisey abidələrini dilində iki nümunə verməklə kifayətlənirik.

Edgü ilinə kəntü yarılığ, yablak kığürtig (KTş 23) «Xoşbəxt elinə özün xəyanət etdin, bədxətlik gətirdin». *Yana ebinq sünüs kığürti* (MÇ 20) «Yenə evinə döyüş (müharibə) gətirdi».

Şəxssiz növ

Göytürk dilində felin şəxssiz növü elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkətin icrasında subyekt iştirak etmir, iştirakçı təsəvvürə də gətirilə bilmir, çünki işin, hərəkətin icrasında o özünü nə

grammatik, nə məntiqi subyekt şəklində, nə də məntiqi obyekt şəklində göstərə bilər. Şəxssiz növ keçməz (təsirsiz) fellərdən *-l, -il, -il* şəkilçiləri vasitəsilə, başqa sözlə desək, məchul növü əməl gətirən şəkilçilər vasitəsi ilə əmələ gətirilir və məchul növ fellərə çox oxşayır. Şəxssiz növdə olan fellərlə məchul növdə olan felləri fərqləndirmək üçün iki əlamətə diqqət yetirmək lazımdır.

1. Məchul növ fellər keçər növ (təsirli) fellərdən, şəxssiz növ fellər isə keçməz (təsirsiz) fellərdən əmələ gəlir.

2. Məchul növdə olan fellər əslində məntiqi obyekt olan, yəni işin, hərəkətin həqiqi icraçısı olmayan, üzərində iş icra edilən grammatik subyektə mübtədaya malik olduğu halda, şəxssiz növdə olan fellər heç bir subyekt tələb etmir.

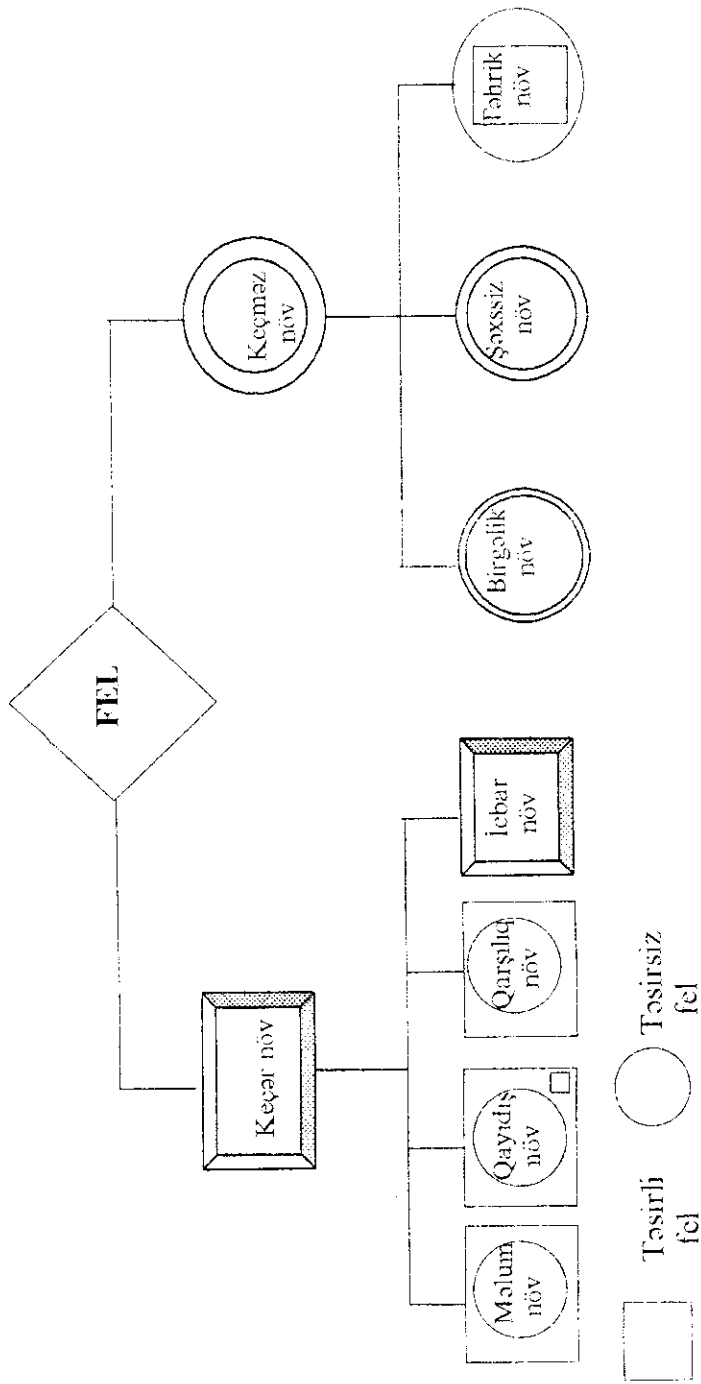
Göytürk dilində felin şəxssiz növü, demək olar ki, işlənmir. 41-ci Yenisey abidəsində işlənən *yeril* feli formaca şəxssiz növə oxşayır.

Felin tərzləri

Felin tərzləri iş, hal və hərəkətin icrasının xüsusiyyətlərini, üsulunu yaxud tərzini göstərməyə xidmət edir.

Türkoloji ədəbiyyatda felin tərz kateqoriyası problemi az tədqiq edilmiş və mübahisəli problemlərdən biridir. Türkoloqlardan bir qismi belə hesab edir ki, türk dillərində felin tərz-i mövcuddur, digər qismi isə felin bu formasının mövcudluğunu qəti şəkildə inkar edir. Aralıq mövqe tutan türkoloqlar da vardır; bunların fikrinə, türk dillərində felin tərzləri bir dil hadisəsi kimi mövcuddur, tərz anlayışı müəyyən vasitələrlə ifadə edilir, lakin felin tərzləri bir grammatik kateqoriya kimi türk dillərində yoxdur. Bu qisim türkoloqların fikrinə, müəyyən bir dil hadisəsinin kateqoriya yaratması üçün formalaşmış şəkilçilər sistemi olmalıdır. Əsasən Azərbaycan dilçiliyinin nümayəndələri olan bu türkoloqların fikrini qəbul etmək olmaz. Hər şeydən əvvəl, grammatik kateqoriyanın mövcudluğu üçün morfoloji əlamətlərin (şəkilçilərin) olması zəruri deyildir. Morfoloji əlamətlər (şəkilçilər) morfoloji kateqoriyanın mövcudluğu üçün zəruridir. Grammatik kateqoriya qeyri-morfoloji, yəni sintaktik yolla da yarana bilər (məlum olduğu kimi, grammatika morfolojiyə və sintaksisin məcmuundan ibarətdir). Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də felin tərzlərini ifadə etmək üçün kifayət qədər

FELİN MƏNƏ NÖVLƏRİ

və rəngarəng çalara malik sintaktik birləşmələr vardır. İkincisi, hətta Azərbaycan dilində belə felin, məsələn, intensivlik, təkrarlıq tərzini əmələ gətirmək üçün bir neçə şəkilçi mövcuddur ki, bu da fel tərzlərinin nəinki qrammatik, hətta morfoloji kateqoriya kimi varlığını təsdiq etməyə imkan verir. Fel tərzlərinin morfoloji kateqoriya kimi Azərbaycan dilində mövcud olduğunu inkar edən dilçilər belə bir dəfili irəli sürürlər ki, Azərbaycan dilində hərəkətin intensivliyini əmələ gətirən şəkilçilər Azərbaycan dilində bütün fellərə birləşə bilmir, yalnız müəyyən fellərə birləşir, buna görə də onlar sistem əmələ gətirmir. Belə olduqda felin tərz kateqoriyasının varlığından danışmaq olmaz. İstər ümumiyyətlə türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində heç kim felin növ kateqoriyasının (felin mənə növlərinin) varlığını inkar etmir. Lakin bu zaman heç kim fikirləşmir ki, felin bu və ya digər növünü əmələ gətirən şəkilçi Azərbaycan dilindəki bütün fellərə birləşmək qabiliyyətinə malik deyildir: müəyyən bir şəkilçi müəyyən bir fələ birləşə bilər. Bu vəziyyətdə felin növ kateqoriyasından danışmaq mümkündürsə, nə üçün analoji vəziyyətdə felin tərz kateqoriyasından danışmaq olmaz?

Alma-Ata şəhərindəki türkoloji müşavirədə (24-27 sentyabr 1956-cı il) türk dillərində felin tərz kateqoriyasının varlığını qəbul edənlərin fikri ilə bu kateqoriyanı inkar edənlərin fikri toqquşdu. Dilçilərin böyük bir hissəsi belə bir fikri müdafiə etdi ki, türk dillərində tərz qrammatik forması mövcuddur. Ancaq tərzin varlığını qəbul edən türkoloqlar arasında da problemə baxışda və ayrı-ayrı təfərrüatların şəhərində fikir ayrılığı üzə çıxdı. Felin tərzləri haqqındakı məsələ türkologiyada indiyədək həllənməmiş qalmışdır və güman ki, uzun müddət belə qalacaqdır.

Türk dillərinə fel tərzlərinin mövcudluğu haqqında ilk fikri keçən əsrin ortalarında M.A.Kazımbəy söyləmişdir; o, türk tatar dilində «sürətləndirici» fellərin olduğunu qeyd edir. M.A.Kazımbəydən sonra türk dillərində felin tərzləri haqqında O.Bötlinqk, S.V.Yasterjemski və V.V.Radlovun əsərlərində danışılır, lakin onlardan heç biri «felin tərzləri» terminini işlətmir.

Lakin bu məsələ türk dillərinin qrammatikasına həsr edilmiş əsərlərdə daha geniş şəkildə son zamanlar qoyulmuşdur.

N.K.Dmitriyevin «Başqırd dilinin qrammatikası» əsərində təkcə başqırd dilinin deyil, habelə bütün türk dillərinin fel tərzləri haqqında qiyməti fikirlər vardır. N.K.Dmitriyev yazır ki, türk

dillərində felin tərz kateqoriyası çox zəngindir, ... ola bilər ki, felin tərz kateqoriyası zaman kateqoriyasından daha qədimdir. Daha sonra o göstərir ki, felin tərz əsas hərəkətin kəmiyyət modifikasiyasını (dəyişməsinə) bildirir. N.K.Dmitriyev haqqı olaraq göstərir ki, türk dillərində felin tərz, əsasən, feli bağlama ilə təsriflənən felin yavaşması vasitəsi ilə ifadə edilir. Başqırd dilində felin tərz kateqoriyasının ətraflı tədqiqinə A.Xarisovun da əsərində («Категория глагольных видов в башкирском языке») rast gələ bilərik. N.A.Baskakov özünün «Qaraqalpaq dili» («Қазақалпақский язык», т. II) adlı kapital əsərində qaraqalpaq dilində felin tərz kateqoriyasının geniş və dərin tədqiqini verir. O, qaraqalpaq dili materialları əsasında nəzəri ümumiləşdirilmələr aparır və fikirlərini konkret dil faktları ilə əsaslandırır. L.N.Xaritonovun əsəri («Формы глагольного вида в якутском языке») konkret olaraq yakut dilində felin tərzlərinə həsr edilsə də, burada türkologiya üçün faydalı olan fikirlərə rast gəlmək olar. Felin tərz kateqoriyası haqqında A.N.Kononovun («Грамматика современного узбекского литературного языка»), K.M.Musayevin («Грамматика караимского языка») və başqalarının da əsərlərində məlumat verilir.

Azərbaycan dilinçiliyində felin tərzləri fel bəhsində ən zəif işlənmiş mövzudur. Z.Budaqovanın (bax: «Azərbaycan dilinin qrammatikası», I, morfolojiya, Bakı, 1960, səh. 150-168) bu sahədəki qeydlərindən başqa, müasir Azərbaycan dilində felin tərzlərinin işlənməsinə toxunan olmamışdır.

Bir sıra türkoloqlar türk dillərində felin tərz kateqoriyasının olduğunu inkar edirlər. 24-27 sentyabr 1956-cı ildə Alma-Ata şəhərində çağırılmış türkoloji müşavirədə bu məsələ xüsusi müzakirə edilmişdir. Müşavirə iştirakçılarının bir hissəsi türk dillərində felin tərz kateqoriyasının mövcud olması əleyhinə çıxmış, lakin böyük əksəriyyət türk dillərində bu kateqoriyanın mövcud olduğunu təsdiq etmişdir. Müşavirə iştirakçıları qeyd etmişlər ki, bu məsələ ətraflı tədqiq edilmədiyi üçün bu problem haqqında qəti rəy söyləmək çətindir. Müşavirədə qərara alınmışdır ki, konkret türk dilləri materialları əsasında türk dillərində tərz kateqoriyası ətraflı tədqiq edilsin.

Göytürk dilində felin tərz kateqoriyasının mövcud olub-olmaması haqqında türkoloji ədəbiyyatda məlumat yoxdur. Hətta göytürk dilinin tədqiqinə məxsusi həsr edilmiş və nəşr edilmiş

xüsusi elmi əsərlərdə qədim türk qəbilələrinin dilində (əlbəttə, göytürk dilinin materialları əsasında) felin tərzlərinin mövcud olması yaxud olmaması haqqında heç bir şey deyilmir.

Göytürk dilində felin tərz kateqoriyasının mövcud olması haqqında məlumata ilk dəfə başqırd dilçisi M.A.Əhmətovun namizədlik dissertasiyasında rast gəlirik¹. O bizim abidələrimizin dilində fel tərzlərinin ifadəsinin iki üsulunu göstərir: analitik üsul və sintetik üsul. Fel tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsinə müəllif iki nümunə verir. Felin tərz kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsindən danışarkən müəllif felin tərz formalarının mənasının təsrifini vermir; M.A.Əhmətov 11 funksional-köməkçi feli təsvir edir, onların mənasını şərh edir və hər bir funksional-köməkçi felin Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənməsinə nümunələr gətirir. Hər bir funksional-köməkçi feli təsvir etdikdə onun Orxon-Yenisey abidələrinin dilində neçə dəfə işləndiyini göstərir (bu müəllifin namizədlik dissertasiyasında tədqiqə layiq xüsusiyyətlərdən biri budur ki, o, tədqiq etdiyi hər hansı bir dil hadisəsinin statistik hesabatını aparır).² Orxon-Yenisey abidələri dilinin atraitlı və dərin tədqiqatı göstərir ki, kitabələrin mətnlərində M.A.Əhmətovun qeyd etdiyindən daha çox funksional-köməkçi fel işlənir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili üzərində apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, onlarda felin tərz kateqoriyası beş üsulla ifadə edilir: a) sintetik üsulla — fel kök və əsaslarına tərz şəkilçilərinin artırılması yolu ilə; b) analitik üsulla — əsas felin feli bağlaması və funksional-köməkçi felin birləşməsi yolu ilə; c) felin perifrastik formaları ilə; ç) iki təsriflənmiş fel formasının yanaşı işlənməsi ilə; d) felin zaman formaları ilə. Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində felin tərz kateqoriyası yalnız hərəkət və vəziyyət bildirən fellərlə ifadə edilir.

¹ Mən 1970-ci ildə Orxon-Yenisey abidələri dilinin materialları əsasında Azərbaycan dilində «Qədim türk dilinin morfoloqiyası» adlı monoqrafiya yazmışam. Əsərdə felin tərzlərindən də bəhs edilir. Lakin həmin əsər nəşr edilmədiyi üçün M.A.Əhmətovun Orxon-Yenisey abidələri dilində felin tərzləri haqqında ilk dəfə məlumat verdiyini göstərdim.

² Ахметов М.А. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане с современным башкирским языком)-namizədlik dissertasiyasının əlyazması. Alma-Ata, 1970, s.207.

Şəkilçili foqrmalar

Fel tərzlərinin şəkilçi ilə düzəlon forması (sintetik forma) türk dillərində geniş yayılmışdır. Bu dillərin inkişafının hələ Orxon-Yenisey dövründə onlarda tərz yaradan şəkilçilər tək-tək idi.

Bəzi türkoloqların türk dillərində fel əsaslarının cü-cüt qarşılaşdırılmasının felin tərz mənasını ifadə etdiyini söyləmələrinə baxmayaraq məlum olduğu kimi türk dillərində fel kökü yaxud əsasları felin tərz kateqoriyası baxımından (tərz mənası ifadə edib-etməsinə görə) neytraldır. Felin tərz kateqoriyasını yaratmaq üçün türk dillərində felin kökünə yaxud əsasına xüsusi tərz yaradan şəkilçilər artırılır. Bütün türk dillərində belə şəkilçilərin sayı çox azdır (ümumiyyətlə, türk dillərində forma düzəldən şəkilçilərin sayı çox azdır, bu da türk dillərini mənim-səməyi, öyrənməyi asanlaşdıran əsas səbəblərdən biridir). Görünür, buna görədir ki, türk dillərinin bəzilərinə aid qrammatika kitablarında fellərdə tərz yaradan şəkilçilərin mövcudluğu haqqında hətta xatırladılmır. Məsələn, rus dilində yazılmış «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (Bakı, 1971) adlı əsərdə fel tərzlərinin sintetik (şəkilçi) üsulla ifadəsi haqqında heç bir məlumata rast gəlmirik, halbuki, nəinki müasir Azərbaycan danışq dilində, hətta ədəbi dilində felin tərz kateqoriyasını yaratmaq üçün bir neçə şəkilçi vardır:

1. *-la, -lə* — bu şəkilçi fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin təkrarlığı, intensivliyi mənasını verən tərz yaradır; məsələn: *art* — *artıla, tapda* — *tapdala, sür* — *sürü* — *sürüt* — *sürütlə* və s.;

2. *-ala, -ələ* — bu şəkilçi də fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin təkrarlığı, intensivliyi mənasını ifadə edən tərz yaradır; məsələn: *ov* — *ovala, qov* — *qovala, sürt* — *sürtələ* və s.;

3. *-mala, -mələ* — bu şəkilçi fel kökü və yaxud əsaslarına artırılaraq onlarda hərəkətin təkrarlığı, intensivliyi mənasını bildirən tərz yaradır; məsələn: *dürt* — *dürtmələ, düy* — *düymələ, bur* — *burmələ* və s.;

4. *-qala, -ğala, -xala, -kələ, -gələ* — bu şəkilçi fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin sürəkliyi, intensivliyi, təkrarlığı mənasını bildirən tərz əmələ gətirir; məsələn: *çal* — *çalxala, ov* — *ovxala* və s.;

5. *-ix, -ik, -ux, -ük* — bu şəkilçi fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin hələ, vəziyyətə keçdiyini bildirən tərz yaradır; məsələn: *sol* — *solux, bez* — *bezik, qız* — *qızix* və s.

6. *-i, -i, -u, -ü* — bu şəkilçi fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin təkrarlığı mənasını ifadə edən tərz əmələ gətirir; məsələn: *qaz — qazi, sür — sürü* və s.;

7. *-na, -nə* — bu şəkilçi fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin intensivliyi mənası bildirən tərz yaradır; məsələn: *qıs — qısna*;

8. *-cala, -cələ* — bu şəkilçi fellərə artırılaraq onlarda hərəkətin intensivliyi mənasını bildirən tərz əmələ gətirir; məsələn: *sıx — sıxcala*.

Məlum olduğu kimi, felin tərzlərini yaradan şəkilçilər felin leksik mənasını dəyişmir, onlarda yeni məna çaları yaradır, hərəkətin, hal və vəziyyətin gedişi xarakterini səciyyələndirir, hərəkətin intensivliyini, təkrarını, sürəkliyini, tezliyini, hərəkətin hala, vəziyyətə keçməsinə göstərir; qısa desək, bu şəkilçilər felin mənasının şəklini dəyişir. Felin mənasını modifikasiya edir. Bu şəkilçilər felin mənasını təkcə kəmiyyətcə dəyişir, həm də bu zaman onlara yeni leksik-semantik məna vermir. «Tərz formaları tərzin leksik mənasına əlavə edilir və bu mənanı dəqiqləşdirir. Onlar əsasən felin leksik-semantik təbiətinə uyğundur. Hərəkət-vəziyyət fellərinin tərz formaları hərəkətin gedişinin xüsusiyyətlərinə işarə edir»¹. Azərbaycan dilində yuxarıda göstərdiyimiz nümunələr felin tərs kateqoriyasının tələblərinə tamamilə cavab verir. Göytürk dilində sintetik (şəkilçilər vasitəsilə) üsulla felin sürəklilik mənasını bildirən tərz yaranır. Felin sürəklilik tərz fel kökü yaxud əsasının ilkin mənasını intensivləşdirməyə xidmət edən şəkilçilər vasitəsilə yaradılır. Göytürk dilində yalnız iki belə şəkilçinin işlənməsi müşahidə edilmişdir: *-ala, -lat*. Göytürk dilində bu şəkilçilər vasitəsilə iki fel yaranır: *kıslat — qısna*, sıxışdır (*kıs*, «qıs, sıx» felindəndir) və *boşanala — azad etmək, boşatmaq* (*boşan* «boşanmaq, azad olmaq» felindəndir); məsələn:

Sələnə kodı yorıpan karağın kıslata ebin, barkın anta buzdım (BKŞ 37) «Sələnə (Selenqa) çayı boyu yürüş edib qoşunu sıxışdıraraq, onların evini, sarayını onda dağıtdım (pozdum)». *Yağıda boşana boşanaladım* (MÇ 19) «Yağıdan azad olaraq tamamilə azadlığa çıxdım».

-lat şəkilçisi müasir türk dillərində işlənir. Güman ki, bu şəkilçi ümumtürk hərəkətin intensivliyini bildirən *-la* şəkilçisi ilə felin icbar tərzini əmələ gətirən *-t* şəkilçisinin birləşməsindən

¹ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке, с.11.

əmələ gəlmişdir. *-lat* şəkilçisi yaratdığı mənaya və qismən də struktur formasına görə yəqin dilində hərəkətin təkrarlığı mənasını bildirən *-ta, -la* şəkilçisinə yaxınlaşır. O. Bötlinq yazır ki, danışan bu şəkilçinin yaratdığı törəmə fərdədən o zaman istifadə edir ki, nə vaxt hərəkətin böyük ölçüdə baş verdiyini, onun fasiləsiz davam etdiyini yaxud o qədər də böyük olmayan fasilələrlə təkrar olunduğunu və eyni zamanda çoxlu şəxs tərəfindən həyata keçirildiyini nəzərə çatdırmaq istəyir.

Göytürk dilində işlənən tərdüzəldən *-lat* şəkilçisinin mənası hərəkətin çoxdəfəliyi formasından daha çox hərəkətin sürəkliyi formasına uyğun gəlir.

-lat şəkilçisinin *-la* sözdüzəldici (adlardan fel düzəldən) şəkilçisi ilə *-t* qədim cəm şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyini də fərz etmək olar. Göytürk dilində işlənən törəmə *kısla* feli müasir Azərbaycan dilində işlənən qısnə felinə uyğun gəlir (hər iki felin kökü *kıs>qıs* sözüdür). *-t* şəkilçisi indi də monqol dilində cəm kəmiyyətini yaratmaq üçün işlədilir: *kaan* «xan»-*kaad* «xanlar», *nökör* «yoldaş» — *nököd* «yoldaşlar». *-t* şəkilçisi müasir yəqin dilində də topluluq, cəm kəmiyyətini yaratmaq üçün istifadə edilir: *toyon* «cənab» — *toyot* «cənablar zümərəsi». Orxon-Yenisey abidələrində də *-t* şəkilçisi vasitəsi ilə iki halda cəm kəmiyyəti yaradılır: *tarkan* — *tarkat*, *apa* — *apıt*.

-t şəkilçisi felə təkrarlıq, çoxluq, demək olar ki, zaman və məkanda bir-birini əvəz edən hərəkətlərin məcmuyu mənasını verir. Göytürk dilində işlənən *kıslat* felini rus dilinə dəqiq şəkildə *теcнитъ и теснитъ, ецѣ раз теснитъ* kimi tərcümə etmək olar, Azərbaycan dilində isə onun ən yaxşı ekvivalenti *qısnamaq* felidir.

-ala şəkilçisi müasir türk və Azərbaycan dillərində qorunub saxlanılmışdır və bu dillərdə felin tərzini yaratmağa xidmət edir. A.N. Kononov onu ilkin əsasın mənasını intensivləşdirən şəkilçi adlanır. O belə hesab edir ki, bu şəkilçi mürəkkəb tərkibə mülkiyədir və *a+la* hissələrindən ibarətdir. O güman edir ki, hər iki şəkilçi adlardan fel düzəldir. Lakin *-ala* şəkilçisi, hətta A.N. Kononovun bu şəkilçinin işlənməsinə gətirdiyi nümunələrdə belə, ad bildirən əsaslara deyil, fel əsaslarına birləşir. A.N. Kononovun fikrincə, bu şəkilçi müasir türk dillərində felin hərəkətin sürəkliyini bildirən tərzini yaradır. Azərbaycan dilindən yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, *-ala, -lə* şəkilçisi Azərbaycan dilində hərəkətin intensivliyini, sürəkliyini bildirən

fel tərzı yaradır. Bu şəkılçı göytürk dilində də eyni mənani əmələ gətırır.

Analitik formalar

Türkoloji ədəbiyyatda fel tərzlərinin analitik formaları elə tərz formalar hesab edilir ki, onlar əsas fel sayılan feli bağlama ilə funksional-köməkçi fel sifəti ilə çıxış edən təsriflənmiş felin birləşməsi vasitəsi ilə düzəlsin; məsələn: *tikə ber* «tikərək ver» (tikib qurtarmaq), *təzip bar* «qaçıb get» (qaçmaq), *sürə elt* «sürərək aparmaq» (sürmək, qabağa qatıb aparmaq), *süləyi bir* «işğal etmək» (qoşunla getmək) və s.

İki felin belə birləşməsində əsas leksik mənə feli bağlama ilə ifadə edilir. Buna görə də türkoloji ədəbiyyatda onu belə birləşmələrin əsas feli adlandırırılar. Təsriflənən fel isə funksional-köməkçi rolda çıxış edir; buna görə də o, funksional-köməkçi fel (rus dilində bu tip fellər «функционально-вспомогательный глагол.» termini ilə deyil, «функционально-служебный глагол» termini ilə adlandırılır; bircə, rus dilindəki termin bu fellərin mahiyyətini daha dəqiq göstərir; Azərbaycan dilində uyğun termin tapa bilmədiyimiz üçün «funksional-köməkçi fel» terminini işlətməyə məcbur olduq) adlandırırılar. Funksional-köməkçi fel tərzin qrammatik mənəsini müəyyənləşdirir, bir növ, qrammatik vasitə rolunu oynayır. Funksional-köməkçi fel feli bağlama (əsas fel) ilə birləşdikdə onun leksik mənəsinə təsir göstərmir. Bütövlükdə feli bağlama+funksional-köməkçi fel mənəsinə görə bir leksik vahidə bərabərdir.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində fel tərzlərinin analitik formasını yaratmaq üçün nə xüsusi köməkçi fellər, nə də xüsusi tərz şəkılçisi olan feli bağlamalar mövcuddur. Adətən, fel tərzlərinin analitik formasını yaratmaq üçün köməkçi fel mövqeyində tam mənəli (leksik-semantik mənəsi olan) fellər, yəni leksik mənəyə inəlik, felə məxsus bütün kateqoriyalar (təsdiq-inkar, mənə növü, şəkıl, zaman, kəmiyyət və şəxs) üzrə təsriflənən və başqa şəraitdə müstəqil şəkildə işlənən, cümlənin müstəqil üzvü (xəbəri) olan fellər çıxış edir. Belə fellər, dediyimiz kimi, köməkçi sözlər deyil, müstəqil sözlərdir, köməkçi funksiya isə onların, necə deyərlər, ikinci «peşəsidir» («funksio-

nal-köməkçi fel» termini də buradan irəli gəlir). Belə tam mənalı fellər felin tərz kateqoriyasını yaratmağa xidmət etdikdə öz leksik mənasını itirir, istisnasız olaraq qrammatik mənə ifadə etmək üçün (yəni qrammatik vasitələrin ifadə etdiyi mənalara bərabər mənalı ifadə etmək üçün) işlədilir, abstrakt mənə kəsb edir (dilçilik ədəbiyyatında buna «abstraktlaşma», «müərrədlişmə» deyilir). Buna görə də fel tərzlərinin analitik formasını ayırd etmək, təsriflənən felin leksik və qrammatik funksiyalarını qəti şəkildə fərqləndirmək istər göytürk dilində, istərsə müasir türk dillərində, praktik olaraq, qeyri-mümkündür; təsriflənən fellərin leksik və qrammatik funksiyalarını müəyyənləşdirmək üçün hər bir ayrıca halda təsriflənmiş felin semantik əlamətlərindən və qrammatik funksiyalarından çıxış etmək lazımdır, başqa sözlə desək, təsriflənmiş felin leksik əlamətlərini və qrammatik funksiyalarını yalnız kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, *Kisi oğluna üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan oturmuş* (KTŞ 1) «İnsan övladlarının üzərində (taxta) əcdadlarını Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş» cümləsində *ohur* «otur» feli tam mənaya malik olan feldir, yəni bu fel müstəqil leksik-semantik mənaya malikdir və müstəqil sintaktik funksiya yerinə yetirir — cümlənin xəbəri vəzifəsində çıxış edir. *Kəbir ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tuluğ, sabığ alı ohur, ... tidi* (T 32) «(Düşmənlər) gəlsələr, səs-küydən döyüşçülərin sayı çoxalır, gəlməsələr, dil, nitq (yəni, əsir) alaraq otur» cümləsində isə *ohur* «otur» feli köməkçi funksiya yerinə yetirir; bu fel «oturmaq» leksik mənasını itirir və *alı* «alaraq» feli bağlaması ilə birləşərək hərəkətin gedişini, xarakterini ifadə edir — hərəkətin hala, vəziyyətdə keçməsinə yaxud uzun müddətli hərəkəti bildirir.

Göytürk dilində, habelə müasir türk dillərində həmişə müxtəlif fel zamanları çalarını ifadə etməklə yanaşı və paralel, felin tərzini yaratmaq funksiyasını da yerinə yetirən yeganə məxsusi köməkçi fel *er/ir* (müasir türk dillərində onun müxtəlif variantı; Azərbaycan dilində *idi, imiş* naqis felinin *i* hissəsinə bərabərdir) naqis felidir. *er* naqis feli leksik-semantik mənaya malik deyildir və müstəqil xəbər funksiyasını yerinə yetirə bilmir, buna görə də adlarla birləşmədə bağlama (Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə *idi, imiş, ikən, isə* «bağlama» adlandırılır) rolunda çıxış edir, digər felin feli bağlaması ilə birləşmədə isə həmişə felin tərz kateqoriyasını yaradır. (Qeyd etmək

lazımdır ki, müxtəlif zamanlarda işlənən tam mənalı fellərlə birləşdikdə *er* naqis feli müxtəlif zaman çalarları vasitəsilə hərəkətin gedişi xarakterini ifadə edir).

Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində hər hansı funksional-köməkçi fel (təsriflənən fel) hər hansı feli bağlama (əsas fel) ilə tərz birləşməsi yarada bilməz. Tərz yaradan komponentlər (feli bağlama və funksional-köməkçi fel) bir-birini tamamlamalı, müəyyən tərz əmələ gətirmək üçün zəruri olan daxili əlaqəyə malik olmalıdır. Həm də bu zaman fel tərzlərinin yaradılmasında iştirak edən funksional-köməkçi fellər öz leksik mənaları ilə daxili əlaqəni müəyyən qədər mühafizə edir və məhz bu daxili leksik məna əsasında abstraklaşır, qrammatik məna kəsb edir.

Türkoloji ədəbiyyatda belə bir fikir mövcuddur ki, felin tərzləri sözyaratma prosesi bitdikdən sonra yaranmışdır. Məsələn, L.N.Xaritonov yazır: «Bizə elə gəlir ki, fel tərzlərinin analitik formalarının omonimliyini onunla izah etmək olar ki, uyğun tərz mənalının ifadəsinə ehtiyac dilin inkişafının nisbətən sonrakı dövrlərində — yeni sözlər yaratmaq prosesinin artıq bitdiyi, dildə uyğun köməkçi fellərin isə olmadığı dövrdə baş vermişdir. Buna görə də tərz mənalının analitik üsulla ifadəsi üçün leksik mənası tərz mənalını yaratmaq üçün daha çox yararlı olan mövcud tammənalı fellərdən istifadə edilmişdir»¹. Güman ki, bu sözlərin müəllifi haqlıdır. Belə ki, türk dillərində tam mənalı fellərin qrammatikləşdirilməsi (tam mənalı fellərin funksional-köməkçi funksiya, yəni qrammatik vasitələrin funksiyasını yerinə yetirməsi), bizə elə gəlir ki, hələ də bitməmişdir; eyni bir fel müxtəlif türk dillərində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən gah tam mənalı, gah funksional-köməkçi fel hesab edilir. Məsələn, N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində *pit* «bitmək» və *pitir* «bitirmək» fellərinin funksional-köməkçi fellər hesab edir². L.N.Xaritonov isə yakut dilindəki eyni mənalı *büt* və *bütər* fellərini tam (leksik) mənalı fellər sayır³.

Fel tərzləri yaradan birləşmənin ikinci komponentinin — feli bağlamanın (əsas felin) izahına keçməzdən əvvəl daha bir məsələni aydınlaşdırmağı lazım bilirik. Bəzi türkoloqlar belə hesab

¹ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке, с.49.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с. 378.

³ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке, с.48.

edirlər ki, funksional-köməkçi fellərin bəzi adlarla birləşməsi də felin tərz kateqoriyasını yaradır. Məsələn, N.A.Baskakov belə hesab edir ki, funksional-köməkçi fellərin *köp* «çox», *artık* «artıq», *barlıq* «bütün, çox», *bir az*, *azcana* «azacıq» və s. adlara birləşməsi qaraqalpaq dilində hərəkətin çoxdəfəliyini bildirən tərz yaradır:

Köp — çoxdəfəli nəticəli bitməmiş tərz bildirir;

Barlıq — çoxdəfəli nəticəli bitmiş tərz mənası yaradır;

Artık — çoxdəfəli nəticəli, hərəkətin ziyada dolğunluğuna malik tərz əmələ gətirir və s.¹

N.A.Baskakovun bu fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Əgər biz qaraqalpaq dilindəki *köp al* «yığmaq» (hərəkət: ç o x a l), *artık djegiz* «artıq yediz (dir)» kimi birləşmələri hərəkətin gedişini xarakterizə edən forma kimi qəbul etsək, onda adların köməkçi fellərlə birləşməsindən əmələ gələn *kişi bol* «kişi ol, kişiləş, yaşa dol», *üküş kıl* «çoxalt» və s. tipli birləşmələri də hərəkətin gedişini, xarakterini ifadə edən formalar kimi qəbul etməli idik.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, feli bağlama — funksional-köməkçi fel birləşməsini bəzi tədqiqatçılar tərkibi fellər, bəzi tədqiqatçılar isə mürəkkəb fellər hesab edirlər. Biz belə fikirdəyik ki, fel tərzlərinin analitik formalarını istər tərkibi, istərsə mürəkkəb fellərə aid etməyin heç bir mənası yoxdur. Felin tərz xalis söz yaradıcılığından fərqlənən ayrıca kateqoriyadır. Felin tərzləri felin sözyaratması ilə sözdəyişməsi arasında orta mövqə tutan felyaratma formasıdır.

Felin tərz kateqoriyasını ifadə edən söz birləşmələrinin komponentlərindən biri də dilçilik ədəbiyyatında əsas fel adlandırılan feli bağlamadır. Türk dillərində feli bağlama felin təsriflənməyən, şəxsi olmayan formasıdır. Feli bağlama kimi, o, təsriflənən felle ifadə edilmiş əsas hərəkəti izah edən, aydınlaşdıran ikinci dərəcəli hərəkəti ifadə edir. Feli bağlama təsriflənən feldən asılı olur və ya təsriflənən felin yanında zərflik funksiyasını yerinə yetirir, ya da təsriflənən felle birləşərək, mürəkkəb (tərkibi) xəbər əmələ gətirir.

Hərəkətin gedişinin xarakterini yaxud törəməsinin üsulunu ifadə edən feli bağlama və funksional-köməkçi fel birləşmələrində

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, с.361-362.

isə feli bağlama aparıcı rol oynayır. Buna görə də türkooloji ədəbiyyatda bu tipli birləşmələrdə iştirak edən feli bağlama əsas fel adlandırılır. Feli bağlama+funksional-köməkçi fel tərz birləşmələrində feli bağlama birləşmənin ümumi mənasını müəyyənləyir.

Göytürk dilində feli bağlama formalarının heç də hamısı felin tərz kateqoriyasını yaratmaq qabiliyyətinə malik deyildir. Göytürk dilində feli bağlama formalarından yalnız dördü funksional-köməkçi fellərlə birləşmədə felin tərz kateqoriyasını ifadə edir. Həmin feli bağlama formaları bunlardır: *-ip, -a, -i, -ğah*.

-ip şəkilçili feli bağlamalar. *-ip* formalı feli bağlama təsriflənən fellə ifadə edilən əsas hərəkətdən əvvəl baş vermiş hərəkəti ifadə edir; feli bağlamanın ifadə etdiyi iş, hərəkət baş verib bitdikdən sonra əsas hərəkət başlanır və bu sonuncu hərəkət də xəbər verilən zamana qədər artıq baş vermiş olur. Buna görə də *-ip* şəkilçili feli bağlamalar hərəkətin bitməsi, qurtarması çalarını daşıyır. Funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə *-ip* formalı feli bağlamalar əsas hərəkətin leksik mənasını ifadə edir və bütöv birləşmə hərəkətin çox vaxt qurtarmasını, bitməsini göstərən tərz xarakteristikası alır; məsələn: *təzip bar* «qaçmaq», *tirilip bar* «toplaşmaq», *yolip bar* «məhv etmək, qırmaq», *yorip tüs* «getmək (atla)», *şaşıp kəl* «qorxmaq, çaşmaq» və s.

-ğah, -gəli şəkilçili feli bağlama. *-ğah* formalı feli bağlama göytürk dilində əsas feldə (təsriflənmiş feldə) ifadə edilən iş, hal, hərəkətin məqsədini bildirir. Bu feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət əsas feldə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl baş verir. Buna görə də bu formalı feli bağlamalar hərəkətin bitməsi, qurtarması mənasına malik olur. Lakin *-ğah, -gəli* şəkilçisindəki məqsəd anlayışı hərəkətin gələcək inkişafı çalarını qoruyub saxlayır. Məhz bu hal buna səbəb olur ki, *-ğah* şəkilçili feli bağlamalar funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə prosesin inkişafını, hərəkətin bitməsini göstərən tərz xarakteristikasını ifadə edir; məsələn: *alğah kəl* «tutmaq, almaq, işğal etmək», *sünüşgəli kəl* «döyüşmək, vuruşmaq» və i. a.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *-ı* formalı feli bağlama ən çox işlənən təsriflənəməyən fel formasıdır. *-ı* şəkilçili feli bağlama elə bir hərəkəti bildirir ki, bu hərəkət təsriflənən əsas feldəki iş, hal, hərəkət bitdikdən sonra dərhal başlanır. Əsas felin ifadə etdiyi hərəkətin

sonu bu feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkətin başlanğıcına çevrilir. -ı şəkilçisi ilə yaranan feli bağlamalar cümlədə müxtəlif sintaktik funksiya yerinə yetirir; onlar cümlədə hərəkətin tərz-halını, zamanını, səbəbini və məqsədini bildirən zərflik olur. Funksional-köməkçi fellə birləşdikdə -ı formalı feli bağlama hərəkətin bitməsini, davam etməsini, hərəkətin hala keçməsini, hərəkətin qısa zamanlılığını və sürəkliliyini, uzun müddət sürməsini ifadə edən tərz yaradır; məsələn: *alı bir* «tutmaq, almaq», *esidi ber* «əşitmək», *kazğanı bir* «qazanmaq», *yatı kal* «yatmaq, uzanmaq, yıxılmaq, yıxılıb qalmaq», *yok bolı bar* «məhv olmaq, yox olmaq, tükənmək», *alı bar* «tutmaq, almaq» və s.

-a, -ə şəkilçili feli bağlama. Özünün qrammatik mənasına görə -a, -ə formalı feli bağlama -ı şəkilçili feli bağlamaya yaxındır. -a şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət təsriflənən əsas felin ifadə etdiyi hərəkət bitəndən dərhal sonra başlanır və əsas hərəkətin davamı təsiri bağışlayır. Bəzən əsas felin və feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət eyni zamanda baş verir. Onda bu feli bağlama həm hərəkətin bitməsi, həm də hərəkətin davam etməsi mənasına malik olur. Funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə -a, -ə şəkilçili feli bağlamalar hərəkətin bitdiyini, qurtardığını, hərəkətin və prosesin inkişafını, hərəkətin davam etdiyini bildirir; məsələn: *basa ber* «basmaq, əzmək», *uça bar* «uçmaq, ölmək», *keçə kal* «keçmək» və s.

Qeyd: Biz göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilindən gətirdiyimiz tərz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsini onlarda ifadə edilən leksik mənada və məsdər şəklinə verdik. Bunun əsas səbəbi budur ki, istər Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, istərsə də müasir Azərbaycan dilində felin tərzli yalnız mətn daxilində müəyyənləşir.

Göytürk dilində bu dörd feli bağlama forması funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə felin tərz kateqoriyasını yaradır. Köməkçi fellər məsələsinə gəlincə, artıq göstərdiyimiz kimi, *ir/er* naqis felini istisna etsək, qədim türk abidələrinin dilində belə fellər yoxdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir türk dillərində də felin tərzlərini yaratmaq üçün xüsusi köməkçi fellər yoxdur. Buna görə də istər qədim türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində, istərsə müasir türk dillərində fel tərzlərini yaradarkən köməkçi fel funksiyasını tam leksik mənalı fellər yerinə yetirir. Belə fellər fel tərzlərinin analitik formasını əmələ gətirdikdə öz leksik mənalı-

nı itirir, abstraktlaşır, qrammatik mənə yaratmağa xidmət edir, bir sözlə, köməkçi fələ çevrilir. Bu fəlləri əsl köməkçi fəllərdən fərqləndirmək üçün onları funksional-köməkçi fəllər adlandırır-lar.

Göytürk dilində aşağıdakı funksional-köməkçi fəllər işlənir: *al* «al», *ber* «ver», *bar* «get», *elt* «apar, qovub apar, sürü», *kir* «gir», *tüs* «düş», *yori* «get (atla)», *kal* «qal», *olur* «otur», *id* «gön-dər», *ur* «vur», *kör* «gör, bax».

Göründüyü kimi, köməkçi fəl funksiyasını müxtəlif leksik mənaya malik fəllər yerinə yetirir. Bu fəllərin əsas hissəsi hərəkət semantikasına malikdir, iki fəl (*kal* «qal» və *olur* «otur») statik vəziyyət ifadə edir. Bə fəllərin bir hissəsi təsirli, digər hissəsi təsir-sizdir. Həmin fəlləri belə səciyyələndirmək olar: bu fəllərin tərz yaratmaq üçün köməkçi funksiyada işlənməsini şərtləndirən ən mühüm ümumi semantik əlamətləri bunlardır:

1) asan ümumiləşdirməyə və mücərrədləşməyə imkan yara-dan mənə genişliyi.

2) bu fəllərin ilkin leksik mənasının felin bu və ya digər tərz mənası ilə yaxınlaşa bilməsi imkanı.

Göytürk dilində işlənən funksional-köməkçi fəllərin qısa səciyyəsini təqdim edirik:

Al - «al» feli. Müasir türk dillərinə həsr edilmiş qrammatika kitablarında *al* felinin tərz yarada bilmək qabiliyyəti haqqında fikirlərə rast gəlirik. N.K.Dmitriyev bu felin funksional-köməkçi funksiyada işlənməsini qeyd edərək yazır ki, «bu fəl *-ip* şəkilçili feli bağlamalarda birləşdikdə bu səciyyəvi komponentləri ifadə edir: a) başqaları ilə müqayisədə bu hərəkətin tez bitməsini, b) əsas hərəkətin öz subyektiv məqsədlərinə tabe edilməsini (yəni nəyin isə özü üçün, öz mənafeyi üçün icra edilməsini)»¹.

N.A.Baskakov *al* funksional-köməkçi felinin *-ip* və *-a*, *-i* şəkilçili feli bağlamaları ilə birləşə bilməsini göstərərək yazır: «*Al* feli köməkçi vəzifəsində əsas felin *-ip/-ip*, *-p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşdikdə subyektə yönəlmiş, subyekt üçün, subyektin xeyri-nə icra edilən hərəkəti bildirən tərz çaları yaradır». «Elə həmin *al* feli əsas felin *-a/-e*, *-i* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşdikdə müəy-yən hərəkətin icrasının mümkünlüyü yaxud qeyri-mümkünlüyü

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. с. 197.

tərz çalarını yaradır»¹. Q.D.Tumaşeva da *al* felinin tatar dilində felin tərzini yarada bilmək qabiliyyətini göstərir: «*Al* feli *-p* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək hərəkətin birləşməliyini, aliliyini yaxud bitkinliyini bildirir»². L.N.Xaritonov yakut dilində fel tərzlərini yaratmaq üçün işlədilən *al-* (*il-*) funksional-köməkçi felinin daha ətraflı təhlilini verri. Bu felin köməkçi mənasını o belə səciyyələndirir: «*Il* felinin nisbətən daha çox qrammatikallaşmış köməkçi mənaferından aşağıdakıları göstərmək olar: 1) hərəkətin qısamənzəmliliğini və təsadüfiliyini ifadə etmək, 2) iera edən şəxs üçün hərəkətin nəticəli olmasını ifadə etmək. Bu hər iki məna *il* feli *-an* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə yaranır (yakut dilindəki *-an* şəkilçili feli bağlama ümumtürk *-ip* şəkilçili feli bağlamaya uyğundur -- Ə.R.)»³.

Qeyd etmək lazımdır ki, *al-* felinin köməkçi funksiyası türk dillərində o qədər də inkişaf etməmişdir. Bu fel müxtəlif semantik mənalara malikdir. Lakin əksər hallarda işlədə öz leksik-semantik mənasını itirmir və tam leksik mənalı fel vəzifəsini yerinə yetirir, nadir hallarda yarımköməkçi fel funksiyası daşıyır.

Göytürk dilində *al-* feli «almaq, tutmaq, işğal etmək, əldə etmək, çatdırmaq» semantik mənalarını ifadə edir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *al-* feli nəzəri baxımdan, yuxarıda təsvir etdiyim bütün dörd feli bağlama forması ilə (*-ip*, *-ğah*, *-a*, *-ı*) birləşib felin tərz kategoriyasını əmələ gətirə bilər. Ancaq göytürk mətnlərində *al-* funksional-köməkçi felinin hələlik yalnız bir yerdə, özü də *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlama ilə işləndiyinə təsadüf edilir. Göytürk dilində *al-* funksional-köməkçi feli *-ı* formalı feli bağlama ilə birləşərək özü üçün, öz mənafeyi üçün iera edilən hərəkəti ifadə edir. O.Bötlingkin müəyyənləşdirdiyi kimi, *al-* funksional-köməkçi feli və feli bağlama birləşməsi iş görən hərəkəti müəyyən məqsədlə gördüyü və bitirdiyini və beləliklə də obyektə əldə etməyə nail olduğunu bildirir⁴. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu birləşmənin iştirak etdiyi yeganə cümləni misal kimi göstəririk: *Tokuz oğuz bodun-*

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.380-381.

² Современный татарский литературный язык. с.282.

³ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке. с.77.

⁴ Вётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, 1989, с.340.

min tirü, kobartı altım (MÇ 5) «Doqquz oğuz xalqımı topladım və birləşdirdim».

Bar – «get» feli. Bütün türk dillərində *bar-* feli (yaxud onun sinonimi *get-* feli variantları ilə) felin tərz kateqoriyasını ifadə etmək üçün müxtəlif şəkildəli feli bağlamalarla birləşmədə işlədilir. Bəzi türk dillərində, məsələn, başqırd və qaraqalpaq dillərində, *bar* və *kit-* felləri paralel işlənir. Funksional-köməkçi fel kimi *bar-* və *kit-* (g e t) felləri feli bağlamalarla birləşdikdə türk dillərində müxtəlif mənalar ifadə edir¹.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *bar-* feli «getmək, varmaq» semantik mənasını ifadə edir.

Göytürk dilində funksional-köməkçi *bar-* feli *-ıp, -a/-ə, -ı, -i, -u, -ü* və *-ğalı, -gəli* (yəni tərz mənasının yaranmasında iştirak edən bütün feli bağlama formaları ilə) şəkildəli feli bağlamalarla birləşir və bu üç tərz mənasını ifadə edir: a) subyektin hara isə müəyyən istiqamətə yönəlmiş hərəkətinin inkişafını və bitməsini, qurtarmasını: *uça bar* (KİŞ 24) «uçmaq, ölmək», *təzip bar* (KTŞm 1) «qaçmaq»; b) hərəkətin davam etməsini, sürəkliliyini: *alı bar* (HT 7) «almaq»; c) hərəkətin inkişafını, davam etməsini: *yolğalı bar* (BKŞ 32) «dağıtmaq».

Məkana münasibətdə funksional-köməkçi *bar-* feli bütün dörd formada feli bağlamalarla birləşərək göytürk dilində çıxış məntəqəsindən uzaqlaşaraq müəyyən bir istiqamətdə inkişaf edən hərəkət prosesini göstərir; zaman aspektində funksional-köməkçi felin əsas fellə (felə bağlama ilə) birləşməsi hərəkətin indiki andan gələcəyə tədrici inkişafı mənasını ifadə edir.

Funksional-köməkçi *bar-* feli *-a, -ə* şəkildəli feli bağlama (əsas fel) ilə birləşərək hərəkətin prosesinin inkişafını ifadə edir: hərəkətin istiqaməti danışandan haraya isə uzaqlaşan istiqamətdir; məsələn: *uça bar* (BKc 10) «uçmaq, ölmək», *təzə bar* (MÇ 11) «qaçmaq».

Funksional-köməkçi *bar-* feli *-ıp* şəkildəli feli bağlama ilə birləşdikdə danışandan haraya isə uzağa doğru istiqamətlənən bitmiş hərəkəti ifadə edir; məsələn: *təzip bar* (BKŞ 41) «qaçmaq», *tirilip bar* (BKŞm 1) «toplaşmaq», *yolıp bar* (MÇ 29) «dağıtmaq».

¹ Bax: Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində felin tərzləri. B., 1988. s.33-34.

-i, -i, -u, -ü şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə funksional-köməkçi bar- feli davam edən, uzun çəkən, sürəkli hərəkəti, bəzən fasiləsizliyə, daimliyə keçən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *yok bolu bar* (O 3) «məhv olmaq», *alı bar* (HT 7) «almaq, tutmaq», *yeli bar* (T 27) «yel kimi getmək», *yokadu bar* (KTş 10) «yox etmək, yox olmaq».

-ğalı, -gəli şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək funksional-köməkçi bar- feli hərəkətin inkişafını, sürəkliliyini ifadə edir; məsələn: *yolğalı bar* (BKş 32) «dağıtmaq».

Müasir türk dillərinə nisbətən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *bar-* feli funksional-köməkçi funksiyada daha məhsuldar işlənir; müasir türk dillərindən heç birində funksional-köməkçi *bar-* feli göytürk dilində olduğu kimi feli bağlamaların dörd forması ilə birləşmə əmələ gətirə bilmir.

Ber – «ver» feli. İstər müasir, istər qədim türk dillərində, o cümlədən tədqiq etdiyimiz göytürk dilində *ber-* feli «vermək, bağışlamaq» semantik mənasına malikdir. Göründüyü kimi, bu fel böyük semantik həcmə malikdir. Lakin onun köməkçi funksiyası (funksional-köməkçi fel kimi işlənməsi) olduqca məhduddur. Görünür, bu onunla əlaqədardır ki, *ber-* feli öz leksik-semantik mənasını dəyanətlə qoruyur və nadir hallarda zəifləmiş leksik-semantik mənə ilə işlənir. *Ber-* feli az ya çox qrammatikallaşmış köməkçi (funksional-köməkçi fel kimi) funksiyada yalnız öz konkret leksik-semantik mənasını itirdiyi və təkcə başqa hərəkətin əsas feldə (feli bağlamada) ifadə edilmiş hərəkətin əlamətlərini göstərdiyi hallarda çıxış edir. Buna görə də türk dillərinin yalnız bəzilərində *ber-* «ver» feli funksional-köməkçi funksiyada işlənir və əsas felle (feli bağlama ilə) birləşərək felin tərz kateqoriyasını əmələ gətirir. N.K.Dmitriyevin verdiyi məlumata görə, başqırd dilində *ber-* feli *-al-ə, -y* şəkilçili feli bağlamalarla birləşərək bitməmiş hərəkəti yaxud hərəkətin «davamlılığını, *-ıy* şəkilçili feli bağlamalarla birləşmədə isə hansısa başqa şəxsin keyrinə bitmiş, sona çatmış hərəkəti ifadə edir¹. N.A.Baskakov bu feli mərkəzdən qaçan fel adlandırır və qaraqalpaq dilində onun *al-* felinə antonim olduğunu, *-ıp* və *-al-ə, -y* şəkilçili feldi bağlamalarla birləşib felin müxtəlif tərzlərini ifadə etdiyini göstərir².

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. с. 197.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.383.

L.N.Xaritonovun verdiyi məlumata görə yakut dilində *ber-* (yakut dilində «bir») feli funksional-köməkçi fel kimi işlənir və feli bağlama formaları ilə birləşdikdə başqa şəxs üçün hərəkətin nəticəli olmasını bildirir. Doğrudur, bu formanın mənası çox vaxt modallıq çalarına malik olur və onu xalis tərz forması hesab etmək çox çətindir¹. Tatar dilində də *ber-* feli funksional-köməkçi vəzifədə çıxış edir və əsas felin *-p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək felin tərz kateqoriyasını əmələ gətirir. Belə tərz başqa şəxs üçün icra edilən hərəkəti ifadə edir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də *ber-/bir-* feli funksional-köməkçi vəzifədə işlənir. Abidələrin dilində bu funksional-köməkçi fel əsas felin (feli bağlamasının) yalnız iki forması ilə birləşmə yarada bilmək qabiliyyətinə malikdir: *o, -i, -i, -u, -ü* və *-a, -ə* formalı feli bağlamalarla birləşmə əmələ gətirib felin tərz kateqoriyasını yaradır. Funksional-köməkçi *ber-* feli *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə istiqamətini subyektdən alan və başqa şəxs üçün icra edilən bitmiş hərəkəti ifadə edir, yəni bitmiş hərəkət başqa şəxsin xeyrinə icra edilir; məsələn: *süləyi ber* (KTş 8) «almaq, işğal etmək», *alı bir* (KTş 8) «almaq, əldə etmək», *kazğanı bir* (BKc 10) «qazanmaq», *iti bir* (KTş 1) «təşkil etmək», *ayu bir* (MÇ 33) «çağırmaq», *yiğlayu ber* (İA 2), «ağlamaq, ağı demək» və i.ə. Bu funksional-köməkçi fel *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə isə bitməmiş, davam edən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *tuta bir* (KTş 1) «tutmaq, işğal etmək», *basa ber* (T 38) «basmaq, əzmək», *tikə bir* (BKc 9) «tikmək» və i.ə.

Elt - «apar» feli. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *elt-* feli «sürüb aparmaq» leksik-semantik mənasını ifadə edir. Orxon mətnlərində *elt-* felinin işlənməsinə üç halda təsadüf edilir. Bir təsadüfdə bu fel təmmənəli fel kimi işlənir, yəni öz müstəqil leksik-semantik mənasını qoruyub saxlayır: *Bilgə Tonyukuk, bana aydı: -Bu süg elt, -tidi* (T 31-32) «Müdrük Tonyukuk, -o mənə dedi, -bu ordunu apar, -o dedi». Qalan iki təsadüfdə *elt-* feli öz leksik-semantik mənasını itirir, funksional-köməkçi fela çevrilir və əsas fello (feli bağlama ilə) birləşərək bir leksik məna — əsas felin (feli bağlamasının) mənasını ifadə edir, yəni qrammatik məna yaratmağa xidmət edən qrammatik vasitəyə çevrilir.

¹ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке. с.80.

Göytürk dilində *elt-* felinin köməkçi funksiyası (funksional-köməkçi fel kimi işlənməsi) çox məhduddur. Bu, bəlkə də ondan irəli gəlir ki, qədim türk abidələrinin mətnlərində bu felin işlənməsinə çox az (göstərdiyimiz kimi, cəmi üç dəfə) rast gəlirik. *Elt-* funksional-köməkçi feli *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək hərəkətin inkişafını və hərəkətin bitməsini ifadə edir; məsələn: *yaya elt* (KTş 23) «yaymaq», *sürə elt* (KTş 23) «sürüb aparmaq».

Funksional-köməkçi *elt-* felinin əsas felin (feli bağlamanın) başqa formaları ilə birləşməsinə göytürk dilində təsadüf etmədik.

***Id* – «göndər» feli.** Göytürk dilində *-id* feli müxtəlif fonetik variantla malikdir (*i*, *id*, *it*) və onu Azərbaycan dilinə «*göndər-mək*» feli ilə tərcümə etmək olar. Qədim türk dilli yazıların Orxon-Yenisey mətnlərində *id-* feli sabit leksik-semantik mənaya malikdir və tam leksik mənalı fel kimi işlənir. Məlum olduğu kimi fel nə qədər sabit leksik-semantik mənaya malik olursa, o, bir o qədər az köməkçi funksiya yerinə yetirə bilər. Buna görə də Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *id-* felinin funksional-köməkçi vəzifədə işlənməsinə nadir hallarda təsadüf edilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *id-* feli nadir hallarda öz leksik-semantik mənasını itirir. Bu fel belə hallarda funksional-köməkçi fel vəzifəsində çıxış edir, əsas felin *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək (onun feli bağlamanın başqa formaları ilə birləşmədə işlənməsinə göytürk dilində təsadüf etməmişik) danışandan haraya isə oraya, uzağa yönəldilmiş bitmiş hərəkəti ifadə edir; məsələn: *ıçğımu id* (KTş 6) «qovmaq, sürgün etmək», *ıçğımu id* (O 2) «qovmaq, sürgün etmək», *yitirü id* (KTş 7) «məhv etmək, qırmaq, sona yetirmək».

***Yori* – «yürü» feli.** Göytürk dilində hərəkət semantikasi iki fellə ifadə edilir- *yürü* və *yori*; *yürü* feli piyada hərəkəti, *yori* feli isə necə deyərlər, nəqliyyatla (qədim türklərin bir yerdən başqa yerə hərəkət etməsi üçün, əskərləri təchiz etmək üçün istifadə etdikləri atları və digər heyvanları nəqliyyat adlandırmaq mümkünsə) hərəkəti bildirir. Müasir türk dillərində hər iki felin leksik mənası birləşmişdir və indi qədim türk *yürü* və *yori* fellərinin (hər iki termini qədim türklər hərbi termin kimi «yürüş etmək, yürüşə getmək, hücum etmək» mənasında işlədirdilər) mənası müasir türk dillərində bir fellə (müxtəlif dillərdə müxtəlif sözlərlə) ifadə edilir.

Göytürk dilində *yori-* feli «getmək (nəqliyyatla), hərəkət etmək, müəyyən vəziyyətdə olmaq, məskunlaşmaq», leksik-semantik mənalarını ifadə edir.

Qədim türk dilli yazı abidələrinin Orxon-Yenisey mətnlərində *yori-* feli əsasən öz leksik-semantik mənasında işlənir, olduqca nadir hallarda özünün leksik (məkanı) mənasını itirir; buna görə də Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində daha çox müstəqil xəbər vəzifəsində çıxış edir.

Yori- feli funksional-köməkçi fel vəzifəsində yalnız o zaman çıxış edə bilər ki, öz leksik (məkanı) mənasını itirsin və feli bağlama formasında təzahür edən əsas felin ifadə etdiyi digər hərəkətin təkcə daimiliyini yaxud adiliyini göstərməyə xidmət etsin. Göytürk dilində funksional-köməkçi *yori-* feli aşağıdakı mənaları ifadə edir:

Yori- funksional-köməkçi feli *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək uzun müddətli, çox dəfə baş verən sürəkli, habelə danışıqdan uzaqlaşma istiqamətində baş verən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *туру, ölü yori* (KTc 9) «yorulmaq, əldən-dildən düşmək».

Yori- funksional-köməkçi feli *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək danışıqdan uzaqlaşan, haraya isə uzağa istiqamətlənən sürəkli (uzun zaman davam edən) hərəkəti ifadə edir; məsələn: *keçə yori* (KTş 37) «keçmək», *toğa yori* (BKş 27) «dağa qalxmaq».

Yori- funksional-köməkçi feli *-ıp* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək danışıqdan uzağa doğru yönələn uzun müddətli, çox dəfə təkrar edilən sürəkli hərəkəti ifadə edir; məsələn: *süləp yori* (T 10) «qoşun çəkmək, qoşunla yürüş etmək, vuruşmaq».

Qeyd etmək lazımdır ki, feli bağlama ilə birləşməsinə və öz müstəqil leksik mənasını itirməsinə baxmayaraq göytürk dilində *yori-* feli yeni yaranan felin ümumi mənasının yaranmasına böyük təsir göstərir. Funksional-köməkçi *yori-* felinin iştirak etdiyi bütün tərz formalarında danışıqdan haraya isə uzağa doğru istiqamətlənən hərəkət ifadə edilir. Təbii ki, bu cür ümumi məna *yori-* felinin təsiri ilə yaranır. Buna görə də bəzən *yori-* funksional-köməkçi feli+əsas fel (feli bağlama) birləşməsində komponentlərin hər biri öz əsas leksik mənasında anlaşılan bilər. Məsələn, artıq nümunə kimi gətirdiyimiz *туру, ölü yori* «dururaraq, ölərək, yürü (get)»; *keçə yori* «keçərək (çayı) yürü (get)». Lakin qeyd etmək

lazımdır ki, belə tərcümə təbii səslənmiş. Başqa nümunələrə gəlincə, onlarda iştirak edən sözlər mənaca tam birləşmiş, *yori-* feli isə tamamilə qrammatikallaşmış və funksional-köməkçi feli çevrilmişdir.

Kal – «qal» feli. Demək olar ki, bütün türk (istər müasir, istərsə qədim) dillərində *kal-* feli (müxtəlif fonetik variantlarda) köməkçi funksiya yerinə yetirir və felin tərz kateqoriyasının əmələ gəlməsində iştirak edir. N.K.Dmitriyev göstərir ki, başqırd dilində *kal-* feli «-a, -e, -y şəkilçili feli bağlama, daha çox isə -ip şəkilçili feli bağlama ilə birləşmədə hərəkətin vəziyyətə yaxud dinamikanın statikaya keçməsinə göstərir»¹.

Müasir türk dillərinin qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə *kal-* (q a l -) felinin müxtəlif şəkilçili feli bağlamaları birləşmədə işin icrasının müxtəlif tərz çalarını əmələ gətirdiyi göstərilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif türk dillərində belə birləşmələrin əmələ gətirdiyi tərz çaları təxminən uyğun gəlir². Azərbaycan dilində də *qal* feli başqa türk dillərində müşahidə edilən tərz əlamətlərini ifadə edir: «*Qalmaq* köməkçi feli -ib (-ib, -ub, -üb, -yib, -yib, -yub, -yüb) və -araq (-ərək, -yaraq, -yarək) şəkilçili feli bağlamaları yanaşı gələrək, işin hala çevrilməsini göstərir»³. Təkcə «Müasir tatar ədəbi dilinin qrammatikası» adlı əsərin müəllifləri *kal-* felinin funksional-köməkçi funksiyasına digər türk dillərindən fərqli xasiyyət namə verirlər: «*Kal-* feli feli bağlamasının hər iki forması (-p və -a/-y şəkilçiləri) ilə birləşərək hərəkətin nəticəli olduğunu ifadə edir»⁴.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *kal-* feli «qalmaq» leksik-semantik mənasını ifadə edir və əsasən öz leksik mənasını qoruyub saxlayır. O, nadir hallarda öz leksik-semantik müstəqilliyini itirir və funksional-köməkçi vəzifədə işlənir, təkcə təsirsiz fellərlə (*kal-* feli özü də təsirsiz feldir) birləşir.

Göytürk dilində *kal-* funksional-köməkçi feli təkcə -i, -i, -ii, -ü şəkilçili feli bağlamaları birləşir və hərəkətin hala, vəziyyətə

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. с.109.

² Ətraflı məlumat üçün bax: Rəcəbov Ə.Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində felin tərzləri. B., 1988, s.38-42.

³ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I. B., 1960, s.160.

⁴ Современный татарский литературный язык. s.282

keçməsinə ifadə edir; məsələn: *yatu kal* (KTşm 9) «yatmaq», *oluru kal* (Y 48) «oturmaq» və i.ə.

Kal- felinin funksional-köməkçi mənası leksik-semantik mənası ilə sıx bağlıdır. Tam mənalı fel kimi *kal-* hal, statika ifadə edir; o, «-ı şəkilçili feli bağlama+*kab*» tərz birləşməsinə də həmin mənanı verir. Hərəkət hala, vəziyyətə çevrilir və bu vəziyyətdə də qalır.

Kal- «gəl» feli. Türk dillərinin (istər müasir, istərsə qədim) əksəriyyətində *kal-* funksional-köməkçi fel vəzifəsində çıxış edir və felin tərzlərini əmələ gətirir. N.K.Dmitriyevina məlumatına görə, başqırd dilində *kil* (gəl) feli *-a/-e*, *-y* şəkilçili feli bağlamaları birləşdikdə hərəkətin bitkinliyini yaxud qəfilliyini, *-ip* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə isə hərəkətin bitməsinə və onun danışana doğru və danışanı xeyrinə yönəldiyini ifadə edir¹. *Kel-* feli qaraqalpaq dilində daha geniş köməkçi funksiya yerinə yetirir. Onun funksional-köməkçi vəzifələrini N.A.Baskakov belə şərh edir: «*Kel-* feli hərəkət felləri qrupuna aiddir və köməkçi fel kimi, əsas felin *-ip/-ip*, *-p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək dinamika, iki aspektdə inkişaf edən hərəkəti ifadə edir: yer və məkan (hərəkətin prosesinin subyektdə istiqamətini) və zaman (hərəkətin keçmişdən indiki ana inkişafını).

Bundan başqa, köməkçi *kel-* feli əsas felin *-a/-e*, *-y* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşdikdə hərəkətin icrasının sürətli olmasını, aniliyini bildirir».

«*Kel-* feli, köməkçi fel kimi, üç funksiyada çıxış edir:

a) məkan aspektində köməkçi *kel-* feli mənaca istiqamətlənmiş hərəkəti bildirir; oradan buraya;

b) zaman aspektində köməkçi *kel-* feli hərəkətin keçmişdən indiyə doğru davamı və inkişafını göstərir»;

c) «Həmin fel əsas felin *-a/-e*, *-y* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşdikdə hərəkətin tədrici inkişafı yaxud icrasını bildirir»².

A.N.Kononovun yazdığına görə, müasir türk dillərində *kel-* funksional-köməkçi feli *-a/-ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə hərəkətin daimliyini, adiliyini, sürəkliliyini bildirir;³ özbək dilində

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. с.197-198.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.382,383.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. с. 211.

isə həmin birləşmə aşağıdakı mənalarını ifadə edir: a) «danışana doğru yaxınlaşmaqla icra edilən hərəkəti», b) «müəyyən ana qə-dər davam edən fasiləsiz hərəkəti»¹.

L.N.Xaritonov qeyd edir ki, yaqut dilində *kəl-* funksional-köməkçi feli təkcə hərəkətin başlanğıcını (təzahürünü, baş vermə-sini) göstərir və adətən, hərəkətin qəfilliyi və artan intensivliyi çalarını ifadə edir². Tatar dilində *kil-* funksional-köməkçi feli «bir halda hərəkətin icrasının tədriciliyini yaxud artmasını bildirir», digər halda *kil-* feli müəyyən çıxış anından hərəkət haqqında xə-bər verilən anadək davam edən hərəkəti ifadə edir, «üçüncü hal-da, xüsusən hərəkət felləri ilə birləşdikdə *kil-* feli danışana doğru istiqamətlənən hərəkəti bildirir». Bu üç əlamətdən başqa *kil-* funk-sional-köməkçi feli tatar dilində *-al-y* feli bağlama forması ilə birlə-şərək müəyyən zamanla məhdudlaşan daimi hərəkəti ifadə edir³.

Müasir Azərbaycan dilində «*gəlmək* köməkçi feli *-ib...* şə-kilçili feli bağlamalarla yanaşmada işin inkişafının keçmişdən söz söylənilən vaxta doğru, davam etdiyini, danışana tərəf yönəldiyini göstərir»⁴.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində tam lek-sik-semantik mənalı *kəl-* feli digər hərəkət feli olan *bar* «get» sözünüə münasibətdə antonim mənaya malik olub «*gəlmək*» lek-sik-semantik mənasını bildirir. Bu söz, əsasən müstəqil, tam lek-sik mənalı fel kimi çıxış edir və cümlədə müstəqil xəbər funk-siyasını yerinə yetirir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində *kəl-* feli funksional-köməkçi vəzifədə yalnız o zaman işlənir ki, leksik mənasını itirsin, qrammatikallaşsın və köməkçi funksiyada çıxış etsin.

Göytürk dilində *kəl-* feli başqa funksional-köməkçi fellərə nisbətən funksional-köməkçi vəzifəsində daha çox işlənir. Bu fel feli bağlamaların bütün dörd forması ilə (*-ip: -i, -u, -ü; -a; -ə; -ğah, -gəli* şəkilçili feli bağlamalarla) birləşmə yarada bilir.

a) *Kəl-* funksional-köməkçi feli *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalarla birləşmə yaradaraq danışana doğru yönəlmiş hərə-

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. с. 267.

² Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке с. 75.

³ Современный татарский литературный язык, с. 281-282.

⁴ Azərbaycan dilinin qrammatikası, I, s.160.

kətin inkişafını, sürəkli hərəkəti, hərəkətin davam etdiyini ifadə edir; məsələn: *yorıy kəl* (MÇ 18) «hücum etmək», *ebirü kəl* (T 28) «mühasirə etmək», *ayü kəl* (MÇ 27) «çağırmaq» və s.

b) *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmə əmələ gətirdikdə *kəl-* funksional-köməkçi feli danışana tərəf yönələn, danışana yaxınlaşan hərəkətin inkişafını, keçmişdən indiki zamana doğru hərəkəti ifadə edir; məsələn: *aşa kəl* (T 37) «aşmaq (dağı)» *keçə kəl* (T 38) «keçmək (çayı)», *basa kəl* (BKŞ 32) «basmaq, əzmək, dağıtmaq, məhv etmək», *yürə kəl* (MÇ 16) «hücum etmək», *sürə kəl* (MÇ 26) «sürüb aparmaq» və i.ə.

c) *-ip* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmə yaratdıqda *kəl-* funksional-köməkçi feli elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkət keçmişdə başlanmış, uzun müddət davam etmiş, lakin indiki anda artıq bitmişdir; *kəl-* funksional-köməkçi felinin *-ip* şəkilçili əsas felle birləşmədə əmələ gətirdiyi fel tərzli hərəkətin məkanca uzaqdan danışana doğru yönəldiyini, zamanca keçmişdən danışılan vaxta doğru inkişaf etdiyini bildirir: *tirilip kəl* (BKŞ 34) «toplanmaq», *şaşıp kəl* (MÇ 33) «çaşmaq, utanmaq» və s.

ç) Göytürk dilində *kəl-* funksional-köməkçi feli *-ğah, -ğəli* şəkilçili feli bağlamalarla da birləşmə əmələ gətirib felin tərzlərini yarada bilər. Belə birləşmə işin bitməsinə, qurtarmasına doğru yaxınlaşan hərəkətin prosesini ifadə edir. Zaman baxımından *kəl-* funksional-köməkçi felinin *-ğah, -ğəli* şəkilçili əsas felle yaratdığı tərz birləşməsi keçmişdən indiki zamana doğru davam və inkişaf edən hərəkəti bildirir; məsələn: *ağah kəl* (BKŞ 32) «döyülmək» və s.

***Kir-* «gir» feli.** Tam mənalı *kir-* feli türk dillərində (müasir və qədim) «girmək, daxil olmaq» leksik-semantik mənalərini ifadə edir. Bu fel göytürk dilində də, demək olar ki, eyni mənaları bildirir.

Kir- felinin funksional-köməkçi məqamda işlənməsi haqqında türkoloji ədəbiyyatda, demək olar ki, məlumat yoxdur. Bu funksional-köməkçi felin fel tərzlərini yarada bilmək qabiliyyəti haqqında təkcə N.A.Baskakov və L.N. Xaritonovun əsərlərində məlumat verilir. N.A.Baskakov yazır ki, qaraqalpaq dilində *kir-* feli funksional-köməkçi fel vəzifəsində əsas felin *-ip, -ip, -p* şəkilçili feli bağlamaları ilə birləşmə əmələ gətirərək eyni zamanda baş verən ikinci hərəkət tərz çalarını ifadə edir¹. L.N.Xaritonov gö-

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.386.

störir ki, yaqut dilində *kir-* feli köməkçi funksiya yerinə yetirmək üçün mütləq *bar-* «get» feli ilə tərz birləşməsi yaratmalıdır.

Göytürk dilində *kir-* feli hətta özünün müstəqil leksik-semantik mənasında çox az işlənir, funksional-köməkçi fel vəziyyətində isə cəmi iki təsadüfə işlənir:

a) *Kir-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmə əməli gətirdikdə əsas hərəkətlə eyni zamanda baş verən ikinci hərəkət tərz çalarını ifadə edir; məsələn: *təzip kir* (MÇ 34) «qaçıb təbə olmaq».

b) *Kir-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmə əməli gətirib eyni zamanda baş verən hərəkətin bitməsi, qurtarması tərz çalarını ifadə edir; məsələn: *opulu kir* (KÇ 23) «getmək».

Kör- «gör» feli. Tam leksik mənalı *kör-* feli türk dillərində «görmək» semantikasını, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində isə «görmək» və «baxmaq» (müasir türk dillərində «baxmaq» semantikasi «bax» və «kara» felləri ilə ifadə edilir; ikinci fel özünü Azərbaycan dilində «karaul» sözündə mühafizə etmişdir) semantik mənalarnı ifadə edir.

Kör- felinin funksional-köməkçi vəzifədə işlənməsi, felin tərzini yarada bilməsi haqqında N.A.Baskakovun «Qaraqalpaq dili» adlı əsərində məlumat verilir. Həmin əsərin müəllifi yazır ki, qaraqalpaq dilində «*kör-* feli köməkçi fel kimi əsas felin *-ıp/-ip, -p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşdikdə həmin hərəkətin icrasında təcrübə yaxud təşəbbüsü ifadə edir». «Həmin *kör-* feli *-a/-e, -y* şəkilçili feli bağlama formasında olan əsas felə birləşdikdə hərəkətin icrasının arzu, xahiş, məcburiyyət çalarlı tərz yaradır»¹. Türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə *kör-* felinin funksional-köməkçi vəzifədə işlənilməməsi haqqında məlumatın olmamasından belə nəticəyə gəlmək olar ki, ya həmin dillərdə *kör-* feli bağlama məqamda çıxış etmir, ya da *kör-* feli ümumiyyətlə həmin dillərdə yoxdur və onun semantikasi *kara* feli vasitəsilə ifadə edilir.

Göytürk dilində işlənən *kör-* felinin ikinci mənası — müasir türk dillərində *bax-* və *kara-* sözləri ilə işarə edilən məna türk dillərindən bəzilərdə felin tərz mənasının yaranmasında iştirak edir. Başqırd dilində *kara-* feli əsas felin *-ıp* şəkilçili feli bağlaması

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.377.

ilə birləşmədə hərəkəti icra etməyə təşəbbüs mənasını bildirir¹. Müasir qaraqalpaq dilində *kara-* feli *kör-* funksional-köməkçi feli kimi köməkçi vəzifə yerinə yetirir və *kör-* felinin ifadə etdiyi semantik və qrammatik mənalara bildirir². Müasir tatar dilində isə hər iki fel (*bax* və *kara* sözləri) funksional-köməkçi vəzifədə çıxış edir: «*Kara-* və *bax-* felləri *-p* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək hərəkətin təcrübə, sınaq xarakterini ifadə edir»³.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *kör-* feli çox nadir hallarda funksional-köməkçi mövqedə çıxış edir. Funksional-köməkçi vəzifədə çıxış etmək üçün qədim türk abidələrinin dilində *kör-* feli hər iki leksik-semantik mənasını («görmək» və «baxmaq») itirir və yalnız qrammatik funksiya yerinə yetirir (qrammatikallaşır). Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *kör-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmə əmələ gətirir və hərəkətin icra edilməsinə təşəbbüs mənalı fel ifadə edir; məsələn: *yelü kör* (T 26) «sürətlə getmək».

Otur- «*otur*» feli. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində tam mənalı *otur-* feli (göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *otur-* fonetik tərkibində) statik «*oturmaq*» leksik-semantik mənasını ifadə edir.

Otur- feli türk dillərində, nadir hallar istisna edilməklə, əsasən, öz leksik-semantik mənasında işlənir və öz leksik-semantik mənasını nadir hallarda itirir. Köməkçi funksiyada isə yalnız öz leksik mənasını itirdikdə işlənir. Öz leksik mənasını itirərək *otur-* feli abstrakt məna kəsb edir — qrammatik məna ifadə edir — qrammatikallaşır.

Otur- felinin türk dillərində funksional-köməkçi fel şəklində işlənməsi haqqında təkcə N.A. Baskakov məlumat verir. «Qaraqalpaq dili» adlı əsərin müəllfi yazır ki, qaraqalpaq dilində «*otur-* feli-köməkçi fel kimi, əsas felin *-ı/-i/-p, -p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmədə hərəkətin prosesinin özü ilə məhdudlaşan nisbətən uzun müddətli hərəkəti göstərən formanı, yəni müəyyən məkanla və verilmiş, nisbətən qısa zamanla əlaqələndirilmiş fasiləsiz icra edilən hərəkət forması yaradır»⁴.

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, с. 199.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.377.

³ Современный татарский литературный язык. с.284.

⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. с.368.

Göytürk dilində *olur-* funksional-köməkçi feli təkcə əsas felin *-t, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamaları ilə felin tərz birləşməsini yaradır. Həm də bu zaman tərz birləşməsi aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) hərəkətin sürəkliliyini, daimliyini bildirir; məsələn: *igidi olur* (T 62) «yüksəltmək», *alı olur* (T 32) «almaq, işğal etmək»;

b) hərəkətin hala, vəziyyətə keçməsini bildirir; məsələn: *iti, ayu olur* (KÇ 14) «təşkil etmək, qaydaya salmaq».

Tüs- (tüş-) «düşmək», «enmək» feli. Türk dillərində bu fel «düşmək, enmək, yıxılmaq» semantikasını ifadə edir. Öz leksik-semantik mənasından əlavə, bu fel həm də qrammatik mənə ifadə edir, funksional-köməkçi fel mövqeyində çıxış edir. Türk dillərində *tüs-* feli funksional-köməkçi mövqedə ən çox işlənən fellərdən biridir. Hələ vaxtilə N.K.Dmitriyev yazırdı ki, *tüş (tüş)* feli başqırd dilində əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmədə şəquli xətt üzrə hərəkət şəklində təzahür edən hərəkətin bitməsini, icra edilib qurtarmasını ifadə edir¹. *Tüs-* feli müasir qaraqalpaq dilində də funksional-köməkçi fel vəzifəsində işlənilib felin tərzini yaradır. N.A.Baskakovun təsvir etdiyinə görə, qaraqalpaq dilində «*tüs-* feli, köməkçi fel kimi, əsas felin *ip/-ip, -p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşdikdə yuxarıdan aşağı istiqamətlənmiş hərəkəti ifadə edir». «Həmin fel əsas felin *-a/-e, -y* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmədə verilmiş hərəkətin icrası zamanı göstərilən səyi, habelə hərəkətin özünün gücləndirilməsi və davamını ifadə edir»². Müasir yakut dilində *tüs-* feli funksional-köməkçi mövqedə hərəkətin aniliyi yaxud qəfilliyi, habelə, ötürüliyi, natamamlığı tərz mənasının göstəricisi kimi işlənir³. «Müasir tatar ədəbi dili» əsərinin müəllifləri də *tüş-* felinin funksional-köməkçi mövqedə işləndikdə yuxarıda göstərdiyimiz tərz mənalarını ifadə etdiyini göstərirlər. Müəlliflərin yazdığına görə, *tüş-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-p* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmədə işləndikdə hərəkətin qəfilliyini, gözlənilməzliyini, əsas felin *-a/-y* şəkilçili feli bağlaması ilə işləndikdə isə hərəkətin natamamlığı yaxud qismən təzahür etməsi mənasını bildirir⁴.

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. с.200.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II.с.377.

³ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке. с.69.

⁴ Современный татарский литературный язык. М., 1969, с.282.

Göytürk dilində *tüs-* feli, əsasən, öz leksik-semantik mənasında işlənir və «düşmək, enmək» semantikasını ifadə edir. Təkcə bir təsadüfdə bu felin funksional-köməkçi fel vəzifəsində işlənməsi müşahidə edilir. Əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə tərz birləşməsi əmələ gətirərək *tüs-* funksional-köməkçi feli göytürk dilində, bir tərəfdən, hərəkətin bitib qurtarılmasını, digər tərəfdən, hərəkətin qəfilliyini, gözlənilməzliyini ifadə edir; məsələn: *yorıp tüs* (MÇ 31) «qayıtmaq».

Qeyd etmək lazımdır ki, *tüs-* felinin şaquli hərəkət leksik mənasını ifadə etməsinə baxmayaraq, gətirdiyimiz nümunədə bu fel şaquli hərəkəti deyil, üfüqi hərəkəti ifadə edir.

Ur- «vur» feli. Tam leksik-semantik mənalı *ur-* feli qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində «vurmaq, öldürmək, kəsmək, sındırmaq, məhv etmək» semantik mənasını ifadə edir və əsasən, öz müstəqil mənasında işlənir. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *ur-* feli funksional-köməkçi fel rolunda nadir hallarda təsadüf edilir. *Ur-* funksional-köməkçi feli abidələrin dilində əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə tərz birləşməsini yarıdaraq bir dəfə icra edilən hərəkət mənasını ifadə edir; məsələn: *siyu ur* (KTŞ 36, KÇ 21) «sındırmaq».

Fel tərzləri analitik formalarının təsvifi

Fel tərzləri analitik formalarının mənası əsas felin feli bağlama forması ilə təsvirlənən (funksional-köməkçi) felin semantik mənalının qarşılıqlı təsiri ilə yaranır. Tərzin ümumi leksik-semantik mənasının formalaşmasında aparıcı rolu əsas felin feli bağlaması oynayır, qrammatik mənanın formalaşmasında əsas ağırlıq təsvirlənən (funksional-köməkçi) felin üzərinə düşür. Buna görə də L.N.Xaritonovun aşağıdakı sözləri təəccüb oyadır: «tərzin analitik formasının mənası... feli bağlama və təsvirlənən felin qarşılıqlı semantik təsiri prosesində yaranır. O, əsasən, hər halda təsvirlənən felin mənası və köməkçi funksiyası ilə müəyyənləşdirilir»¹. Buna görə də «fel tərzlərinin analitik formalarının təsvirini... köməkçi fellərin formal mənalının ümumiliyi əsasında»² quran L.N.Xaritonovdan fərqli olaraq, biz fel tərzlərinin analitik

¹ Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке. с.85.

² Yene orada.

formalarının təsnifini əsas fəlin fəli bağlamalarının və təsriflənən funksional-köməkçi fəllərin ümumi semantik mənalari əsasında qurmağa çalışmışıq. Buna görə də eyni bir funksional-köməkçi fəli analitik formanın təsnifinə görə müxtəlif qruplara düşə bilər.

Göytürk dilində biz fəli tərzlərinin aşağıdakı analitik formalarının mövcudluğunu müəyyənləşdirmişik:

- 1) hərəkətin inkişafını göstərən formalar;
- 2) hərəkətin sürükliliyini (davamlılığını) ifadə edən formalar;
- 3) hərəkətin bitməsini göstərən formalar;
- 4) hərəkətin qısa zamanlığını, sürətliyini, qəfilliyini, gözlənilməz olduğunu bildirən formalar;
- 5) hərəkətin hala, vəziyyətə keçməsinə ifadə edən formalar.

Fəli tərzlərinin şəkilsizliyi formalarına nisbətən analitik formalar mənə çalarlarının müxtəlifliyinə görə fərqlənir. Bu rəngarəngliyin əmələ gəlməsini belə izah etmək olar:

- a) analitik formalar iki fəlin birləşməsi vasitəsilə əmələ gəlir; hər fəli tərz mənasının yaranmasına müəyyən mənə çaları gətirir;
- b) əsas tərz mənası bir neçə funksional-köməkçi fəli vasitəsilə ifadə edilir, bu fəllərdən hər biri tərzə əlavə mənə çaları gətirir;
- c) bəzi funksional-köməkçi fəllər bir neçə tərz mənasının yaranmasında iştirak edir, bu da mənə çalarının müxtəlifliyinə gətirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər tərz birləşməsinin mənasını müəyyənləşdirmək üçün ümumohətəli forma müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Buna görə də hər ayrıca hal üçün fəli tərzinin analitik formasını kontekstə görə müəyyənləşdirmək lazımdır.

Hərəkətin inkişafını ifadə edən formalar

Fəli tərzlərinin hərəkətin inkişafını ifadə edən formaları hərəkətin başlanmasını və inkişafını, davam edən hərəkəti göstərir.

Hərəkətin inkişafını göstərən formalar əsas fəlin *-a*, *-ə* şəkilsizliyi fəli bağlaması və *bar-*, *ber-*, *yori-*, *elt-*, *kəl-* təsriflənən funksional-köməkçi fəllərinin, əsas fəlin *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-ğah*, *-ğəli* şəkilsizliyi fəli bağlamaları və *kəl-* təsriflənən funksional-köməkçi fəlinin, habelə əsas fəlin *-ğah*, *-ğəli* şəkilsizliyi fəli bağlamaları və *bar-* təsriflənən funksional-köməkçi fəlinin yaratdıqları tərz birləşmələri ilə ifadə edilir. Həm də bu zaman hərəkətin əsas (seman-

tik) mənası əsas fel, yəni feli bağlama ilə ifadə edilir, funksional-köməkçi fel isə fel tərzinin qrammatik göstəricisi (əlaməti) kimi çıxış edir. Funksional-köməkçi fel «feli bağlama+ funksional-köməkçi fel» tərz birləşməsinin semantik mənasına təsir edə bilməz.

Hərəkətin inkişafını bildirən formalar müxtəlif semantik tərz çaları ifadə edir.

Bar- feli ilə düzələn forma. Hərəkətin inkişafını göstərən bu forma əsas felin *-a, -ə* və *-ğah, -gəli* şəkilçili feli bağlamasının təsriflənən *bar-* funksional-köməkçi feli ilə birləşməsindən əmələ gəlir.

Bar- funksional-köməkçi felinin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə (əsas fellə) birləşməsi artıq başlanmış, inkişaf və davam edən, ancaq zamanca nə qədər davam edəcəyi məlum olmayan hərəkəti göstərir. Buna görə də bu forma bir qədər hərəkətin sürəkliliyini göstərən tərzə bənzəyir və bir sıra məqamlarda, çalarlarda onunla qovuşur.

Göytürk dilində *bar-* feli hərəkət bildirən — hərəkətin danışan şəxsdən uzaqlaşdığını, subyektədən haraya isə uzağa yönəldiyini ifadə edən feldir. Buna görə də qədim türk abidələrinin dilində *bar-* feli vasitəsilə əmələ gələn tərz formaları dinamiklik, hərəkətlik ifadə edir.

Bunu da qeyd etmək maraqlıdır ki, göytürk dilində *bar-* funksional-köməkçi feli təkcə keçmiş zamanda (həm nəqli keçmiş, həm də şühudi keçmiş) işlənir.

Bar- funksional-köməkçi feli və əsas felin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlanması ilə birləşməsindən əmələ gələn hərəkətin inkişafını ifadə edən fel tərzinin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə verək:

Törüg kazğanıp uça barmış (KTŞ 24) «El üçün qanun hazırlayıb (dövlət yaradıb) özü ölmüş». *Bunça kazğanıp kanım kağan it yıl onınc ay altı otuzka uça bardı* (BKc 10) «Bu qədər qazamb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında öldü». *Üç karluq sakınp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karluq xalqı (bizə) asi olub qaçıb getdi». ...*bilgə kağan uça bardı* (BKc 2) «...müdrək xaqan öldü».

Təsriflənən *bar-* funksional-köməkçi felinin əsas felin *-ğah, -gəli* şəkilçili feli bağlaması ilə əmələ gətirdiyi tərz birləşməsi keçmişdə başlanmış və danışılan zamana qədər davam edən, işin icrasının qurtardığı zamanı hələ məlum olmayan hərəkətin inki-

şafını bildirir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərində *bar-* funksional-köməkçi felinin bu tərz formasında yalnız felin şühudi keçmiş zamanında işlənməsi müşahidə edilir. Hərəkətin inkişafının təqdim etdiyimiz bu forması qədim türk yazısının Orxon-Yenisey mətnlərində çox az işlənir:

Sınar süsi ebig, barkıǵ yolǵah bardı (BKŞ 32) «Ordusunun yarısı evimizi, sarayımızı dağıtmağa getdi».

Ber- feli ilə düzələn forma. *Ber-* «ver» funksional-köməkçi felinin əsas felin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşməsi də hərəkətin inkişafını bildirir. Feli bağlama formasında olan əsas fel hərəkətin başlanmasını və onun inkişafı prosesini, *ber-* funksional-köməkçi feli isə hərəkətin bitməsinə, işin icrasının sona çatdığını ifadə edir. Buna görə *her-* funksional-köməkçi feli ilə əsas felin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamasının əmələ gətirdiyi tərz birləşməsi bitməyə doğru yaxınlaşmış, hər an qurtarması gözlənilən hərəkətin inkişafı ümumi mənasını ifadə edir. Görünür, buna görədir ki, bəzi türkoloqlar onu hərəkətin bitməsi formasına aid edirlər.

Hərəkətin inkişafı formasını ifadə etmək üçün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində əsas felinin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlaması ilə tərz birləşməsi əmələ gətirən *ber-* funksional-köməkçi feli həmişə təkə felin keçmiş zamanında işlənir. Güman etmək olar ki, bu da tərz birləşməsinə bir daha bitkinlik məna çaları verir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mətnlərində əsas feli *-a, -ə* şəkilçili feli bağlaması+*ber-* funksional-köməkçi feli çox az məhsuldar işlənir.

Bu formanın göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Ohurıpan türk bodının ilin, torüsün tuta birmis, iti birmis (KTŞ 1) «(Taxta) oturub o, türk xalqının dövlətini, qanununu yaratmış». *Tenri, Umay, ıdık yer-sub basa berti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su məhv etdi». *Kuǵ sənünig balbal tika birtim* (BKc 9) «Mən Kuǵ sənünü balbal qoydum». ...*yoǵ yaparıǵ kəlürip tika birti* (BKc 11) «...o, dəfn şamları gətirib qoydu».

Elt- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində *elt-* funksional-köməkçi feli əsas felin təkə *-a, -ə* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmə əmələ gətirir. *Elt-* felinin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə bu cür birləşməsi hərəkətin inkişafını ifadə edən forma əmələ gətirir.

Bu tip tərz birləşməsində *elt-* funksional-köməkçi feli felin şühudi keçmiş zamanında işlənir ki, bu da fel tərzinə hərəkətin bitməsi çaları verir. Lakin əslində *elt-* funksional-köməkçi felinin əsas felin *-a, -ə* feli bağlaması ilə birləşməsinin ifadə etdiyi hərəkət prosesi bitmir, davam və inkişaf edir və nə vaxt bitəcəyi məlum olmur; ola bilər ki, bu tərz birləşməsinin göstərdiyi hərəkət hətta heç bitməsin. Göytürk dilində fel tərzlərinin bu formasının işlənməsinə çox az təsadüf edilir; biz abidələrin mətnlərində iki belə nümunəyə rast gəlmişik:

Sümgüg kantan kalipən sürə eltdi? (KTş 23) «Süngüllər haradan gəlib (səni) sürüb apardı?». *Yaraqlığ kantan gəlip yayı eltdi?* (KTş 23) «Yaraqlıqlar haradan gəlib (səni) yayıb dağıtdı?».

Yori- feli ilə düzələn forma. Təsriflənən *yori-* funksional-köməkçi felinin əsas felin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşməsi göytürk dilində hərəkətin inkişafını ifadə edən tərz forması yaradır. *Yori-* felinin semantikasında hərəkətin bitməməsi, davam etməsi vardır. Hərəkətin davam etməsi anlayışı tərz birləşməsinin ümumi mənasına da (tərz birləşməsinin semantik mənasına yox, qrammatik mənasına) keçir. *Yori-* funksional-köməkçi felinin əsas felin *-a, -ə* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək əmələ gətirdiyi hərəkətin inkişafını ifadə edən fel tərzini göytürk dilində az məhsuldar işlənir. Onun abidələrin dilində işlənməsinə üç nümunə veririk:

Sümgüg batımı karığ söküpən, Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdım? (BKş 27) «Süngü boyu dərinlikdə qarda yol açıb Kögmən meşəli dağlarını üzə yuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda basdım». *Ol yilka türgis tapa Altun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız?* (KTş 37) «Həmin ili türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarına qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdik». *Ol yilka türgis tapa Altun yışığ aşa, Ertis ügüzig keçə yorıdım* (BKş 27) «Həmin ili türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm».

Kəl- feli ilə düzələn forma. Təsriflənən *kəl-* funksional-köməkçi feli göytürk dilində ən məhsuldar və ən çox işlənən fəllərdən biridir. Özünün semantik mütəhərriqliyi sayəsində bu fel, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk dillərində, o cümlədən Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində fel tərzlərinin yaradılmasında fəal iştirak edir. *Kəl-* felinin semantikasi məlum dərəcədə funksional-köməkçi feldə də özünü qoruyub saxlayır və fel

tərzlərinin ümumi mənasının əsas felin feli bağlama formasının təsriflənən felin funksional-köməkçi felle birləşməsinin əmələ gətirdiyi mənasının formalaşmasına müəyyən qədər təsir edir.

Göytürk dilində *kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin feli bağlamasının göstərdiyimiz bütün dörd formasının (*-ip*; *-i*, *-i*, *-u*, *-ü*; *-a*, *-ə*; *-ğələ*, *-gəli*) hamısı ilə birləşmə təşkil edib felin tərz kateqoriyasını yaradır. Onun əmələ gətirdiyi formalardan ikisi hərəkətin inkişafını ifadə edir.

1. Təsriflənən *kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlaması ilə tərz birləşməsi yaradaraq zaman baxımından keçmişdən indiki zamana kimi, məkan baxımından uzaqdan danışana doğru istiqamətlənmiş inkişaf edən hərəkəti ifadə edir.

Göytürk dilində fel tərzlərinin bu formasının işlədilməsinə bir neçə nümunə veririk:

Ben, Bilgə Tonyukuk, Altun yıstıǵ aşa gəltimiz, Ǵrtis ügüzig keçə kaltimiz (T 37-38) «Mən, müdrik Tonyukuk, Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, Ǵrtuş çayını keçərək gəldik»¹. *Üç oǵuz süsi basa kəlti* (BKş 32) «Üç oğuzların qoşunu basa-basa gəldi». *Kərgün, Sakışın, Şıp başın yürə kəlti* (MÇ 16) «Kərgü, Sakış, Şıp başından yürüş edib gəldi». *Çik bodunıǵ bınım sürə kəlti* (MÇ 26) «Minim (mim nəfərdən ibarət dəstə; alay, polk) çik xalqını sürüb gətirdi». *Oza, yayǵa kəligmə süsin aǵıtdım* (BKş 31) «(Onun) (bizim qoşunumuzu) mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu pərən-pərən etdim» və s.

2. Təsriflənən *kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ğəli*, *-gəli* feli bağlaması ilə felin tərz birləşməsinə əmələ gətirir. Belə tərz birləşməsi zaman baxımından artıq başlanmış, davam edən və nə vaxt qurtaracağı məlum olmayan, məkan baxımından uzaqdan danışana -- subyektə doğru yaxınlaşan inkişaf edən hərəkəti ifadə edir. Həm də bu zaman *kəl-* funksional-köməkçi feli göytürk dilində həmişə felin şahidi keçmiş zamanında işlənir.

¹ Bu cümlədə mübtədə və xəbərin uzlaşması pozulur: mübtədə birinci şəxsin təkində, xəbər isə birinci şəxsin cəmindədir. Bununla Tonyukuk özünün yüksəkliyini göstərmək istəyir. Lakin burada yüksək üslubun normaları da pozulur, — yüksək üsluba görə, danışan özünü birinci şəxsin cəmində təqdim edir (*mən əvəzinə biz*).

Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində bu formnın işlədilməsinə nadir hallarda təsadüf edilir.

Göstərdiyimiz formanın qədim türk abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə gətiririk:

Yadağı yabız boltı, - tip alğalı kəlti (BK § 32) «Piyada qoşun zəifdir, -deyib (bizi) tutmağa gəldi». ...*yok üçün kisi balık (da manə) ukğalı kəlti* (BK § 28) «...olmadığı üçün adamlar şəhərdə mənə tabe olmağa gəldi». *Sınar süsi ebig, barkıg yolğalı bardı, sınar sümi sünüşgəli kəlti* (BK § 32) «Ordusunun yarısı evimizi, sarayımızı dağıtmağa getdi, ordusunun yarısı (bizimlə) döyüşməyə gəldi».

Hərəkətin sürəkliyini göstərən formalar

Göytürk dilində hərəkətin sürəkliyini, davamlılığını ifadə edən tərz formaları təsriflənən *bar-*, *yori-*, *kəl-* funksional-köməkçi fellərinin əsas felin *-ı, -i, -u, -ü* və *-ıp* şəkilçili feli bağlamaları ilə birləşməsi vasitəsilə düzəlir, həm də bu zaman *bar-* funksional-köməkçi feli əsas felin təkcə *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə, *yori-* və *kəl-* funksional-köməkçi felləri isə əsas felin hər iki feli bağlama forması ilə (*-ı, -i, -u, -ü* və *-ıp* şəkilçili formalarla) birləşmə yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin sürəkliyini, davamlılığını ifadə edən formanı yaradan hər üç funksional-köməkçi fel hərəkət semantikasını ifadə edir: *bar-* «getmək» neytral hərəkət mənası daşıyır -- hərəkət piyada da, nəqliyyatla da (atlı, arabada) icra edilə bilər; *kəl-* «gəlmək» hərəkəti də neytral mənalıdır; birinci fel (*bar-*) danışandan uzaqlaşan hərəkəti bildirirsə, ikinci fel (*kəl-*) danışana doğru yönəlmiş hərəkəti ifadə edir. *Yori-* «yürüş etmək» feli hərəkətin üsuluna görə neytral deyildir -- subyekt hərəkəti icra etmək üçün hansısa nəqliyyat vasitələrindən istifadə edir; hərəkətin icra istiqamətinə görə isə bu fel neytraldır: hərəkət danışana, subyektə doğru da yönələ bilər, danışandan, subyektədən uzaqlaşan istiqamətdə də icra edilə bilər. Funksional-köməkçi fellərin təsiri altında bu tərz

forması ümumi məzmunca bitməmiş, davam edən, uzun müddətli, sürəkli, bəzən daimiliyə keçən hərəkəti ifadə edir.

Göytürk dilində hərəkətin sürəkliliyini, davamlılığını göstərən tərzin təşkilində istər funksional-köməkçi fellər, istər əsas fellərin feli bağlama formaları felin inkar formasında ya işlənmir, ya da nadir hallarda işlənir.

Bar- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində təsriflənən *bar-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmə təşkil edib hərəkətin sürəkliliyini, davamlılığını ifadə edən tərz forması yaradır. Hərəkətin davamlılığını bildirən tərz birləşməsində qrammatik mənanı *bar-* funksional-köməkçi feli, leksik-semantik mənanı isə əsas felin feli bağlaması verir. Göytürk dilində hərəkətin davamlılığını ifadə edən tərzin bu forması az işləkdir.

Göytürk dilində bu formanın işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Türk bodun atı yok bolu barmıs erti (O 3) «Türk xalqının adı yox olub getmişdi». *Kut bolzun, alı barzun* (III 7) «Xobəxt olsun, alaraq getsin». *Tün yəmə, kün yəmə yeli bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel kimi getdik». *Türk bodun, ölürəyin, uğursıratayın, — tir ermiş, yokadı barır ermiş* (KTŞ 10) «Türk xalqı, gəlin ölək, nəslimiz məhv edək, — deyirmiş, yox olub gedirmiş».

Bar- funksional-köməkçi feli hərəkətin sürəkliliyi, davamlılığı formasında felin hər hansı şəklində və zamanında işləmə bilər, çünki uzun müddətli hərəkət, sürəkli və davamlı hərəkət keçmişdə başlanma, işin, hərəkətin icrasını xəbər verən anda davam edə bilər; bu hərəkət gələcəkdə də qeyri-müəyyən zamanadək davam edə bilər.

Yorı- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində *yorı-* feli hərəkət semantikasına malikdir. Buna görə də bu fel köməkçi funksiyada əsas felin feli bağlaması ilə birləşərək davamlı, sürəkli hərəkət bildirən tərz əmələ gətirir. Uzun müddət davam edən, sürəkli hərəkəti ifadə etmək üçün göytürk dilində *yorı-* funksional-köməkçi feli əsas felin iki feli bağlama forması ilə — *-ı, -i, -u, -ü* və *-ıp* şəkilçili feli bağlama formaları ilə birləşmə əmələ gətirə bilər.

a) Təsriflənən *yorı-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək göytürk dilində hərəkətin çox dəfəliliyini yaxud uzunmüddətliliyini, davamlı yaxud sürəkli

hərəkəti bildirir; hərəkətin çox dəfəli (təkrar) olması onun sayı ilə yox, hərəkətin, işin icrasının gedişinin zamanı ilə ifadə edilir.

Göytürk dilində bu formanın işlənməsinə bir nümunə veririk:

Anta kalmışı yir sayu kop turu, öli yoriyur ertig (KTc 9) «Onda (sağ) qalmışların yer boyu tamamilə duraraq, ölərkən (öldən düşərək) yürüyürdün».

b) Təsriflənən *yori-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək göytürk dilində keçmiş zamanda başlanmış, bitməmiş və bitməsi hələ məlum olmayan uzun müddətli, davamlı hərəkəti ifadə edən tərz forması yaradır; həm də bu hərəkətin ümumiyyətlə, bitib-bitməməsi məlum deyildir.

Bu formanın Göytürk dilində işlənməsinə bir nümunə veririk:

Süləp yorımazun (XT 10) «Qoy qoşunla yürüş etməsin».

Nümunədən görüldüyü kimi, *yori-* funksional-köməkçi feli inkar aspektində işlənmişdir. Funksional-köməkçi felin inkar aspektində işlənməsi göytürk dili üçün nadir hadisədir.

***Kəl-* feli ilə *düzələn* forma.** Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, göytürk dilində tam leksik mənalı *kəl-* feli danışana — subyektə yaxınlaşan hərəkət semantikasını ifadə edir. Bu felin leksik mənasını itirib qrammatik vasitə kimi işlənməsinin köməyi ilə yaranan feli tərz hərəkətin dinamikliyini saxlayır. Buna görə də göytürk dilində təsriflənən *kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin feli bağlama forması ilə birləşdikdə artıq başlanmış və davam edən uzunmüddətli sürəkli və davamlı hərəkəti ifadə edən tərz forması yaradır. Hərəkətin davamlılığı, sürəkliliyi formasını əmələ gətirmək üçün abidələrin dilində *kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin iki feli bağlama forması ilə (*-i, -i, -u, -ü* və *-ip* şəkilçili feli bağlamalarla) tərz birləşməsi əmələ gətirir.

a) *Kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə tərz birləşməsi yaradır. Əmələ gələn tərz forması həm zaman baxımından (keçmiş zamandan danışılan indiki zamana doğru), həm də məkan baxımından (oradan-buraya, uzaqdan yaxına istiqamətlənmiş) danışan subyektə yaxınlaşan uzun sürən, sürəkli, davamlı hərəkəti ifadə edir. Göytürk dilində feli tərzlərinin bu forması az məhsuldar işlənir. Göytürk dilində felin bu tərz formasının işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Yağın başı yorıyü kəlti (MÇ 18), «Düşməniit ön hissəsi (avanqardı) hücum etdi». *Kögmən yışığ ebirü kəltimiz* (T 28),

«Kögmən meşəli dağlarını dövrə vurub gəldik» ... *ayu kəlti* (MÇ 27), ... «çağırdı».

b) Göytürk dilində *kəl-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə birlikdə tərz birləşməsi düzəldir. Bu fel forması da zamanca keçmişdə başlanmış və indiyədək davam edən, məkan baxımından icrası subyektdən uzaqda başlanmış və danşana doğru yaxınlaşan davamlı, sürəkli hərəkəti bildirir. Tərzin hərəkətin davamlılığını ifadə edən forması da göytürk dilində az məhsuldar işlənilir.

Bu tərz formasının göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti (BK § 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Süsi tirilip kəlti* (BK § 39). «Qoşunu toplandı» ... *bis yüz kedimlig yadağ bir-iki şayıp kəlti* (MÇ 33) «...beş yüz piyada (əsgər) silahlı halda bir-iki gəlib tabe oldu».

Nəhayət, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin davamlılığının hər iki formasında *kəl-* funksional-köməkçi feli şühdə keçmiş zamanda işlənilir.

Hərəkətin bitməsini göstərən tərz

Hərəkətin bitməsi, işin tam icra edilib qurtarması mənası təkcə əsas felin feli bağlama forması ilə yaxud təkcə təsriflənən funksional-köməkçi feli ifadə edilmir, tərzin ümumi mənası əsas felin feli bağlama formasının leksik-semantik mənası ilə təsriflənən funksional-köməkçi felin qrammatik mənasının məcmuyundan yaranır.

Göytürk dilində hərəkətin bitməsini, işin icrasının tam qurtarmasını ifadə edən fel tərzləri əsas felin *-i, -i, -u, -ü və -ip* şəkilçili feli bağlamalarından birinin təsriflənən *bar-, ber-, id-, kir-* və *gör-* funksional-köməkçi fellərindən biri ilə birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir.

Bar- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində təsriflənən *bar- «varmaq, getmək»* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək hərəkətin bitməsini bildirən fel tərzləri əmələ gətirir. Tərz birləşməsinə bitkinlik, işin icrasının tam qurtarması mənasını *bar-* funksional-köməkçi felinin qrammatik mənasından başqa feli bağlamanın əsas hərəkətdən əvvəl baş ve-

rən hərəkət işarə edən *-ip* şəkilçisinin mənası da verir. *Bar-* funksional-köməkçi feli təqdim etdiyimiz bu tərz formasında yalnız felin keçmiş zamanında (həm şühudî, həm də nəqli keçmiş zamanlarda) işlənir. Göytürk dilində bu formalı felin inkar aspektində işlənməsinə təsadüf edilmir.

Fel tərzlərinin bu formasının göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Uluğ İrkin azkıya ərin təzip bardı (KT § 34). «Ulu İrkin azacıq döyüşü ilə qaçıb getdi». *Korğu eki-üç kisigin təzip bardı* (BK § 41)», «Qorxaraq iki-üç adamla qasıb getdi». *Yadağ süsin ekiti gün (kop ölürtim), tirilib bardı* (BKç 1). «Piyada qoşununu ikinci gün (tamamilə qırdım), toplanıb qaçdı». *Anta ötrü türgis karlukıq tabarın alıb, ebın yolıp barmıs, ebimüə tüsmis* (MÇ 29)». «Buna görə türgiş və karlukların var-dövlətini aldım, evini dağıdıb getdim, evimə qayıtdım».

Ber- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində *ber-* funksional-köməkçi feli işləkliyinə görə ən məhsuldar fellərdən biridir. Onun mənalardan biri fel tərzlərinin hərəkətin bitməsini, işin icrasının tam qurtarmasını ifadə edən formasının düzəldilməsində təzahür edir. Göytürk dilində təsriflənən *ber-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək hərəkətin bitməsi, işin icrasının tam qurtarması mənasını əmələ gətirir. Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində tərzin bu formasının təşkilində iştirak edən *ber-* funksional-köməkçi feli yalnız felin keçmiş zamanında işlənir. Bu da tərzin hərəkətin bitməsini, işin icrasının qurtarmasını ifadə etməsinə müəyyən dərəcədə kömək edir. Hərəkətin bitməsini bildirən fel tərzində *ber-* funksional-köməkçi felini inkar aspektində işlənməsini müşahidə etməmişik.

Hərəkətin bitməsini ifadə edən fel tərzinin bu formasının göytürk dilində işlənməsindən nümunələr təqdim edirik:

İlgəri gün toğsıkdə Bökli kağanıka təgi süləyi birmiş (KT § 8), «İrəli gündoğadanda (şərqdə) Bökli xaqanına təki qoşunla getmiş». *Kurıqarı Təmir qapıqka təki süləyi birmis* (KT § 8). «Qərbə, Dəmir kapıya təki qoşunla getmiş». *Tabğaç kağanıka ilin, törüsün ali birmis* (KT§8) «(Türk xalqı) Tabğaç xaqanı üçün dövlət və qanun yaratmış». *Kağanım ben özüm bilgə Tonyukuk ötüntük ötüncimin esidu berdi* (T15) «Xaqanım mənim özümün — müdrik Tonyukukun verdiyi məsləhətə qulaq asdı». *Alp ərin ölürip balbal kihu birtim* (BK c7) «İgid döyüşçülərini öldürüb balbal

qoydum». *Türkimə, bodunuma yağın ança kazğanu birtim* (BK c 10). «Türkim üçün, xalqım üçün bu qədər dövlət qazandım». *Ortənü uluğ törüg alı bertim* (BK şm 9). «Çox böyük qanun yaratdım». *Türgis kağanın, kızın ortənü uluğ törün oğluma alı birtim* (BK şm 9-10). «Türgiş xaqanının qızını ulu qanunumuzun əsasında oğluma aldım». ... *örün, kümüşin, kırğağlıg kutayın, əkinlik isigitin, özlək atın, aygırın, kara kisin, kök teyinin türkimə, bodunuma kazğanu birtim, iti birtim* (BK şm 11-12). «... parlaq gümüşünü, qıraqlı (kəsilməmiş) ipəyini, əkinlik (toxumluq) taxılını, cins atını, aygırını, qara samurunu (xəz), göy dələsini (xəz) türkün üçün, xalqım üçün qazandım, aldım». *Künüm, kulun bodunıg tenri, yer anta ayu birti* (MÇ 33) «Qadın qullarım, kişi qullarım (olan) xalqı tanrı, yer o zaman çağırıb verdi.»

id- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində tam mənaı *-id* feli «göndərmək» semantikasını ifadə edir, başqa sözlə desək, hərəkət bildirən feldir. Qədim türk qəbilələrinin dilində məkan baxımından *-id* feli burada, yaxında başlanan və orada, uzaqda bitən hərəkəti, yəni danışandan, subyektdən uzaqlaşan hərəkəti; zaman baxımından keçmiş zamanda başlanan və nitq anındak, işin icrası haqqında xəbər verilən zamana qədər davam edən və nitq anında artıq bitən hərəkəti ifadə edir.

Göytürk dilində təsriflənən *id-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-l, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək hərəkətin bitməsi, işin icrasının tam qurtarması mənasını ifadə edən fel tərzii əmələ gətirir. Qədim türk abidələrinin dilində *id-* funksional-köməkçi feli felin nəqli keçmiş zamanında işlənir: onun felin inkar aspektində işləməsinə abidələrin mətnlərində təsadüf edilmir.

Bu tərz formasının Göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə gətiririk:

Türk bodun illəduk ilin içgmu idmis (KT ş6) «Türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış». Kağanladuk kağanının yitirü idmis (KT ş 7) «Özü qoyduğu xaqanı məhv etmiş». «Kağanladuk kağanın içgmu idmis» (O 2) «Özü qoyduğu xaqanı qovmuş».

Kir- feli ilə düzələn forma. Göytürk dilində *kir-* feli «girmək, daxil olmaq» semantikasını ifadə edir. Abidələrin dilində bu fel hətta öz semantik mənasında çox az işlənir. Onun funksional-köməkçi fel mövqeyində işlənməsinə isə tək-tək hallarda təsadüf edilir.

Göytürk dilində təsriflənən *kir-* funksional-köməkçi feli əsas felin iki feli bağlama forması ilə (*-ip və -i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalarla) birlikdə işlənərək hərəkətin bitməsi, işin icrasının tam qurtarmasını ifadə edən tərz birləşməsi əmələ gətirir.

a) Göytürk dilində təsriflənən *kir-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşmə əmələ gətirərək hərəkətin bitməsini, işin icrasının qurtarmasını bildirən fel təzi yaradır. Belə tərz birləşməsində funksional-köməkçi fel felin keçmiş zamanında (bizim rast gəldiyimiz yeganə nümayəndə — şühudi keçmiş zamanda) işlənir. Bu funksional-köməkçi felə yalnız felin təsdiq aspektində təsadüf edilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində felin bu tip tərz formasının işlənməsinə təsadüf etdiyimiz yeganə nümunəni buradan təqdim edirik:

Karlık tapa təzip kirti (MÇ34) «Karlıklara tərəf qardı».

b) Göytürk dilində təsriflənən *kir-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birlikdə hərəkətin bitməsi, işin icra edilib qurtarması mənasını ifadə edən fel təzi yaradır. Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində fel təzlərinin bu formasının işlənməsinə yalnız bir dəfə təsadüf etmişik:

Yağika yalğıs oplayt tagip opulu kirip özi kışğa kərgək boltı (KÇ 23) «Özü düşmənin üzərinə tək hücum edib düşmənin arasına girib özü bir anda həlak oldu».

***Kör-* feli ilə düzələn forma.** Göytürk abidələrinin dilində *kör-* feli «*görmək, baxmaq*» semantikasını ifadə edir. Bu fel abidələrin dilində öz semantikasında nisbətən geniş işlənir, lakin funksional-köməkçi fel vəzifəsində onun işlənməsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Təsriflənən *kör-* funksional-köməkçi feli göytürk dilində əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə hərəkətin bitməsi, işin icrasının tam qurtarması, yaxud hərəkətin qurtarmasına təşəbbüs mənası ifadə edən fel təzi əmələ gətirir. Düzdür, hərəkətin bitməsi yaxud bitməməsini sözün adı mənasında müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

Göytürk dilində fel təzlərinin bu formasının işlənməsinə yalnız bir dəfə təsadüf edilir:

Bunađıp kağan: -Yelü kör, -timis (T 26) «Dərdlənilib, xaqan: Yel kimi get, -- demiş».

Hərəkətin qısa zamanlılığını yaxud qəfilliyini bildirən formalar

Göytürk dilində fel tərzlərinin hərəkətin qısa zamanlılığını, yaxud qəfilliyini ifadə edən formaları kontekstdə felin köməkçi mənasından asılıdır. Ümumiyyətlə götürüldükdə hərəkətin qısa zamanlılığını, yaxud qəfilliyini göstərən tərz formalarının əmələ gəlməsində iştirak edən fellər müxtəlif mənə çalarları ifadə edir: tam olmayan uzun müddətlik, sürətlilik, tələsiklik, ötorilik, qəfillik və s.

Göytürk dilində hərəkətin qısa zamanlılığını, yaxud qəfilliyini bildirən tərz formaları təsriflənən *al-*, *tüs-*, *ur-* funksional-köməkçi felləri ilə əsas felin *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-ip* şəkilçili feli bağlamalarının birləşməsinin köməyi ilə əmələ gəlir, həm də bu zaman *al-* və *ur-* funksional-köməkçi felləri əsas felin *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlaması, *tüs-* funksional-köməkçi feli isə əsas felin *-ip* şəkilçili fel bağlaması ilə birləşmə yarada bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkətin qısa zamanlılığını, yaxud qəfilliyini bildirən tərz formalarının göytürk dilində işlənməsinə tək-tək təsadüf edilir. Belə ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində *al-* və *tüs-* funksional-köməkçi felinin işlənməsinə isə iki nümunədə təsadüf edirik.

***Al-* feli ilə düzələn formalar.** Göytürk dilində *al-* feli «almaq» semantikasını bildirir. Bu fel Göytürk dilində tez-tez işlənir, lakin, bir təsadüf istisna edilərsə, abidələrin mətnlərində həmişə öz semantik mənasını mühafizə edən leksik vahid kimi, tam mənalı fel kimi çıxış edir. Təkcə bir təsadüfdə bu fel öz semantik mənasını itirir və leksik mənə yox, qrammatik mənə ifadə edərək funksional-köməkçi fel vəzifəsində çıxış edir. Təsriflənən *al-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək subyekt tərəfindən onun özü üçün icra edilən qısa zamanlı hərəkəti bildirən fel təzi yaradır. Bu təzin işlənməsinə göytürk Orxon-Yenisey yazısı mətnlərindəki yeganə nümunəni gətiririk:

Tokuz oğuz bodunumın tirü, kobartı aldım (MÇ 5) «Doqquz oğuz xalqımı topladım və birləşdirdim».

***Tüs-* feli ilə düzələn formalar.** Göytürk dilində *tüs-* «düşmək, enmək, qayıtmaq, məskun olmaq, yerləşmək» feli tam mənalı fel kimi də o qədər çox işlənmir, funksional-köməkçi fel rolunda isə cəmi bir dəfə çıxış edir. Göytürk dilində *tüs-* funksional-

köməkçi feli əsas felin *-ip* şəkilçili feli bağlaması ilə hərəkətin qısa zamanlılığını, daha doğrusu, hərəkətin qəfilliyi, aniliyi çalartı ifadə edir. Göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin mətnlərində *tüs-* funksional-köməkçi felinin felin inkar aspektində işlənməsinə təsadüf edilmir.

Bu formanın göytürk dilində işlənməsinə rast gəldiyimiz yeganə nümunəni təqdim edirik:

Anta yana yorıp tüsdim (MÇ 31), «Onda yənə yürüş etdim».

Ur- feli ilə düzələn formalar. Göytürk dilində *ur-* feli «vurmaq, öldürmək, (daş üzərində) naxış açmaq və yazı yazmaq» semantik mənalarını ifadə edir. Abidələrin mətnlərində tam leksik mənəli fel kimi bu söz məhsuldar işlənir və yuxarıda göstərdiyimiz leksik-semantik mənaları bildirir. Hərəkətin qısa zamanlığı, yaxud qəfilliyini bildirən tərz formasının digər funksional-köməkçi felləri kimi, *-ur* feli də Orxon-Yenisey abidələrinin dilində funksional-köməkçi fel vəzifəsində nadir hallarda işlənir. Əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək təsriflənən *ur-* funksional-köməkçi feli qısa zamanlı hərəkəti, icra edilən hərəkətin sürətli və tələsik olmasını, hərəkətin qəfilliyini, gözlənilməzliyini, qabaqcadan göstərmək mümkün olmayan və gözlənilmədən baş verən hərəkət çaları ifadə edən bir dəfə icra edilən hərəkəti bildirir. Göytürk dilində *ur-* funksional-köməkçi feli hərəkətin qısa zamanlılığını bildirən tərz formasında yalnız felin şühudi keçmiş zamanında işlənir. Göytürk dilində bu funksional-köməkçi felin inkar aspektində işləndiyinə rast gəlməmişik.

Fel tərzlərinin bu formasının işlənməsinə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində iki cümlədə təsadüf edilir:

Ol təgdükdə Bayırkunun ağ adğırığ udhıkın sıyu urtı (KT 36), «O döyüşdə Bayırkının ağ ayğırının ayağını qırdı». ... *sıyu urtı* (KÇ 21). «... o öldürdü».

Hərəkətin vəziyyətə keçdiyini ifadə edən formalar

Göytürk dilində hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən tərz formalarının mənası, müəyyən dərəcədə, funksional-köməkçi fellərin mənasından asılıdır. Bu, tədqiq etdiyim beş tərz formasından yeganəsidir ki, felin tərz kateqoriyasının formalaşmasında köməkçi fellərin funksiyası təkcə qrammatik məna ifadə etməklə bitmir. Funksional-köməkçi fel yeni yaranmış felin (feli

bağlama ilə ifadə edilmiş əsas fellə təsriflənən feldən ibarət olan funksional-köməkçi fel birləşməsindən əmələ gələn tərz birləşməsinin) ümumi mənasının formalaşmasında da fəal iştirak edir.

Göytürk dilində hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən fel tərzlərinin komponentlərindən biri, adətən, statik vəziyyət, yaxud hal bildirən fel olur. Adətən, tərz birləşməsinin bu komponenti kimi funksional-köməkçi fel çıxış edir. Tərz birləşməsinin əsas leksik mənası feli bağlama ilə ifadə edilmiş əsas fellə ifadə edilsə də, hər halda funksional-köməkçi fellər öz leksik-semantik mənalарının təbiətinə uyğun olaraq müstəsna dərəcədə statik vəziyyət ifadə edir.

Öz leksik-semantik mənalарını, heç olmasa, qismən qoruyub saxlayan bəzi funksional-köməkçi fellərdən fərqli olaraq, hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini göstərən tərz formalarını yaradan təsriflənən fellər öz müstəqilliyini (leksik semantik mənasını) tamamilə itirir, tamamilə qrammatikallaşır

Göytürk dilində hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən fel təzi *kal* - «qalmaq» və *ohur*- «oturmaq» funksional-köməkçi fellərinin əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamaları ilə birləşməsi vasitəsilə əmələ gəlir. Bu cür tərz birləşməsi özünün əsas mənasından əlavə, həm də hərəkətin müxtəlif çalarlarının bildirir, məsələn, hərəkətin davamlılığını, sürəkliliyi, çoxdəfəliliyi, təkrarlığı, daimiliyi mənalарını da ifadə edir.

Kal- feli ilə düzələn formalar. Göytürk dilində bu fel çox işlənən fellərdən biridir və onun öz müstəqil leksik-semantik mənasında abidələrin mətnlərində işlənməsinə tez-tez təsadüf edilir. *Kal-* felinin öz leksik-semantik mənasını itirərək abidələrin mətnlərində funksional-köməkçi fel vəzifəsində işlənməsinə tez-tez rast gəlirik. Əsas felin *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə tərz birləşməsi əmələ gətirərək *kal-* funksional-köməkçi feli hərəkətin hala, vəziyyətə keçməsi mənasını ifadə edir, həm də bu zaman felin təsriflənən forması (funksional-köməkçi fel) felin istənilən şəkildə (formasında) və zamanında, felin hər iki (təsdiq və inkar) aspektində işləyə bilər, özündən sonra tez-tez felin hər hansı şəkil və zamanında ifadə edilmiş *er-/ir-* naqis felini qəbul edə bilər. Nəzəri cəhətdən göytürk dilində (habelə qədim türk qəbilələrinin dilində) bu funksional-köməkçi felin tərz yaratma imkanı qeyri-məhduddur, lakin praktik cəhətdən Orxon-Yenisey abidələri mətnlərinin dil materiallarının məhdudluğu *kal-* funksional-

köməkçi felinin iştirakı ilə əmələ gələn bütün mümkün tərz formalarını aydınlaşdırmağa imkan vermir. Lakin buna baxmayaraq göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində əsas felin *-t, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması və *kal-* funksional-köməkçi felinin iştirakı ilə əmələ gələn hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən fel tərzinin yaranmasına kifayət qədər nümunə tapmaq olar. Biz burada *kal-* funksional-köməkçi felinin və *-t, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamanının əmələ gətirdiyi hərəkətin hala keçdiyini ifadə edən tərzin göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Ölği yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz (KT şm 9). «Ölüləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idi». *Uşın buntatu yurta yatı kalur erti* (T 19), «Uşın buntatu yurdunda yataraq qalırdı». *Alp Köğşin ohuru kalı* (Y 48) «İgid Köğşin oturdu».

Olur- feli ilə düzələn formalar. Göytürk dilində *ohur-* feli, əsasən, özünün «oturmaq» leksik-semantik mənasında işlənir. Öz leksik-semantik mənasında *ohur-* feli statik vəziyyət semantikasını ifadə edir. Bu fel öz leksik mənasını itirərək qrammatik mənə kəsb edir (qrammatik vasitəyə çevrilir) və funksional-köməkçi fel kimi işlənərək əsas felin *-t, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birlikdə hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən fel tərzini yaradır. Bəzən bu tərz forması hərəkətin çoxdəfəliyi, təkrarlılığı, daimliyi mənasını da ifadə edir.

a) *Ohur-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-t, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək hərəkətin çoxdəfəliyi, davamlılığı, sürəkliyi, təkrarlılığı, daimliyi mənasını ifadə edən fel tərzini əmələ gətirir. Göytürk dilində hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən fel tərzinin bu çaları xalis hərəkətin hala keçdiyini bildirən formaya nisbətən üstünlük təşkil edir. Göytürk dilində bu formaların işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Kalır ersər, kü ər ükülür, kalmaz ersər, tılığ, sabığ alı ohur, — tidi (T32) «Gəlsələr, səs-küy döyüşçülərin sayını çoxaldır, gəlməsələr, dil, söz (əsir) alaraq otur, — dedi. *Türk bilgə kağan türk bodumıg, oğuz bodumıg igidü ohurur*». (T 62). «Türk müdrik xaqanı türk xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək (taxtda) oturur».

b) Göytürk dilində *ohur-* funksional-köməkçi feli əsas felin *-t, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlaması ilə birləşərək hərəkətin hala, vəziyyətə, daimi hərəkətə keçdiyini ifadə edən fel tərzini əmələ gətirir. Fel tərzinin bu mənada işlənməsinə göytürk Orxon-Yenisey yazısı

abidələrinin mətnlərində nadir hallarda təsadüf edilir. Məsələn: *...bilgə Küli çor tarduş bodumğ iti, ayu olurtı* (KÇ: 14). «... müdrik Küli çor tarduş xalqını idarə etdi».

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər göytürk dilində fel tərzlərinin analitik formaları bu qədər inkişaf etmiş və zəngin sistemə malikdirsə, onda qədim türk qəbilələrinin dilində fel tərzlərinin analitik formaları, güman ki, daha zəngin və rəngarəng vasitələrlə ifadə edilməli idi. Göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin qədim türk qəbilələrinin dillərinin cüzi bir hissəsini əks etdirdiyini nəzərə alsaq, onda əminliklə deyə bilərik ki, hər halda qədim türk qəbilələrinin dillərində funksional-köməkçi fellərin sayı göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin mətnlərində rast gəldiyimizdən çox olmalı idi. Məlum səbəblərə görə, qədim türk dillərində mövcud ola bilən funksional-köməkçi fellərin hamısı göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin dilində öz əksini tapa bilməmişdir.

Felin perifrastik formaları

Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində hərəkətin icrasının xarakterini ifadə edən tərz formalarından biri də felin perifrastik formalarıdır. Türk dillərinin tədqiqi tarixində elə dövr olmuşdur ki, türkoloji ədəbiyyatda türk dillərinin bəzilərində fel tərzlərinin feli bağlama ilə ifadə edilmiş əsas fel və təsriyyətlənən felle ifadə edilmiş funksional-köməkçi felin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn forma ilə deyil, felin perifrastik formaları ilə ifadə edildiyi, yaradıldığı iddia edilirdi. Məsələn, M.S.Mixaylov yazır: «Türk dilinə gəlincə, fikrimizcə, onda tərz kateqoriyası köməkçi fellərin feli bağlama ilə birləşməsi vasitəsilə deyil, perifrastik formaların ... köməyi ilə ifadə edilir».¹ Lakin o, sonralar bu ideyasından imtina etmişdi. Özünün başqa bir əsərində o yazır: «Qeyd etmək lazımdır ki, türk dili felinin perifrastik formalarının zənginliyi təkcə *ol-* və *bulun-* fellərinin köməyi ilə əmələ gəlmiş formalarla tükənmir. Perifrastik formalara, məsələn *-(-u)a*, *-(u)e* şəkilçili feli bağlama vasitəsilə yaranmış əsas felin *kal-*, *ko-*, *düş-* və s. fellərin

¹ Михайлов М.С. Перифрастические формы и категория вида в турецком глаголе. М., 1954. с. 19.

əmələ gətirdiyi formaları da aid etmək olar»¹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.S.Mixaylov felin tərz kateqoriyasının bütün ifadə formalarını felin perifrastik formaları hesab edir.

A.N.Kononov felin perifrastik formalarını belə müəyyənləşdirir: «...felin perifrastik formaları — türk dilində tərz kateqoriyasının ifadəsinin üsullarından biri — iki hissədən ibarətdir: xəbər şəklininin sadə formalarının əsaslarından (təkcə şühudi keçmiş zaman istisna təşkil edir)+ *olmaq* «olmaq», yaxud nadir hallarda *bulunmaq* «olmaq».²

Təqdim etdiyimiz əsərdə felin zaman formalarının (habelə şəkil formaları) *bol-* felinin formaları ilə (şəkil və zaman formaları ilə) birləşməsindən əmələ gələn formaları felin perifrastik formaları hesab edirik. Bu mənada türk dillərində felin perifrastik formalarının mövcudluğu haqqında təkcə M.S.Mixaylov və A.N.Kononov yazmışlar.

Göytürk dilində felin perifrastik formalarının mövcudluğu haqqında türkoloji ədəbiyyatda məlumat yoxdur. Düzdür, M.S.Mixaylov göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə perifrastik formaların mövcud olduğu haqda danışır,³ lakin o, perifrastik forma dedikdə feli bağlama ilə ifadə edilmiş əsas fel və funksional-köməkçi felin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilən felin tərz birləşməsini nəzərdə tutur.

Göytürk dilində felin perifrastik formalarının işlənməsinə cəmi bir nümunə müşahidə etmişik. Perifrastik formanın ifadə edildiyi həmin nümunə felin bitkinlik tərzini bildirir.

Göytürk dilində felin bitkinlik tərzini hərəkətin iera edilib bitdiyini ifadə edir və qeyri-qəti gələcək zamanın inkar aspektində olan fel və şühudi keçmiş zamanda işlənən *bol-* «olmaq» felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn:

Körir közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg bolu (KT şm 10) «Görən gözüm görməz, iti ağım anlamaz oldu».

Gətirilən nümunədən aydın görünür ki, perifrastik formanı əmələ gətirən komponentlər arasına *təg* qoşması daxil olur.

¹ Михайлов М.С. Исследование по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола. М., 1965, с.10.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. с. 212.

³ Михайлов М.С. Исследование по грамматике турецкого языка. Перифрастические формы турецкого глагола. М., 1965, с.9.

İki təsriflənən fellə ifadə edilən forma

Göytürk dilində fel tərzləri təkcə yuxarıda şərh etdiyimiz formalarla deyil, habelə iki təsriflənmiş felin birləşməsi vasitəsilə də ifadə edilir.

İstər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində iki təsriflənən felin hər cür birləşməsi (daha doğrusu, yanaşı işlənməsi) fel təzi yaratmır. Göytürk dilində elə hələ təsadüf edirik ki, hər iki təsriflənən fel yanaşı işlənir, lakin felin tərz kateqoriyasını yaratmır. Belə hallarda iki və daha artıq (bəzən hətta dörd) fel yanaşı işlənir, leksik və qrammatik münasibətdə müstəqil olur: öz leksik-semantik məzmunlarını, qrammatik məzmunlarını, qrammatik mənalarını qoruyub mühafizə edir və cümlənin həmcins üzvləri (əsasən, xəbərləri) vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn:

Tabğaçda abırılı, kanlantı (T 2), «Tabğaçdan ayrıldı, xanlı oldu». *Tenri bilgə kağanta adırılmalım, azmalım* (O 11). «Tanrı müdrik xaqandan ayrılmayaq, ona asi olmayaq». *Eçümüz-apamız Bumın kağan tört buhuğ kısmıs, yığmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda kisrə el yetmıs, ıçqumıs, kaçışmıs* (O 1). «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış (dağıtmış), basmış (məğlub etmiş). O xan öldükdən sonra el (sona) yetmiş, dağılmış, qaçmış». ... *tokıtdım, yığdım, basdım, yaydım* (O 9) «... hücum etdim, yığdım, basdım, yaydım». *Tay Bilgə Tutuk yabla-kın üçün, bir-iki atlığ yabla-kın üçün, kara bodumm, öltin, yetdin* (MÇ 17). «Tay Bilgə Tutuk xəyanət etdiyi üçün, bir-iki adlı (şöhrətli adam) xəyanət etdiyi üçün, qara camaatım, sən öldün, sona yetdin».

Bizim fikrimizə, iki təsriflənən felin birləşməsi o zaman felin tərz kateqoriyasını əmələ gətirə bilər ki, birləşməyə daxil olan fellərdən biri (adətən, sıracı ikincisi) öz semantik mənasını itirsin, yalnız qrammatik funksiya daşısın (yəni qrammatik mənə ifadə edən vasitəyə çevrilsin) və funksional-köməkçi fel vəzifəsində çıxış etsin. İlk baxışdan, zahirən tərz anlayışı əmələ gətirən fellərin belə birləşməsi cümlədə həmcins xəbər vəzifəsini yerinə yetirən fellərdən heç bir şeylə fərqlənmir. Onları yalnız kontekst vasitəsilə fərqləndirmək olar: həmcinin xəbər vəzifəsini yerinə yetirən fellər öz müstəqil leksik-semantik mənalarını qoruyub saxlayır və iki hərəkəti ifadə edir, felin tərz kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün

isə birləşməyə daxil olan fellərdən biri öz leksik-semantik mənasını itirir, qrammatik məna kəsb edir (qrammatik məna ifadə edən vasitəyə çevrilir) və iki fel bir yerdə bir məna ifadə edir, ikinci fel hərəkətin gedişinin xarakterini bildirir.

Göytürk dilində iki təsriflənən felin birləşməsi vasitəsilə fel tərzlərinin ifadə edilməsinə nadir hallarda təsadüf edilir. Biz abidələrin dilində fel tərzlərinin iki təsriflənən felle ifadə edildiyi formaya cəmi bir nümunədə rast gəlmişik.

...*tört tigin gəlip İşbara Bilgə Küli çorığ yuğlatı, bədizin bədizti olurtı* (KÇ 24). «... dörd şahzadə gəlib İşbara Bilgə Küli çoru basdırdı, sərdabəsini naxışladı».

Ohur- feli göytürk dilində «oturmaq» semantikasını ifadə edir, lakin nümunə gətirdiyimiz cümlədə bu semantika yoxdur, *ohur*- feli bu cümlədə hərəkətin bitdiyini, hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən fel tərzini yaradır, yəni hərəkətin gedişinin xarakterini ifadə edir.

Deməli, göytürk dilində *bədizti* və *olurtı* təsriflənən fellərinin birləşməsi hərəkətin bitməsini, işin icrasının sona çatmasını, qurtarmasını ifadə edir.

İki təsriflənən felin köməyi ilə fel tərzinin (hərəkətin inkişafı və hərəkətin hala çevrilməsini bildirən tərzlərin) ifadə edilməsini Z.İ.Budaqova da göstərmişdir.¹

Felin tərz formalarının feli zaman formaları ilə ifadəsi

Felin tərz və zaman kateqoriyaları tamamilə fərqli kateqoriyalardır. Felin zaman formaları iş, hal, hərəkətin icra zamanını göstərməyə xidmət edir, felin tərz formaları isə hərəkətin gedişinin, işin icrasının xarakterini ifadə edir.

Lakin belə bir faktı da inkar etmək olmaz ki, felin hər hansı bir tərz forması iş, hal, hərəkətin icra edilməsi zamanının çalarını da özündə daşıyır, öz növbəsində, hər hansı fel zamanı formasında da fel tərzlərinin çaları --- hərəkətin gedişinin, işin icrasının xarakterini ifadə edən formanın çaları vardır. Felin zaman formaları xüsusi tərz göstəricilərinə (məsələn, şəkilçilərinə) malik deyildir. Zaman anlayışının özündə felin bu və ya digər tərzinin

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1, s. 159, 160-161.

mənası vardır. Lakin bununla yanaşı heç kimə belə haqq verilmir ki, felin zaman formalarını felin tərz formalarından biri hesab etsin.

Göytürk dilində felin xəbər şəklinin bütün formaları hərəkətin gedişinin xarakterini bildirən formaların, yəni fel tərzlərinin mənasını ifadə edir.

Şühudi keçmiş zaman. Göytürk dilində hərəkətin, işin icrasının qısa zamanlılığını, bir aktlı olmasını ifadə edir; məsələn:

At üzə bintürə karıǵ sökdüm (T 25) «(Ordunu) atlara mindirib qarda yol açdım». *Türgis bodunuǵ uda basdunuz* (KT § 37). «Türgiş xalqını yuxuda olarkən basdıq». *Bir yulka biş yolı sünüşdimiz* (KT şm 4) «Bir ildə beş yol döyüşdük». *Türk bodun adak kamsatdı* (KT şın 6-7) «Türk xalqı ayağını zəiflətdi». *Kızıl kanım tökti* (T 52). «Qızıl qanımı tökdü (axıtdı)». *Kül tigin alı otuz yaşına kırkız tapa sülədimiz* (KT § 34-35) «Kül tiginin iyirmi altı yaşı olanda qırğızlara qarşı qoşun göndərdik».

Nəqli keçmiş zaman. Göytürk dilində hərəkətin, işin icrasının bitməsini ifadə edir; məsələn:

Kisi oǵlınca üzə eçüm-apam Bumın kaǵan, İstəmi kaǵan olurmuş (KT §1) «İnsan oğlunun üzərində sədadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Sü süləpən tört buhındakı bodunuǵ kop baz kılmış, başlıǵıq yüküntürmüş, tizligi sökürmüş* (KT § 2) «Qoşun göndərüb dörd tərəfdəki xalqların hamısını almış, hamısını tabe etmiş, başlıni sədə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Kanım kaǵan yeti yegirmi ərin taşıkmış* (KT § 11) «Atam xaqan yeddi igidlə sərhədi keçmiş». *İlgərü Kadırkan yışka təgi, kirü Təmir kapıǵka təgi konturmuş* (Kt § 2) «İrəli Kadırkan meşəli dağlarına təki, geri Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş».

Şühudi müəyyən imperfekt hərəkətin bitmədiyini davam etdiyini ifadə edir; məsələn:

Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayur erti (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Kiyik yiyü, tabışǵan yiyü olurur ertimiz* (T 8). «Maral yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». *Adırılmsda sakınur ertimiz* (İA 1) «Ayrılmamızda heyfsiləndirdik». *Kül tigin bir kırk yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin otuz bir yaşında idi».

Nəqli müəyyən imperfekt. Hərəkətin bitməsini, davamlılığını, sürəkliliyini, bəzən isə daimiliyə keçən hərəkəti ifadə edir; məsələn:

Suçik sabın, yumşaq ağın arıp, irak bodunğ ança yağıtur ermiş (KT c5). «Şirin sözü (dili), yumşaq hədiyyələrlə aldadıb iraq xalqı beləcə yaxınlaşdırarmış». *Yağru kontukda kısırə ayığ bilig anta öyür ermiş* (KT c5) «Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrədirmiş». *Türk bodun, üləsikig anta ayığ kişi ança boşğurur ermiş* (KT c7) «Türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar belə öyrədirmiş». *Ekin ara idi öksüz kök türk ança olurur ermiş* (KT § 3) «İkisinin (göylə yerin) arasında (torpağa) sahib vahid (oxlara parçalanmış) göy türk (xalqı) belə otururmuş».

Şühudi qeyri-müəyyən imperfekt hərəkətin bitməməsini, davamlılığını, sürəkliliyini, təkrarlığını, çoxdəfəliliyini ifadə edir. Belə hərəkət tez-tez təkrar edilir və daimi hərəkətə keçir; məsələn:

Sünüs bolsar, çəriğ itər erti (KÇ 9). «Döyüş olsa, qoşun göndərərdi». *İnsi eçisin bilməz erti, oğh karın bilməz erti* (KT § 21) «Kiçik qardaşlar böyük qardaşları tanımazdı, oğlu atasını tanımazdı». *Ol sabığ esidin tün yəmə udiskun gəlməz erti, olursı-kun gəlməz erti* (T 22) O xəbəri eşidib gecə də yuxum gəlməzdi, oturmağım (rahatlığım) gəlməzdi».

Nəqli qeyri-müəyyən imperfekt hərəkətin bitməsini, işin icrasının qurtarmasını ifadə edir; məsələn:

Edgü, bilgə kisig, edgü, alp kisik yoritmaz ermiş (KT c6) «Yaxşı, müdrək adamları, yaxşı, igid adamları yürüşə göndərmiş». *Bir kisi yanılısar oğuşı, bodunu bisüginə təgi kıldmaz ermiş* (KTc 6) «Bir adam yanılısa (xəyanət etsə) idi, onun tayfası, xalqını sonuncu nəfərinə təkəi doğramaz (qırmaz) imiş». *Səmiz buka turuk tiyin bilməz ermiş* (T 6). «Kök buğa arıq buğadır, deyə tanımazmış».

İkiz qat şühudi keçmiş zaman (həm təsriflənən leksik-semantik mənalı fel, həm də *er-* naqis feli şühudi keçmiş zamanda olur) göytürk dilində çoxdan icra edilmiş işin, hərəkətin bitməsini, qətiyyətliliyini ifadə edir; məsələn:

Yabız bat biz, azığ üküsig körtig irti (O 7) «Biz pis və yaramaz idik, biz azı çox görürdük».

Şühudi uzaq keçmiş zaman göytürk dilində hərəkətin bitməsini, işin icrasının qurtarmasını ifadə edir; məsələn:

Ol ökdə kul kullıg bolmuş erti, kün künlik bolmuş erti (KT §21). «O vaxt qul qullu olmuşdu, qul qadın qullu (qadın) olmuşdu». *Alp ər hizinə təgmiş erti* (KT § 40) «Alp igidlər bizə hücum

etmişdi». *İlgi sü taşıkmış erti* (BK § 32) «Qoşunun əvvəli sərhədi keçmişdi».

Nöqli uzaq keçmiş zaman göytürk dilində hərəkətin gümanlı baş verməsini, işin icrasının ehtimalla görə bitməsini ifadə edir; məsələn:

Adıqlı tonuzlı art üzə sokışmış ermış, adığmı karnı yarılmış, tonuzun azığı sınımış, -tir (IB 10-11) «Ayı ilə donuz aşırımında döyüşmüş imiş, ayının qarnı yarılmış, donuzun köpək dişi sınımış, — deyir».

İndiki zaman göytürk dilində bitməmiş, davamlı, təkrarlanan hərəkəti ifadə edir; məsələn:

Kimə ilig kazğanırmən? (KT § 9) «Kimə el qazanıram?»
Nə kağanıka isig, küçig birürmən? (KT §9) «Hansı xaqana əməyi-mi verirəm?» ...*türk bağlar, köp bilirsiz* (KT § 34) «... türk bəyləri, hamısını bilirsiniz». *İnöz İnənçü Besbalıka barırmın* (IIT 7) «Mən, İnöz İnənçü, Besbalığa gedirəm». *İnöz İnənçü, tarduş Küli çor Besbalıka barırmız* (IIT 1) «Biz — İnöz İnənçü, taruş Küli çor Besbalığa gedirik».

Felin qeyri-qəti gələcək zamanı göytürk dilində hərəkətin bitmədiyini, işin icrasının qurtarmadığını, davamlı, uzun müddətli, sürəkli, təkrarlanan, çoxdəfəli, daimi hərəkəti ifadə edir; məsələn:

Öd tenri yasar (KT şm 10) «Vaxtı tanrı yazar». *Nəka təzərbiz üküs tiyin?* (T 38-39) «Çoxdur deyə, nə üçün qaçarıq?» *Arkiş idmaz tiyin sülədim* (BK § 24) Hədiyyələr göndərməz, deyə qoşun çəkdim». *Yalabçı, edgü sabı, gəlməz tiyin yaym sülədim* (BK § 39) «Elçisi, yaxşı xəbəri və arzusu gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim».

Felin təsriflənməsi

Göytürk dilində fellər, əsasən, müasir türk dillərində olduğu kimi təsriflənsə də, hər halda müasir türk dillərindən fərqlənən cəhətlər də vardır. Şəxs şəkilçilərini ayrı-ayrı şəkillər və zamanlar üzrə nəzərdən keçirdikdə abidələrin dili ilə müasir türk dilləri arasındakı fərqli xüsusiyyətlər özünü daha aydın göstərir:

1. Göytürk dilində felin xəbər şəklinin bütün zaman şəkilçiləri müasir oğuz qrupu türk dillərindəki zaman şəkilçiləri ilə eynidir: şühədi keçmiş zamanda *-di*, nöqli keçmiş zamanda *-miş*, indiki zamanda *-ir*, qeyri-qəti gələcək zamanda *-ər*. Göytürk dilində

təkə qəti gələcək zamanın şəkilçisi müasir oğuz qrupu türk dillərinin uyğun zamanındakı şəkilçidən fərqlənir; müasir oğuz qrupu türk dillərində qəti gələcək zaman *-acaq*, *-əcək* şəkilçisi ilə ifadə edildiyi halda göytürk dilində bu zaman *-ğay*, *-ğay* şəkilçisi ilə ifadə edilir. Felin digər şəkillərində abidələrin dilində işlənən şəkilçilərlə müasir türk dillərində işlənən şəkilçilər arasında müəyyən fonetik fərqlər vardır. Bu fərqlər felin hər şəklində göstəriləcəkdir.

2. Göytürk dilində birinci şəxsin təkiinin şəxs şəkilçisi keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-m*, indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-mən//men*, *ben* ilə ifadə edilir. Keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə birinci şəxsin təki üçün *-m* şəkilçisinin işlədilməsi bütün türk dillərində mühafizə edilmişdir: indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərdə isə türk dillərinin bir qisminə *-m* ünsürü (açıq və qapalı saitlərlə işlənir) işləndiyi halda, bir qisim türk dillərində göytürk dilində işlənən *-mən//men* şəkilçisinin qapalı saitlə olan variantı (*-min//min*) işlənir.

Göytürk dilində işlənən *-m*, *-mən//men*, *-ben* şəxs şəkilçilərindən *-m* daha qədimdir, bunu onun yalnız keçmiş zaman bildirən fellərlə işlənməsindən başqa (məlum olduğu kimi, üç qrammatik zaman arasında ən qədimi keçmiş zamandır), bir də onun əvəzlilik dövrünü keçirib artıq şəkilçiləşməsidir. Hətta güman etmək olar ki, birinci şəxs təkin *-m* şəkilçisi birinci şəxs anlayışının tək və cəm anlayışına diferensiallaşmasından əvvəl təşəkkül tapmışdır.

Göytürk dilində indiki və gələcək zamanlarda fel köklərinin qalın, ya incə saitli olmasından asılı olmayaraq, şəxs şəkilçisi incə saitli variantla işlənir, yəni birinci şəxs əvəzliyi necədirsə, eləcə də qalır. Buna görə də qalın köklü fellər təsriflənərkən göytürk dilində ahəng qanunu pozulur; məsələn: *kazğanurmən* (Kİ § 9) «qazandıram». Gələcəkdə təkrar etməmək üçün buradaca qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə fellər indiki və gələcək zamanlarda təsriflənərkən birinci və ikinci şəxsin təkində, birinci şəxsin cəminə (ikinci şəxsin cəminin göytürk dilində indiki və gələcək zamanda işləndiyi müşahidə edilməmişdir) qalın əsaslı fellərdə ahəng qanunu pozulur. Göytürk dilində elə hallara da təsadüf edilirdi ki, qalın əsaslı fel indiki zamanda təsriflənərkən birinci şəxsin təkində saitlərin ahəng qanunu pozulmur, yəni şəxs şəkilçisi – əvəzliyində-

ki sait qalınlaşır; məsələn: *barırman* (IIT 7) «varıram», «gedirəm».

Türk dillərinin tədqiqatçıları bu fikirdədirlər ki, birinci şəxs təkin *-m* şəxs şəkilçisi birbaşa *mən* şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Lakin ehtimal etmək olar ki, *-m* şəxs şəkilçisi *mən* şəxs əvəzliyi I şəxsin təkini göstərmək üçün hələ tam təşəkkül tapmamışdan əvvəl formalaşmışdır. Başqa sözlə desək, *-m* şəxs şəkilçisi bilavasitə *mən/men* şəxs əvəzliyindən deyil, ulutürk dilində işlədilmiş və ümumiyyətlə birinci şəxsi bildirən *bi* şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Sonralar, türk dillərində qanunauyğun fonetik hadisə sayılan *h>m* səs əvəzlənməsi baş vermişdir. I şəxs əvəzliyi (*bi>mi*) şəxs şəkilçisi kimi dərk edildikdə, son sait səs düşmüşdür. Bu da qanunauyğun fonetik hadisədir (bax: III şəxs şəkilçisi).

3. Göytürk dilində birinci şəxsin cəminin şəxs şəkilçisi keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-miz*, *-miz*, indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərdə isə *-biz* ilə ifadə edilir. Müasir türk dillərindən bir qismindən həm Orxon-Yenisey şəxs şəkilçisi işlənir, həm də yeni qazanılmış *-q*, *-k* birinci şəxs cəm şəkilçisindən istifadə edilir. Bir qisim türk dillərində isə abidələrin dilində işlədilən birinci şəxs cəm şəkilçisi tamamilə unudulmuş, təkcə yeni qazanılmış *-q*, *-k* cəm şəkilçisi işlədilir.

Birinci şəxs cəm şəkilçiləri arasında da keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərlə işlənən variant daha qədimdir; *-m* ünsürü birinci şəxsin təkini göstərmək üçün şəxs şəkilçisi kimi qavranıldıqdan sonra birinci şəxsin cəmini yaratmaq üçün, isim və əvəzlilərə analogiya olaraq, təkin üzərinə qədim dövrdə cəm bildirən *z* ünsürü artırılmışdır. Birinci şəxs cəm şəkilçisinin indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərlə işlənən variantı isə keçmiş zaman felləri ilə işlənən variantından çox sonra — birinci şəxs cəm şəxs əvəzliyi əvəzlik kimi təşəkkül tapdıqdan sonra formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, *-biz* şəxs şəkilçisinin formalaşması *-biz* xəbərlilik şəkilçisinin formalaşması ilə ya eyni zamanda olmuş, ya da biri digərindən (hansı hansından?) azacıq əvvəl olmuşdur, belə ki, bunlardan biri digərinin analogiyasıdır.

4. Göytürk dilində ikinci şəxsin təkində keçmiş zaman anlayışı bildirən fellərdə *-n*, *-ğ*, *-g* şəxs şəkilçiləri, indiki və gələcək zaman anlayışı bildirən fellərdə isə *-sən* şəxs şəkilçisi işlənir. Bu şəkilçilərdən *-ğ*, *-g* istisna olmaqla, qalan iki şəkilçi azacıq qanunauyğun fonetik dəyişikliklə müasir türk dillərində də işlədilir.

(*n* > *n* çevrilməsi baş vermiş, *-sən* şəkilçisinin qalın variantı da yaranmışdır). İ.A. Batmanov, -ğ, -g şəkilçisinin *n* > *ng* > *g* çevrilməsi nəticəsində yarandığını söyləyir.¹

Göytürk dilində, eləcə də müasir türk dillərində ikinci şəxsin təki üçün işlədilən *-n* > *n* şəxs şəkilçisinin mənşəyi haqqında türkoloqlar bu fikirdədirlər ki, həmin şəkilçi *sən* ikinci şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Bu fikir həqiqətə uyğundur. Lakin bu şəkilçinin necə yarandığı mübahisəli və qaranlıqdır. Əgər türk dilləri üçün ikinci şəxs əvəzliyinin ulu formasının *si* şəklində olduğunu da nəzərə alsaq, onda bu problem daha da qaranlıqlaşar. Necə olmuşdur ki, birinci şəxs üçün şəxs əvəzliyinin birinci samiti, ikinci şəxs üçün şəxs əvəzliyinin sonuncu samiti şəxs şəkilçisi kimi formalaşmışdır? *Sən* ikinci şəxs əvəzliyinin son samiti *n* ağır samiti olduğu halda, nə üçün ikinci şəxs şəkilçisi *n* burun samitidir? Türkologiyada bu suallara hələ cavab verilməmişdir. Həm də bu suallara cavab verərkən nəzərə almaq lazımdır ki, türk dillərində sadələşmə əsas proseslərdən biridir (məlumdur ki, *n* səsinə nisbətən *n* daha mürəkkəb səsdır). Türk dillərində *n* samiti *n* samitinə keçə bilərdimi?

Müasir Azərbaycan dilində göytürk dilində ikinci şəxsin təki üçün işlənmiş *-n* > *n* (keçmiş zamanda olan fellərdə) və *-sən* (*-san* variantı ilə) (indiki və gələcək zamanda olan fellərdə, habelə sonralar şəxs şəkilçisi ilə işlənməyə başlamış nəqli keçmiş zamanda) şəkilçiləri işlənir, abidələrin dilində keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə ikinci şəxsin təki üçün işlədilən -ğ, -g şəkilçisi isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində unudulmuş, lakin qərb qrupu dialekt və şivələrində indi də işlənir.

5. Göytürk dilində ikinci şəxsin cəmi keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-niz*, *-niz*, *-ğiz*, *-giz* şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Fellərin indiki və gələcək zamanlarda olan ikinci şəxsin cəmində işlənməsi abidələrin dilində müşahidə edilməmişdir, lakin birinci şəxsin təki və cəminin, habelə ikinci şəxsin təkinin indiki və gələcək zaman anlayışı bildirən fellərdə abidələrin dilində şəxs əvəzliyi — şəkilçi vasitəsilə ifadə edildiyini nəzərə alsaq, onda qətiyyətlə demək olar ki, həmin zamanlarda ikinci şəxs cəm şəkilçisi də göytürk dilində *-siz* şəxs əvəzliyi — şəxs şəkilçisi vasitəsilə ifadə

¹ Batmanov И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 115.

edilmişdir. Bu şəkilçilərdən başqa, İ.A.Batmanov abidələrin dilində ikinci şəxsin cəmini ifadə etmək üçün *-ız* şəxs şəkilçisinin də işləndiyini göstərir,¹ lakin biz adibələrin dilində bu şəkilçiyə təsadüf etməmişik.

Müasir türk dillərində keçmiş zamanda işlənən fellərdə ikinci şəxsin cəmini ifadə edən şəkilçi *-nız>-niz* göytürk dilində işlənən şəkilçi ilə eynidir, *-giz, -giz* şəkilçisi isə unudulmuşdur. İndiki və gələcək zaman anlayışı bildirən fellərdə ikinci şəxsin cəmini ifadə edən şəxs şəkilçisi isə müasir türk dillərində müxtəlifdir: bir qisim türk dillərində şəxs əvəzliyi – şəkilçi (*-siz*) şəklindədir, digər qisim türk dillərində *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz* şəklində işlənir.

Göytürk dilində *-nız, -niz* ikinci şəxs cəm şəkilçisi, birinci şəxsin cəminə analogiya olaraq, *n* ikinci şəxs tək şəkilçisinin üzərinə cəmlik bildirən *z* ünsürünün əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir.

Göytürk dilində felin əmr şəkli ikinci şəxsin cəmində *-n* ünsürü ilə düzəlir. Türkoloji ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi *-n* ilə eyni mənşədədir.

6. Göytürk dilində xəbər şəkli üçüncü şəxsdə heç bir morfoloji göstərici qəbul etmir. Müasir türk dillərində də felin xəbər şəkli üçüncü şəxsdə bütün zamanlar üzrə heç bir şəkilçi qəbul etmir, təkcə zaman şəkilçisi ilə üçüncü şəxs anlayışını da ifadə edir. Lakin birinci iki şəxsdə şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzlilərindən törəməsi belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir ki, türk dillərində Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl xəbər şəklində fellər üçüncü şəxs şəkilçisinə malik olmuş, həm də bu şəkilçi üçüncü şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir. Türk dillərinin ən qədim dövründə üçüncü şəxs əvəzliyi *-i* ilə ifadə edilmişdir. Deməli, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən əvvəl felin xəbər şəkli *-i* şəkilçisini qəbul etməli idi. Müasir türk dillərinin dialekt materialları bu fərziyyəni sübut edən faktlar verir. Məsələn, Azərbaycan dilinin cənub dialektində felin xəbər şəklinin indiki zamanı üçüncü şəxsdə *-i* şəkilçisi qəbul edir (*gəliri, ahırı*). Göytürk əlifbası ilə yazılmış «İrk bitig» abidəsində isimlər üçüncü şəxsin təkində xəbərlik kateqoriyasında işləndikdə üçüncü şəxsin *ol* əvəzliyini şəxs şəkilçisi

¹ Batmanov И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 115; Batmanov И.А., Арагачи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962 с.193.

kimi qəbul edir; məsələn: edgü ol (İB 12) «yaşsıdır», yablak ol (İB 13) və s. Bu göstərir ki, analogiya üzrə fellərdə də üçüncü şəxsin təkində şəxs şəkilçisi kimi üçüncü şəxs təkin əvəzliyindən istifadə edilə bilərdi.

Göytürk dilində fellərdə üçüncü şəxsin cəmi olmadığı üçün (isimlər cəmdə işlənmişdir) felin xəbər şəklinin də üçüncü şəxsə cəmi olmamışdır. Müasir türk dillərində üçüncü şəxsin cəmi üçün işlədilən *-lar, -lər* şəxs şəkilçisi son dövrün məhsuludur və isimlərin cəmlənməsinə analogiyadır (üçüncü şəxs əvəzliyinin də cəmlənməsi üsulu da isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsinə analogiyadır və son dövrün məhsuludur).

Göytürk dilində felin əmr şəkli üçüncü şəxsin təkində *-sin, -sin, -sun, -sün, -zun, -zün, -çun, -çün, -çu, -çü* şəkilçiləri vasitəsilə ifadə edilir. Abidələrin dilində *s>z>ç* əvəzlənməsi səciyyəvi haldır. Bununla belə sonuncu şəkilçidə (*-çu, -çü*) *n* səsinin düşməsi maraqlı faktır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, türk dillərinin qədim dövründə felin əmr şəklinin üçüncü şəxsi *-si, -si* şəkilçisi vasitəsilə də ifadə edilmiş. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.A. Baskakov *-sin* şəkilçini *-si+n* hissələrinə bölür və *-si* morfeiminin *-qi* morfemindən törədiyini söyləyir.¹

Beləliklə, göytürk dilində fel təsriflənərkən aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

Əmr şəkli: II şəxs tək	<i>-gil, -gil;</i>
II şəxs cəm:	<i>-ın, -in, -n;</i>
III şəxs tək:	<i>-sin, -sin, sun, -sün.</i>
	<i>-çun, -çün, -çu, -çü.</i>

İkinci şəxsin təki şəkilçisiz də işlənir göytürk dilində əmr şəklinin I şəxs tək və cəmdə işlənməsinə təsadüf edilmir.

Xəbər şəklində aşağıdakı şəxs şəkilçilərinin işləndiyi müşahidə edilir:

I şəxs tək:	<i>-m, -mən// -men, ben;</i>
cəm:	<i>-mız, -miz, -biz;</i>
II şəxs tək:	<i>-n, -ğ, -g, -sən;</i>
cəm:	<i>-nız, -giz (İ.A. Batmanova görə) -iz;</i>

III şəxs tək: şəkilçi yoxdur.

Lazım şəkildə işlənən şəkilçilər:

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, Морфология и фонетика. ч. I. М., 1952, с. 456-457.

I həxs tək: *-mən*; cəm: *-biz*;

II şəxs tək: *-sən*; cəm: *-siz*;

III şəxs tək: şəkilçi yoxdur.

Arzu şəklində işlənən şəkilçilər:

I şəxs tək: *-ayın*, *-ayın*; cəm *alın*, *-əlim*.

Arzu şəklində digər şəxslərdə işlənməsinə təsadüf edilmir.

Felin şərt şəkli göytürk dilində şəxs şəkilçisi qəbul etmir.

Qeyd etdik ki, göytürk dilində felin xəbər şəklində indiki və gələcək zamanlarında birinci şəxsin təkini ifadə edən *-mən* şəxs şəkilçisi Azərbaycan dilində işlənmir. Lakin bu, tarixən belə olmamışdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının materialları göstərir ki, ta XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilində felin xəbər şəklində indiki və gələcək zamanlarında I şəxsin təkinə *-mən* şəxs şəkilçisi işlənməmişdir; məsələn:

1. Necə yaxşılıq qılur mən qəsdı can qılmaqdadur.

(XV əsr, Kışvəri).

2. Məstü layə qəl gəzirmən şəhr içində ar məst.

Mən bilirmən bu dili şeyda nələr küncündədir.

Mən yerdə ününi dinləməzmən. (XVI əsr, Xətai).

3. Necə ki, bu dünyada mən varmən,

Öz əlimlə səni saxlar mən. (XVII əsr, naməlum müəllif).

4. Yanırmən, Əsli, mən yanırmən.

Mən yanırmən, Əsli baxar,

Cığorın odlara yaxar. (XVIII əsr, «Əsli və Kərəm»).

Eyni mənşəni xəbər şəklində indiki və gələcək zamanında birinci şəxsin cəm şəkilçisinin ifadəsində də görürük. Yuxarıda göstərdik ki, göytürk dilində bu mövqedə — *biz* şəkilçisi, müasir Azərbaycan dilində (orada «türk dillərinin bir qismində» deyilmişdi) isə *-q*, *-k* şəkilçisi işlənir. Azərbaycan ədəbiyyatının materialları göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül tapdığı ilk dövrdən (Azərbaycan dilində ilk şerin XIII əsrdə yazıldığı hamı bilir) ta XX əsrin birinci rübünədək — Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək Azərbaycan dilində xəbər şəklində indiki və gələcək zamanında birinci şəxsin cəmi *-biz* şəxs əvəzliyi — şəxs şəkilçisinin azacıq fonetik dəyişliyə uğramış şəklində ifadə edilmişdir. Azər-

¹ Bax: H. Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası» kitabına. B., 1962, s. 241.

baycan dilində bu şəkilçinin ilk samiti düşmüş və o *-iz, -iz, -uz, -üz* şəklində işlənmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün XIX və XX əsr Azərbaycan şerindən nümunələr veririk. Lakin qeyd etmək istədik ki, XIV əsrdən XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının bütün nümayəndələrinin dilində xəbər şəklinin indiki və gələcək zamanda birinci şəxsin cəmində şəxs şəkilçisinin şəxs əvəzliyi variantının (fonetik dəyişikli) işləndiyi müşahidə edilir. Burada yalnız dövrün başlanğıc və sonuna aid nümunələr verilir:

1. Zülfü qaşınla kiprikin məshəfimizdir, oquruz.

(XIV əsr, Nəsimi).

2. Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,

Biz hələ avtomobil mənəyiriz.

Fikri-tədris edən əşxası kənar etməliyiz.

Yaşamaq istər isək sırf əvəm olmalıyız.

Şamaxılılar kimi işsiz, kifayətsiz deyiliz.

(XX əsr, Sabir).

Felin şəkil və zamanları

Müasir Azərbaycan dilində fellərin zaman, şəkil və şəxslərə görə dəyişməsindən danışarkən M.Hüseynzadə yazır: «...şəkil, zaman və şəxs şəkilçilərinə görə felləri, başlıca olaraq, dörd qrupa bölmək olar:

1. Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul etməyən, yalnız xüsusi şəkil əlaməti olan fellər.

2. Zaman və xüsusi şəkil əlaməti olmayan, yalnız şəxs şəkilçiləri qəbul edən fellər.

3. Zaman və şəxs şəkilçisi qəbul edib, xüsusi şəkil əlaməti omlayan fellər.

4. Xüsusi şəkil əlaməti olan və şəxs şəkilçisi qəbul edib, zaman şəkilçisi qəbul etməyən fellər.

Birinci qrupa məsdərlər, ikinci qrupa felin əmr şəkli, üçüncü qrupa felin xəbər şəkli, dördüncü qrupa felin lazım, arzu, vacib, şərt və davam şəkilləri daxildir».¹

Göytürk dilində felin aşağıdakı şəkillərinin işləndiyi müşahidə edilir: məsdər, əmr şəkli (imperativ), xəbər şəkli, lazım şəkli, arzu şəkli, şərt şəkli və vacib şəkli.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1963. s.166.

Türkoloji ədəbiyyatda felin şakillərinə belə bir tərif verilir: «Hərəkətin danışan tərəfindən müəyyən edilən həqiqətə münasibətinə felin şakli deyilir».¹ Buna görə də məsdər felin şakillərindən biri hesab edilmir. Rus dilçilik ədəbiyyatında məsdər qeyri-müəyyən forma adlandırılır, lakin formanın qeyri-müəyyənliyi ola bilməz; məsdər üçün rus dilində ən yaxşı termin ya *masdar*, ya da beynəlxalq söz olan *infinit* (bitməmiş) termini olardı — rus dilində bu söz *infinitiv* kimi işlədilir.

Məsdər

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində məsdərin işlənməsi yox dərəcəsidədir. İstər böyük daş kitabələrdə, istərsə kağız üzərində yazılmış abidələrdə məsdərin işlənməsinə təsadüf edilmir. Düzdür, Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə məsdərə bənzər *armakçısın* (KT §6) sözü işlənir ki, bu sözün əsası olan *armakçı* sözünü «yalançı» kimi tərcümə edirlər. Bu sözün işləndiyi həmin cümlə belədir: *Bağları, bodun tüzsis üçün, tabğaç bodun təbliğin kürliğ üçün, armakçısın üçün, inili eçili kişürtükün üçün, bağlı bodunlıq yoñşurtukın üçün türk bodun illədiis ilin içgünü idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş* (KT § 6-7). «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları sahsdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstügə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanı sona yetirmiş».

Bundan başqa, görünür, vaxtilə həcmə böyük olan, lakin çox aşındığı üçün oxunması mümkün olmayan, tək-tək sözləri oxunan üçüncü Orxon abidəsində də (mənim nəşrimdə: «Orxon-Yenisey abidələri», s. 169, «v» bəndi) iki məsdərin işləndiyi müşahidə edilir: *konusmak*, «qonuşmaq» (yerləşmək) və *tartışmak* «dartışmaq» (bir-birini dartmaq). Bu iki sözdən əvvəl bir *ramak* yarısı aşınmış söz də işlənir. Sözün sonuncu (-*mak*) ünsüründən güman etmək olar ki, bu söz də məsdər şəkildə işlənmişdir.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. - Л., 1956, с. 218.

Göründüyü kimi, hələ min üç yüz il əvvəl türk dillərində məsdər fel əsaslarına *-mak*, *-mək* şəkilçilərini artırmaqla əmələ gəlirmiş.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də məsdər fel üçün səciyyəvi əlamət olan zaman, şəxs və kəmiyyət anlayışları ifadə etmir, yalnız hərəkət bildirir, daha doğrusu, hərəkəti adlandırır, hərəkətin adını bildirir. Müasir türk dillərində məsdər isimlərə xas olan bir sıra qrammatik əlamətləri qəbul edir, hallanır, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edir, qoşmalarla idarə edilir. Məsdərin bu xüsusiyyətlərinin qədim türk dillərində də olduğunu söyləmək çətindir.

Əmr şəkli

Göytürk dilində felin əmr şəkli zaman və şəkil şəkilçiləri qəbul etmir, təkcə şəxs şəkilçiləri ilə düzəlir. Abidələrin dilində əmr şəkli formal olaraq, heç bir zaman göstərmir, lakin iş, hərəkət məntiqə gələcək zamana aid olur. Qədim türk dillərində (müasir türk dillərində olduğu kimi) bütün fel əsasları ikinci şəxsin təkində əmr şəklini ifadə etmişdir.

Göytürk dilində felin əmr şəkli birinci şəxsin təkində və cəmində işlənmişdir. Bu da məntiqi cəhətdən doğrudur, çünki danışan şəxs özü-özünə əmr edə bilməz, yalnız ikinci şəxsə və ikinci şəxs vasitəsilə üçünü şəxsə əmr edə bilər. Görünür, qədim türkün şüurunda məntiqə zidd olan formal qrammatik abstraktlaşdırma hələ öz mövqeyini qazanmamış imiş.

Göytürk dilində felin əmr şəkli ikinci şəxsin təkində həm fel əsasları ilə, həm də *-gil*, *-gil* şəkilçilərinin fel əsaslarına əlavə edilməsi vasitəsilə ifadə edilmişdir. Məsələn:

Fel əsasları ilə: *Yağıl. — tidi* (T 5) «Toplan. — dedi». *Bu- nadıp kağan: «yelü gör», timis* (T 26) «Kədərlənib xaqan: sürətlə get, — demiş». *Könlünçə udız tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi qoşunu apar», -dedi». *Bilgə Tonyukuk başa aydı: «Bu süg elt», tidi* (T 31-32) – «Müdrək Tonyukuk – mənə dedi, — bu qoşunu apar dedi». *Tılığ, sabığ ahu olur, — tidi* (T 32) «Dil, xəbər tutaraq otur, — dedi». *Kıymığ könlünçə ay, ben sanə nə ayam, ... tidi* (T 32) «Cəzasını istədiyini kimi ver, mən sənə nə deyim, — dedi». *Kanka tap, katıqlan* (Süci) «Xan seç, möhkəmlən». *Tokuz oğuz*

bəgləri, bodun, bu sadımın edgüi esid, katıǵdı tınla (KT 2) «Doq-quz oǵuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəm dinlə».

-ǵıl, -gil şəkilçiləri vasitəsilə yaranmış əmr şəkli ilə: *Yiçə isig, küçig, birgil tidim* (MÇ 17) «Yenə xidmət et, dedim». *Yalmə, karaǵu, edgüti urǵıl, basıtma, timis* (T 34) «Kəşfiyyatı və mühafizəni yaxşıca təşkil et, qoşunu basdırtma, demiş». *Kauǵlanǵıl* (Y 11) «Möhkəmlən». *Sabımın tükəti esidgil* (KT c1) «Nitqimi tükənincə eşit».

Göytürk dilində felin əmr şəklinin təkini əmələ gətirən *-ǵıl, -gil* şəkilçisi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş, lakin Azərbaycan dilinin dialektlərində *-gilən, -ginən* şəklində indi də işlənir. Bu şəkilçi tarixən XI əsrdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindən başlayaraq ta XVII əsrdək Məsihinin dilinədək Azərbaycan ədəbi dilində də işlənmişdir.

Göytürk dilində felin əmr şəklinin ikinci şəxsdə cəmi *-ın, -in, -un, -ün* şəkilçiləri vasitəsilə ifadə edilir; məsələn:

Anı görüp ança bilin (KT c 13) «Onu görüb eləcə bilin». *Türk bəglər, bodun, bunı esidin* (KT c 10) «Türk bəyləri xalqı, bunu eşidin» *Sabıǵ yana kəlti: -- Olurun, -tiyin timis* (T 33-34) «Yenə xəbər gədi: -- Oturun, -deyə demiş». *Türk bəglər, bodun, ança sakının* (BK § 33) «Türk bəyləri, xalqı elə düşünün». *On ok oǵluna, tatına təgi bunı görün bilin* (BK §m 15)». On ok oǵluna, tatına təki bunu görərək bilin». *«Siz taşığın, çikig taşǵırın», timis* (MÇ 22) «Siz sərhədi keçin, çikləri sərhədi keçməyə məcbur edin»- demiş». *«Kantü bodunum», tidim, «udu kəlin», tidim* (MÇ 14) «Öz xalqım», dedim, «arxamca gəlin», dedim». *Yüz yaşayın* (Y 36) «Yüz yaşayın».

Göytürk dilində əmr şəklinin ikinci şəxs cəmini yaradan *-ın, -in* şəkilçisi müasir türk dillərində də işlənir. Bu şəkilçidən başqa müasir türk dillərindən bir qismində felin əmr şəklinin ikinci şəxs cəmi *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* şəkilçisi ilə də düzəldilir.

Göytürk dilində felin əmr şəkli üçüncü şəxsin təkində *-zun, -zün* və onun fonetik variantları *-çun, -çün, -zu, -zü* şəkilçiləri ilə ifadə edilir. III şəxs şəkilçisində ümumtürk *s* samiti burada *z* və *ç* səslərinə çevrilir; məsələn:

Sü başı İnal kaǵan, tarduş şad barzun, -tidi (T 31) «Qoşun sərkərdəsi İnal kaǵan, Tarduş şadı getsin -- dedi». *«Türk bodun yok bolmazun, tiyin, bodun bolçun, tiyin, kaqın İltaris kaǵanıǵ, ögim İlbilgə kanıǵı tenri töpəsində tutıp yögəru götürmis erinç*

(KT § 11) «Türk xalqı yox omlasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı qaldırıb yüksəltmiş». *Kögmən yir-sub idisiz kalmazun* (KT §20) «Kögmən torpağı sahibsiz qalmasın». *Eçimiz-apamız tutmuş yir-sub idisiz bolmazun* (KT § 19) «Əgdadlarımızın tutduğu torpaq sahibsiz olmasın». *Tənri yarlıkazu, kutum bar üçün, ülüğim bar üçün öltəci bodunıg tirigü igitim* (KT § 29) «Tanrı fərman verdiyi, bəxtim olduğu üçün, payım olduğu üçün öləsi xalqı həyata qaldırdım». *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun...* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın...» *Edgü inça müngini süləp yorımazun* (HT 10) «Yaxşı beləcə... qoşun yürütməsin». *Kut bolzun, ahı barzun* (HT 7) «Xoşbəxt olsun, alsın». *Anta kuhlıg bolzun* (HT 1) «Orada xoşbəxt olsun».

İ.A. Batmanov –*zun*, –*zün* şəkilçisini felin arzu şəklinin şəkilçisi hesab edir və aşağıdakı misalları gətirir:

RTZUN – artzun – qoy artsın.

TURZUN – turzun – qoy yaşasın.

Orx RьMZHь – ermezün – qoy olmasın.¹

Q.F. Babuşkin da eyni fikri söyləyir.² Lakin bu şəkilçidə müəyyən qədər arzu məzmunu olsa da, o, əsasən, əmr bildirir və III şəxsin təkini əmələ gətirir. Bütün türkoloji ədəbiyyatda –*sin*, –*sin* şəkilçisinin felin əmr şəklinin III şəxs təkini yaratdığı göstərilir.

Xəbər şəkli

Felin xəbər şəkli real hərəkəti bildirir. Xəbər şəkli hərəkətin bütün aspektlərdə keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda baş verdiyini bildirir. Felin xəbər şəklinin felin şəklini yaratmaq üçün işlədilən xüsusi şəkilçisi (şəkil şəkilçisi) yoxdur: xəbər şəkli yalnız zaman və şəxs şəkilçilərinə malikdir. Felin xəbər şəklini başqa şəkillərdən fərqləndirən əsas əlamət budur ki, başqa şəkillər zaman bildirən xüsusi formaya – zaman şəkilçilərinə malik olmadığı halda xəbər şəkli zaman formasına malik yeganə fel şəklidir.

¹ Batmanov И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 88.

² Batmanov И.А., Арагачи З.Б., Бабулкин Г.Ф. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962, с.141.

Göytürk dilində xəbər şəklinin hər zamanı özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malikdir.

Göytürk dilində xəbər şəklinin hər üç zamanının işləndiyi müşahidə edilir. Lakin abidələrin dilində və müasir türk dillərində fel zamanlarının ifadə etdikləri mənə çalarlıqları bəzən uyğun gəlməyə də bilər. Digər tərəfdən, göytürk dilində işlənən fel zamanlarının qrammatik əlamətləri ilə müasir türk dillərində eyni məqsəd üçün işlədilən qrammatik əlamətlər eyni gəlməyə də bilər, çünki türk dillərindən bir qismi (məsələn, Azərbaycan dili) qədim türk zaman şəkilçilərinin eynilə mühafizə edib saxlamışsa, bir qismi azacıq dəyişmiş (məsələn, müasir türk dilində indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri bir qədər dəyişmişdir), üçüncü qism türk dilləri (məsələn, qırğız, altay, tuva, xakas və s.) göytürk dilində işlədilmiş zaman şəkilçilərinin əksəriyyətini unutmuş, yeni keyfiyyətli zaman şəkilçiləri qazanmışdır (qırğız dilində Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlədilən zaman şəkilçilərindən təkcə şühudi keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri mühafizə edilmişdir). Müasir türk dillərində işlənən bəzi zaman çalarlıqları göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində müşahidə edilmir. Lakin bu zaman çalarlıqlarının qədim türk qəbilələrinin də dillərində olmadığı haqqında hökm vermək olmaz, çünki abidələrin dili qədim türk qəbilələri dillərinin bütün mənzərəsini əks etdirmir. Güman etmək olar ki, müasir türk dillərində işlədilən, lakin göytürk dilində rast gəlmədiyimiz bir sıra zaman çalarlıqlarının, hamısı olmasa da, bir qismi qədim türk dillərində işlənmişdir.

Göytürk dilində felin xəbər şəklinin aşağıdakı zamanlarının və zaman çalarlıqlarının işləndiyi müşahidə edilir.

Keçmiş zaman

Göytürk dilində keçmiş zaman hərəkətin xəbər verildiyi vaxtdan əvvəl baş verdiyini göstərir. Lakin danışanın keçmişdə baş vermiş hərəkətə münasibəti bir şəkildə təzahür etməyə də bilər. Məsələn, ola bilər ki, danışan özünün şahid olduğu, gözləri ilə gördüyü keçmişdə baş vermiş hərəkəti xəbər versin. Bu zaman o, keçmiş zamanın ifadə şəkillərindən birindən istifadə edir. Lakin danışan xəbər verdiyi keçmişdə baş vermiş hərəkətin şahidi olmaya da bilər. Təbii ki, o, əvvəl istifadə etdiyi keçmiş zaman formasından istifadə edə bilməz. Hətta ola bilər ki, danışan nəinki

bilavasito şahidi olmuş keçmişdə baş vermiş hərəkəti, hətta şahidi olmadıyı, lakin başqasından eşitdiyi keçmişdə baş vermiş hərəkəti də deyil, üçüncü bir şəxsin ikinci şəxsə, onun da danışana xəbər verdiyi keçmişdə baş vermiş hərəkəti xəbər verir. Həmin üçüncü şəxs keçmişdə baş vermiş hərəkətin şahidi ola da bilər, olmaya da bilər. Bu sonuncu halda onun özünə də keçmişdə baş vermiş hərəkət haqqında başqası tərəfindən məlumat verilə bilər. Ola bilər ki... bu siyahının sonsuzluğa qədər uzatmaq olar. Aydınır ki, sonuncu məlumat verən bütün vəziyyətlərdə keçmişdə baş vermiş hərəkəti eyni üsulla xəbər verə bilməz, hər dəfə verdiyi xəbərin mənbəyini dinləyiciyə dəqiq çatdırmaq üçün yeni üsuldən istifadə etməlidir. Hadisəni xəbərvermə üsulu dəyişdikcə onun ifadəsinin qrammatik vasitələri də dəyişir, danışan keçmiş zamanın müxtəlif mənə çalarlıqlarından istifadə edir.

Türk dilləri, o cümlədən göytürk dili keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün zəngin qrammatik vasitələrə malikdir. Praktiki olaraq, keçmiş zamanın elə bir mənə çalarlığı yoxdur ki, türk dilləri onu ifadə etmək vasitəsinə malik olmasın. Cəsarətlə demək olar ki, keçmiş zamanın ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birinciləridir.

Müasir türk dillərində keçmiş zamanın müxtəlif mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün işlədilən qrammatik vasitələrin hamısı göytürk dilində müşahidə edilmişdir. Ehtimal ki, bu, abidələrin məntənlərinin kiçikliyi və qismən də, onların üslubu ilə əlaqədardır. Etiraf etmək lazımdır ki, ən inkişaf etmiş müasir dildə yazılan ən iri həcmli əsər belə janrından asılı olmayaraq, həmin dildə fəlin keçmiş zamanının müxtəlif çalarlıqlarını ifadə etmək üçün işlədilən müxtəlif qrammatik vasitələrin heç də hamısını əhatə edə bilmir. Bu baxımdan Göytürk dilində keçmiş zamanın mənə çalarlıqlarının ifadə vasitələrinin zənginliyinə yalnız təəccüb etmək olar.

Şühudi keçmiş zaman

Göytürk dilində fəlin şühudi keçmiş zaman fəlin əsaslarına *-ti*, *-ti* və *-di*, *-di* şəkilçilərinin bitişdirilməsi ilə düzəlir. Bu şəkilçilərin doqdaqlanan variantının abidələrin dilində işlənməsi müşahidə edilmişdir.

Göytürk dilində fəlin şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin *-t-* variantı və ya *-d-* variantının işlənməsində qərribə bir qanuna-

uyğunluq müşahidə edilir. Gözləmək olardı ki, əsası saitlə, sonor səslə və cingiltili samitlə bitən fellərdə *-d-* variantlı zaman şəkilçisi (*-di, -di*), əsası kar samitlərlə bitən fellərə isə *-t-* variantlı zaman şəkilçisi (*-ti, -ti*) bitişdirilir. Lakin bu qanun abidələrin dilində şühudi keçmiş zaman şəkilçisi üçün özünü göstərmir. Yenisey abidələrinin dilində şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsində ümumiyyətlə heç bir fonetik qanunauyğunluq gözlənilmir. Hətta eyni sözlərdə bir yerdə *-t-* variantlı şəkilçi, digər yerdə isə *-d-* variantlı şəkilçi işlənir, məsələn:

adırlıtım (Y 3) və *adırlıdım* (Y5) «ayrıldım»;
bertimiz (Y 30) və *berdimiz* (Y 48) «verdik»;
ertim (Y 1) və *erdim* (Y 10) «idim»;
öltüm (Y 37) və *öldüm* (Y 23) «öldüm» və s.

I. *Üç yetmiş yaşımka adırlıtım* (Y 3) «Altmış üç yaşında ayrıldım». *Öz Yigin Alp Turan altı bağ bodunda üç yegirmi yaşımka adırlıdım* (Y 5) «Öz Yigin Alp Turan altı hissəli xalqdan on üç yaşında ayrıldım». II. *Çab Şatun tarkan beñüsü tikə bertimiz* (Y 30) «Çub Şatun tarkan üçün əbədi das qoyduq». *Yiti urı oğul tikə berdimiz* (Y 48) «Yeddi varis oğul üçün tikdik». III. *Altı bağ bodunka bəg ertim* (Y 1) «Altı hissəli xalqda bəy idi» *Tört adaklığ yılmın, səkiz adaklığ barımın, bunım yok erdim* (Y 10) «Dörd ayaqlı ilxım, səkkiz ayaqlı varım, dərdim yox idim». IV *Bən öltüm* (! 37) «Mən öldüm». ... *öldüm* (Y 23) «... öldüm».

Göytürk dilində felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsi üçün belə bir qanunauyğunluq göstərmək olar: əsası sait və kar samitlərlə bitən fellərə *-d-* variantlı şühudi keçmiş zaman şəkilçisi, əsası sonor və cingiltili samitlərlə bitən fellərə isə *-t-* variantlı keçmiş zaman şəkilçisi artırılır. Əgər nadir hallarda bu qanunauyğunluq pozulursa, bunu katibin (yaxud nəqqaşın) səhvi hesab etmək lazımdır. Orxon abidələrinin dilində yuxarıda göstərilən qanunauyğunluğun pozulduğuna cəmi bir neçə dəfə təsadüf edilir:

Sülətim, tir ermis (O 7)¹ «Qoşunu yürütdüm, deyir imiş».

¹ Öz orfoqrafiyasına, habelə kalloqrafiyasına görə Ongin abidəsi digər Orxon abidələrindən kəskin surətdə fərqlənir. Yenisey abidələrində olduğu kimi, bu abidənin dilində də felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin işlənməsi üçün xüsusi qanunauyğunluq göstərmək çətindir. Buna görə də Orxon abidələri üçün göstərilmiş fonetik qanun Ongin abidəsinə şamil deyildir.

Lüi yılka¹ yetinç ay küçlik alp kağanımda adıralu bardınız (O 12) «Əjdaha ilinin yeddinci ayında güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz (öldünüz)». *Türk bodun adak kamaştı²* (BK § 30) «Türk xalqı ayağını boşaltdı». *Kızıl kanım tökti* (T 52) – «Qızıl qanımlı tökdü». *Ol sub kodı bordımız* (T 27) «O çay boyu getdik». *Kırkıziğ uka busdımız* (T 27) «Qırğızları yuxuda basdıq». *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gecə də, gündüz də yel kimi getdik».

Orxon abidələrində bütün digər hallarda yuxarıda göstərilən qanun gözlənilir.

Kül tigin altı otuz yaşına kırkız tapa sülədimiz (KT § 34-35) «Kül tiginin iyirmi altı yaşında qırğızlara qarşı qoşun yürütdük». *Yerçi tilədim* (T 23) «Yerli (bələdçi) bilədim». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı qabağını kəsdi (mühasirəyə aldı)». *Sünügen açdıımız* (T 23) «Süngü ilə açdıq». *At üzə hintürə karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarını dağıtdım». *Türgiş bodunıñ uda basdıımız* (KT § 37) «Türgiş xalqını yuxuda basdıq». *Bir yılka biş yolu sünüşdımız* (KT şm 4) «Bir ildə beş dəfə döyüşdük». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BK § 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *On tutuk yorçın yaraklığ əlgin tutdı* (KT § 32) «On tutukun sərkərdəsini yaraqlı əli ilə tutdu». *İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü-yitü kazğantım* (KT § 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə birlikdə əziyyətlə (ölərək, yetərək) qazandıım». *Karığaru Kəni tarmanka tağı türk bodunıñ ança konturtımız* (KT § 21) «Qərbə Kəni tarmana təki türk xalqını elə yerləşdirdik». *Altı otuz yaşına çik bodun kırkız birlə yağı bolı* (BK § 26) «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla yağı oldu» və s. və i. a.

Ümumiyyətlə göytürk dilində söz kar samitlə bitdikdə şəkilçinin ginciltili samitlə, söz cingiltili samitlə bitdikdə şəkilçinin kar samitlə başlanması fonetik qanundur.

Artıq göstərdiyi kimi, fəlin şühudi keçmiş zamanında işlədilan şəxs şəkilçiləri göytürk dili ilə bəzi müasir türk dillərində fərqlidir. Bunu müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə aydın görmək olar: göytürk dilində I şəxsin cəmində *-muz*, *-miz* müasir Azərbaycan dilində *-q*, *-k*, göytürk dilində II şəxsin təkində *n*, *-ğ*,

¹ C. Klosonun nəşrinə görə koy (qoyun) yıl. Вак: Раджабов А.А. Об онгунском памятнике, «Советская тюркология» журн... 1970, 2.

² Katib səhv olaraq kamaştı yazmışdır. Əslində kamaştıdı olmalıdır. Müqayisə et: Türk bodun adak kamaştıdı (KT şm 6-7).

-g, cəmində -*niz*, -*niş*, -*ğiz*, -*giz*, -*iz*, müasir Azərbaycan dilində II şəxsin təkində n cəmində -*niz*, -*niz* şəkilçiləri işlənir (felin təsriflənməsi haqqındakı bəhsdə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ikinci şəxs üçün işlədilən *-ğ*, -*g* şəkilçilərinin müasir Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində işləndiyi göstərilmişdir). Göytürk dilində şühudi keçmiş zaman zaman və şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə aşağıdakı qrammatik əlamətlərə malikdir:

I şəxs tək: -*tın*, -*tım*, -*dım*, -*dim*;

II şəxs tək: -*tın*, -*tiñ*, -*dın*, -*diñ*, -*tığ*, -*tig*, -*dığ*, -*dig*;

III şəxs tək: -*tı*, -*ti*, -*dı*, -*di*;

I şəxs cəm: -*tumuz*, -*timiz*, -*dumuz*, -*dimiz*;

II şəxs cəm: -*tuuz*, -*tiñiz*, -*dunuz*, -*diniz*, -*tığız*, -*tigiz*,
-*dığız*, -*digiz*.

Göytürk dilində felin şühudi keçmiş zamanı aşağıdakı kimi təsriflənir:

I şəxs tək -*altım*, cəm -*altımız*;

II şəxs tək -*altın* (*altığ*), cəm -*altınız* (*altığız*), *altız*;

III şəxs tək -*altı*.

Felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi bütün türk dillərində dəyişməz qalmışdır. Bu onu göstərir ki, şühudi keçmiş zaman şəkilçisi türk dillərində ən qədim zaman şəkilçisidir. Bu şəkilçi, ehtimal ki, türk qəbilələri hələ bir yerdə məskun olduqları zaman yaranmış və bütün türk qəbilələri tərəfindən qəbul edilmiş, sonralar türk qəbilələri, xalqları dünya üzünə səpələndikdə bu şəkilçini də özləri ilə aparmışlar. Bu nəticəyə gələrkən biz belə bir vəziyyəti əsas götürürük ki, başqa zaman şəkilçiləri müasir türk dillərində cürbəcür şəkildədirsə, şühudi keçmiş zaman şəkilçisi bütün türk dillərində eynidir. Kərinür, digər zamanları ifadə edən şəkilçilər şühudi keçmiş zamana nisbətən daha sonra - türk qəbilələrinin artıq parçalanmağa başladığı dövrdə yaranmışdır. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin birinci yaranması məntiqədə əglabətandır: ibtidai insan əvvəlcə artıq baş vermiş və özünün gözü ilə gördüyü hərəkəti xəbər verməyi öyrənmiş, sonra isə başqa zaman anlayışlarını qavramışdır.

Şühudi keçmiş zamanda işlədilən şəxs şəkilçiləri isə müasir türk dillərində müxtəlifdir. Göytürk dilində və müasir Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zamanda işlənən şəxs şəkilçilərinin oxşar və fərqli cəhətlərindən yuxarıda bəhs edilmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, göytürk dilində II şəxsin cəmində işlənən -*z* şəkil-

çisi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyə də, şifahi danışq dilində məhsuldar şəkildə işlənir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının nümunələri göstərir ki, -z şəkilçisi vaxtilə Azərbaycan ədəbi dilində də işlənmişdir; məsələn:

*Bu cövrü çafə nədir ki, etdüz,
Salduz mənə bu bəlaya, getdüz (Şükühi).¹*

Nəqli keçmiş zaman

Göytürk dilində nəqli keçmiş zaman fel əsaslarına *-mıy, -mış* şəkilçisini artırmaqla düzəlir, bu şəkilçi ilə paralel *-mis, -miş* şəkilçisi də işlənir, lakin *-mis, -miş* şəkilçisindəki sonuncu samitin *s* hərfi ilə göstərilməsinə baxmayaraq onu *ş* kimi də oxumaq olar, çünki göytürk əlifbasında incə *s* işarəsi həm *s* səsinə, həm də *ş* səsinə göstərir. Qədim türk dillərində *s*-dialektinin və *ş*-dialektinin olduğunu nəzərə alsaq, nəqli keçmiş zaman şəkilçisini *-mis, -miş* kimi də oxumaq olar. Abidələrin dilində bu şəkilçinin dodaqlanan variantı yoxdur.

Göytürk dilinin üslubuna görə, felin nəqli keçmiş zamanı yalnız III şəxsə işlənir, buna görə də abidələrdə nəqli keçmiş zamanda işlənən fellərdə zaman şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçilərinin işlənməsinə təsadüf edilmir. Başqa sözlə desək, göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən fellərin şəxsə görə təsriflənməsinə rast gəlmirik. Buna görə də qədim türk dillərində felin nəqli keçmiş zamanının təsriflənilib-təsriflənmədiyini söyləmək çətindir. Əgər felin şərt şəklinin göytürk dilində I və II şəxslərdə də şəxs şəkilçisi qəbul etmədiyini nəzərə alsaq, ehtimal etmək olar ki, qədim türk dillərində felin nəqli keçmiş zamanı şəxslər üzrə təsriflənməmişdir.

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən fellər şəxsə görə təsriflənməyə də, bitmiş fel (verbum finitum) kimi çıxış edir, sintaktik cəhətdən cümlənin xəbəri olur; məsələn:

Kisi oğlınca üzə eçüm-apam Bunun kağan, İstəmi kağan olurmuş (KT § 1) «İnsan oğlunun üstündə əcdadlarım Bunun xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Ohurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanun-

¹ Nümunə H.Mirzazadənin «Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası» kitabından (B., 1962, s.236) götürülmüşdür.

nu yaratmış, düzəltmiş». *Tört buhun, kop yağı ermiş* (KT § 2) «Dörd tərəf tamamilə yağı imiş» *Sü süləpən tört buhunlakı hodunıg kop almış, kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmüş* (KT § 2) «Qoşun yürüdüb dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Uhiğ sünüş sünüşmiş, alp Şalçı ak atın binip təgmiş, kara türgiş hodunıg ana ölürmiş, almış* (KT § 40) «Böyük döyüş döyüşmüş, igid Şalçının ağ atını minib qoşuna toxunmuş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş, almış». *Elçümüz-apamız Bumın kağan tört buhunıg kısmış, yığmış, yaymış, basmış* (O 1) «Ədədümüz Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, bir yerdə yığmış, dağıtmış (yaymış), basmış». *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içgimmüş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olandan (öləndən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Kü esidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş* (KT § 12) «Xəbər eşidib səhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş, toplanıb yetmiş döyüşçü olmuş» və s.

Göytürk dilində felin nəqli keçmiş zamanı ən çox işlənən fel şəkildir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Kül tigin abidəsinin şərq üzündə 16-cı sətərə qədər (hər sətirdə 4-5 cümlə var) bütün cümlələrin xəbərləri felin nəqli keçmiş zamanı ilə ifadə edilir.

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanın morfoloji əlaməti olan *-muş*, *-miş* şəkilçisi müasir türk dillərindən bir qismində (türk, Azərbaycan) mühafizə edilmiş, bir qismi tərəfindən isə unudulmuş *-ğan*, *-qen* şəkilçisi ilə əvəz edilmişdir.

Şühudi müəyyən imperfekt

Göytürk dilində şühudi müəyyən imperfekt zamanı indiki zamanda işlənən əsas felle şühudi keçmiş zamanda işlənən ir/er naqis felinin birləşməsindən əmələ gəlir; məsələn:

Anta kalmış yip sayı kop turu, ölü yorıyur ertig (KT c9) «Onda qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda yürüyür idin». *Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Kiyik yiyü, tabışğan yiyü ohurur ertimiz* (T 8) «Kiyik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik». *Çuğay kuzın, Kara kumıg ohurur ertimiz* (T 7) «Çuğay kuzda, Qara qumda oturur idik». *Kül tigin bir kırk yaşayur erti* (KT' şm 2) «Kül tigin otuz bir yaşında idi». *Usın buntatu yurtda yatu kahur erti* (T

19) «Uşın buntatu yurdunda məskun oldu». *Adırılımsda sakınur ertimiz* (İA 1) «Ayrılmamızda kədərliydik».

Göytürk dilində şühudi müəyyən imperfekt zamanı əmələ gətirən tərəflərdən birincisi – indiki zamanda işlənən əsas fel şəxsə görə təsriflənmiş, ikinci komponent – şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli isə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir; məsələn:

I şəxs tək: *ohurur ertim* «oturur idim»;

II şəxs tək: *ohurur ertin//ertig* «oturur idin»;

III şəxs tək: *ohurur erti* «oturur idi»;

I şəxs cəm: *ohurur ertimiz* «oturur idik»;

II şəxs cəm: *ohurur ertiniz//ertigiz* «oturur idiniz».

Şühudi müəyyən imperfekt müasir türk dillərindən bir qismində indiyədək mühafizə edilmiş, bir qismi tərəfindən isə unudulmuşdur.

Şühudi qeyri-müəyyən imperfekt

Göytürk dilində şühudi qeyri-müəyyən imperfekt gələcək zamanda (qeyri-qəti gələcək zamanda) işlənən əsas fellə şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsindən əmələ gəlir. Şühudi qeyri-müəyyən imperfekt zamanın formalaşmasında iştirak edən əsas fel hər iki aspektdə – həm təsdiq, həm də inkar aspektlərdə çıxış edə bilər; məsələn:

Sünüş bolsar, çərig itər eti (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşunla çıxış edərdi». *İnisi eşisin bilməz erti, oğlı qarın bilməz erti* (BK § 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi». *Ol sabıq eşidip tün yəmə uduşukım kəlməz erti, ohursukım kəlməz erti* (T 22) «O xəbəri eşidib gecə də yuxum gəlməz idi, oturmağım (rahatlığım) gəlməz idi».

Göytürk dilində şühudi qeyri-müəyyən imperfektin işlənməsinə hələlik üç cümlədə təsadüf edilmişdir.

Göytürk dilində şühudi qeyri-müəyyən imperfektin təşkil edən komponentlərindən birincisi – qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən əsas fel şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmədiyi halda, ikinci komponent – şühudi keçmişdə işlənən *ir/er* naqis feli həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə dəyişir; məsələn:

I şəxs tək: *kələr ertim* «gələrdi idim»;

II şəxs tək: *kələr ertin//ertig* «gələrdi idin»;

- III şəxs tək: *kələr erti* «gələr idi»;
 I şəxs cəm: *gələr ertimiz* «gələr idik»;
 II şəxs cəm: *kələr ertiniz/ertigiz* «gələr idiniz».

Nəqli müəyyən imperfekt

Göytürk dilində nəqli müəyyən imperfekt indiki zamanda işlənən əsas felle nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin yanaşması vasitəsilə ifadə edilir; məsələn:

Süciğ sabın, yumşaq ağın arıp, irak bodunıg ança yağıtur ermış (KT c5) «Şirin dilini, yumşaq hədiyyəsini işə sahib uzaqdakı xalqı elə yaxınlaşdırır imiş». *Yağru kontukda kisrə ağıg bilig anta öyür ermış* (KT c5) «Yaxın yerləşdikdən sonra bəd əməlləri orada öyrənir imiş» *Türk bodun, üləsikiğ anta ağıg kisi ança boşğurur ermış* (KT c7) «Türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədir imiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür – tip ança boşğurur ermış* (KT c7) «Uzaq işə pis hədiyyə verir, yaxın işə, yaxşı hədiyyə verir – deyib elə öyrədir imiş» *Ekin ara idi aksız kök türk ança olurur ermış* (KT § 3) «İkisinin arasında sahib bölgüsüz göy türk elə oturur imiş». «*İllik bodun ertim, ilim amtı kanı? Kimkə ilig kazğanurmən?*», *-tir ermış* (KT § 9). «Elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram –deyir imiş». *Kağanlığ bodun ertim, kağanım kanı? Nə kağanka isig, küciğ birürmən? – tir ermış* (KT § 9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hansı? Hansı xaqan üçün zəhmət çəkirəm? – deyir imiş». *Türk bodun, öhrəyin, uruğsıratayın – tir ermış, yokadu barır ermış* (KT § 10) «Türk xalqı, özümüzü öldürək, nəslimizi məhv edək – deyir imiş, yox olub gedir imiş».

Göytürk dilində nəqli müəyyən imperfektə təşkil edən hər iki komponent – həm indiki zamanda işlənən əsas fel, həm də nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir; birinci tərəfin – əsas felin dəyişməyəcəyi təbiidir, ikinci tərəf – *ir/er* naqis felinə gəlincə bunu demək olar: bir halda ki, göytürk dilində əsas fellər belə nəqli keçmiş zamanda şəxs və kəmiyyətə görə dəyişmir, deməli, bu naqis fel də nəqli keçmişdə şəxs və kəmiyyətə görə dəyişə bilməzdi.

Müasir Azərbaycan dilinə aid yazılmış bir qrammatika kitabı («Azərbaycan dilinin qrammatikası», I, Morfologiya, Bakı,

1960) istisna edilərsə, türk dillərinin qrammatikasına həsr edilmiş əsərlərdə türk dillərində felin bu zamanının işlənilməsi haqqında məlumat verilmir. Hətta nəqli qeyri-müəyyən imperfekt zamanın müasir türk dilində işlənməsinə baxmayaraq, A.N.Kononovun «Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası» adlı əsərində bu zaman haqqında heç bir məlumat verilmir.

Müasir Azərbaycan dilində felin bu zaman çalarlığı işlənir, həm də *ermiş* naqis felinin müasir Azərbaycan dilində işlənen şəkli *-imış şəxsə* və kəmiyyətə görə dəyişir. «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında (Bakı, 1960, səh. 192-194) felin bu zaman «bitməmiş keçmiş zaman» adlandırılır. Lakin bu termin altında felin bitməmiş keçmiş zaman çalarlıqlı bir neçə şəkli tədqiq edilir.

Nəqli qeyri-müəyyən imperfekt

Nəqli qeyri-müəyyən imperfekt qeyri-qəti gələcək zamanda işlənen əsas felle nəqli keçmiş zamanda işlənen *ir/er* naqis fellinin yanaşması vasitəsilə ifadə edilir; məsələn:

Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermiş (KT c6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». *Bir kisi yanlısar, oğuşı, bodunu bisükinə təkı, kıdmar ermiş* (KT c6) «Bir adam yanlısa idi, qəbiləsini, xalqını, son nəfərinə təkı doğramaz imiş». *Səmiz buğa, turuk buka tiyin, bilməz ermiş* (T 6) «Kök buğa arıq buğa deyə, bilməz imiş».

Göytürk dilində nəqli qeyri-müəyyən imperfekt zamanın işlənməsinə aid bütün nümunələrdə əsas fel inkar aspektində işlənməmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, göytürk dilində, eləcə də qədim türk dillərində nəqli qeyri-müəyyən imperfekt zamanı felin təsdiq aspektində işlənməmişdir. Ehtimal ki, felin bu zaman çalarlığı qədim türk qəbilələrinin dilində təsdiq aspektində də işlənməmişdir.

Göytürk dilində nəqli qeyri-müəyyən imperfekt zamanı təşkil edən komponentlərin hər ikisi – həm qeyri-qəti gələcək zamanda işlənen əsas fel, həm də nəqli keçmiş zamanda işlənen *ir/er* naqis feli şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmişdir.

Müasir türk dillərindən bir qismində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində nəqli qeyri-müəyyən imperfekt zaman işlənir.

Azərbaycan dilinin qrammatikasında¹ şühudi müəyyən imperfekt, şühudi qeyri-müəyyən imperfekt, nəqli müəyyən imperfekt və nəqli qeyri-müəyyən imperfekt zamanlar bitməmiş keçmiş zaman adı altında birləşdirilmişdir.

İkiqat şühudi keçmiş zaman

Göytürk dilində elə bir keçmiş zaman şəklinin işləndiyinə rast gəlirik ki, bu keçmiş zaman şəkli müasir türk ədəbi dilindən başqa müasir türk dillərinin heç birində işlənmir. Göytürk dilində şühudi keçmiş zamanda işlənən tam leksik mənalı fella yənə də şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli yanaşı işlənilib şühudi keçmiş zamanda ikiqat şahidlik çalarlığı mənasını ifadə edir; məsələn: *Yabız bat biz, azıǵ üküsik körtig irti* (O 7) «Biz pis və səfehik, biz azı çox gördük» (tərcümə şərtidir, çünki *körtig irti* felinin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi *gördün idi* olar, lakin müasir Azərbaycan dilində belə fel şəkli yoxdur).

Biz göytürk dilində işlənən bu keçmiş zaman çalarlığını ikiqat şühudi keçmiş zaman adlandırdıq. İkiqat şühudi keçmiş zamanı təşkil edən komponentlərin şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişmədiyini söyləmək çətindir. Buna görə də bu problemi hələlik açıq saxlayırıq. Lakin qeyd etməyi lazım bilirik ki, gətirilən nümunədə birinci komponentin II şəxsin təkində (*körtig*) işlənməsindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, bu zamanı əmələ gətirən strukturun birinci komponenti təsriflənmişdir. İkiqat şühudi keçmiş zaman müasir türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində də işlənmir.

A.N.Kononovun məlumatına görə, müasir türk ədəbi dilində şühudi keçmiş zamanda işlənən əsas fella yənə də həmin zaman çalarlığında işlənən naqis felin yanaşı birgə işləndiyi müşahidə edilir. Müəllif *yazdı idim, yazdım idi* fellərini də nümunə göstərir.² Lakin yaxşı olardı ki, müəllif bu zaman çalarlığının mətn tərkibində necə işlənməsinə aid nümunələr verə idi. Onda bu şəklın türk ədəbi dilində işlənməsinə əmin olmaq olardı.

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I. Morfologiya. B., 1960. s. 192-194.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. JL., 1956, с.240.

Şühudi uzaq keçmiş zaman

Göytürk dilində şühudi uzaq keçmiş zaman nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas felle şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin yanaşması vasitəsilə ifadə edilir; məsələn:

Ol ödkə kul kulhğ bolmış erti, kün, künliğ bolmış erti (KT § 21) «O zaman qul qullu olmuş idi, köniz könizli olmuş idi» *Alp er bizinə təgmiş erti* (KT § 40). «İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi». *İlki sü taşıkmiş erti* (BK §32) «Qoşunun ilk dəstələri səfərə çıxmış idi».

Göytürk dilində rast gəldiyimiz bütün üç təsadüfdə şühudi uzaq keçmiş zaman üçüncü şəxsdə işlənir. Lakin məlumdur ki, *ir/er* naqis feli göytürk dilində şühudi keçmiş zamanda şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Buna görə də ehtimal etmək olar ki, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə şühudi uzaq keçmiş zamanı ifadə edən fel şəkli şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişirmiş:

I şəxs tək: *təgmiş ertim* «dəymiş idim»;

II şəxs tək: *təgmiş ertin // ertig* «dəymiş idin»;

III şəxs tək: *təgmiş erti* «dəymişdi»;

I şəxs cəm: *təgmiş ertimiz* «dəymiş idik»;

II şəxs cəm: *təgmiş ertiniz // ertigiz* «dəymiş idiniz».

Şühudi uzaq keçmiş zaman müasir türk dillərindən bir qisminə (məsələn, türk, Azərbaycan) Orxon-Yenisey abidələrinin dilində olduğu şəkildə işlənir.

Nəqli uzaq keçmiş zaman

Göytürk dilində nəqli uzaq keçmiş zaman nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas felle nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin yanaşdığı birlikdə işlənməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn:

Adıqlı tonuzlu art üzə sokuşmuş ermiş, adıqlın karı yarılmış, tonuzun azığı sınımış, -tir (IB 10-11) «Ayı ilə donuz aşırımında döyüşmüş imiş, ayının qarnı yarılmış, donuzun qılınıcı (köpək diş) sınımış - deyir».

Göytürk dilində nəqli uzaq keçmiş zamanı əmələ gətirən hər iki fel şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir.

Müasir türk dillərindən nəqli uzaq keçmiş zamanın göytürk dilindəki ifadə şəklini mühafizə etmiş dillərdə (Azərbaycan, türk) qədim türk *ir/er* naqis felinin müasir variantı nəqli keçmiş za-

manda şəxs və kəmiyyətə görə dəyişir (*dalaşmış imişəm, dalaşmış imişsən, dalaşmış imiş, dalaşmış imişik, dalaşmış imişsiniz, dalaşmış imişlər*).

Keçmiş zamanın müasir türk dillərində işlənən bir sıra məna çalarlıqlarının göytürk dilində işlənməsinə hələlik təsadüf edilməmişdir. Buna görə də həmin məna çalarlıqları burada göstərilməmişdir. Keçmiş zamanın göytürk dilində öz əksini tapmamış məna çalarlıqlarının həmin dövr qədim türk dillərində işlənilib-ışlənməməsi haqqında mühakimə yürütmək çox çətindir.

İndiki zaman

Göytürk dilində fəlin indiki zamanı danışanın dinləyəncə xəbər verdiyi zaman baş verən hərəkəti bildirir. Abidələrin dilində indiki zaman samitlə bitən fəl əsaslarına *-ır, -ir, -ur, -ür*, saitlə bitən fəl əsaslarına *-yır, -yir, -yur, -yür* şəkilçilərini artırmaqla əmələ gəlir; məsələn:

İnöz İnənçü Beşbalıka barırmın (IIT 7) «Mən İnöz İnənçü Beşbalıka gedirəm». *İnöz İnənçü, Tarduş Kül çor Beşbalıka barırmız* (HT 1) «Biz İnöz İnənçü və Tarduş Kül çor Beşbalıka gedirik». *Altun, gümüş, isigiti, kutay bunırsız ança birür* (KT c5) «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək həvəsle (dərdsiz) bu qədər verir». *Kimə ilig kazğamurmən?* (KT § 9) «Kimə dövlət qazanıram? Nə kağanka isig, küçig bürümən?» (KT § 9) «Hansı xaqana zəhmətimi verirəm?» *Taşra yorıyur* (KT § 11-12) «Sərhəddən xaricdə dolaşır» ... *təgdükün, türk həglər, kop bilirsiz* (KT § 34) «...hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz». *Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı, tir* (T 9) «Doqquz oğuz xalqının üstündə xaqan oturdu, — deyir». *Kəlif ersər, kü ər ükülür* (T 32) «Gəlir isə, səs döyüşçüləri çoxaldır». *Ben ança tirmən* (T 37) «Mən elə deyirəm». *Tağda sığın təzsər, ...sakinurmən* (BK q 5-6) «Dağda sığın qaçsa, ... düşünürəm». *Tabğaç, Oğuz Kutay - bu üçəgü kabısı* (T 12) «Çin, Oğuz, Kıtay - bu üçlük birləşir». *Nəkə korkurbiz az tiyin* (T 39) «Azıq deyə nə üçün qorxuruq?» *Çor apası barur* (Y 18) «Çorun atası gedir».

Göytürk dilində fəlin indiki zamanı az işlənir. Bu, göytürk yazısı abidələri dilinin üslubu ilə əlaqədardır. Göytürk yazısı abidələrində xanlar, xaqanlar artıq gördükləri işlər haqqında məlumat verirlər, görəcəkləri işlər haqqında məlumat vermirlər. Bu-

na görə də göytürk dilində felin keçmiş zamanı daha çox işlənir. Ehtimal etmək olar ki, qədim türk danışq dilində felin indiki zamanı məhsuldar işlənmişdir.

Göytürk dilində felin indiki zamanı şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir:

I şəxs tək: *kazğanurmən* «qazanıram»;

II şəxs tək: *kazğanursən* - «qazanırsan»;

III şəxs tək: *kazğanur* «qazanır»;

I şəxs cəm: *kazğanurbiz* «qazanırıq»;

II şəxs cəm: *qazanursiz* «qazanırsınız».

İndiki zamanın göytürk dilində işlənən şəkli (morfoloji əlaməti) müasir türk dillərinin yalnız cüzi bir hissəsində (məsələn, müasir Azərbaycan dilində) mühafizə edilmiş və qədim türk dillərində olduğu kimi felin indiki zamanını əmələ gətirmək üçün işlədilir. Bir sıra türk dillərində (məsələn, müasir türk dilində) indiki zamanın qədim türk dillərindəki morfoloji əlamətlərinin mühafizə edilməsinə baxmayaraq, onların funksiyasını dəyişdirilmişdir (məsələn, göytürk dilində indiki zamanı düzəldən şəkilçi müasir türk ədəbi dilində qeyri-qəti gələcək zamanı əmələ gətirir). Müasir türk dillərinin əksəriyyəti isə göytürk dilində indiki zamanı yaratmaq üçün işlədilən şəkilçini unutmuş, bu zamanı əmələ gətirmək üçün yeni morfoloji əlamətlər qazanmışdır.

İndiki-gələcək zaman

Göytürk dilində felin indiki-gələcək zamanı fel əsaslarına, samitlə bitən fellərdə *-a, -ə*, saitlə bitən fel əsaslarına *-y* şəkilçisini artıraraq əmələ gəlir. İndiki-gələcək zamanda zaman şəkilçiləşmədən sonra şəxs əvəzlilikləri ilə eyni fonetik tərkibə malik şəxs şəkilçiləri artırılır; məsələn: ...*ilin* iz üçün *kazğanu* öz kuy yita siz (Y 28) «...*eliniz* üçün *qazanaraq* öz eviniz üçün ağlayırsınız». İnilig bəri uça (Y28) «*Kiçik qardaşlı qurd uçar*». *Bars adırılmay* (Y 28) «*Bars ayrılmaz*».

Felin indiki-gələcək zamanı təkcə Yenisey kitabələrinin mətnlərində, həm də çox az işlənir.

Göytürk dilində işlənən indiki-gələcək zamanda felin təsriflənməsini belə təsəvvür etmək olar:

I şəxs tək: *kazğana mən* «qazanıram / qazanaram»;

II şəxs tək: *kazğana sən* «qazanırsan/ qazanarsan»;

III şəxs tək: *kazğana* «qazanır/qazanar»;

I şəxs cəm: *kazğana biz* «qazanırıq/qazanarıq»;

II şəxs cəm: *kazğana siz* «qazanırsınız /qazanarsınız».

Qəti-gələcək zaman

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *-ğay*, *-gay* şəkilçisi ilə yaranan fel şəkli mövcuddur. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn fel şəklini İ.A.Batmanov gələcək arzu forması;¹ A.N.Kononov isə mümkün gələcək (yaxud, imkanlı gələcək) zaman² adlandırır. A.N.Kononov fikrincə, bu zaman şəkli ya mümkün, ya da zəruri olan hərəkəti bildirir. Göytürk əlifbası ilə yazılmış daş kitabələrdə bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş fel şəklinin işlənməsinə təsadüf edilmir.

Göytürk əlifbası ilə yazılmış «İrk bitig» abidəsində felin bu şəkli fel kökünə (əsasına) *-ğay*, *-gay* şəkil düzəldən şəkilçi, ondan sonra şəxs əvəzliyi şəklində olan şəxs şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir və əmələ gələn fel şəkli gələcək zaman mənası ifadə edir. Məhz buna görə də İ.A.Batmanov onu gələcək arzu forması, A.N.Kononov isə mümkün, yaxud zəruri gələcək zaman adlandırır. *-ğay*, *-gay* şəkilçili fellər göytürk dilində bəzən qəti gələcək, bəzən isə qeyri-qəti gələcək zaman çaları ifadə edir. Göytürk dilində qeyri-qəti gələcək zamanın özünəməxsus *-ar*, *-ər* şəkilçisi işləndiyi üçün mən *-ğay*, *-gay* şəkilçili fel şəkillərini qəti-gələcək zaman forması adlandırmaya meyl edirəm. Beləliklə, göytürk dilində felin qəti-gələcək zamanı fel köklərinin (əsaslanının) üzərinə *-ğay*, *-gay* qəti gələcək zaman şəkilçisi və şəxs şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir; məsələn: Bəg ər yontunaru barmış, ak bisi kulunlamış, altun tuyuğluğ adğırılığ yarağay, təbəsinəru barmış, örün ilgəni butulamış, altun budluğluğ buğralıq yarağay, ebigəru kəlmış, üçünc kunçuy urılanmış, bəglig yarağay (IB 7-9) «Bəy ər ilxısına tərəf getmiş, ağ madyanı qulunlamış, qızıl nallı ayğırılığa yarayacaq, dəvələrinə tərəf getmiş, ağ mayası erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yarayacaq, evinə tərəf gəlmiş, üçüncü xanını nə-

¹ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.87.

² Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980, с.190.

sil vermiş, bəyliyə yarayacaq». Kut birgəy mən (IB 3) «Bəxt və-rəcəyəm». Örün əsri ingək bozağulaçu bolmuş, ölgəy mən, -timiş (IB 60-61) «Parlaq (ağ) xallı inək buzovlayası olmuş, öləcəyəm, — demiş». ...idukluğ yarağay (IB 61) «...müqəddəsliyə (qurbanlığa) yrayacaq». Kaği ölmüş, könəki tonmuş, nəlük ölgəy ol, bə-glig ol, könəki nəlük tonğay ol, künəşkə olurur ol (IB 87-88) «Xan oğlu ölmüş, köynəyi donmuş, xan oğlu nə üçün ölməlidir, bəylikdir; köykəyi nə üçün donmalıdır, günəşdə oturur».

Göytürk dilində felin qəti-gələcək zamanı şəxsə və kəmiyyə-tə görə dəyişir:

I şəxs tək: yarağay mən «yarayacağam»,

II şəxs tək: yarağay sən «yarayacaqsan»,

III şəxs tək: yarağay ol «yarayacaqdır»,

I şəxs cəm: yarağay biz «yarayacağıq»,

II şəxs cəm: yarağay siz «yarayacaqsınız».

Qeyri-qəti gələcək zaman

Göytürk dilində qeyri-qəti gələcək zaman samitlə bitən fellərə –ar, –ər, saitlə bitən fellərə isə –yar, –yər şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir.

Məsələn: *təz* (qaç)+*ər* – *təzər* (qaçar) – T 38;

us (qabaqla) + *ar* – *usar* (qabaqlayar) – T 38;

it (et) + *ər* – *itər* (cdər) – KÇ 9;

kıd (doğra) + *maz* – *kıdmaz* (doğramaz) – KT c6;

ıd (göndər) + *maz* – *ıdmaz* (göndərməz) – BK §25;

kör (gör) + *məz* – *körməz* (görməz) – KT §50;

bil (bil) + *məz* – *bilməz* (bilməz) – KÇ 28, KT§ 21, T 6;

kəl (gəl) + *məz* – *kəlməz* (gəlməz) – T 22, BK § 39;

yorit (yürüt) + *maz* – *yoritmaz* (yürütməz) – K1 c6;

yas (yaz)+*ar* – *yasar* (yazar) – KT §m 10 və s.

Göytürk dilində qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən fellər verbum fimitum (bitmiş fel) şəklində çox az işlənir, əksər hallarda bunlar feli sifət mövqeyində çıxış edir (bax: feli sifət), bir sıra hallarda isə felin mürəkkəb zaman formalarını düzəltməyə xidmət edir. Göytürk dilində qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən fellərin müstəqil surətdə cümlənin xəbəri kimi çıxış etməsinə bir neçə dəfə təsadüf edilir; məsələn:

Öd tenri yasar (KT şm 10) «Vaxtı (ömrü) tanrı yazar». *Nə-kə təzərbiz üküs tiyin* (T 38-39) «Çoxdurlar deyə nə üçün qaçarıq!» *Arkiş idmaz tiyin sülədim* (BK ş 25) «Səfir (karvan) göndərməz deyə qoşun yeritdim». *Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK ş 39) «Səfiri, xoş xəbəri, xahişi gəlməz deyə yayda qoşun yeritdim».

Göytürk dilində qeyri-qəti gələcək zaman başqa zamanlara nisbətən daha çox felin inkar aspektinlə işlənir. Qeyri-qəti gələcək zaman felin inkar aspektində işləndikdə zaman ifadə edən şəkilçidəki r samiti z samitinə çevrilir; məsələn: *körər* (görər) – *körməz* (görməz), *bilər* (bilər) – *bilməz* (bilməz), *ıtar* (göndərər)– *ıdmaz* (göndərməz), *kələr* (gələr) – *kəlməz* (gəlməz), *yasar* (yazar) – *yas-maz* (yazmaz) və s.

Göytürk dilində felin qeyri-qəti gələcək zamanı şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir, təsriflənir; məsələn:

I şəxs tək: təzərmən «qaçaram»;

II şəxs tək: təzərsən «qaçarsan»;

III şəxs tək: təzər «qaçar»;

I şəxs cəm: təzərbiz «qaçarıq»;

II şəxs cəm: təzərsiz «qaçarsınız».

Göytürk dilində qeyri-qəti gələcək zamanı əmələ gətirmək üçün işlədilən *-ar*, *-ər* şəkilçisi həmin məqsəd üçün müasir türk dillərindən çox az qismində mühafizə edilmişdir. *-ar*, *-ər* şəkilçisi göytürk dilində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilində də felin qeyri-qəti gələcək zamanını ifadə edir.

Arzu şəkli

Göytürk dilində felin arzu şəkli gələcəkdə görüləsi işin arzu olunduğunu ifadə edir. Arzu şəklinin morfoloji əlamətləri birinci şəxs təkde *-ayın*, *-əyin*, cəmdə *-ahm*, *-əlim* şəkilçiləridir, *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi göytürk abidələrinin dilində arzu şəklinin, əsasən, birinci şəxsinin təkini düzəltmək üçün işlədilirsə də, bəzən bu şəkilçi birinci şəxs cəmin morfoloji əlaməti kimi də çıxış edir. Bu fakt onu göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələri dövründə türk dillərində arzu şəklinin *-ayın*, *-əyin* şəkilçisində kəmiyyət kateqoriyası hələ sabitləşməmiş imiş.

Göytürk dilində *-ayın*, *-əyin* şəkilçisinin arzu şəklinin birinci şəxs təkini ifadə etməsinə bir neçə nümunə:

Ben yurdantayan təgəyin (T 11) «Mən şimal tərəfdən hücum etdim». *Ben ebgərü tüşəyin - tidi* (T 5) «Mən evə nayıdım - dedim». *Kağan mu kısıayın, - tidim* (T 5) «Xaqan bunu seçim, - dedim». *İgidəyin tiyin* (BK § 35) «Yüksəldim, deyər»... *Anı ayıtayın, tip sülədim* (BK § 41) «Onu cəzalandırım deib qoşun yürütdüm». *Mən taşıkayın, timis* (MÇ 22) «Mən sərhədi keçim, demiş». *İçrə ben bulğayın* (MÇ 28) «Daxilində mən üsyan edim».

-ayın, -əyin şəkilçisinin birinci şəxsin cəmini ifadə etməsinə misallar:

Soğdak bodin itəyin tiyin Yincü ügüzig keçə Təmir kapıqka təgi sülədimiz (KT § 39) «Soğda xalqını təşkil edək deyər İnci (Zərəfşan) çayını keçərək Dəmir qapıya (Buzqala keçidinə) təki qoşun yürütdük». *Bilgə Tonyukuk, boyla bağa tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrək Tonyukuk, boyla bağa tarxan ilə, İltəris, xaqan olaq». Biriyə Çubay yış tüqül, Tün yazı konayın (KT c6) «Cənuba Çuğay meşəli dağlarında deyil, Tün düzündə yerləşək».

Göytürk dilində *-ayın, -əyin* şəkilçisi ilə formallaşmış arzu şəklində işlənən bir neçə fel vardır ki, onların iştirak etdiyi cümlələr ya yarımçıq olduğundan, ya da cümlənin mübtədə və xəbəri qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığı üçün bu fellərin qrammatik məzmunu (birinci şəxsin təkini ya cəmini bildirməsi) aydın olmur; məsələn:

1. *igidəyin* - yüksəldim, ya yüksəldək: *Bodumıg igindəyin tiyin, yırğaru oğuz bodun tapa, ilgəri kitay, tatabı bodin tapa, birgəri tabğaç tapa uluğ sü iki yegirmi...* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim (yüksəldək) deyər şimala oğuz xalqına qarşı, şərqa kitay, tatabı xalqına qarşı, cənuba tabğaç xalqına qarşı on iki dəfə böyük qoşun...»

2. *ölürəyin* - öldürüm, ya öldürək;

3. *uruğsıratayın* - nəslimi kəsım ya nəslimizi kəsək: *Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın - tir ermiş, yokadu barır ermiş* (KT § 10) «Türk xalqı öldürüm, nəslimi məhv edim - deyir imiş, yox olaraq gedir imiş» (yaxud «Türk xalqı, öldürək, nəslimizi məhv edək» - deyir imiş, yox olub gedir imiş»).

4. *yazmayın* - səhv etməyim, ya səhv etməyəək;

5. *yanılmayın* - yanılmayım, ya yanılmayaq... *sözünə yazmayın tidi, yanılmayın* (MÇ 44) «...sözünə inanmayım, - dedi, - yanılmayım» (yaxud: sözünə inanmayaq, -dedi, -yanılmayaq).

Bütün türkoloqlar *-ayın*, *-əyin* şəkilçisinin əmələ gətirdiyi qrammatik məna haqqında yekdil rəydədirlər. İ.A.Batmanov,¹ V.M.Nasilov,² Q.F.Babuşkin,³ Ə.C.Şükürlü⁴ belə hesab edirlər ki, göytürk dilində *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi birinci şəxsin təkini ifadə edir.

A.N.Kononovun felin arzu şəklinin şəkilçilərinin mənşəyi haqqındakı fikirlərini istisna etsək, türkoloji ədəbiyyatda göytürk dilində felin arzu şəkli və onun morfoloji əlamətləri haqqında fikir ayrılığı yoxdur. A.N.Kononov belə hesab edir ki, felin arzu şəkli fel əsaslarına mənşəcə *-ğay*, *-gəy* morfemindən törəmiş *ay*, *-əy* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Onun fikrinə, felin arzu şəklində *-in*, *-in* şəkilçisi birinci şəxsin təkinin *-im*, *-im* şəkilçisi isə birinci şəxsin cəminin morfoloji əlamətidir.⁵ Burada iki məsələ qaralıq qalır: 1) türk dillərinin daxili inkişaf qanunları birinci şəxsin cəmi üçün belə bir şəkilçinin, xüsusən şəkilçidəki *I* səsinin təzahürünü məqbul saymır; 2) göytürk dilində felin arzu şəklinin birinci şəxsinin təki şəkilçisindəki (*-ayın*, *-əyin*) *-in*, *-in* birinci şəxsin təkinin, *-ay*, *-əy* isə felin arzu şəklinin morfoloji əlamətidir-sə, nə üçün və necə olur ki, *-ay*, *-əy* morfemindəki *y* samiti birinci şəxsin cəmində *I* samitinə çevrilir.

Azərbaycan dilçiliyində bu şəkilçini hansı şəxsi ifadə etməsi məsələsi mübahisəlidir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilini tədqiq edən Ə.Dəmirçizadə belə hesab edir ki, *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi birinci şəxsin təkini ifadə edir.⁶ Müəllifin dastanlardan gətirdiyi nümunələr də onun fikrini təsdiq edir. Lakin Ə.Dəmirçizadə dastanlardan qəsdən təkcə elə nümunələri götürür ki, bunlar birinci şəxsin təkində işlənilib onun müddəasını təsdiq etsin. Halbuki «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi ilə formalaşmış elə fellər də vardır ki, bunlar birinci şəxsin cəmində işlənilir. Azərbaycan ədəbiyyatı abidələrinin

¹ Batmanov И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.87.

² Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 58-59.

³ Batmanov И.А., Драгчи З.Б., Бабушкин Г.Ф. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962, с. 140.

⁴ Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s.127.

⁵ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с.192.

⁶ Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1959, s. 99.

dilinin digər tədqiqatçısı H.İ. Mirzəzadə həmin şəkilçinin bu xüsusiyyətini düzgün göstərir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı materiallarına, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinə əsasən sübut edir ki, *-ayın, -əyin* şəkilçisi Azərbaycan dilində tarixən ikili xarakter daşımış, birinci şəxsin həm təkli, həm də cəmi mənalarını ifadə etmişdir.¹

Biz H.İ. Mirzəzadənin *-ayın, -əyin* şəkilçisinin birinci şəxsin həm təklinin, həm də cəminin qrammatik əlaməti olması haqqındakı fikri ilə (təkcə bu fikri ilə, bu şəkilçinin hansı şəkli yaratması fikri ilə yox) tam şərikik, H.İ. Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası» adlı kitabında *-ayın, -əyin* şəkilçisinin hər iki kəmiyyəti ifadə etməsinə aid kifayət qədər nümunə verilmişdir. İstər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində, istərsə də, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin dilində bu şəkilçinin birinci şəxsin həm təkini, həm də cəmini bildirməsini sübut etmək üçün bir-iki nümunə veririk.

-ayın, -əyin şəkilçisinin birinci şəxsin təklinin qrammatik göstəricisi kimi işlənməsinə nümunələr:

1. Xan babamın qatına varayın,
Ağır ləşkər, bol xəzinə alayın.
Azğın dinli kafərlərə varayın. («Kitabi-Dədə Qorqud»)
2. Sən qıl hünəri, bən alayın ad,
Sən çək ələmi, bən olayın şad. (Füzuli)

-ayın, -əyin şəkilçisinin birinci şəxsin cəminin qrammatik göstəricisi kimi işlənməsinə nümunələr:

1. Söyləmiş, görəyin, xanım, nə söyləmiş... Gəlin Dirsə tutayın, ağ əlini ardına bağlayayın («Kitabi-Dədə Qorqud»).

2. Bir şəbxun ilə həlak edəyin,
Hiddətindən cahanı pak edəyin (Füzuli).

H.İ. Mirzəzadə haqlı olaraq, Ə. Dəmirçizadənin *-ayın, -əyin* şəkilçisinin təkcə birinci şəxsin təkini ifadə etməsi haqqındakı fikrinə etiraz edərək yazır: «*-əyin, -ayın* şəxs şəkilçisi felin əmr formasının (əmr formasının? – Ə.R.) sonuna gələrkən birinci şəxsin təkini, bəzən də birinci şəxsin cəmini ifadə etmişdir. *-əyin, -ayın*

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. B., 1962, s.231-232.

şəxs şəkilçisinin bu ikili xarakterinə ayrı-ayrı əsərlərin, bəzən də eyni əsərin dilində rast gəlirik».¹ Lakin bir qədər sonra müəllif öz tezisindən əl çəkib Ə.M.Dəmirçizadə əleyhinə anti-tezis irəli sürür: «Prof. Ə.M.Dəmirçizadə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinin morfoloji xüsusiyyətlərindən danışarkən *-əyin, -ayın* şəkilçisinin birinci şəxsin təkini bildirdiyini göstərir. Lakin dilimizin verdiyi faktiki materiallar bu fikrin tamamilə əksini (!) göstərir.

Bizcə, birinci şəxsin təkini bildirmək üçün *-əyin, -ayın* şəkilçisindən fərqli olaraq *-əyim, -ayım* şəkilçisi işlənmişdir».² Daha başqa bir yerdə oxuyuruq: «Azərbaycan dialektlərinin verdiyi materillərdən aydın olur ki, *-əyin, -ayın* şəkilçisinin müasir dialektlərimizdə müxtəlif səs variantlarında işlənməsinə baxmayaraq, eyni məzmunu bir qayda olaraq saxlamışdır».³ H.Mirzəzadənin Ə.Dəmirçizadə əleyhinə sürdüyü bu antitezislə heç cür razılaşmaq olmaz. Hələ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində, deməli, bu abidələrin mənsub olduğu qədim türk qəbilələrinin dilində də *-ayın, -əyin* şəkilçisinin birinci şəxsin cəmini də ifadə etməsi göstərir ki, qədim türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası hələ kifayət qədər sabitləşməmişdir; *bi* əvəzliyi *bin* (mən) və *biz* əvəzliliklərinə ayrılsa da, onunla bağlı olan anlayışlar hələ onun sonrakı mənalara parçalanmağa imkan tapmamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının yazılı abidələrində *-ayım, -əyim* şəkilçisinin birinci şəxsin həm təkini, həm də cəmini ifadə etməsi qədim türk dillərinin rudi-mentindən başqa bir şey deyildir.

M.A.Şirəliyevın verdiyi məlumata görə *-ayım, -əyim* şəkilçisi (müxtəlif fonetik variantlarda) müasir Azərbaycan dilinin Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Quba, Muğan və Bakı dialektlərində birinci şəxsin cəmini ifadə edir.⁴ Bu şəkilçi Lənkəran şivəsində də birinci şəxsin cəmini ifadə etmək üçün işlədilir.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində arzu şəklinin birinci şəxs cəmi əsası samitlə bitən fellərə *-alım, -əlim*, əsası saitlə bitən fellərə isə *-lim, -lim* şəkilçilərini artırmaqla əmələ gəlir; məsələn:

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962, s.231.

² Yəni orada, s. 233.

³ Yəni orada, s. 232.

⁴ Şirəliyev M.A. Bakı dialekti. B., 1957, s. 80. Yəni onun. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1962, s. 199.

İdi yokkırsalım (T 11) «Sahibi məhv edək» *Altun yıx üzə kabısalım* (T 20) «Altun meşəli dağlarının üstünə hücum edək». *Önrə türk kağanı süləlim* (T 20) «Əvvəlcə türk xaqanına tərəf qoşun göndərək». *Üçəgü kabışıp süləlim, anı yokkırsalım* (T 21) «Üçümüz birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək». *Anı subıg baralım* (T 27) «Anı çayı ilə gedək» *Ol sabıg esidip bağlar kopın: Yanalım, arıg obutu yig, — tidi* (T 36-37) «O xəbəri eşidib bəylər hamısı – Qayıdaq, təmiz həya yaxşıdır, — dedi». *Yarış yazıda tiriləlim – timis* (T 33) «Yarış düzündə toplanaq — demiş». *Nə basınalım, təgəlim, — tidim* (T 39) «Nə üçün basılaq, hücum edək, — dedim». *Tenri bilgə kağanta adırılmalı, azmalı, tiyin ança ötlədim* (O 10) «Müqəddəs müdrik xaqandan ayrılmayaq, ona xəyanət etməyək, deyə vəsiyyəət etdim».

Arzu şəklinin I şəxs cəmini əmələ gətirən *-alım, -əlim* şəkilçisi XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində işlənmiş, lakin müasir Azərbaycan dilindən çıxmışdır.

Göytürk dilinin bütün tədqiqatçıları (İ.A.Batmanov, Q.F.Babuşkin, V.M.Nasilov A.N.Kononov, Ə.C.Şükürlü və b.) və Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin bütün tədqiqatçıları (Ə.M.Dəmirçizadə, H.İ.Mirzəzadə və b.) *-alım, -əlim* şəkilçisinin birinci şəxs cəmin morfoloji əlaməti kimi qəbul edirlər.

Türkologiyada *-ayın, -əyin* və *-alım, -əlim* şəkilçilərinin yaratdığı məna haqqında yekdil rəy yoxdur. Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin şəkilçilər felin arzu şəklini düzəltməyə xidmət edir. Lakin Azərbaycan dilçilərinin fikrinə görə *-ayın, -əyin* və *-alım, -əlim* şəkilçiləri felin əmr şəklinin birinci şəxsinin formadüzəldən şəkilçisidir. Ə.M.Dəmirçizadə, M.A.Şirəliyev və H.İ.Mirzəzadə bu fikri xüsusilə müdafiə edirlər.¹ Düzdür, bu zaman H.İ.Mirzəzadə yazır ki, «... əmr məzmununu şərti olaraq qəbul edirik, çünki burada (*-alım, -əlim* şəkilçisində – Ə.R.) hər şeydən əvvəl arzu, istək, çağırış və s. mənalar ifadə edilmişdir²

-əyim, -ayım (*-ayım, -əyin* şəkilçisinin variantıdır – Ə.R.). Bu şəxs şəkilçisi də felin əmr formasının sonuna artırılaraq, birinci şəxsin təkini bildirir. Burada da arzu, istək və s. məzmunlar ifadə edilir. Həmin şəkilçini tərkib hissələrinə ayırdıqda belə bir xüsu-

¹ Bax: Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1959, s. 101. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1962, s.199. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962, s. 229-230.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962, s. 230.

siyyəti görürük: *-a, -ə* arzu və istək məzmunu bildirən əlamət, *y* bitişdirici ünsür, (*i, i*) *m* isə birinci şəxs şəkilçisi».¹

Bu şəkilçidən başqa İ.A.Batmanov göytürk dilində *-qay, -qey* şəkilçisi vasitəsilə də arzu şəklinin yarandığını qeyd edir. «Bu formadan (*-ayın, -əyin, -alın, -əlin* şəkilçilərindən -- Ə.R.) fərqli olaraq, bir sıra dillərdə, o cümlədən qədim uyğur, Yenisey, Orxon və sair dillərdə *-qay, -qey* şəkilçiləri ilə düzələn sözlər gələcək arzu şəkli mənasında işlənmişdir.

Yenisey mətnlərində yalnız birə belə nümunəyə təsadüf edilmişdir: РѢГЪЙЪ –эргей – yaxşı olardı ki, olaydı».²

Arzu şəklinin *-ğay, -qəy* şəkilçisi ilə əmələ gəlməsini S.Y.Malov da yazır: «...*qay* arzu-gələcək, *bolğay sizlər - siz, gü-man ki, olacaqsınız...qəy* gələcək-arzu *yitlinməqəy... kay* gələcək-arzu, *yokatkaylar! - qoy öldürsünlər!, bolkay* (bolğay?) *qoy olsun!»*.³

Artıq qeyd edildiyi kimi, arzu şəklinin göytürk dilində işlə-nən *-ayın, -əyin, -alın, -əlin* şəkilçiləri müasir Azərbaycan dili tərəfindən unudulmuş, əvəzinə bu şəklın yeni morfoloji əlamətləri qazanılmışdır.

Lazım şəkli

Felin lazım şəkli hərəkətin baş verməsinin lazımlığını, zərurətliyini bildirir.

Göytürk dilinin tədqiqatçıları qədim türk dillərində felin lazı-m şəklinin olmasını göstərməmişlər. Təkcə V.M.Nasifov abidə-lərdə işlənən *-taçı, -təçi* şəkilçisinin zamanyaratma qabiliyyətinə malik olduğunu yazır. Onun sözlərinə görə bu şəkilçi indiki-gələcək potensial zamanı («Təsrifləndən forma *-taçı/-təçi* və *-daçı/-dəçi* şəkilçiləri ilə formalaşmış feli isimlərdən xəbərlük şəkil-çiləri vasitəsilə yaranır. Onun mənası gələcəkdə mütləq inkişaf etmək ənənəsinə malik olan gələcək zamanı və ya potensial indiki zamanı ifadə etməklə əks olunur. Bu forma hər şeydən əvvəl şərti

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. B., 1962, s. 230.

² Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 87

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с. 189,194.

dövrün əsas hissəsində işlənir»¹) və potensial keçmiş zamanı («Bu forma -*taçı/-təçi* şəkilçili fel isimlərdən və *erti* formantının təsirlənən formasından əmələ gəlir. Keçmiş potensial zaman abidələrin dilində gəmiş yayılmışdır. Bu forma, əsas etibarilə, müəyyən hərəkəti icra etmək əhəmiyyətini, hətta hərəkətin inkişafa hazır olduğunu (yaxud meyl etdiyini) ifadə edir»²) əmələ gətirir.

Göytürk dilində işlənən *taçı, -təçi* şəkilçisi hərəkətin icrasının lazım, zəruri olduğunu bildirən fellər əmələ gətirir.

Göytürk yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşunun araşdırılmasına həsr edilmiş son elmi ədəbiyyatda bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn fel forması felin qəti gələcək zamanı adlandırılır.³ Bu şəkilçi vasitəsilə göytürk dilində əmələ gələn fel forması həqiqətən də gələcək zaman anlayışı ifadə edir. Lakin bu fel forması xəbər şəkilçilərinə (zaman şəkilçilərinə) malik olmadığı üçün xəbər şəklinə daxil deyildir və bu şəklın formalarından biri hesab edilə bilməz. Göytürk dilində *-taçı, -təçi* morfoloji əlaməti ilə əmələ gələn fel forması müasir türk və Azərbaycan dillərində *-ası, -əsi* şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gələn fel forması ilə eynidir. Başqa sözlə desək, *-taçı, -təçi* şəkilçisi göytürk dilində felin lazım şəklini əmələ gətirir.

Məlum olduğu kimi, qədim türk dilləri ilə müasir türk dilləri arasında bir sıra fonetik qanunauyğunluqlar vardır. Belə fonetik qanunauyğunluqlardan biri də samitlə bağlanan şəkilçilərdə ilk samitin düşməsidir. Məsələn, göytürk dilində *-ğan, -gən* fonetik tərkibində işlənən şəkilçi müasir türk və Azərbaycan dillərində *-an, -ən* şəklində işlənir. ç samitinin *s* samitinə və əksinə *s* samitinin ç samitinə keçməsinə isə hələ göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində müşahidə edirik. Bunu abidələrin mətnlərində *bolsun — bolzun —bolçun* (müqayisə et: qırğız dilində *-çaç, Azərbaycan dilinə — saç*) felin *s — z — ç* fonemləri ilə işlənməsində görmək olar. Beləliklə göytürk dilindəki *-taçı, -təçi* şəkilçisindən ilk samitin düşməsi və ç samitinin *s* samitinə qanunauyğun şəkildə çevrilməsi nəticəsində müasir türk və Azərbaycan dillərində felin lazım şəklini əmələ gətirən *-ası, -əsi* şəkilçisi törəmişdir. Buna görə

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 64.

² Yənə orada, с. 66.

³ Вах: А.Н. Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников. Ленинград, 1980, с. 190; Əlişə Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.130.

də göytürk dilindəki *-taçı*, *-təci* şəkilçisini felin xəbər şəklinin gələcək zamanının morfoloji əlaməti kimi yox, felin lazım şəklinin morfoloji əlaməti kimi qəbul etmək olar.

Bunları nəzərə alıb göytürk dilində *taçı*, *-təci* şəkilçisi vasitəsilə düzələn fel şəklinin felin lazım şəkli adlandırmaq lazımdır.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də felin lazım şəkli gələcək zaman məzmununu ifadə edir, daha doğrusu, hərəkətin nə vaxtsa gələcəkdə icra ediləcəyini göstərir. Felin bu şəkli *er* naqis felinin keçmiş zamanda (şühudi və nəqli keçmiş) işlənən şəkilləri ilə birgə işlənərək, keçmiş zaman məzmununu ifadə edir, daha doğrusu, hərəkətin keçmişdə icra edilməsinin lazım olduğunu, zəruri olduğunu, yaxud mümkün olduğu göstərir. Beləliklə, göytürk dilində felin lazım şəkli iki zaman anlayışlarını ifadə edir. Potensial keçmiş zaman öz növbəsində iki zaman çalarlığına ayrılır; potensial şühudi keçmiş və potensial nəqli keçmiş zamanlar.

Potensial gələcək zaman

Göytürk dilində potensial gələcək zaman hərəkətin gələcəkdə baş verə biləcəyinin zəruriliyi mənasını ifadə edir. Felin bu zaman çalarlığı fel əsaslarının üzərinə *-taçı*, *-təci* şəkilçülərdən şəkilçiləri və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir; məsələn:

Ol yirgərü barsar, türk bodun öltəçisən (KT c8) «O yerə gət-sən, türk xalqı öləsən». *Ötükən yış ohursar, bəngü il tuta olurtacı-sən, türk bodun, tok* (KT c8) «Ötükən meşəli bağlarında otursan, əbədi el düzəldərək otursan, türk xalqı, tox». *Önrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kırıya Kurdanta, yıraya Oğuzda, eki-üç bin sümüz, kələçatimiz* (T 14) «Şərqdə Kıtaydan, cənubda Çindən, qərbdə Kurdandan, şimalda Oğuzdan iki-üç min qoşunuq, gələ-siyik». *Kağan alp ermiş, ayğucısı bilgə ermiş, kaç nəñ ersər, bizni ölürtəci kük, — timiş* (T 29-30) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrik imiş, hər necə olsa, əlbəttə, bizi öldürəsidir, - demiş». *Bu kağanında, bu bəklərigdə, yerində, sübında adırılma-sar, türk bodun, özün, edgü kirtəçisən, ebiñə kirtəçisən. huşız bol-taçisən* (BK şm 13-14) «Bu xaqanıdan, bu bəylərin-dən, Vətənin-dən (yerindən, suyundan) ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsən, evinə girəsən, dərdsiz olarsan».

Yuxarıda gətirilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, göytürk dilində felin lazım şəklinin birinci şəxsin cəmi, ikinci və üçüncü şəxslərin isə təkində işləndiyi müşahidə edilir. Görünür, bu xüsusiyyət Orxon-Yenisey mətnlərinin üslubi xüsusiyyəti ilə əlaqədardır: kitab edən özünü cəmdə (birinci şəxsin cəmi), müraciət etdiyi və ya hədələdiyi adamları isə təkdə (uyğun olaraq, ikinci və üçüncü şəxsin təki) ifadə edir. Göytürk dilində lazım şəklinin üç şəxsdə işlənməsindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, istər göytürk dilində, istərsə də qədim türk dillərində felin bu şəkli həm şəxs, həm də kəmiyyət üzrə dəyişmişdir. Lazım şəklinin təsriflənməsini bu şəklin abidələrdə rast gəldiyimiz nümunələri, habelə xəbər şəklinin indiki və gələcək zamanda təsriflənməsinin analogiyası ilə bərpə etmək olar:

I şəxs tək: *kaltəçimən* «gələsiyəm»;

II şəxs tək: *kaltəçisən* «gələsisen»;

III şəxs tək: *kaltəçi* «gələsindir»;

I şəxs cəm: *kaltəçimiz* «gələsiyik»;

II şəxs cəm: *kaltəçisiz* «gələsisiniz».

Felin lazım şəklinin potensial gələcək zamanı öz morfoloji əlamətini azacıq dəyişmiş şəkildə türk dillərinin yalnız kiçik bir hissəsində (Azərbaycan və türk dillərində) saxlamışdır. Müasir türk dillərinin əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənməmiş felin lazım şəklinin morfoloji əlaməti olan *-taç*, *-təçi* şəklicisini tamamilə itirmişdir. Azərbaycan və müasir türk dili isə *-ası* <*-taç* və *-asi*>*təçi* şəklinə mühafizə edib saxlamışdır.

Potensial şühdi keçmiş zaman

Göytürk dilində potensial şühdi keçmiş zaman hərəkətin keçmişdə baş verməli olduğunu şahidlik yolu ilə bildirir. Potensial şühdi keçmiş zaman hərəkətin icrasının zəruriliyindən daha çox mümkünlüyünü bildirir. Bu zaman çalarlığının əsas məzmunu budur ki, hərəkətin icrası mümkündür, lakin müəyyən şərtlə bağlıdır, həmin şərtədən asılı olaraq hərəkət icra edilə də bilər, edilməyə də bilər. Hərəkətin icrasının şərtə bağlılığı keçmiş zamanla əlaqədardır, hərəkətin özünün icrası isə məzmunca gələcək zamanla əlaqədardır. Buna görə də göytürk dilində hərəkəti (əsas hərəkəti) ifadə edən əsas felin lazım şəklinə olur (lazım şəkli potensial gələcək zaman bildirir), əsas hərəkətə əlavə mənə çalar-

liği verən naqis fəl isə keçmiş zamanda işlənir. Göytürk dilində potensial şühudi keçmiş zaman belə ifadə edilir: fəl əsası + *-taçı, -təçi* şəkilçiləri (şəkil şəkilçiləri) + *ir/er* naqis fəli+ *-dı, -di* şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri + şəxs şəkilçiləri, məsələn:

Ögim katun, ulayu öglərim, akələrim, kəliyyənim, künçüyülərim, bunça yəmə tirigi küñ boltaçı erti, öhügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz (KT şm 9) «Anam xatun, digər analarım, bibilərim, gəlinlərim, xanımlarım, beləcə də diri qalanlar kəniz olası idi, önlənləriniz yurdda, yolda yaturaq qalası idiniz». *Kül tigin yok bol-sar, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». *Türk bodun adak kamaştı, yablak boltaçı erti* (KT şm 6-7). «Türk xalqı ayağını boşaltdı, xəyanət edəsi idi (pis olası idi)». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm, bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər. Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, bodun yəmə, kişi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm, müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqının yerində birəcə boy da, xalq da, adamlar da sahib olmayası idi». *Türk bodun adak kamaştı, yablak boltaçı erti* (BK § 30-31) «Türk xalqı ayağını boşaltdı, xəyanət edəsi idi» *Mən inihügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi».

Göytürk dilində, deməli, qədim türk dillərində də fəlin lazımı şəklinin potensial şühudi keçmiş zamanı şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmişdir; məsələn:

I şəxs tək: *kaltaçı ertim* – qalası idim;

II şəxs tək: *kaltaçı ertin/ertig* – qalası idin;

III şəxs tək: *kaltaçı erti* – qalası idi;

I şəxs cəm: *kaltaçı ertimiz* – qalası idik;

II şəxs cəm: *kaltaçı ertiniz/ertigiz* – qalası idiniz.

Fəlin lazımı şəklinin göytürk dilində işlənən potensial şühudi keçmiş zamanı öz şəkli xüsusiyyətləri (morfoloji əlamətlərini) və ifadə etdiyi mənanı müasir türk dillərindən müasir Azərbaycan ədəbi dilində və müasir türk ədəbi dilində mühafizə edib saxlamış, digər müasir türk dillərindən isə bir məhsuldar qrammatik forma kimi çıxarmışdır.

Göytürk dilində potensial nəqli keçmiş zaman hərəkətin icrasının keçmişdə müəyyən qeyri-real şərtlə mümkünlüyünü ifadə edir. Potensial nəqli keçmiş zamanda artıq hərəkətin icrasının zəruriliyi yoxdur, təkcə mümkünlüyü, həm də qeyri-real şərtlə mümkünlüyü vardır. Hərəkətin icrasının qeyri-real şərtlə bağlılığı o qədər qüvvəlidir ki, icranın imkanı aradan qalxır, qeyri-mümkün olur (*altaçı ermış* –alası imiş, lakin almamışdır).

Göytürk dilində potensial nəqli keçmiş zaman lazım şəklinə işlənən təsriflənmiş fel əsasına nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin qoşulması ilə ifadə edilir; məsələn:

Nən yerdəki kağanlıq bodunda büntügi bar ersər, nə bunu bar ertəsi ermış (T 56-57) «Hansı yerdə xaqanlı xalqın arasında avara olmuşsa, o xalqın dərdi olası imiş».

Lazım şəklinin bu cür mənə çalarlığı göytürk dilində çox az işlənir: göytürk abidələrinin dilində potensial nəqli keçmiş zamanın işlənməsinə cəmi bir dəfə təsadüf edilmişdir.

Lazım şəklinin potensial nəqli keçmiş zamanının qrammatik əlamətləri azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə müasir Azərbaycan və müasir türk dilində mühafizə edilmiş, müasir türk dillərinin əksəriyyəti tərəfindən isə fəal şəkildüzəldən qrammatik forma kimi itirilmişdir.

Şərt şəkli

Göytürk dilində felin şərt şəkli icra ediləcək hərəkəti müəyyən şərtlə əlaqələndirir, yəni icra edilib-edilməməsinin müəyyən şərtədən asılı olduğunu göstərir. Göytürk dilində felin şərt şəkli fel əsaslarına *-sar, -sər* şəkilçisini artırmaqla düzəlir; məsələn:

Türk bodun üləsinin biriye Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın, tisər, türk bodun üləsinin anta a yığ kisi ança boşğurur ermış: «Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı dirür», ... tip ança boşğurur ermış (KT c6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə qonaq (məskun olaq) desə, türk xalqının bir hissəsini orada pis adamlar belə öyrədir imiş: «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir», — deyib elə öyrədir imiş». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçisən* (KT c8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsən». *Ötükən yir olurıp,*

arkış-tirkış ısar, nən, bunıĝ yok (KT c8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd olmaz». *Ötükən yış olursar, bengü il tuta olurtaçısən, türk bodun, tok* (KT c8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı tox». *Arıq oksən, açsık, tosık, öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c8) «Arıq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən, bir dəfə doysan, acliq bilməzsən». *Üzə tərwi basmasar, asra yir təlinməsar, türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Yuxarıdan tanrı basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanunu, kim dağıtmağı bacarardı?» *Közde yaş kəlsər, eti də köñültə sıĝı kəlsər, yanturu sakıntım, katıĝdı sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, köñüldən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmçə düşündüm» *Yuyka kahn bolsar, toplaĝuluk alp ermis, yinçgə yoĝun bolsar, üzgühük alp ermis* (I 13-14) «Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoĝun olsa, üzmək igid işidir». *Bu kaĝanınında, bu həĝlorıĝdə, yerində, sıbında adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçısən ebiñə kirtəçısən, bunısz boltaçısən* (BK şm 13-14) «Bu xaqanıdan, bu həylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərd-siz olasısan». *Taĝda sıĝın təzsər, ... sakıurmən* (BK q) «Dağda sıĝın qaçsa, ... düşünürəm». *Sünüs bolsar, çəriĝ itər erti, ab adlasar, ərəmlə (?) təĝ erti* (KÇ 9) «Dava olsa, qoşun təşkil edərdi, ov ovlasa, ərəmlə ? tək idi».

Göytürk dilində felin şərt şəklinin təsriflənmiş şəklinə rast gəlmirik, yəni göytürk abidələrinin dilində *-sar, -sər* şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçilərinin (həm təkdə, həm də cəmdə) işlənməsinə təsadüf edilmir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, göytürk dilində şərt şəklində işlənən fellər şəxs göstərmir, yalnız üçüncü şəxsə aid olur. Göytürk dilində şərt şəklində işlənən felin hansı şəxsə aid olduğunu həmin felin mənsub olduğu subyektin şəxsiyyəti, baş cümlənin xəbəri funksiyasını ifa edən felin hansı şəxsdə olması, nəhayət, cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (məsələn, xitablar) vasitəsilə təyin etmək olar. Bu cəhətdən göytürk dilində işlənən felin şərt şəkli ingilis dilində işlənən felin şərt şəklini və rus dilində felin keçmiş zamanda işlənməsini xatırladır. Məsələn, rus dilində keçmiş zamanda işlənən felin hansı şəxsə aid olduğunu təkcə şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə təyin etmək olar: я читал. ты читал, он читал...

Qədim türk dillərində də felin şərt şəklinin hansı şəxsdə olduğunu təyin etmək üçün cümlədə işlənmiş digər sözlərə fikir vermək lazımdır: məsələn:

I şəxs təkdə: *Mən iniliği bunça başlayı kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, məhv olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm, Bilgə Tonyukuk, kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə hod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm, müdrik Toyukuk, qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqının türk sir xalqının yerində bir boy da, xalq da, adamlar da sahib olmayası idi». *İltəris kağan kazğanmsar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da, yox olası idi» və s.

II şəxs tək: *Bu kağanında, bu bəglərigdə, yerində, subında adırılmasar, türk bodun, özün edgü görtəçisən, ebinə kirtəçisən, bunsız boltaçisən* (BK § 33) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan». *Ol yirgəriü barsar, türk bodun, öltəçisən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Ötükən yış olursar, bengü il tuta olurtaçisən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox». *Ariq ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən, bir dəfə doysan, acliq bilməzsən» və s.

III şəxs tək: I. *Üzə tenri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Yuxarıdan tanrı basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanunu kim dağıtmağı bacarardı?» *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sıgıt kəlsər, yanturu sakıntum, katıgdı sakınım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, köñüldən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *İnim Kül tigin yok ersər, kop eltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». *Sünüs, bolsar, çərik itər erti, ab ablasar, ərəmlə (?) tək erti* (KÇ 9) «Dava olsa, qoşun təşkil edərdi, ov ovlasa, ərəmlə (?) tək idi» və s.

Göytürk dilində felin şərt şəklinin cəmdə işlənməsinə təsadüf edilmir, daha doğrusu, felin şəxsə mənsubiyyətini təyin etməli olan sözün cəmdə işlənməsinə təsadüf edilmir. Lakin şərt şəklinin təkdə işlənməsi üsulundan istifadə edib, göytürk dilində şərt şəklinin necə təsriflənməsini bərpa etmək olar:

- I şəxs tək: *mən kazğansar* «qazansam»;
- II şəxs tək: *sən kazğansar* «qazansan»;
- III şəxs tək: *ol kazğansar* «qazansa»;
- I şəxs cəm: *biz kazğansar* «qazansaq»;
- II şəxs cəm: *siz kazğansar* «qazansanız».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də felin şərt şəkli zaman şəkilçiləri mövqeyində çıxış edən felin zamanından asılı olur. Lakin burada şərt şəklinin işlənməsinə göytürk dili ilə müasir türk dilləri arasında bir mühüm fərq vardır. Məlumdur ki, müasir türk dillərində baş cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edən felin tələbi ilə budaq cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edən şərt şəkilli fel şəxs, kəmiyyət və zaman çalarlığına görə dəyişir. Halbuki, göytürk dilində baş cümlədə işlənən fel xəbər budaq cümlənin xəbəri olan şərt şəkilli felə təsir göstərə bilmir, onda heç bir morfoloji dəyişiklik əmələ gətirə bilmir; məsələn:

Gələcək zamanda: *Ol yirgərü barsar, türk bodun öltəçisən* (KT c 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsən». *Bir todsar, aqsık öməzsən* (KT c 8) «Bir doysan, aclıq bilməzsən». *Bu kağanında, bu bağlrigdə, yerində, subında adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebiñə kürtəçisən, bunsız boltaçisən* (BK şm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəçsisən, dərdsiz olasısan» və s.

II. Keçmiş zamanda. *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodn öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK ş 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *İnim Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm, bilgə Tonyukuk, kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə hod yəmə, bodun yəmə, kişi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm, müdrik Tonyukuk, qazanmasa

idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanının türk sif xalqının yerində bir boy da, xadq da, adamlar da sahib olmayası idi» və s.

Göytürk dilində felin şərt şəklinin indiki zamanda işlənməsinə təsadüf edilmir.

Göytürk dilində felin şərt şəklində işlənən fellə ifadə edilən hərəkət sonrakı cümlənin felinin digər şəkillərində hərəkətin baş verməsi üçün əsas olur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, felin şərt şəkli *-sar, -sər* şəkilçisindən sonra şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul etmir, lakin şərt şəkilçisi qəbul etmiş fel heç vaxt təyini söz birləşmələrinin komponenti kimi çıxış etmir və substantivləşmir. İ.A.Batmanovun verdiyi məlumata görə *-sar, -sər* şəkilçisi ismin agentiv mənasında işlənən söz əmələ gətirir: *atsar – nişançı* (Y.28).¹

Göytürk dilində felin şərt şəkli iki mənə məzmunu ifadə edir: hərəkətin gələcək zamanda icrasını bildirən şərt və hərəkətin icrasının arzu olunan mümkünlüyü.

Qədim uyğur mətnlərində *-sar, -sər* şəkilçisi ilə düzələn şərt şəkli təsriflənən formaya malikdir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının yazılı abidələrinin dilində işlədilən *-isar* şəkilçisinin *-sa, -sə* və *-ar, -ər* şəkilçilərindən törəməsi haqqında dilçilik ədəbiyyatında söylənilən fikir uğursuzdur,² çünki tarixən türk dillərində *isa* şərt morfemi deyil, *ersər / ir-sər (er+sər//ir+sər)* morfemi mövcud olmuşdur. Bundan başqa, müəllifin öz fikrini sübut etmək üçün gətirdiyi *-isar* şəkilçili fellərdə işlənən şəkilçi müasir Azərbaycan dilində felin lazım şəklini düzəltmək üçün işlədilən *-ası, -əsi* şəkilçisi ilə ekvivalentdir.

Müasir türk dillərinin əksəriyyəti göytürk dilində şərt şəklini düzəltmək üçün işlədilən *-sar, -sər* şəkilçisinin son samitini itirmişdir. Müasir Azərbaycan dilində şərt şəklini düzəltmək üçün işlədilən *-sa, -sə* şəkilçisi qədim türk *-sar, -sər* şərt şəkilçisinin *r* samiti düşmüş (*r* samitinin postpozision vəziyyətdə zəifləyib düşməsi türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün qanunauyğun fonetik hadisədir) variantıdır.

¹ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 89.

² Bax: Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B., 1962, s. 253-255.

Vacib şəkli

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində felin lazım şəklinin mövcud olması bəzi dilçilik ədəbiyyatında göstərilmişdir.¹ Göytürk yazısı abidələrinin dilində *-taçı*, *-təçi* şəkilçisinin mövcud olması isə bəzi dilçilik ədəbiyyatında qeydə alınmış, bu şəkilçi ilə əmələ gələn fel formalarının, onların necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, göytürk yazısı abidələrinin dilində işlənməsi türkoloji ədəbiyyatda göstərilmişdir. Lakin felin vacib şəklinin göytürk yazısı abidələrinin dilində mövcud olması indiyədək heç bir dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilməmişdir.

Göytürk yazısı abidələrinin dilində *-çı*, *-çi* şəkilçisi ilə əmələ gələn fel forması işlənir. A.N.Kononov bu fel formasını II qəti gələcək zaman², Ə.C.Şükürlü isə qəti gələcək zaman adlandırır. Əliş Şükürlü elə həmin yerdə yazır ki, təsdiq bildirən «*bozağula*» felinin sonuna artırılmaş *-çı* şəkilçisinin mənaca felin vacib şəklinə uyğun gəlməsi təsadüfi deyildir.³ Ə.Ə.Rəcəbov hələ 1970-ci ildə yazdığı, lakin hələ də nəşr edilməmiş «Orxon-Yenisey abidələri dilinin morfoloqiyası» adlı əsərində (əlyazması, s. 329-331) göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində *-çı*, *-çi* şəkilçisi ilə əmələ gələn fel formasını felin vacib şəkli adlandırır.

Göytürk dilində felin vacib şəkli hərəkətin gələcəkdə icrasının vacibliyini, zəruriliyini bildirir. Göytürk dilində felin vacib şəkli çox az işlənir, onun işlənməsinə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bir neçə nümunə tapmaq mümkündür. Göytürk yazısı abidələrini mətnlərində vacib şəklinin belə az işlənməsini iki səbəblə əlaqələndirmək olar: 1) ya göytürk yazısı abidələri mətnlərinin üslubu vacib şəklinin az işlənməsinə səbəb olmuşdur; 2) ya da türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə felin vacib şəkli yeni yaranmış və buna görə də abidələrin dilində az işlənmişdir. Lakin bir fakt felin vacib şəklinin türk dillərinin Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə yaranmasına şübhə doğurur: Ongin abidəsinin Koşo-Saydam kitabələrindən (Gül tigin və Bilgə xaqan şərlərinə qoyulmuş abidələrdən) təxminən 35-40 il əvvəl qoyulmasına

¹ Вах: А.А.Раджабов. Язык орхон-енисейских памятников древнетюркской письменности (памірэдлик dissertasiyasının avtoferatı), Bakı, 1967, s. 21.

² А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 190.

³ Əliş Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s. 130.

və həmin abidələrdən mətninin həcminə görə dəfələrlə kiçik olmasına baxmayaraq, Ongin abidəsində felin vacib şəkli işlənmişdir. Koşo-Saydam abidələrində isə bu şəklin işlənməsinə təsadüf edilmir. Koşo-Saydam abidələrindən bir qədər sonra qoyulmuş Moyun çor abidəsində də felin vacib şəkli işlənir. Nəhayət, ehtimal ki, göytürk əlifbası ilə yazılmış sonuncu abidələrdən biri olan «İrk bitig» abidəsində də felin vacib şəklinin işlənməsinə rast gəlmək olur. Həm də əgər daş üzərindəki abidələrdə (Ongin və Moyun çor abidələrində) felin vacib şəkli yalnız inkar aspektində işləndisə, kağız üzərində yazılmış «İrk bitig» abidəsində felin təsdiq aspektində işlənir.

Göytürk dilində vacib şəkildə işlənən fel heç bir zaman şəkilçisi qəbul etmir, fel əsasına *-çl*, *-çi*, ondan sonra isə şəxs əvəzliyi ilə eyni fonetik tərkibə malik olan şəxs şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir və məzmunca gələcək zamana aid olur.

Burada bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. Göytürk dilində felin vacib şəklinin işləndiyi üç nümunədən ikisi felin inkar aspektindədir, deməli, felin əsası saitlə bitir, üçüncü nümunə isə təsdiq aspektində olsa da, fel yenə də sait səsə bitir. Buna görə də hər üç feldə vacib şəklinin şəkilçisi, təbii olaraq, samit səsə başlanır və *-çl*, *-çi* şəklindədir. Lakin felin vacib şəklinin şəkilçisinin *-çl*, *-çi* şəklində olması şübhəlidir. Ümumiyyətlə, felyaradan (istər sözdüzəldici, istər formadüzəldici olsun) şəkilçinin *-çl*, *-çi* şəklində olması şübhəlidir. Əvvələn, *-çl*, *-çi* morfemi sözdüzəldən şəkilçidir və türk dillərində onun fel düzəltməsinə təsadüf edilmir. Bu şəkilçi göytürk yazısı abidələrinin dilində də adlardan müxtəlif mənalı adlar əmələ gətirir. İkincisi, bu şəkilçini samitlə bitən sözlərə artırıqda mənasızlıq alınır: *ölçi* (?), *kəlçi* (?), *urçl* (?), *açl* (?) və s. Buna görə də güman etmək olar ki, göytürk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəklini əmələ gətirən şəkilçi *-çl*, *-çi* fonetik tərkibində olmamış, saitlə başlanmışdır, məsələn, *-açl*, *-açi* fonetik tərkibində olmuşdur (müqayisə et: bölgü saylarını əmələ gətirən *-ağu*, *-əgü* şəkilçisi və onun saitlə bitən sayları artırılmasında saitin düşməsi). Şəkilçinin *-açl*, *-açi* şəklində işlənməsinə göytürk yazısı abidələrinin dilində rast gəlmirik, belə ki, abidələrin dilində samitlə bitən və felin vacib şəkildə işlənən fellərə təsadüf edilməmişdir. Bu şəkilçi saitlə bitən fellə artırıldıqda iki saitin yanaşı gəlməməsi üçün saitlərdən biri düşmüşdür (müqayisə et: *ti+ir > tir*, *ti+ip > tip*). Göytürk yazısı abidələrinin dilində işlənən nümu-

nələrin hamısında vacib şəklində işləənən fellər saitlə bitdiyi üçün belə bir yanlış fikir yaranmışdır ki, göytürk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəkli (daha doğrusu, türkoloji ədəbiyyatdakı kimi desək, felin qəti gələcək zamanı), *-cı, -çi* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Artıq deyildiyi kimi, göytürk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəkli az işlənir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəklində işlənməsinə cəmi üç cümlədə (cəmi dörd fel) təsadüf edilir; bu dörd feldən üçü inkarda, biri təsdiqdədir; məsələn: *Ekin ara bəg yağı bolmuş, təgməçi mən, tiyin sakitum* (O 10). «İkisinin arasında bəy yağı olmuş, hücum etməməliyəm, -deyə düşündüm». *Bir-iki atlıq yablakın üçün, kara bodunun, öltün, yetdin, yana içik, ölməçi, yetməçi sən, — tidim* (MÇ 17) «Bir-iki məşhur adam xəyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün, sona yetdin, yenə tabe ol, ölməməli, sona yetməməlisən, — dedim». *Örün əsri ingək bozağulaçı bolmuş, ölgəy mən, — timiş* (IB 60-61) «Parlaq (ağ) xalli inək huzovlamalı olmuş; öləcəyəm — demiş».

Göytürk dilində felin vacib şəklinin təsdiq aspektində bərpə edilmiş paradigması belə olacaq:

1. Saitlə bitən fellərdə:

I şəxs tək: süləçi mən «qoşun çəkməliyəm»,

II şəxs tək: süləçi sən «qoşun çəkməlisən»,

III şəxs tək: süləçi «qoşun çəkməli (dir)»,

I şəxs cəm: süləçi biz /süləçimiz «qoşun çəkməliyə»,

II şəxs cəm: süləçi siz «qoşun çəkməlisiniz».

2. Samitlə bitən fellərdə:

I şəxs tək: kələçi mən «gəlməliyəm»,

II şəxs tək: kələçi sən «gəlməlisən»,

III şəxs tək: kələçi «gəlməli (dir)»,

I şəxs cəm: kələçi biz /kələçimiz «gəlməliyə»,

II şəxs cəm: kələçi siz «gəlməlisiniz».

3. Felin inkar aspektində:

I şəxs tək: təgməçi mən «dəyməməliyəm»,

II şəxs tək: təgməçi sən «dəyməməlisən»,

III şəxs tək: təgməçi «dəyməməli (dir)»,

I şəxs cəm: təgməçi biz /təgməçimiz «dəyməməliyə»,

II şəxs cəm: təgməçi siz «dəyməməlisiniz».

Bütün türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də felin bu və ya digər şəkli xüsusi sözlər və ya şəkilçilər vasitəsilə əlavə mənə çalarlığı kəsb edir, beləliklə, felin ikinci mənəsi bir qədər mürəkkəbləşir. Azərbaycan dilçilərinin fikrinə, bu mürəkkəbləşmə felin şəkli xarakteri daşıyır. Ə.M.Dəmirçizadə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilindən danışarkən felin sual şəkli və bacarıq şəkli olduğunu göstərir.¹ H.İ.Mirzəzadə Azərbaycan klassik ədəbi dilində felin bacarıq şəklinin işləndiyini göstərir². M.H.Hüseynzadə bir qədər fərqli mövqə tutur: «Felin xüsusi şəkillərindən başqa, ümumi şəkilləri də vardır. Ümumi şəkil o deməkdir ki, bir şəkil felin bütün növləri, bütün zamanları, bütün şəxsləri və bütün şəkilləri ilə işləyə bilər. Buraya felin bacarıq şəkli daxildir»³. Qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə il əvvəl M.Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilində felin sual şəkli olduğunu da göstərirdi⁴. «Azərbaycan dilinin qrammatikası» əsərində sual şəkli və şərt şəkli felin ümumi şəkilləri kimi tədqiq edilir⁵.

N.K.Dmitriyev felin əmr şəklində hərəkətin icrasının mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü (bacarıq şəkli) şəklini nəzərdən keçirir, sual şəklinin işlənməsi haqqında isə heç bir söz söyləmir.⁶ A.N.Kononov hərəkətin mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyünə felin bacarıq aspekti kimi baxır,⁷ fəllərdə sual ədatının işlənməsini isə felin ayrı-ayrı şəkillərində tədqiq edir.

Göytürk dilində felin sual və şərt modallığı işlənir.

¹ Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. B., 1959, s. 104-106, 107-108.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiya. B., 1962, s. 273-275.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1963, s. 182.

⁴ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1954, s. 123.

⁵ Azərbaycan dilinin qrammatikası. I, Morfoloqiya. B., 1960, s. 209.

⁶ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, с. 112.

⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с. 191.

Sual modallığı

Göytürk dilində felin sual modallığı müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantda mühafizə edilmiş *-mu (-mu, -mi, -mü)* sual ədatı ilə düzəlir. Göytürk mətnlərinin üslubi xüsusiyyətlərinə görə onlarda sual modallığının işlənməsinə az ehtiyac hiss edilir. Buna görə də Orxon-Yenisey abidələrinin dilində felin sual modallığının işlənməsinə nadir hallarda təsadüf edilir; məsələn: *Bar-mu nə?* (T 14) «Varmı nə?»

Göytürk dilində felin sual modallığı *-mu (-mu, -mi, -mü)* sual ədatından başqa *-ğu, -gü* sual ədatı ilə yaradılır; məsələn: *Azu bu sabında igid barğu* (KT c 10) «Məgər bu nitqimdə yalan varmı?»

Şərt modallığı

Felin şərt modallığı felin şərt şəklini tamamlayır və dəqiqləşdirir. Şərt modallığı felin şərt şəklindən başqa bütün şəkilləri ilə işlənir. Əgər felin şərt şəkli vasitəsilə gələcək və keçmiş zaman mənə çalarlığı ifadə edilirsə, felin şərt modallığı felin xəbər və lazım şəkillərinin hər hansı forması ilə işlənilib onlara şərt çalarlığı verir. Buna görə də felin şərt modallığını fel şəkillərinin şərti də adlandırmaq olar.

Göytürk dilində felin şərt modallığı şərt şəklində işlənən *ir/er* naqis felinin əsas felə yanaşması yolu ilə yaradılır; məsələn:

Nən yerdəki kağanlıq bodunka büntügi bar ersər, nə bunu bar ertəçi ermış (T 56-57) «Hər hansı yerdəki xaqanlı xalqda avara var isə, o xalqın dərdi olasıdır». *Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi iliniz» *Ol iki kisi bar ersər, sini - Tabğaçıq ölürtəçi* (T 10) «O iki adam varsa, səni - Tabğaçi öldürəsidir». *Kəbir ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılığ, sabıq ahu olur* (T 32) «Gəlir isə, səs döyüşçüləri çoxaldır, kəlməz isə, əsir (dil) tutaraq, xəbər tutaraq otur». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm, bilgə Tonyukuk, kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, bodun yəmə, kişi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm, müdrik Tonyukuk, qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanı»

nın türk sir xalqının yerində bir boy da, xalq da, bir adam da sahib qalmaqda»).

Göytürk dilində felin şərt modallığının işlənməsinə olduqca az nümunə vardır. Gətirdiyimiz misallardan birinci, ikinci və üçüncü cümlələrdə əslində fellərdə modallıq yaranmır (əsas felə qoşulmur), türkoloji ədəbiyyatda heç bir nitq hissəsinə aid edilməyən *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözlərinə qoşulur. Dördüncü cümlədəki birinci nümunə (*gəlir ersər – g ə l i r i s ə*) indiki zaman, ikinci nümunə isə (*kəlməz ersər – g ə l m ə z i s ə*) qeyri-qəti gələcək zamanda şərt modallığı ifadə edir. Beşinci cümlədəki hər iki nümunə (*yok erti ersər – y o x i d i i s ə*, *yok ertim ersər – y o x i d i m i s ə*) şühudi keçmiş zamanda şərt modallığı ifadə edir.

Göytürk dilində şərt modallığını ifadə edən *ersər* naqis feli şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, onun yanaşdığı əsas fel şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.

ir //er naqis feli

Müasir türk dillərinin əksəriyyətində türkoloqlar tərəfindən felin heç bir kateqoriyasına aid edilməyən bir fel forması vardır. Bu göytürk dilində *ir/er* şəklində işlənmiş felin rudiment şəklidir. A.N.Kononov «Müasir özbək ədəbi dilinin qrammatikası» adlı əsərində onu fel adlandırır, və ona bir neçə sətir həsr edir. «ЭМОК (<эрмок) «быть» feli. Bu fel aşağıdakı şəkillərin əmələ gəlməsinə xidmət edir.

1. Felin əsası e-+di – şühudi keçmiş zamanın əlaməti+ yiyəlik şəxs şəkilçilərindən ibarət olan keçmiş zamanın xəbərlik şəkli;...

2. Şərt şəklinin forması: esa;

3. ekan, erur, emiş formaları».¹

M.H.Hüseynzadə bu naqis feli köməkçi fel adlandırır və «Müasir Azərbaycan dili» (Bakı, 1963) adlı əsərində ona dörd səhifə (174—177) həsr edir. Müəllif göstərir ki, bu köməkçi fel vasitəsilə felin xəbər şəklini mürəkkəb formaları yaranır. Həmin köməkçi felin mənşəyi haqqında müəllif yazır: «*idi*, *imış* köməkçi felləri *imək* felindən əmələ gəlmişdir, *imək* feli vaxtı ilə müstəqil

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с. 203-204.

olub, müəyyən mənaya malik olmuşsa, indi artıq müstəqil işlənmir və məzmun ifadə etmir. Bunun kökü müxtəlif şəkildə birləşdikdə hal-vəziyyət, şərt və zaman bildirən köməkçi fellər əmələ gətirir, bunlar da *ikən, isə, idi və imiş* şəklində müxtəlif nitq hissələri ilə işlənərək yuxarıda qeyd olunan məzmunları ifadə edir».¹

Azərbaycan dilinin akademik qrammatikasının müəllifləri *ir/er* qədim türk Orxon-Yenisey felinin qalıqlarını (*idi, imiş, ikən, isə*) müstəqil nitq hissəsi sayır və onu bağlama adlandırır,² halbuki dünyanın bütün dillərində bağlama felin tərkib hissələrindən biri hesab edilir.

Bu naqis fel haqqında N.K.Dmitriyevin fikirləri diqqəti xüsusilə cəlb edir: «(Быть) feli arxaik türk dillərində *er* kimi səslənməmişdir. Ehtimal ki, buradakı *e* – «эрот» sözündəki rus dilinin *ə* səsi kimi tələffüz edilmişdir. Zaman keçdikcə *er* – kökü və onun paralel variantı *ir* – müəyyən fonetik qanunların (reduksiya və *r* səsinin qapalı hecədə düşməsi) təsiri sayəsində türk dillərinin çoxunda *e*- yaxud *i*- şəklini almışdır. Başqrd dili üçün *i*- şəklində tələffüz xarakterikdir. Bütün bunlarla yanaşı bu fel təsriflənmənin normal formalarından çoxunu itirmiş və beləliklə, naqis felə (latın termini *verbum defectivum*) çevrilmişdir. Hazırkı zamanda başqrd dilindəki *-i* (будь) köməkçi feli aşağıdakı təsriflənmə şəkillərini saxlamışdır. 1) ümumi sxcm üzrə təsriflənən bitmiş keçmiş zaman, yəni *i-n-em* (я был), *i-n-en* (ты был), *i-n-e* (он был), *i-n-ek* (мы были), *i-neqez* (вы были), *i-n-e-ler* (они были). İnkər forması *tüqel inem* (я не был); 2) yənə də adi qayda ilə təsriflənən şərt şəklinin indiki zamanı: *i-hə-m* (если я семь = fran. Si je suis), *i-hə-n*, *i-hə*, *i-hə-k*, *i-hə-qez*, *i-hə-lər*; 3) keçmiş zaman feli sifəti *i-kən*. Bundan da, adətən, bu feli sifət ilə bağlı olan törəmələri meydana gəlir. Semantik cəhətdən bu feli sifətin ifadə etdiyi mənada bəzi dəyişmələr baş vermişdir: o, «görünür, güman ki» mənalarını ifadə edir və bir köməkçi ünsür kimi digər təsriflənən fellərə əlavə edilir. Beləliklə, bu feli sifət mötəbər olmamaq çətarlıqlı xüsusi növ təsviri təsriflənmə əmələ gətirir».³

Ir/er göytürk felinin karaim dilindəki vəziyyəti haqqında K.M.Musayev yazır: «Karaim dilində bütün köməkçi fellərdən ən

¹ Hüseyzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1963, s.174.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası, I. Morfologiya. B., 1960, s. 284.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л. 1948. с 194-195.

çox işlənən *e* (<er) naqis felidir. Bu fel felin bütün şəkil və zamanları üzrə dəyişə bilmir. O, xəbər şəklinin qəti keçmiş zamanında və şərt şəklinin indiki zamanında tam təsriflənmə paradigmasına malikdir». ¹

Göytürk dilində işlənən *ir/er* felinin qalıqları bütün türk dillərində, demək olar ki, eyni dərəcədə mühafizə edilmişdir və dörd yaxud beş şəkildə işlənir. Lakin bütün müasir türk dillərində ən çox işlənən şəkil bu felin şühudi keçmiş zamanıdır.

başqırd dilində: Ul sirlə ine «O xəstə idi»;

qırğız dilində: Min soru elem «Mən xəstə idim»;

qaraqalpaq dilində: Men auru edim «Mən xəstə idim»;

qazax dilində: Kitaptar şkafta edi «Kitablar şkalda idi»;

Üstimde palıtom bar edi «Üstümdə paltom var idi».

kumık dilində: Ol işçi edi «O fəhlə idi»;

qaraçay-balkar dilində: Üy işlənqen edi «Ev tikilmiş idi»;

tatar dilində: Min eşçi idem «mən fəhlə idim»; Anın ulı bar ide «Onun oğlu var idi»;

özbək dilində: U işçi edi «O fəhlə idi»; U xalı yuk edi «O hələ yox idi»;

Azərbaycan dilində: O, fəhlə idi; Mən xəstə idim.

Gətirilən nümunələrdən görüldüyü kimi, bu felin şühudi keçmiş zaman forması cüzi fonetik dəyişikliklə bütün müasir türk dillərində, demək olar ki, eyni cür səslənir. Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk dilində işlənən *ir/er* naqis felinin qalıqları da bütün müasir türk dillərində, təxminən, eyni cür səslənir; məsələn:

Azərbaycan dilində: idi, imiş, ikən, isə;

özbək dilində: edi, emiş, ekan, esa, erur;

qırğız dilində: ele, eken, emes.

Felin bu forması müasir türk dillərində, əsasən, təsriflənir. Məsələn, bu felin şühudi keçmişdə işlənən forması belə təsriflənir:

Azərbaycan dilində: idim, idin, idi, idik, idiniz, idilər;

tatar dilində: idim, iden, ide, idek, ideqiz, ideler;

karaım dilində: edim, edin, edi, edik, ediniz, edilər.

Bütün müasir türk dillərində bu naqis fel tərkib hissələrinə parçalanmır, çünki bu felin kökü *i/e* müstəqil mənaya malik deyildir. Müasir Azərbaycan dilində bu felin göstərilmiş dörd şəklindən yalnız ikisi zaman göstərir (*idi* — şühudi keçmiş zamanı, *imiş*

¹ Мусаев К.А. Грамматика караимского языка. М., 1964. с. 255.

–naqli keçmiş zaman ifadə edir), *ikən* heç bir zaman göstərmir, təkcə əsas hərəkət və ya vəziyyətlə eynizamanlılıq bildirir, *isə* şəkli *isə* şərt modallığı bildirməyə xidmət edir. Göytürk dilində işlənən *ir/er* naqis felinin müasir türk dillərindəki qalıqları (təbii ki, hansı türk dilində mühafizə edilmişsə) onun müasir Azərbaycan dilində işlənən şəkilləri ilə eynilik təşkil edir.

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, göytürk dilində bu fel müstəqil mənası olan (rus dilindəki *быть* felinin bağlamının ifadə etdiyi mənaya bərabər mənası var) müstəqil kökə (*ir/er*) malikdir və formadüzəldici (felin şəkillərini, qismən də növlərini) şəkilçilər qəbul edir. Göytürk dilində *ir/er* feli başqa fellər kimi felin şəkillərinə, zamanlara, şəxsə, kəmiyyətə və felin növlərinə görə dəyişir, felin təsdiq və inkar aspektində işlənir. *ir/er* felini başqa fellərdən fərqləndirən əsas cəhətlər bunlardır:

1. Göytürk dilində *ir/er* naqis feli sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmir, ümumiyyətlə, söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmir.

2. Bu fel digər nitq hissələrinə aid olan sözlərlə işləndikdə yanaşdığı sözlə birlikdə yeni məna ifadə etmir, yalnız şəkilçi rolunu oynayır və yanaşdığı sözün cümlənin formalaşmış xəbəri funksiyasında çıxış etməsinə kömək edir. Başqa sözlə desək, *ir/er* feli yalnız xəbərlilik kateqoriyası yaratmaq üçün işlədilir.

3. *ir/er* felinin tam leksik-semantik mənası yoxdur.

Göytürk dilində əsas fellərdən heç də az məhsuldar işlənməyən bu feli yalnız bu səbəblərə görə əsas fel adlandırmaq olmaz. Qalan bütün cəhətlərdən *ir/er* naqis feli əsas fellərdən heç bir xüsusiyyətinə görə fərqlənmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda *ir/er* naqis feli göytürk dilində əsas fel mövqeyində çıxış edir, bu zaman *ir/er* feli başqa köməkçi felin mənası ilə ekvivalent məna daşıyır; məsələn:

Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk erməzün tiyin üzə tenri tir ermis (O 13) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, yox olmasın deyə yuxarıda tanrı deyir imiş». Bu cümlədəki *türk bodun ... yoluk erməzgün* ifadəsinin Kül tigin şərafinə abidədəki *türk bodun yok bolmazun* (KT § 11) ifadəsi ilə müqayisə etdikdə aydın görünür ki, *erməzün* feli *bolmazun* felinin mövqeyində çıxış edir. Kül tigin və Bilgə xaqan şərafinə qoyulmuş abidələrdə *ir/er* naqis feli hətta söz yaradıcılığında da iştirak edir: *Tokuzınc ay yeti otuzka yoğ ertürimiz* (KT şm 13) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik (basdırdıq)». *Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim*

(BK c 10) «Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdim (basdırdım)». Hər iki cümləyə diqqət yetirdikdə *ir/er* naqis felinin digər bir göytürk köməkçi felinin - *it/et* felinin mövqeyində işləndiyi aydın olar (bunu həmin felin Azərbaycan dilinə tərcüməsində də görmək mümkündür). Əslinə qalarsa, bu cümlələrin xəbərləri *yoğ ertürtümiz* və *yoğ ertürtim* deyil, *yoğ itdürtimiz* və *yoğ itdürtim* olmalı idi.

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin aşağıdakı əsas formalarının işləndiyinə təsadüf edilir: *irür, irti, irmiş, irər, irinç, irsün, ir-məzün, irgəy, irtəçi, irsər, irigli, irig, irigcə, iriglik*. Beləliklə, təkcə sadalamaqdan aydın görünür ki, göytürk dilində *ir/er* naqis felinin təsdiq və inkar aspekti olmuş, o, felin əmr, xəbər, arzu, lazım və şərt şəkillərində işlənmiş, həm də felin hər üç qrammatik zaman çalarlığını ifadə etmək imkanına malik olmuşdur. Göytürk dilində *ir/er* felinin təkcə vacib şəklində işlənməsinə təsadüf edilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta əsas fellər belə göytürk dilində felin vacib şəklində nadir hallarda işlənir (bax: felin vacib şəkli). Buna görə də güman etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilində *ir/er* naqis feli vacib şəklində də işlənmişdir.

Felin məna növləri

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin felin bütün məna növlərində işlənməsinə təsadüf edilmir. Bu, adi hadisədir. Hətta müasir böyük romanda müəyyən bir felin bütün məna növlərində işlənməsini tapmaq çox çətindir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri isə, əvvəlcə, bədii əsərlər deyildir, ikincisi, bir felin bütün məna növlərində işlənmə bilməsi üçün Göytürk yazısı abidələrinin leksik tərkibi çox kiçikdir, məhduddur. Buna baxmayaraq *ir/er* naqis feli abidələrin dilində felin iki – əsas və icbar növlərində işlənir. P.M.Meliorski ehtimal edir ki, abidələrin dilində işlənan *erin* fel forması *er* felinin qayıdış növdə işlənmiş şəklidir və *özün üçün olmaq* mənasını ifadə edir.¹

Göytürk dilində *ir/er* naqis feli əsas növdə felin bütün şəkil və zamanlarında işlənilir; buna görə də onun abidələrin dilində felin əsas növündə işlənməsinə burada nümunə vermək artıqdır (bu haqda bax: felin şəkilləri). Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin

¹ Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб., 1899, с. 101.

icbar növdə işlənməsinə iki dəfə təsadüf edilir: *Lağzın yıl hisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim* (BK 10) «Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddində dəfn edirdim». *Kül tigin koy yilka yiti yegirmikə uçdı; tokuzinç ay yiti otuzka yoğ ertürütimiz* (KT şmş). «Gül tigin qoyun ilində ayın on yeddində vəfat etdi; doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdik».

Xəbər şəkli

Göytürk Orxon-Yenisey *ir/er* naqis feli xəbər şəklində felin bütün zamanları üzrə işlənilir.

İndiki zaman. Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin işlənməsinə üç kitabədə (Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk abidələrində) təsadüf edilir. Bütün üç təsadüfdə bu fel üçüncü şəxsdə işlənməmişdir: *Benin bodunm anta erür* (T 21) «Mənim xalqın oradadır». *Otuz artıktı bir yaşuna karluk bodun huşsız erür* (BK § 29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı dərdsizdir». *Kül tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür, barır erikli yağı boıtı* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında olanda karluk xalqı qayğısız yaşayırkən yağı oldu». Əsas fellərin təsriflənmə qaydasından istifadə edib *ir/er* felinin abidələrin dilində necə təsrifləndiyini bərpa etmək olar:

I şəxs tək: irürmən; cəm: irürbiz;

II şəxs tək: irürsən; cəm: irürsüz;

III şəxs tək: irür. Üçüncü şəxsin cəmi yoxdur.

Göytürk *ir/er* naqis felinin xəbər şəklinin indiki zamanı öz-bək dili istisna edilməklə, müasir türk dillərinin heç birində mühafizə edilməmişdir. A.N.Kononovun verdiyi məlumatlara görə bu felin indiki zamanı müasir özbək ədəbi dilində *erur* şəklində işlənir¹.

Şühudi keçmiş zaman. Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin ən çox işləndiyi zaman şühudi keçmiş zamandır. Başqa formalarından fərqli olaraq, *ir/er* naqis feli şühudi keçmiş zamanda tam təsriflənmə tipinə malikdir.

I şəxs tək: *ertim* (T 50) «idin»;

II şəxs tək: *ertig* (KT c 9) «idin»;

III şəxs tək: *erti* (KÇ 17) «idi»;

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с.204.

I şəxs cəm: *ertimiz* (BKş 32) «idik»;

II şəxs cəm: *ertigiz* (KT şm 10);

ertiniz (T 48) «idiniz»

Üçüncü şəxsin cəmi yoxdur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, göytürk *ir/er* naqis felinin mühafizə edildiyi türk dillərində (məsələn, müasir tatar dilində) ikinci şəxsin cəmində abidələrin dilində işlənmiş qədim şəxs şəkliçisi (ide+qiz) hələ də mühafizə edilir.

Göytürk dilində *ir/er* naqis feli həm adlara, həm də fellərə yanaşib işlənir. Adlara qoşulduqda şühudi keçmiş zamanda işləən *ir/er* naqis feli şühudi (qəti) keçmiş çalarlıqlı ismi xəbər əmələ gətirir; məsələn:

Eçim kağan olurtukda, özüm tarduş bodun üzə şad ertim (KT ş 17) «Əmim xaqan oturduqda, özüm tarduş xalqının üzərində şad idim». *Bars bəg erti* (KT ş 20) «Bars bəy idi». *On ok kağanı yağımız erti* (T 19) «On ox xalqının xaqanı yağımız idi». *Türk bodun aç erti* (BK ş 38) «Türk xalqı ac idi». *Eki ülügi atlıg erti* (T 4) «İki hissəsi süvari (atlı) idi». *İnim yiti, urum üç, kızım üç erti* (Süci) «Kiçik qardaşlarım yeddi, oğullarım üç, qızlarım üç idi». *Süsi altı bin ermis, biz eki bin ertimiz* (T 15) «Qoşunu altı min imiş, biz iki min idik». *Biz az ertimiz, yabız ertimiz* (BK ş 32) «Biz az idik, pis idik». *Yağıçısı ben ertim* (T 50) «Sərkərdəsi mən idim».

Gətirilən nümunələrdə *ir/er* naqis feli birinci üç cümlədə fellə, dördüncü və beşinci cümlələrdə sifətlə, altıncı, yeddinci, səkkizinci cümlələrlə sayla, səkkizinci cümlənin ikinci hissəsində zərflə, doqquzuncu cümlədə əvəzliliklə işlənir. Bundan başqa, şühudi keçmiş zamanda işləən *ir/er* naqis feli *bar* (var) və *yok* (yox) predikativ sözlərinə qoşulur, habelə qoşmalardan sonra da işlənir; məsələn:

Bay bar ertim (Süci) «Varlı (var) idim». *Bizin sü atı turuk, azukı yok erti* (KT ş 39) «Bizim qoşunun atları arıq, ərzağı yox idi». *Bodun boğazı tok erti, yağımız təgirə uçuk tək erti, biz şəg ertimiz* (T 8) «Xalqın boğazı tox idi, yağımız alıcı quş tək idi, biz ləş idik».

Göytürk dilində şühudi keçmiş zamanda işləən *ir/er* naqis feli müxtəlif şəkil və zamanlarda işləən əsas fellərə də qoşulur, mürəkkəb forma əmələ gətirir və feli xəbərə bitkinlik, qətilik çar-

larlığı verir. Şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* feli əsas fellərə qoşularaq aşağıdakı məqamlarda işlənir:

I. Şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli indiki zamanda işlənən əsas felə qoşularaq şühudi müəyyən imperfekt əmələ gətirir: məsələn:

Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yortıyur ertig (KT c 9) «O zaman (sağ) qalmışın yer boyu tamamilə əldən düşmüş halda (duraraq, ölürək) yürüyür idin». *Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Keyik yiyü, tabışğan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik». *Kara kumiğ olurur ertimiz* (T 7) «Qara qumda oturur idik».

II. Şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən əsas felə qoşularaq şühudi qeyri-müəyyən imperfekt düzəldir; məsələn: *Sünüş bolsar, çəriğ itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun düzəldər idi». *İnsi eşisin bilməz erti, oğlı kaşın bilməz erti* (KT ş 21) «Kiçik qardaşı böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi». *Ol sabığ esidip tün yəmə udısıkm kəlməz erti, olursıkm kəlməz erti* (T 22) «O xəbəri eşidib gecə də yuxum gəlməz idi, oturmağım (rahatlığım) gəlməz idi».

III. Şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas felə qoşularaq şühudi uzaq keçmiş zaman məzmunu yaradır; məsələn: *Alp ər biziñə təgmış erti* (KT ş 40) «İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi». *Ol ödkə kul kullığ bolmış erti* (KT ş 21) «O vaxt qul qullu olmuş idi». *İlki sü taşkımış erti* (BK ş 32). «Qoşunun ilk dəstələri səfərə çıxmış idi».

IV. Şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli lazım şəkildə işlənən əsas felə qoşularaq potensial şühudi keçmiş zaman çalarlığı əmələ gətirir; məsələn: *Mən inilüğü binça başlayı kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK ş 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Türk bodun, adak kamaştı, yablak boltaçı erti* (KT şm 6-7) «Türk xalqı ayağını boşaltdı, xəyanət edəsi idi (pis olası idi)». *Ögim katun, ulayü öglərim, əkələrim, gəliniñi, künçuyularım, bunça yəmə tiriği küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatı kaltaçı ertigiz* (KT şm 9) «Anam xatun, digər analarım, bibilərim, gəlinlərim, xanımlarım, beləcə diri qalanlar kəniz (qul) olası idi, ölənləriniz

yurdda, yolda yataraq qalası idiniz». *Kül tigin yok bolsar, kop öltəci ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz».

V.G Göytürk dilində şühudi keçmiş zaman da işlənən *ir/er* naqis feli şühudi keçmiş zamanda işlənən əsas fələ də qoşula bilər, bu zaman, şahidliyi, qətiliyi bir qədər də möhkəmləndirir; məsələn: *Yabız bat biz, azığ üküsüg körtig erti* (O 7) «Biz pis və səfəhik, biz azı çox gördük». Müasir türk dili istisna edilərsə, müasir türk dillərinin heç birində şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* felinin şühudi keçmiş zamanda işlənən əsas fələ qoşularaq işləndiyi müşahidə edilmir. M.Hüseynzadə yazır ki, «idi, imiş» köməkçi felləri yalnız şühudi zaman şəkilçilərindən sonra işlənə bilmir, çünki şühudi keçmişdəki qətilik və şahidlik məzmunlarına bunlar heç bir təsir edə bilmir.¹ A.Aslanov da eyni fikri söyləyir: «*idi, imiş* bağlaması yalnız felin əmr şəkli və xəbər şəklinin şühudi keçmiş ilə işlənə bilmir. Heç vaxt *oxu idi/imiş, oxudu idi // imiş* formaları işlənməz».² A.N.Kononov müasir türk ədəbi dilində şühudi keçmiş zamanda işlənən bu naqis felin şühudi keçmiş zamanda işlənən əsas fələ qoşularaq işlənə bildiyini göstərir; məsələn: *yardı idim, yardım idi*.³

Nəqli keçmiş zaman. Göytürk dilində *ir/er* naqis feli nəqli keçmiş zamanda *-miş* şəkilçisi qəbul edir. Bu felin şühudi keçmiş zamandakı şəklindən fərqli olaraq, göytürk dilində *ir/er* naqis feli nəqli keçmiş zamanda təşriflənmişdir. Yuxarıda nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas fellərdə də eyni vəziyyətin olduğu göstərilmişdi. Bu vəziyyəti təbii hesab etmək lazımdır, çünki I və II şəxsin tək və cəmində işlənən subyekt nəqli keçmiş zamanla ifadə edilən fəl formasında icra edilən hərəkətin iştirakçısı ola bilməz. Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən fəllər həmişə üçüncü şəxsə aid olur.

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli həm adlara, həm də fellərə qoşularaq xəbərin mürəkkəb şəklini yaradır.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B., 1963, s. 175.

² Azərbaycan dilinin qrammatikası. I, Morfologiya, B., 1960, s. 286.

³ Кононов А.П. Грамматика современного турецкого литературного языка. М – JL, 1956. с. 240.

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli aşağıdakı ad nitq hissələrinə qoşulub işlənir:

A) *ir/er* naqis feli isimlərə qoşulur:

İl tutsık yir Ötükən yış ermiş (KT c4) «El tutmalı yer Ötükən meşəli dağları imiş». *Antağ külig kağan ermiş* (KT § 4) «O qədər məşhur xaqan imiş». *Kırkız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı kop yağı ermiş* (KT § 14) «Qırğızlar, kurikanlar, otuz tatarlar, kıtaylar, tatabılar bütün yağı imiş» və s.

B) *ir/er* naqis feli sifətlərə qoşulur:

Bəgləri yəmə, hodunu yəmə tüz ermiş (KT § 3) «Bəyləri də, xalqı da düz imiş». *Tabğaç hodun sabı süçig, ağısı yımşak ermiş* (KT c5) «Tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Ayğucısı bilgə ermiş* (T 10) «Məsləhətçisi (vəziri) müdrik imiş» və s.

C) *ir/er* naqis feli saylara qoşulur:

Süsi altı bin ermiş (T 16) «Qoşunu altı min imiş».

Ç) *ir/er* naqis feli əvəzlilərə qoşulur:

Bunısız ulğatım, buñ bu ermiş (Y 7) «Qüssəsiz böyüdüm, dərd bu imiş». *Ər bəngüsü bu ermiş* (Y 27) «Döyüşçü əbədiyyəti (əbədi abidəsi) bu imiş».

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli qoşmalardan sonra da işlənir; məsələn:

Tənri küc birtük üçün kañım kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koy təg ermiş (KT §12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd (canavar) tək imiş, yağısı qoyun tək imiş».

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin *bar* (var) və *yok* (y o x) predikativ sözləri ilə işləndiyi müşahidə edilir; məsələn:

Tabğaç süsi bar ermiş (T 30) «Tabğaç qoşunu var imiş». *Ötükən yışda yig idi yok ermiş* (KT c4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş».

Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli mürəkkəb şəkil və zamanlarda işlənən əsas fellərə qoşulara nəqli keçmiş zamanın müxtəlif zaman (məna) çalarlığını əmələ gətirir. Göytürk dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* felinin əsas fellərə aşağıdakı qovuşmalarda işləndiyi müşahidə edilir.

I. Nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli indiki zamanda işlənən əsas felə qoşularaq nəqli müəyyən imperfekt zaman çalarlığı yaradır; məsələn:

Ekin ara idi oksüz türk ança olurur ermiş (KT § 2-3) «İkisinin arasında sahib bölgüsüz türk (xalqı) eləcə oturur imiş». *Irak bodunıg ança yağitur ermiş* (KT c3) «Uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş». *Yağru kontukda kisrə ağığ bilig anta öyür ermiş* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra, pis əməlləri (biliyi) orada öyrədir imiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür –tip ança boşğurur ermiş* (KT c 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə, yaxşı hədiyyə verir - deyib eləcə öyrədir imiş». *İllig bodun ertim, ilim amı kamı? Kimkə ilig kazğamırmən? – tir ermiş* (KT § 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram? - deyir imiş» və s.

II. Nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən əsas felə qoşularaq nəqli qeyri-müəyyən imperfekt düzəldir; məsələn:

Edgü bilgə kisig, edgü alp kisikg yoritmaz ermiş (KT c6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». *Bir kisi yanılsar, oğuşı, bodunı bisükünə təgi kıldmaz ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılısaymış, qəbiləsini, xalqını, son nəfərinə təkli doğramaz imiş». *Səmiz buka, turuk buka tiyin, bilməz ermiş* (T 6) «Kök buğa arıq buğadır, deyə tanımaz imiş» və s.

III. Nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli yenə də nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas felə qoşularaq nəqli uzaq keçmiş zamanı əmələ gətirir; məsələn:

Adıgılı, tonuzlı art üzə sokuşmuş eriniş, adıgım karnı yarılmış, tonuzım azığı sınımış, — tir (IB 10) «Ayı ilə donuz aşırımında döyüşmüş imiş, ayının qarnı yarılmış, donuzun qılıncı (köpək dişi) sınımış - deyir».

Gələcək zaman. Təəssüf ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *ir/er* naqis felinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənilməsinə hələlik təsadüf edilməmişdir. Lakin ehtimal etmək olar ki, bu felin qeyri-qəti gələcək zamanı qədim türk qəbilələrinin dilində *irər //erər* şəklində olmuşdur. Əsas fellərin qeyri-qəti gələcək zamanda təsriflənmə sxemini bu köməkçi felə də tətbiq etsək, onda ehtimal etmək olar ki, *ir/er* naqis feli qeyri-qəti gələcək zamanda belə təsriflənmişdir:

I şəxs tək: *erərmən*; cəm: *erərbiz*;

II şəxs tək: *erərsən*; cəm: *erərsiz*;

III şəxs tək: *erər*. III şəxsin cəmi yoxdur.

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin bir forması işlənir ki, həmin forma haqqında türkoloqlar arasında hələ də vahid rəy yoxdur. Cəsarətlə təsdiq etmək olar ki, *ir/er* naqis felinin bu forması mənasına görə qətiyyət çənarlıqlı gələcək zaman mənasına yaxınlaşır. Göytürk dilində *ir/er* naqis feli qəti gələcək (zaman) çənarlıqlığında *erinq //irinç* şəklində işlənir. *Eriñç* fel şəklini müasir Azərbaycan dilinə tərcümə etmək qeyri-mümkündür, rus dilində isə az-çox dəqiqliklə *buduçi* kimi tərcümə etmək olar.

Türkoloji ədəbiyyatda bu söz müxtəlif cür tərcümə edilir. V.V.Radlov onu *sakitlik* (спокойствие), *məmnuniyyət* (удовольствие) kimi tərcümə edir.¹ S.Y.Malov² və İ.A.Batmanov³ *albatə* (пожалуй), *ehtimal* (возможно), *güman ki*, (надо думать) kimi tərcümə edirlər. P.M.Meliorski *irinç* sözünün mənasını təyin etməyə böyük diqqət yetirmişdir. O yazır: “erin” forması, ... sonrakı dildə bir fel forması kimi məlum deyil, Orxon dilində də o, təkcə *är* “быть” felində işlənir; güman etmək olar ki, bu hansı bir ən qədim törəməninə qalıdır. Şəkilçisinə görə onu hər şeydən əvvəl *-mç, -nç* (*-m+ç, n+ç?*) şəkilçiləri vasitəsilə fəllərdən əmələ gəlmiş adlara yaxınlaşdırmaq olardı; məsələn: *kılınç*, hərəkətin təzi («kıl», yaxud «kılın» sözündən), *sävinq* –sevinc («sävin» yaxud «sävin» sözündən) və s. Maraqlıdır ki, Kutağu biligdə «ärinç» sözü vardır (hax: V.V.Radlovun lüğəti), həmin söz “sakitlik, məmnuniyyət” mənası ifadə edir. Lakin *är* “быть” felinin bir növ “qayıdış” növü olan və “özü üçün olmaq, əylənmək, istirahət etmək. erte à son aise və i.a.” mənası ifadə edən “ärin” şəkli varmı? Mən belə düşünürəm ki, Orxon yazılarında işlənən –ärinç məhz feli sifət, yaxud feli isimdir, bundan da son felin “Nominalformen” adlanan şəkli əmələ gələ bilərdi (bəlkə də elə əmələ gəlmişdir?). V.Tomsen güman edir ki, ... bu «gerindium», yəni feli bağlamadır. Lakin mənə elə gəlir ki, sintaksisə görə bu formanı feli bağlama kimi qəbul etmək olmaz, çünki, ehtimal ki, müstəqil cümlələr tez-tez onunla bitir. V.V.Radlov əksinə «ärinç»

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1. ч.1. с. 768.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.366.

³ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.211.

felini verbum finitum kimi qəbul edir və ona mənə o qədər də aydın olmayan «die Form der Vollendung» adı verir. Şübhəsiz, hər halda, (nə vaxt isə feli bağlama ola bilər) bu formanın ifadə etdiyi mənə Orxon kitabələrinin çox yerində zəifləmiş, V.Tomsenin dediyi kimi desək, zərf mənəsinə qədər enmişdir. Mən də öz tərəfindən olavə edərdim ki, burada qırğız dilindəki «egü» və «ckan» formaları ilə baş vermiş hadisəyə oxşar bir hadisə baş vermişdir. Belə formaların dildə dəqiq mənəsinə təyin etmək olduqca çətin-dir, bəzən onlar sadəcə olaraq pleonastik işlədilir, V.Tomsen «*ərinç*» sözünü latın dilindəki «jam» sözü ilə müqayisə edir, amma bu, çətin ki, müvəffəqiyyətli müqayisədir.¹ N.A.Baskakov *ərinç* sözünü modal ədat adlandırır.² *Eriñç* sözü haqqında V.M.Nasilovun da söylədiyi fikirlər maraqlıdır: «*Eriñç* forması, çox ehtimal ki, *эр-быть* felinin passiv-qayıdış əsasında törəmədir. Analoji törəmələrə, əsasən psixoloji məzmunlu məfhum yaxud daxilinə qapılmaq, öz-özünə baş verən hərəkət və ya hal məfhumu ifadə edən substantivlər arasında rast gəlmək olur. Məsələn: *sevinç* «sevinə», *korkunç* «qorxunc», «qorxu», *kovunç* «sevinç», *inanç* «inam», «sakitlik», *inç* «dinclik», *kılınç* «hərəkət», *sakinç* «düşüncə», «qavrama», *okunç* «tövbə» və i.ə.

Müasir türk dillərindən heç birində *erinc* formasına təsaduf edilmir. Abidələrdə də o ehtimal ki, artıq qədim türk dillərində söz yaradıcı formanın rudiment şəklidir. Yuxarıda göstərilmiş fel əsasında əmələ gəlmiş substantivlər, heç şübhəsiz, indi artıq izah edilə bilməyən qrammatik fel yaradıcılığının konservativ (mühafizəkar) formasıdır».³

V.V.Radlovun qədim uyğun dilindən etdiyi tərcümə haqqında bir söz deyəcə bilmərik, lakin lüğətdə verdiyi «puzulmaz *erinc*» söz birləşməsinin V.V.Radlov tərəfindən verilmiş tərcüməsi düz deyildir. S.Y.Malov və İ.A.Batmanovun tərcümələrinə gəlincə, bunları demək olar. Hər iki tədqiqatçının tərcüməsində *erinc* modal mənə ifadə edir və cümlədə ara söz mövqeyində çıxış edir. Ara sözlərin cümlənin sonunda işlənməsi türk dilləri üçün, o cümlədən qədim türk dilləri və göytürk dili üçün, ən azı, qərİbədir,

¹ Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина. СПб., 1899, с.101.

² Баскаков П.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с.318.

³ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 68-69.

çünkü türk dillərində ara sözlər cümlənin sonunda işlənmiş. Bundan başqa, S.Y.Mavlov və İ.A.Batmanovun fərziyyələrinin əksinə olaraq *erinc* sözü feli əsasə malikdir. *Erinc* sözünün feli bağlama olmasına gəlincə, P.M.Melioranski haqlı olaraq göstərir ki, türk dillərində cümlə feli bağlama ilə bitə bilməz. Halbuki göytürk dilində *erinc* bütün cümlələrin sonunda gəlir və cümlə bu sözlə bitir. V.Tomsenin *erinc* sözünü latın dilinin *jam* (artıq) sözü ilə müqayisə etməsi qədim türk sözünün mənasını tam əhatə etmiş, lakin hərəkətin bitməsini göstərmək mənasında latın sözü qədim türk sözünə yaxınlaşır. Biz *erinc* sözünün verbum finitum olması haqqında V.V.Radlovun fikri ilə tam şərikik, onun *erinc* sözünün «die Form der Vollendung» (bitkinlik göstərən forma) olması haqqındakı fikrini bölüşdürürük, çünki bu fel həm əvvəlki felin, həm də bütövlükdə cümlənin predikativlik mənasını tamamlayır. V.Tomsenin *erinc* sözünün feli bağlama və ya zərf olması haqqında, P.M.Melioranskinin *erinc* sözünün zərf olması haqqındakı fikirləri də həqiqətə uyğun deyil, çünki türk dillərində, o cümlədən Orxon-Yenisey abidələrinin dilində cümlə feli bağlama və ya zərflə bitmiş. Əksinə, V.V.Radlovun göstərdiyi kimi, *erinc* verbum finitum olub «die Form der Vollendung» mənasına malikdir.

Göytürk dilində *erinc* forması həm adlarla, həm də fəllərlə işlənir. Abidələrin dilində maraqlı bir fakt diqqəti cəlb edir: göytürk dilində *erinc* feli forması indiki zamanda işlənməyə əsas fəllə heç vaxt qovuşmur. Biz bu faktı müasir türk dillərinin uyğun kateqoriyası ilə müqayisə etdik. Məlum oldu ki, müasir türk ədəbi dillərindən heç birində (müasir türk dillərinin dialekt materialları ilə müqayisə aparmağa imkanımız olmadı) felin qəti-gələcək zamanını və indiki zamanını ifadə edən formalar heç vaxt yanaşı işlənməmiş. Məntiqə də qəti-gələcək zamanla indiki zamanın bir yerdə işlənməsi mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk dilində *erinc* felinin əsas fəllə qoşulub işlənməsi müasir türk dillərində qəti gələcək zamanın digər formalarına qoşulub işlənməsi ilə çox vaxt düz gəlmiş. Müasir Azərbaycan dilində, məsələn, birinci yerdə qəti gələcək zamanın forması, ikinci yerdə isə şəhudi, yaxud nəqli keçmiş modalığı gəlir: *oturacaq idi, oturacaq imiş*. Göytürk dilində isə qəti gələcək zaman forması olan *erinc* feli istər zaman, istərsə də şəxs və kəmiyyət baxımından tamamilə formalaşmış əsas fəllərdən sonra işlənir. Əhəmiyyətli bir təfərrüatı da qeyd etmək lazımdır: müasir

türk dillərində modallıq bildirən söz təsrifləndiyi, əsas fel təsriflənmədiyi halda (*oturacaq idim, oturacaq idin* və s.) abidələrin dilində əsas fel təsriflənir, *erinç* feli isə dəyişməz qalır (*ohurtum erinç, ohurtu erinç, ohurtı erinç* və s.). Bundan başqa, nə müasir Azərbaycan, nə müasir türk, nə də müasir türkmən dillərində qəti gələcək zamanın morfoloji əlaməti olan *-acaq, -əcək* şəkilçisi (digər türk dillərində qəti gələcək zaman başqa şəkilçi ilə düzəldilir) adlara daxil olan nitq hissələrinə artırılı bilmədiyi halda, göytürk dilində *erinç* formantının adlara qoşulması qanunauyğun haldır; məsələn: *biligsiz erinç* (KT § 5) — (rusca) *будучи безграмотным*.

Bizə elə gəlir ki, belə sərbəstlik *erinç* fel formasının bitmiş qrammatik formaya, yəni kök və zaman şəkilçisinə malik olmasından irəli gəlir.

Bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq, biz belə hesab edirik ki, göytürk dilində işlənən *erinç* forması verbum finitum-dur və qəti gələcək zaman modallığı mənasını ifadə edir.

Göytürk dilində *erinç* feli aşağıdakı məqamlarda işlənir:

I. *erinç* feli adlarla işlənir:

Buyurki yəmə biligsiz erinç (KT § 5) «Onlara tabe olanlar da biliksiz imiş».¹ *Barduk yirdə edgüg ol erinç* (KT § 24) «Getdiyi yerlərdə yaxşısı o idi».

II. *erinç* feli şühudi keçmiş zamanda işlənən əsas fellərə qoşulur; məsələn:

Türk bodun, atı, küsi yok bolmazun tiyin, özimin ol tenri kağan ohurtı erinç (KT § 25-26) «Türk xalqının şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Üzə tenri, iduk yer, sub kağan kutı taplamadı erinç* (BK § 35) «Yuxarıda tanrı, müqəddəs Vətən (yer, su) xaqan bəxtini qorumadı». *Otuz ərik başlayı tutuğka badı erinç* (Y 32) «Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuka bağlandı» və s.

III. *erinç* feli nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas felə qoşulur. Bu, göytürk dilində *erinç* felinin ən çox qoşulub işləndiyi söz birləşməsidir.

Tenri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç (BK § 33) «Tanrı fərman verdiyi üçün, mən qa-

¹ *Erinç* felini Azərbaycan dilinə dəqiq tərcümə etmək mümkün olmadığı üçün ya sərbəst tərcümə ediləcək, ya da cümlənin məzmunundan asılı olaraq buraxılacaqdır.

zandığım üçün türk xalqı qazanmış». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañun İltəris kağamıǵ, ögim İlbilgə katunıǵ terni töpəsintə tutıp yögərü kötürmüş erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırmış». *Anta kisrə inisi kağan bolmuş erinç, oǵlı ta kağan bolmuş erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kisik qardaşı xaqan olmuş, oǵlu da xaqan olmuş». *İçikdük üçün tenri öl timiş erinç* (T 3) «Təbə olduğun üçün tanrı «öl» demiş».

IV. *erinç* feli –*duk//dük* şəkilçili feli sifətlərə qoşulur; məsələn: *Anta kisrə inisi eçisin təg kıñnımadük erinç, oǵlı kañun təg kıñnımadük erinç, biligsiz kağan olmuş erinç* (KT § 5-6) «Ondan sonra kiçik qardaşlar böyük qardaşları tək olmadığından, oğullar ataları tək olmadığından biliksiz xaqan oturmuş».

Əmr şəkli

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin əmr şəklində təsdiq aspektində işlənməsinə təsadüf etməmişik. Abidələrin dilində *ir/er* naqis felinin əmr şəklində inkar aspektində işləndiyi yeganə nümunəyə Ongin abidəsinin üçüncü sətirində *erməzün* şəklində təsadüf edilir:

Türk bodun yitməzün tiyin, yohuk erməzün tiyin, üzə tenri, tir ermiş (O 3) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, yox olmasın deyə, yuxarıda tanrı deyir imiş».

Bu yeganə nümunədən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, göytürk dilində *ir/er* naqis felinin əmr şəkli üçüncü şəxsin təkində *sin//zün* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Məlum olduğu kimi əsas fellərin əmr şəkli də bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlir. Bundan istifadə edib göytürk dili üçün, habelə qədim türk qəbilələrinin dilləri üçün *ir/er* naqis felinin əmr şəklinin digər şəxslərdə işlənməsi şəklini də bərpa etmək olar. II şəxs tək: *ir, irgil*, III şəxs tək: *irsün*, II şəxs cəm: *irin*.

Lazım şəkli

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin lazım şəkli fel kökünə *-təçi* şəkilçisini artırmaqla düzəlir; məsələn:

Ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti (T 55) «Mən özüm qaxanmasa idim, el də, xalq da yox olası idi».

Göytürk dilində *ertəçi* felinin təsriflənən şəklinə təsadüf edilməmişdir. Məlum olduğu kimi, əsas fellər lazım şəklinə təsriflənir: məsələn: *kəltəçimiz* (T 14) «gələsiyik»; *olurtaçısən* (KT c 8) «oturasısan» və s. Əsas fellərin təsriflənmə sxemindən istifadə edib *ertəçi* naqis felinin təsriflənməsini bərpa etsək, bu təsriflənmə aşağıdakı kimi olar:

I şəxs tək: *ertəçimən*; cəm: *ertəçimiz*;

II şəxs tək: *ertəçısən*; cəm: *ertəçısiz*;

III şəxs tək: *ertəçi*. Üçüncü şəxsin cəmi yoxdur.

Arzu şəkli

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin arzu şəkli fel kökünün üzərinə *-gəy* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Orxon abidələrində *ir/er* naqis felinin arzu şəklinə işlədilməsinə təsadüf edilməmişdir. İ.A. Batmanovun verdiyi məlumata görə, bu fel Yenisey abidələrində bir dəfə *ergəy* şəklinə işlənir.¹

Şərt şəkli

Göytürk dilində, əsas fellərdə olduğu kimi, *ir/er* naqis felinin də şərt şəkli fel kökü üzərinə *-sər* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Göytürk dilində *ir/er* naqis feli şərt şəklinə adlara, fellərə, zərflərə, *bar* — v a r , *yok* — y o x predikativ sözlərinə qoşularaq işlənir.

I. Şərt şəklinə işlənən *ir/er* naqis feli isimlərə qoşulur; məsələn:

Amıka erig yırtə ersər, ança erig yırtə bengü taş tokıtdım, bittidim (KT c 13) «İndiki olmalı yerdə isə, eləcə olmalı yerdə əbədi daş toxutdum (qoydurdum), yazdırdım». *Nən-nən sabım ersər, bengü taşka urım* (KT c11) «Hər nə (nə qədər) sözüm vardısı, əbədi daşa vurdum».

II. Şərt şəklinə işlənən *ir/er* naqis feli əvəzlilərə qoşulur; məsələn: *Kaç nən ersər, ölihtëçi kük* (T 21) «Hər necə olsa, əlbət-

¹ Вах: Батманов И.А. Язык снисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959 с.87. Lakin biz Yenisey mətnlərində *ir/er* naqis felinin arzu şəklinə *erqəy* formasından işlənməsinə təsadüf etməmişik.

tə, öldürəsidir». Kaç nəh ersər, bizni ölürtəçi kük – timiş (T 29-30) «Hər necə olsa, əlbəttə, bizi öldürəsidir, — demiş».

III. Şərt şəklində işlənən *ir/er* naqis feli *bar* “var” və *yok* “yox” predikativ sözlərinə qoşulur; məsələn: *Nəh yerdəki, kağanlığ bodunda büntügi bar ersər, nə bunu bar ertəçi ermış* (T 56-57) «Hər hansı yerdəki xaqanlı xalqda avara var isə, o xalqın hər cür dərdi olasıdır». *Kül tigin yok ersər, kop öltəsi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz».

IV. Şərt şəklində işlənən *ir/er* naqis feli zərflərə qoşulur; məsələn: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT 7) «Uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir».

V. Şərt şəklində işlənən *ir/er* naqis feli indiki və gələcək zamanda işlənən əsas fellərə qoşulur; məsələn: *Kəlif ersər, kü ər ükülür, gəlməz ersər, tılığ, sabığ, alı olur* (T 32) «Gəlir isə küy (səs) döyüşçüləri çoxaldır, gəlməz isə dil (əsir), xəbər alaraq otur».

Eyni zamanlılıq forması

Göytürk dil faktlarının ətrahlı tədqiqi göstərir ki, qədim türk qəbilələrinin dilində iki yaxud daha çox hərəkət və ya halın eyni zamanlılığını ifadə edən fel forması olmuşdur. Göytürk dilində hərəkətin eynizamanlılığını göstərən forma *ir/er* naqis felinin kökünə *-ikli* (ehtimal ki, *ik+li* hissələrindən ibarət mürəkkəb şəkilçidir) şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. *İrikli/erikli* fel forması abidələrin dilində ən çox indiki zamanda işlənən əsas fellərə qoşulur və qoşulduğu felin ifadə etdiyi hərəkətlə sonra gələn cümlənin xəbəri olan felin ifadə etdiyi hərəkətin eyni zamanda icra edildiyini göstərir: məsələn:

Ança olurur erikli, oğuzdantan görük kəlti (T 8) «Beləcə otururkən, oğuzlardan casus gəldi». *Otuz artıki bir yaşımə karluk bodun bunşız erür, barur erikli, yağı bolı* (BK § 29) «Otuz bir yaşında karluk xalqı firəvan yaşayırkən, yağı oldu» *Tuğ taşırır erikli yalmə əri kəlti* (MÇ 17-18) «Bayraq qaldırıb səfərə çıxarkən, kəşfiyyətəçi döyüşçüləri gəldi». *Kiçə yaruk batur erikli sünüşdüm* (MÇ 13) «Gecə işiq (ay) batanda döyüşdüm». *Kül tigin yiti otuz yaşımə karluk bodun erür, barur erikli yağı bolı* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və müstəqil yaşayırkən bizə yağı oldu».

Yuxarıda izah edilənlərdən aydın görünür ki, göytürk dilində *ir/er* naqis feli özündən əvvəl gələn sözlə yanaşaraq, müxtəlif modal çalarlıq (bitkinlik, davamlılıq, şahidlik, qeyri-şahidlik, qətilik, şərtlilik, eynizamanlılıq) əmələ gətirir. Göstərilən bütün vəziyyətlərdə əsas mənə birləşmənin birinci komponenti vasitəsilə ifadə edilir, *ir/er* naqis feli isə müxtəlif formalarda (şəkil və zamanlarda) təkcə modal çalarlıq bildirərək, bir növ, statik vəziyyətdə durur. Belə bir yanlış təsəvvür yarana bilər ki, göytürk dilində *ir/er* naqis feli mənalı sözlə münasibətində həmişə statik vəziyyətdə durmuşdur. Lakin qədim türk abidələrimin dilində elə hallara rast gəlmək olur ki, bu zaman *ir/er* naqis feli söz birləşməsində aparıcı komponent olur. Nümunə olaraq, Göytürk dilində *ir/er* felinin ikiqat işlənməsini göstərmək olar. İkiqat işlənmə termini ilə biz söz birləşməsinin hər iki komponentində *ir/er* naqis felinin işlənməsini nəzərdə tuturuq. Bu zaman söz birləşməsinin tərəfləri mövqeyində müxtəlif şəkil və zamanlarda işlənən *ir/er* naqis feli çıxış edir.

I. İkiqat işlənmənin birinci komponenti göytürk dilindəki *ir/er* naqis felinin lazım şəkli ilə, ikinci komponenti isə həmin felin xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanı ilə ifadə edilir; məsələn; *Ben özüm kazğanmasar, il yəmә, bodun yәмә yok ertәci erti* (T 55) «Mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da yox olası idi». *Kapağan kağan türk sir bodun yirintә hod yәмә, bodun yәмә, kisi yәмә idi yok ertәci erti* (T 60) «Kapağan xaqanın türk sir xalqının yernidə bir boy da, xalq da, adamlar da bir sahib kimi yox olası idi».

II. İkiqat işlənmənin birinci komponenti göytürk dilindəki *ir/er* naqis felinin lazım şəkli ilə, ikinci komponenti isə həmin felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanı ilə ifadə edilir; məsələn: *Özüm karı boltum, uluğ boltum, nәn yerdәki kağanlığ bodunda büntügi bar ersәр, nә bunu bar ertәsi ermış* (T 56-57) «Özüm qocaldım, ulu oldum, hər hansı yerdəki xaqanlı xalqda avara var isə, o xalqın hər cür dərdi olası imiş».

III. İkiqat işlənmənin birinci komponenti *ir/er* naqis felinin xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanı ilə, ikinci komponenti isə həmin felin şərt şəkli ilə ifadə edilir; məsələn: *İltәris kağan kazğanmasar, yok erti ersәр, ben özüm bilgә Tonyukuk, kazğanmasar,*

ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəsi erti (I 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, o olmasa idim, mən özüm, müdrük Tonyükük, qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqının yerində bir boy da, xalq da, adamlar da bir sahib kimi yox olası idi».

IV. *ir/er* naqis felinin ikiqat işlənməsinin birinci komponenti həmin felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş zamanı ilə, ikinci komponenti isə yenə də həmin felin xəbər şəklinin gələcək zamanının *erinq* forması ilə ifadə edilir. *Ir/er* naqis felinin bu şəkildə qovuşması hərəkətin nəqli keçmiş zamanda icrasının qətiliyini bildirir, lakin hərəkətin icrasını xəbər verən şəxs onun icrasının şahidi olmur; məsələn: *Bilgə kağan ermış, alp kağan ermış, buyurukı yəmə bilgə ermış erinq, alp ermış erinq* (KT § 3) «Müdrük xaqan imiş, igid xaqan imiş, buyurukları da müdrük imiş, igid imiş». *Anta kis-rə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinq, oğlu kanun tæg kılınmaduk erinq, biligsiz kağan olurmuş erinq, yablak kağan olurmuş erinq. Buyurukı yəmə biligsiz erinq, yablak ermış erinq* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşlar böyük qardaşları tək olmadığından, oğullar ataları tək olmadığından, biliksiz xaqanlar oturmuş, pis xaqanlar oturmuş. Buyurukları da biliksiz imiş, pis imiş». ... *ölügi ança ermış erinq* (KÇ 23) «...ölüsü eləcə imiş».

Göytürk dilində bir yerdə *ir/er* naqis felinin qeyri-adi bir şəkli işlənir: *ir/er* felinin kökü+ şühudi keçmiş zaman şəkilçisi *ti+g* samiti+birinci şəxs tək mənsubiyyət şəkilçisi *-im+*yönlük hal şəkilçisi *-a=ertigimə*. Naqis felin bu şəkli aşağıdakı cümlədə işlənir: *Yerdəki bar ertigimə, ərdəmligimə bökmədim* (Y 28). S.Y.Malov bu cümlənin elə tərcümə edir: Я не наслаждался (умер) моим бытием и (всем) моим доблестным или моим зсмым родом¹ (Varlığımдан, şəərəfli yaxud bu dünyadakı tayfamdan doymadım). Həmin cümləni rus dilinə belə tərcümə etmək yaxşı olardı: От своего существования за земле, от своих доблестей я не наслаждался» (Yer üzündə yaşadığımdan, rəşadətimdən doymadım).

Göytürk dilində *ir/er* naqis feltindən fei sifət, feli bağlama və feldən əmələ gələn adlar da yaranır.

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952, с. 53.

I. *-dik* şəkilçisi vasitəsilə *ir/er* naqis felindən feli sifət əmələ gəlir; məsələn: *Keşdəmdə ben yəg erdüküm ol erinç* (Y 24) «Mənim Keşdəmdə yaxşı etdiyim o idi».

II. *-ikcə* şəkilçisi *ir/er* naqis felindən feli bağlama əmələ gətirir; məsələn: *Bəg erikcə Sabık basar eçimiz ...* (Y 32) «Bəy olunca Sabık basar böyük qardaşımız...»

III. *-ig* şəkilçisi vasitəsilə *ir/er* felindən feldən düzələn sifətlər yaradır; məsələn: *Ança erig yirtə bengü taş tokıtdım, bitidim* (KT c 13) «Elə olmalı yerdə əbədi daş toxutdum (qoydurdum), yazdırdım».

IV. Bəzən cümlə bitmədiyindən *ir/er* naqis felindən əmələ gələn yeni formanın ifadə etdiyi mənanı təyin etmək mümkün olmur. Məsələn, *-ig* və *-lig* formadüzəldən şəkilçilərin ifadə etdiyi məna ayrılıqda aydın olsa da, *...toguz təzginip atın eriglik...* (Y 32) parçasında işlənən *eriglik* sözünün ifadə etdiyi mənanı aydınlaşdırmaq mümkün deyildir.

Göytürk dilində *ir/er* naqis felinin nə qədər rəngarəng məna çalarlığı ifadə etdiyi, abidələrin dilində, habelə qədim türk qəbilələrinin dilində necə geniş dairədə işləndiyi bu qısa məlumatdan da aydın olur. Müxtəlif şəkil və zaman çalarlıqlarında işlənməsinə görə *ir/er* naqis feli əsas fellərdən nəinki geri qalmır, hətta işlənmə diapazonuna görə göytürk dilində işlənən hər hansı əsas feldən üstündür. Ehtimal ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin daha geniş və dərin tədqiqi *ir/er* naqis felinin daha yeni məna çalarlıqlarını aşkara çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Fel şəkil və zamanlarının mənşəyi

Türkoloji ədəbiyyatda felin zamanlarının mənşəyi haqqında çoxlu fikir vardır. Xüsusən şühudi keçmiş və indiki zaman şəkilçiləri ətrafında çoxlu mübahisə və müzakirələr getmişdir. Fel zamanlarının mənşəyi haqqında söylənmiş fikirləri burada təhlil etməyə ehtiyac yoxdur.

Türkoloji ədəbiyyatda şühudi keçmiş zamanın şəkilçisinin mənşəyi haqqında çoxlu bir-birinə zidd fikirlərə rast gəlirik. Bu haqda söylənmiş mülahizələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi *-it*, ...ünsüründən törənmişdir. Bu fikir P.M.Meliöranski, K.Brokkelman, N.K.Dmitriyev, V.M.Nasilov və başqaları tərəfindən müdafiə edilir.

2. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi *at*, ...ünsüründən törənmişdir. Bu fərziyyəni V.Banq söyləyir.

3. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi *-dıq* ünsüründən yaranmışdır. Bu fikri ilk dəfə O.N.Bötlinq söyləmiş, lakin P.M.Meliöranski tərəfindən möhkəm tənqid edilmişdir. Sonralar O.N.Bötlinqin fikri J.Deni, K.Brokkelman, A.P.Poseluyevski və başqaları tərəfindən müdafiə edilmişdir.

4. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-si*, ...ünsüründən əmələ gəlməsi haqqında fərziyyəni A.N.Kononov irəli sürmüşdür. Bəzə, bu fərziyələrdən birincisi həqiqətə az-çox yaxındır (lakin bu o demək deyildir ki, biz həmin fərziyyə ilə razılaşıırıq). Bu fərziyyəni şərh edərkən N.K.Dmitriyev yazır: «P.M.Meliöranski və K.Brokkelmanın türk dillərinin materialları əsasında apardıqları tədqiqat aydınlaşdırmışdır ki, haqqında söhbət gedən keçmiş zamanın əsasında (şühudi keçmiş - Ə.R.) *-it, it, üt, ut//t* (saitlərdən sonra) şəkilçisi ilə əmələ gələn arxaik fəli isim durur. Türk dillərinin müasir inkişafı mərhələsində bu fəli isim qalıq forması (rudiment) şəklində mühafizə edilmiş və az-çox məhdud sayda olan nümunələrlə təzahür edir.

Beləliklə, *bar-it - g e d i ş*, *qel-it - g ə l i ş*, *oxu-t - o x u* və s. feldən düzələn formalar mövcud olmuşdur. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən bu adlar qapalı saitləri (*i, i, u, ü*) atmış və *t* səsinə cingiltili *d* səsi ilə əvəz etmişdir (hər iki fonetik hadisə - türk dilləri üçün tamamilə adidir); beləliklə, *barit+im > bardım* əmələ gəlmişdir.¹ Bu fərziyyə bir qədər şübhəli olsa da, digərlərinə nisbətən əlverişlidir.

İndiki zaman formasının mənşəyi haqqında F.Meninski, F.Y.Korş, K.Foy, V.Banq, F.Müller, N.İ.İlminski, Martin Hartman, P.M.Meliöranski, K.Brokkelman, J.Deni, N.K.Dmitriyev, A.P.Poseluyevski və A.N.Kononov kimi görkəmli türkoqoqların fikrinə rast gəlmək olar. İndiki zaman şəkilçisi haqqında deyilmiş bütün fərziyyə və nəzəriyyələri yekunlaşdıraraq A.P.Po-

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, с.107-109.

seluyevski yazır: «İndiki zamanın formantı haqqında mövcud fərziyyələri üç əsas baxışda qruplaşdırmaq olar.

Onlardan birincisi hələ ilk dəfə F.Meninski tərəfindən 1580-ci ildə söylənmişdir... Türk dilində «qeli-yürür», hətta «qeli-yürürü» formalarının mövcudluğunu əsas götürüb, o təklif etdi ki, gələcək zamanın əlaməti «yüri-pek» felindən törəmişdir. Eyni zamanda F.Meninski bu şəkildəki saitlərin sabit olmadığını və məsələn «ö//e (ə), ü//u, ü//i) kimi dəyişmələrin mümkün olmasını qeyd edir.

F.Meninskinin P.Meliorski və Houtsma tərəfindən müdafiə edilən fikri sonralar (1903-cü ildə) Karl Foy tərəfindən ətraflı inkişaf etdirildi və əsaslandırıldı. K.Foy, onun fikrincə, indiki zaman formantının əsasında duran köməkçi felin üç əsas variantının türk dillərində mövcud olduğunu təyin etdi: «yori-/yuru-», «yuri-/yürü-» və «yeri» («yore>yor» türkmən variantının mövcudluğu bu problemin başqa tədqiqatçıları kimi K.Foya da məlum deyildi).

Hələ Maksimov tərəfindən Karamaniyada müşahidə edilmiş «qülüyürür» və «bağla-yorur» kimi türk dialekt formalarının mövcudluğuna istinad edərək, Foy türk dilində indiki zamanın «-yor» şəkildəsinin «yori-/yuru-» felinin aoristindən törədiyini söyləyir. F.Meninski tərəfindən göstərilmiş ön sıra «yürür» variantını K.Foy «yorur» əsas (arxa sıra) variantının sonralar yaranmış növ müxtəlifliyi hesab edir. Əksinə, Azərbaycan dilindəki «al-ır, gəl-ir» tipli formaların dodaqlanmayan «yeri» — əsasında törədiyini deyir. İndiki zaman formalarının yaranmasını K.Foy qədim dövərə aid edir, bu formanın nümunələrinin artıq Orxon kitabələrində mövcud olduğunu söyləyir (məsələn: K.Foyun «yori-yor» kimi oxuduğu «yori-yur»).

K.Foyun son fikri V.Banq tərəfindən haqlı olaraq tənqid edildi. V.Banq göstərdi ki, qeyd edilən Orxon formaları sait səsə bitən felin adı aoristidir və «y» – səsi burada boşluğu aradan qaldıran sadə bitişdirici səsdir. Həqiqətən də, F.Y.Korşun göstərdiyi kimi, indiki zaman formalarının yaranmasını XVI-XVII əsrlərdən əvvələ aid etmək olmaz. V.Banqın özünün fikrincə isə, indiki zaman əlamətinin müasir variantının qəti təşəkkülü yalnız XVI—XVII əsrin əvvəllərində baş vermişdir.

Əsas fərziyyələrdən ikincisi F.Y.Korş tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, indiki zaman formantını «-r-» şəkildəsi vasitəsilə

«yat-mak» felindən yaranan «yat-u-r» feli sifəti ilə bağlayır. Bu «yat-ur» «t-» səsinin düşməsi nəticəsində, Korşun fikrinə, («yaur» aralıq forması vasitəsilə) ixtisara məruz qalmış və bir təsadüfdə «ya:r», digər təsadüfdə «yo:r» formalarına çevrilmişdir. Öz fərziyyəsini təsdiq etmək üçün F.Y.Korş, onun fikrinə, («t» səsinin düşməsi yolu ilə) «yatup» formasından əmələ gəlmiş «yop» və «yap» feli bağlamalarının işləndiyi özbək dilini, habelə şor dilinin kondom dialektinin analogi materiallarını nümunə gətirir.

F.Y.Korşun fərziyyəsi, bizə elə gəlir ki, tamamilə əsassızdır, təkcə ona görə yox ki, o bizim tədqiq etdiyimiz indiki zaman formasının işlənmədiyi dillərin materiallarına əsaslanır, həm də ona görə ki, (əgər özbək dilində işlənən və mənşəyi bütün təfərrüatına qədər aydınlaşdırılmamış şübhəli «yop» analogiyasını hesab etməsək), partlayan kar «t-» samitinin intervokal vəziyyətdə düşməsi çox az ağlabatan hadisədir. Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq, türkmən dilinin dialektlərində (çox güman ki, cənubi-qərb qrupunun qalan türk dillərində də) intervokal vəziyyətdə təkcə sonor səslər, küylü samit səslərdən isə – təkcə cingiltili frikatlar düşə bilər. Eləcə də «yaur» sözündə «a» və «u» saitlərinin qovuşması türkmən dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərinə ziddir. «Yatur» sözündən «ya:r// — yo:r» formalarını yalnız aralıq «yadur» «yayur» formaları vasitəsilə düzəltmək olardı, bizə məlum olduğuna görə, bu sonuncu forma türk dillərinin cənubi-qərb qrupunda mövcud deyil.

Bu məsələyə aid üçüncü nöqtəyi-nəzər 1859-cu ildə N.İ.İlminski tərəfindən deyilmişdir. N.İ.İlminski güman edir ki, «yir/yor» şəkilçisi «d» səsinin «ö» (y) səsinə keçməsi yolu ilə «-dur» («dur-mak» felindən törəmişdir) xəbərlək şəkilçisindən yaranmışdır. N.İ.İlminskinin Fridrix Müllər və Martin Hartmanın da şərik olduğu fikri (artıq çox sonralar – 1918-ci ildə) V.Banq tərəfindən geniş inkişaf etdirilmişdir. V.Banq ehtimal edir ki, «kaladur» tipli forma «kala-yur», «qeledur» tipli forma isə «qeleyur» şəklinə keçmişdir. Sonra guya qapalı «u» və «ü» saitlərinin uyğun yarım-açıq saitlərlə əvəzlənməsi baş vermişdir: «u» → «o», «ü» → «ö», yəni «yur» şəkilçisi «-yor», «yür» şəkilçisi isə «yör» şəkilçisinə çevrilmişdir. Nəhayət, Banqın fikrinə görə, ənsıra «-yör» variantı arxasına «-yor» varinatı tərəfindən sıxışdırılıb istifadədən çıxarılmışdır.

İlminski və Banqın fərziyyələri çox cəlbədicidir, belə ki, o, türk dillərinin cənubi-qərb qrupunda yaranmış indiki zaman formasını başqa türk dillərində mövcud olan indiki-gələcək zaman formaları ilə (cığatay dilindəki «baradur-men» forması kimi) əlaqələndirməyə imkan verir. Lakin, təəssüf ki, o, bir sıra dil faktlarını, məsələn, Azərbaycan dilindəki indiki zaman formalarını və türk dilinin dialektlərindəki «bağla-yorur» və «qülü-yorur» kimi formalarını izah etmir. Bundan başqa, «-yor» şəkilçisi indiki zaman formasının təşəkkül tapdığı dövrdə, bizə məlum olduğuna görə, «-d» səsinin «-y» səsinə çevrilməsi qanunu artıq öz təsirini itirmişdi. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, aşağıda təhlil etdiyimiz və canlı danışq dilində işləyən indiki zamanın «yer», «er» və «yör» önsıra variantlarının təkcə önsıra əsasları ilə deyil, habelə arxasına fel əsasları ilə işlənməsi inandırıcı surətdə göstərir ki, bu əlamət tərkibində önsıra səsləri olan sözdən törəmişdir.

Buna görə də bizə elə gəlir ki, Meninski-Foyun fərziyyəsi daha çox əsaslandırılmışdır; o, əvvəlki tədqiqatçılara o zaman məlum olmayan yeni materiallar (əsasən, türkmən dilinin) bazasında bəzi düzəliş və əlamətlərə möhtacdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet alimlərindən N.K.Dmitriyev və A.N.Kononov da, ümumiyyətlə K.Foyun nöqtəyi-nəzərini qəbul edirlər.

İndiki zamanın əlaməti ilə birləşmədə çıxış edən əsas felin feli bağlamasına münasibətə görə qeyd etmək lazımdır ki, «-ı/-i» son şəkilçili variantı ilkin hesab edən və onun hələ Orxon kitabələrinin dilində mövcudluğunu göstərən K.Foyun fikrindən fərqli olaraq, qalan tədqiqatçıların əksəriyyəti ehtimal edir ki, «-ı/-i» əlamətli variant ya reduksiya nəticəsində, ya da yanaşı durmuş «i» (y) səsinin artikulyasiyasının təsiri altında «-a/-e» variantından əmələ gəlmişdir.¹

İndiki-gələcək zaman şəkilçisinin mənşəyi haqqında A.N.Kononovun da xüsusi fikri vardır. O, indiki-gələcək zaman şəkilçisinin qədim istiqamət hal formantı *daç/-deç* < *-daçil/-deçil* şəkilçisindən törədiyini iddia edir.² Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, A.N.Kononov həmişə fel formantlarını ad

¹ Поцелуевский А.П. К вопросу о происхождении форм настоящего времени и тюркских языках юго-западной группы. Алыхабад, 1948, с.5-8.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.225.

formantları ilə əlaqələndirməyə çalışır, birincilərin ikincilərdən törədiyini qeyd edir. Bircə, məsələyə belə birtərəfli yanaşmaq olmaz.

Qəribədir ki, bütün tədqiqatçılar indiki zaman şəkilçisinin mənşəyini hərəkət bildirən köməkçi fellərlə əlaqələndirirlər. Bəs onda cənubi-qərb qrupu türk dillərində hal və vəziyyət bildirən fellərin indiki zaman şəkilçisi haqqında nə demək olar? Məlum olduğu kimi, türk dillərində mürəkkəbləşməni təşkil edən komponentlər öz leksik mənalərini itirsə də, bu proses tam bitmir, yeni yaranmış məlumda əvvəlki anlayışların izi müəyyən qədər qalır. Buna görə də hərəkət bildirən *yorur, yürür, yerir* və s. köməkçi fellər feli bağlamaya bitişərkən əmələ gələn indiki zaman felində mütləq hərəkət çalarlığı olmalı idi. Bu səbəbdən göstərilən köməkçi fellər vəziyyət bildirən indiki zaman feli yarada bilməz. Təbii ki, əgər indiki zaman şəkilçisi mütləq köməkçi feldən törəmişsə, onda həmin köməkçi fel həm hərəkətə qarşı, həm də vəziyyətə qarşı neytral olmalı, yəni nə hərəkət, nə də vəziyyət bildirməməlidir. Belə köməkçi fel əsas felin hər hansı bir forması ilə qovuşduqda onun daxili məzmununa təsir etmir: əsas fel hərəkət bildirirsə, indiki zaman feli də hərəkət bildirir, yaxud əsas fel vəziyyət bildirirsə, indiki zamanda işlənən fel də vəziyyət bildirir. Bircə, belə bir köməkçi fel qədim türk dillərində işlənən *ir/er* naqis felidir. *ir/er* naqis feli hələ türk dillərinin inkişafının Orxon-Yenisey dövründən əvvəl *-a/-ə* yaxud *-i/-ü* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlama ilə birləşib indiki zamanı əmələ gətirə bilirdi. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində hər iki feli bağlama şəkilçisi ekvivalent mənaya malik olub cənzamanlılıq bildirir. *ir/er* naqis felindən indiki zaman şəkilçisinin törəməsi prosesini belə ehtimal etmək olar. Əvvəlcə feli bağlama ilə naqis fel yanaşı işlənir (məsələn, *alı+ir*), sonra türk dillərində iki saitin yanaşı işləmə bilməməsi qanununa əsasən feli bağlamanın son saiti düşür və naqis felin ilk saiti ahəng qanununa görə əsas felin son saitinə uyğunlaşır. Qədim türk dillərində sözlər eynicinsli olduğu üçün incə sözdərdə naqis fel incəliyində qalır, qalın sözlərdə isə *i* saiti *ı* və ya *u* saitinə çevrilir (*gəlir, alır, kazğamur*). Orxon-Yenisey abidələrinin dilində indiki zamanın məhz bu şəkli işlənir, müasir Azərbaycan dilində də indiki zamanın məhz bu şəkli mühafizə edilmişdir. Cənubi-qərb qrupunun digər türk dillərinə – türkmən və türk dillərinə gəlincə, ola bilər ki, həmin dillərdə feli bağlama şəkilçisi düşmə-

miş və iki saitin yanaşı işləmə bilməməi qanununa əsasən onların arasında bitişdirici *y* samiti artırılmışdır. Beləliklə də *ah+y+ur* // *ahyor* şəkli meydana çıxmışdır.

V. Banq və J. Deninin ardınca A. N. Konoнов da qəti gələcək zamanın *-acaq(-yacaq)* ... şəkilçisini *kay+çağ* (*-ya< -ka, -ğa <kay, ğay və caq <çağ* --- zaman) sözləri ilə əlaqələndir.¹ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində qəti gələcək zamanın işlənməsinə, hələ ki, təsadüf edilməmişdir.

Kazğan (qazan) və kəl (gəl) fellərinin təsrifinin bərpa edilmiş paradigması

Ə m r ş ə k l i

I şəxs tək: -	-
II şəxs tək: <i>kazğan/kazğanıl</i>	<i>kəl/kəlğil</i>
III şəxs tək: <i>kazğansun</i>	<i>kəlsün</i>
I şəxs cəm: -	-
II şəxs cəm: <i>kazğanın</i>	<i>kəlin</i>

Xəbər şəkli Ş ü h u d i k e ç m i ş z a m a n

I şəxs tək: -- <i>kazğantım</i>	<i>kəltim</i>
II şəxs tək: <i>kazğantın/kazğantığ</i>	<i>kəltin/kəltig</i>
III şəxs tək: <i>kazğanti</i>	<i>kəlti</i>
I şəxs cəm: <i>kazğantımız</i>	<i>kəltiniz</i>
II şəxs cəm: <i>kazğantunuz/kazğantığız</i>	<i>kəltiniz /kəltimiz</i>

N ə q l i k e ç m i ş z a m a n

III şəxs tək: <i>kazğanmış</i>	<i>kəlmış</i>
--------------------------------	---------------

Ş ü h u d i m ü ə y y ə n i m p e r f e k t

I şəxs tək: <i>kazğanur ertim</i>	<i>kəlür ertim</i>
II şəxs tək: <i>kazğanur ertin/ertig</i>	<i>kəlür ertin/ertig</i>
III şəxs tək: <i>kazğanur erti</i>	<i>kəlür erti</i>

¹ Кононов А. Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока. Л., 1954, с. 268-280.

I şəxs cəm: *kazğanur ertimiz* *kəlür ertimiz*
II şəxs cəm: *kazğanur ertiniz/ ertigiz* *kəlir ertiniz/ertigiz*

Şühudi qeyri-müəyyən imperfekt

I şəxs tək: *kazğanar ertim* *kələr ertim*
II şəxs tək: *kazğanar ertin/ertig* *kələr ertin/ertig*
III şəxs tək: *kazğanar erti* *kələr ekti*
I şəxs cəm: *kazğanar ertimiz* *kələr ertimiz*
II şəxs cəm: *kazğanar ertiniz/ ertigiz* *kələr ertiniz/ertigiz*

Nəqli müəyyən imperfekt

III şəxs tək: *kazğanur ermiş* *kəlür ermiş*

Nəqli qeyri-müəyyən imperfekt

III şəxs tək: *kazğanar ermiş* *kələr ermiş*

İkiqat şühudi keçmiş zaman

I şəxs tək: *kazğantım erti,* *kəltim erti,*
kazğanti ertim *kəlti ertim*
II şəxs tək: *kazğantın/kazğantiğ erti,* *kəltin/kəltig*
kazğanti ertin/ ertig *kəlti ertin/ertig*
III şəxs tək: *kazğanti erti* *kəlti erti*
I şəxs cəm: *kazğantımız erti,* *kəltimiz erti,*
kazğanti ertimiz *kəlti ertiniz*
II şəxs cəm: *kazğantınız // kazğantiğiz* *kəltiniz/kəltigiz*
erti, kazğantu ertiniz/ ertigiz *erti, kəlti ertiniz/ertigiz*

Şühudi uzaq keçmiş zaman

I şəxs tək: *kazğanmış ertim* *kəlmiş ertim*
I şəxs tək: *kazğanmış ertin/ertig* *kəlmiş ertin/ertig*
III şəxs tək: *kazğanmış erti* *kəlmiş erti*
I şəxs cəm: *kazğanmış ertimiz* *kəlmiş ertimiz*
II şəxs cəm: *kazğanmış ertiniz/ ertigiz* *kəlmiş ertiniz/ertigiz*

Nəqli uzaq keçmiş zaman

III şəxs tək: *kazğanmış ermiş* *kəlmiş ermiş*

İndiki zaman

I şəxs tək: <i>kazğamırmən</i>	<i>kəlürmən</i>
II şəxs tək: <i>kazğamırsən</i>	<i>kəlürsən kəlürsüz</i>
III şəxs tək: <i>kazğamır</i>	<i>kəlür</i>
I şəxs cəm: <i>kazğamırbiz</i>	<i>kəlürbiz</i>
	<i>kazğamırmız</i>
II şəxs cəm: <i>kazğamırsız</i>	<i>kəlürsüz</i>

İndiki-gələcək zaman

I şəxs tək: <i>kazğana mən</i>	«qazanıram /qazanaram»,
II şəxs tək: <i>kazğana sən</i>	«qazanırsan/qazanarsan»,
III şəxs tək: <i>kazğana</i>	«qazanır/qazanar»,
I şəxs cəm: <i>kazğana biz</i>	«qazanırıq/qazanarıq»,
II şəxs cəm: <i>kazğana siz</i>	«qazanırsınız/qazanarsınız».

Qəti gələcək zaman

I şəxs tək: <i>ölgəy mən</i>	«öləcəyəm»,
II şəxs tək: <i>ölgəy sən</i>	«öləcəksən»,
III şəxs tək: <i>ölgəy ol</i>	«öləcəkdir»,
I şəxs cəm: <i>ölgəy biz</i>	«öləcəyik»,
II şəxs cəm: <i>ölgəy siz</i>	«öləcəksiniz».

Qeyri-qəti gələcək zaman

I şəxs tək: <i>kazğanarmən</i>	<i>kələrmən</i>
II şəxs tək: <i>kazğanarsən</i>	<i>kələrsən</i>
III şəxs tək: <i>kazğanar</i>	<i>kələr</i>
I şəxs cəm: <i>kazğanarbiz</i>	<i>kələrbiz</i>
II şəxs tək: <i>kazğanarsız</i>	<i>kələrsiz</i>

Lazım şəkli

Potensial gələcək zaman

I şəxs tək: <i>kazğantaçımən</i>	<i>kəltəçimən</i>
II şəxs tək: <i>kazğantaçısən</i>	<i>kəltəçısən</i>
III şəxs tək: <i>kazğantaçı</i>	<i>kəltəçi</i>
I şəxs cəm: <i>kazğantaçımız</i>	<i>kəltəçimiz</i>
II şəxs tək: <i>kazğantaçısız</i>	<i>kəltəçısiz</i>

Potensial şühudi keçmiş zaman

I şəxs tək: <i>kazğantaçı ertim</i>	<i>kəltəçi ertim</i>
-------------------------------------	----------------------

II şəxs tək: <i>kazğantaçı ertin/ ertig</i>	<i>kəltəçi ertin/ertig</i>
III şəxs tək: <i>kazğantaçı erti</i>	<i>kəltəçi erti</i>
I şəxs cəm: <i>kazğantaçı ertimiz</i>	<i>kəltəçi ertimiz</i>
II şəxs cəm: <i>kazğantaçı ertiniz/ ertigiz</i>	<i>kəltəçi ertiniz/ertigiz</i>

Potensial nəqli keçmiş zaman

III şəxs tək: *kazğantaçı ermış* *kəltəçi ermış*

Arzu şəkli

I şəxs tək: <i>kazğanayım</i>	<i>kələyin</i>
I şəxs cəm: <i>kazğanalım</i>	<i>kələlim</i>

Vacib şəkli

1. Saitlə bitən fellərdə:

I şəxs tək: <i>süləçi mən</i> «qoşun çəkməliyəm»,
II şəxs tək: <i>süləçi sən</i> «qoşun çəkməlisən»,
III şəxs tək: <i>süləçi</i> «qoşun çəkməli (dir)»,
I şəxs cəm: <i>süləçi biz/ süləçimiz</i> «qoşun çəkməliyik»,
II şəxs cəm: <i>süləçi siz</i> «qoşun çəkməlisiniz».

2. Samitlə bitən fellərdə:

I şəxs tək: <i>kələçi mən</i> «gəlməliyəm»,
II şəxs tək: <i>kələçi sən</i> «gəlməlisən»,
III şəxs tək: <i>kələçi</i> «gəlməli (dir)»,
I şəxs cəm: <i>kələçi biz/ kələçimiz</i> «gəlməliyik»,
II şəxs cəm: <i>kələçi siz</i> «gəlməlisiniz».

Şərt şəkli

I şəxs tək: <i>mən kazğansar</i>	<i>mən kəlsər</i>
II şəxs tək: <i>sən kazğansar</i>	<i>sən kəlsər</i>
III şəxs tək: <i>ol kazğansar</i>	<i>ol kəlsər</i>
I şəxs cəm: <i>biz kazğansar</i>	<i>biz kəlsər</i>
II şəxs cəm: <i>siz kazğansar</i>	<i>siz kəlsər</i>

Feli sifət

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də feli sifət sifət və felin əlamətlərini özündə birləşdirir. Sifət kimi o da əlamət və keyfiyyət bildirir. Fel kimi o da hərəkət və vəziyyət bildirir, zaman, tərz və növ göstərir, təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar aspektində işlənir, başqa sözləri idarə edir və özünə qütb yarada bilir (sözləri öz ətrafına toplayır).

Orxon-Yemisey abidələrinin dilində işlənən feli sifətləri V.M.Nasilov feldən əmələ gələn adlar adlandırır. «Orxon-Yemisey abidələrində feldən düzələn adlar adyektiv və substantiv məfhumlara ayrılan müxtəlif qrammatik kateqoriyaların kompleksidir, bunlar təsriflənən fellərin əsasını təşkil edərək predikativ komponentlər kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, adlar kateqoriyasının leksik-qrammatik mahiyyətini müəyyənləşdirən bütün qanunauyğunluqlar feldən düzələn adlara da aiddir. Lakin feldən düzələn adlar felin semantikasına və fel əsasının sözdüzəltmə qabiliyyətinə aid olan spesifik xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Feldən düzələn adlar təsdiq və inkar əsasına malikdir, təsirlik və təsirsizlik mənası daşıyır və fel növünün müəyyən kateqoriyasına uyğun gələn şəkilçilər quruluşuna malikdir. Bundan başqa, fel əlaməti bildirərək, onlar konkret və (müəyyən ana görə) mütləq zaman mənası bildirir.

Feldən düzələn adlar təyini söz birləşmələrində işlənən feli sifət formalarıdır. Substantiv məfhumlar kimi onlar adlar kateqoriyasına xas olan qrammatik qanunlara tabedir; hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və sintaksis sistemində mübtədə, vəsi-təsiz və vəsətəli tamamlıq və müxtəlif zərflik üzv kimi çıxış edir».¹

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də feli sifət sözləri öz ətrafına toplayıb feli sifət tərkibi əmələ gətirir. Belə tərkiblərin son sözü, yəni feli sifət xəbərlilik şəkilçiləri qəbul etdikdə cümlənin xəbəri kimi çıxış edir. Xəbər mövqeyində işləndikdə feli sifət felə aid olan bütün əlamətləri qəbul edir. Lakin feli sifətin bir cümlə üzvü kimi əsas funksiyası müəyyən bir üzvü təyin etməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.M.Nasilov feli sifətin sintaktik vəzifələrindən danışarkən buraya onun zərflilik kimi işlətə bilmə-

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 51-52.

sini də daxil edir. Göytürk dilində feli sifətlər, qoşmalarla işləndikləri hallar istisna edilərsə, cümlənin zərfliyi ola bilməz və olmayır da. Feli sifətlər yalnız qoşmalarla işləndikdə cümlənin zərfliyi ola bilər, lakin bu vəzifəni, necə deyirlər, könüllü surətdə icra etmir, qoşmanın köməkçi, məna ifadə edici vasitəsinə çevrilir. Buna görə də feli sifətin cümlənin zərfliyi mövqeyində işlənməsi haqqında V.M.Nasilovun söylədiyi fikirlər səhvdir, onun gətirdiyi nümunələr isə düz deyildir; bütün misallarda feli sifət kimi təqdim edilən sözlər, feli sifət deyil, feli bağlamadır. Məsələn: V.M.Nasilovun Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə həsr edilmiş əsərində nümunələrlə təchiz edilmiş belə bir izahata rast gəlirik: «Hal şəkilçiləri, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək və qoşmalarla birləşmədə çıxış edərək, bu feldən düzələn ad (söhbət *-duk /dik, -tuk /-tüük* şəkilçili feli sifətlərdən gedir – Ə.R.) ondan asılı olan qrammatik komponentlərin bütün sistemi ilə birlikdə mürəkkəb cümlə sistemində (mürəkkəb cümlə sistemində?, qərübədir – Ə.R.) cümlənin inkişaf etmiş tabe üzvünü yaradır. Belə təsadüfdə substantivləşmiş komponent bir növ potensial xəbər olur: Məsələn:

Yağru kontukda kisra anıç bilig anta öyür ermir (KT k) – Qarışıq yerləşərək (türklər) sonra pis əməlləri öyrənməyə başladılar.¹

-duk şəkilçisi ilə düzələn feli adlar yerlik-çıxışlıq halda zaman yaxud səbəb zərfliyi mənasını ifadə edir. Məsələn:

Üzə kök tenri, asra yağız yir kılntukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış (KT b) — Yuxarıda mavi göy (və) aşağıda onur yer yaradılıanda (kılntukda), onların ikisinin arasında (ekin) insan övladları yaradıldılar.

Mən özüm kağan kılntukıma (yir sayu) barmış bodun ölü, yitü yadağın yalanın yana kəlti (KT b) – Mən özüm xaqan kimi yüksələndə, (hər tərəfə) dağılmış xalq ölərək, yetərək, ayaqla və yalın yenə qayıtdı.² (Nümunədəki *kılntukıma* sözü abidənin mətnində *olurtukıma* kimidir).

Bütün bu nümunələrdə feli sifət kimi təqdim edilən sözlər (kontukda, kılntukda və olurtukıma) xalis feli bağlamalardır.

¹ V.M.Nasilovun bu tərcüməsi düz deyil.

² Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 52-53.

Ümumiyyətlə, V.M.Nasilovun Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feli sifətləri təyin etmək üsulu düz deyildir. Bircə, feli sifəti təyin edərkən aşağıdakı dörd meyar əsas götürülməlidir.

1. Feli sifət substantivləşir. Bu vaxt o, cümlənin mübtədası, yaxud tamamlığı mövqeyində çıxış edir.

2. Feli sifət sonrakı sözü təyin edir. Bu təsadüfdə feli sifətdən sonra müəyyən ad bildirən bir sözün işlənməsi zəruridir, onda feli sifət cümlədə təyin rolunda işlənir.

3. Feli sifət söz birləşməsinin sonunda işlənir. Bu zaman o, xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edir və cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edir.

4. Feli sifət yalnız qoşmalarla birlikdə cümlənin zərfliyi ola bilər.

Bu tələblərə cavab verməyən söz göytürk dilində feli sifət ola bilməz. Bundan başqa, V.M.Nasilovun gətirdiyi nümunələrdə feli sifət kimi təqdim edilən sözlər açıq-aşkar *-dukda/-dükdə*, *-tukda/-tükdə* feli bağlama düzəldən şəkilçilərlə əmələ gəlmişdir.

Göytürk dilində aşağıdakı feli sifətlərin işləndiyinə təsadüf edilir.

I. *-muş*, *-miş* şəkilçili feli sifətlər. Belə feli sifətlər fel əsasına *-muş*, *-miş* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. *-muş*, *-miş* şəkilçili feli sifətlər cümlədə müəyyən bir üzvün təyini və ya tərkib əmələ gətirərək genişlənmiş təyini funksiyasını yerinə yetirir. Bu feli sifətlər substantivləşərək cümlənin mübtədası (yaxud genişlənmiş mübtədası) və ya tamamlığı (yaxud genişlənmiş tamamlığı) rolunu oynayır. *-muş*, *-miş* şəkilçili feli sifətləri, V.M.Nasilovun etdiyi kimi, felin nəqli keçmiş zamanı ilə¹ və *-muş*, *-miş* şəkilçili feli bağlamalarla qarışdırmaq olmaz. Göytürk dilində bu feli sifət əmələ gətirən şəkilçinin dodaqlanan variantı (*-muş*, *-miş*) işlənmir. Göytürk dilində *-muş*, *-miş* şəkilçili feli sifətin əsas vəzifəsi özündən sonra gələn adlarla ifadə edilmiş cümlə üzvünü təyin etməkdir; məsələn:

Yeti yüz ar bolıp elsiremiş, kağansıramuş bodunuğ, künədmiş, kuladmuş bodunuğ, türk törüsün içğunmuş bodunuğ eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmuş (K1 § 13) «Yeddi yüz döyüşçü olub elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kəniş olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu məhv etmiş xalqı əcdadlarımin qanunu üzrə təşkil etmiş, öyrətmiş». *Türk bodunuğ atı, küsi yok bolmasun tiyin, ka-*

¹ Насилов В. М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 55.

nım kağanı, ögim katunı, götürmüş tenri ... özümün... kağan olur-
tdı erinç (KT § 25-26) «Türk xalqının şöhrəti yox olmasın deyər,
atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı... özümü... xaqan
oturtdu». ...*olurtukıma öltəciçə sakınığma türk bəglər, bodun ögi-
rip, səhinip toktamış gözi yögərü körti* (BK § 2) «...öləcəyini fikir-
ləşən türk bəyləri, xalqı (taxta) oturmağıma sevinib toxtamış gözü
ilə yuxarı baxdı». *Ötsəg, ötüləg küç igidmiş kağanı yanıldı* (BK §
35) «Təsadüfi, ötəri bir qüvvənin yüksəltdiyi xaqanı yanıldı». *An-
tağının üçün igidmiş kağanının sabın obmatan yir sayu bardıg* (KT
c 8-9) «Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanının sözünə bax-
madan yer üzünə səpələndin».

Göytürk dilində *-miş, -miş* şəkilçili feli sifətlər substantivləşib adlar kimi də işlənir; məsələn:

Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yortıyur ertig (KT c 9).
«O zaman sağ qalmışın yer boyu öldən düşmüş halda gəzir idin». *Yağmışı ben ertim, bilgə Tonyukuk* (T 5) «Sərkərdəsi mən idim, müdrik Tonyukuk». *Kəlmiş alp, ... tidi* (T 38) «Gələnləri igiddir, — dedi». ...timisi üç... (MÇ 41) «...dəmiş üç...»

II. *-duk, -dük, -tuk, -tük* şəkilçili feli sifətlər. Göytürk dilində bu şəkilçinin damaq variantı (*-dik, -dik*) işlənmişdir. Göytürk dilində *-duk, -dük, -tuk, -tük* ən məhsuldar feli sifət əmələ gətirən şəkilçidir. *-duk, -dük*... şəkilçili feli sifətləri əksər hallarda müasir türk dillərinə eyni şəkilçilərlə tərcümə etmək olmur; məsələn: ...*közün görmədik, kulkakın eşidmədik bodununun ilgəri gün toğsıqına*... (BK şm 11) «...gözü görməyən, qulağı eşitməyən xalqımı şərqə gün doğana...»

Müasir türk dillərində *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən işlənmədiyi halda göytürk dilində belə feli sifətlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi zəruri deyildir; məsələn:

Kağanım ben özüm bilgə Tonyukuk ötüntük ötüncümün eşidi berti (T 15) «Xaqanım mənim özümün, müdrik Tonyukukun, etdiyim xahişi eşitdi». *Türk bodun illədük ilin iççımı idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş* (KT § 6-7) «Türk xalqı düzəltdiyi elini dağıtmış, seçdiyi xaqanı qovmuş». *Barduk yirdə edgüg ol erinç* (KT § 24) «Gətdiyin yerdə yaxşısı o idi». ...*sançduk yerdə*... (MÇ 46) «...qalib gəldiyimiz yerdə...»

-duk, -dük... şəkilçili feli sifətlər qoşmalarla (məsələn, *üçün* qoşması ilə) inləndikdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məsələn:

Tewri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Bəgləri, bodum tüzsüz üçün, tabğaç bodun təbligün kürlik üçün, armakçısın üçün, inili- eçili küñşürtükün üçün, bağli-bodunlıg yonşurtukın üçün, türk bodun illədük ilin iççümü idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş* (KT § 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, aldadıcı olduğu üçün, kiçikli-böyükü dalışdırdığı üçün, bəyli-xalqlı bir-birinin əleyhinə qaldırdığı üçün, türk xalqı düzəltmədi elini dağıtmış, seçdiyi xaqanını qovmuş». *Mən özüm kağan olurtkum üçün türk bodunıg ...kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturdugum üçün türk xalqını...etmədim».

-duk, -dük ...şəkilçili feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən də üçün qoşması ilə işlənə bilir; məsələn:

Tenri güc bertük üçün kağan süsi böri təg ermiş, yağısı koñ təg ermiş (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş». *Ol yerə ben, bilgə Tonyukuk, təgürtük üçün sarıg altun, örün kümüş, kız-kuduz, əgri təbi, ağı bunşuz kəhürti* (T 47-48) «O yerə mən, müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, ağ (parıltılı) gümüş, qız-gəlin, hürküclü dəvə, hədiyyə həvəslə gətirdi».

Göytürk dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətlərin təyin mövqeyində işlənməsinə təsadüf edilmir. Bu feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən kimi substantivləşir, adlıq halda işlənəndə cümlənin mübtədası, yiyəlik, yerlik və yönlük hallardan başqa digər hallarda (çıxışlıq halda işlənmir) işlənəndə cümlənin tamamlığı, üçün qoşması ilə işləndikdə isə cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn:

...təgdükün, türk bəglər, kop bilirsiz (KT § 34) «...hücum etdiyini, türk bəyləri, tamamilə bilirsiniz». *...bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunça bitig bitidim* (MÇ 28) «...bilməz biliyin bildiklərini, öyrətdiklərini eləcə yazıya aldım».

III. *-taçı, -təçi* şəkilçili feli sifətlər. Göytürk dilində *-taçı, -təçi* şəkilçisi gələcək zaman çalarlıqlı feli sifətlər yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, artıq gördüyümüz kimi, gələcək zaman çalarlığı daşıyan felin lazım şəkli də məhz bu şəkilçi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısının Orxon kitabələrində *-taçı, -təçi* şəkilçisi ilə düzəlmiş feli sifətlərin işlənməsinə nadir hallarda rast gəlmək olur, belə feli sifətlərin substantivləşməsinə isə heç təsadüf

edilmir, Yenisey kitabələrində isə *-taçı*, *-taçi* şəkilçili feli sifətlərin substantivləşməsinə bəzən rast gəlmək olur. Göytürk dilində *-taçı*, *-taçi* şəkilçisi ilə əmələ gələn feli sifətlər təyin mövqeyində çıxış edir; məsələn:

Kuşladaçı bilgə tutuk yok artzun (Y 48) «Quşlayası müdrük tutuk yok artsın (yəni - artmasın)». *Udaçına barsım adıralıu bardı. yıta* (Y 28) «Qüdrətinə barsım ayrılaraq getdi (öldü), əfsus». *...anıa kısırə, tenri yalıkažu, kutun bar üçün öltäçi bodunıg tirigrü igitim* (KT § 29) «...ondan sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün öləsi xalqı həyata yüksəltdim» və s.

V.M.Nasilov yazır ki, «bu feldən düzələnin adın təyini söz birləşmələrində işlənməsinə təsadüf edilmir». Lakin gətirilən nümunələr, xüsusən *öltäçi bodunıg tirigrü igitim* – «öləsi xalqı həyata qaldırdım» ifadəsi müəllifin fikrinin doğru olmadığını göstərir.

IV. *-ğma*, *-gmə*, *-ıgma*, *-ıgmə* şəkilçili feli sifətlər. *-ğma*, *-gmə* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki *-an*, *-ən* feli sifət düzələndən şəkilçiyə uyğun gəlir. Göytürk abidələrinin dilində *-ğma*, *-gmə* şəkilçisi indiki zaman çalarlıqlı feli sifətlər əmələ gətirir; məsələn:

Bödgə körıgmə bağlär, gü yanıltaçı siz (KT c 11) «Taxt-tacə tabe olan bəylər, axı yanılısınız». *İl birıgmə tenri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol tenri kağan ohurtıç erinç* (KT § 25-26) «El verən tanrı türk xalqının şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan olurtdu». *Ohurtukıma öltäçiçə sakınıgma türk bağlär, bodun ögırıp, sebinip gözü yögərü körti* (BK § 2) «...öləcəyini fikirləşən türk bəyləri, xalqı (taxta) oturmağına sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı». *Oza, yayə gəlingə süsin ağıtdım* (BK § 31) «Düşmənin qabaqlayaraq, yayaraq gələn qoşununu dağıtdım (axıtdım)».

Göytürk dilində *-ğma*, *-gmə* şəkilçisi vasitəsilə düzələnin feli sifətlər bəzən substantivləşib adlar kimi də işlənir; məsələn:

İçimgə içikdi, bodun boltı, ölügmə ölti (BK § 37) «Tabe olan tabe oldu, xalq oldu, ölən öldü». *Bu bitig bitıgmə atısı Yohğ tıgın* (KT c13) «Bu yazını yazan (onun) kiçik qohumu Yohğ tıgındır».

V. *-ur*, *-ür*, *-ir*, *-ır*, *-yur*, *-yür*, *-ar*, *-ər* şəkilçili feli sifətlər. Göytürk dilində bu şəkilçilər indiki və qeryi-qəti gələcək zamanda verbum finitum kimi işlənən fellərin əsasını əmələ gətirir. Göytürk

¹ Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960, с. 46.

dilində bu tip feli sifətlər az işlənir. Bu feli sifətlər qeyri-qəti gələcək zaman çalarlığında inkar aspektində də işlənir; məsələn:

Körür gözüm görməz təg, bilir biligim bilməz təg boltu, özüm sakımtım (KT şm 10) «Görən gözüm görməz oldu, bilən biliyim bilməz oldu, özüm düşündüm».

Feli bağlama

Göytürk dilində inkişaf etmiş feli bağlama sistemi mövcuddu. «Feli bağlamalara felin elə formaları daxildir ki, bunlar bila-vasitə verbum finitum kimi çıxış edə bilmir, eləcə də nominativ kateqoriyalar deyildir, hallanmır, mənsubiyyət şəkilçisi və ya nominativ kateqoriyalara aid olan hər hansı bir formanı qəbul etmir. Abidələrin dilində feli bağlamaların yalnız köməkçi rol oynadığını müşahidə edirik: onlar ya şəxsi formaları müşayiət edir və onların mənasını genişləndirir, ya cümlə sistemində onları əvəz edir, ya da felin tərz kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün köməkçi fellərlə birlikdə əsas fel funksiyasında çıxış edir».¹ V.M.Nasilov Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən feli bağlamaları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: bitişik feli bağlamalar, bitişdirici feli bağlamalar, ayırıcı feli bağlamalar, -ym/ -yin şəkilçili feli bağlamalar, məqsəd bildirən feli bağlamalar.² Təqdim edilən bu əsərdə göytürk dilində işlənən feli bağlamalar onların sintaktik funksiyasına görə deyil, ifadə etdikləri gəməkçi hərəkətin əsas felin ifadə etdiyi hərəkətin zamanına münasibətinə görə qruplaşdırılacaqdır. Bu baxımdan göytürk dilində işlənən feli bağlamaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Feli bağlamaların ifadə etdiyi nisbi zaman əsas felin ifadə etdiyi zəmandan əvvələ təsadüf edir. Əsas felin ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət icra edilməyə başlarkən belə feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət artıq bitmiş olur. Buna görə də belə feli bağlamaları, şərti olaraq, keçmiş zaman bildirən feli bağlamalar adlandırmaq olar. Göytürk dilində nisbi keçmiş zaman bildirən aşağıdakı feli bağlama tiplərinin işləndiyi müşahidə edilir.

¹Насилов В.М. Язык орхоно енисейских памятников. М., 1960, с. 46.

²Yenə orada, s. 46-51.

I. *-ip, -ip, -p* şəkilçili feli bağlamalar. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət cümlənin xəbəri kimi çıxış edən əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilir. *-ip, -ip* şəkilçisi ilə əmələ gələn feli bağlamalar göytürk dilində ən çox işlənən feli bağlamalardır; məsələn:

Bilig bilməz kişi, ol sabıq alıp, yağru barıp üküş kişi öltig (KT c7) «Sadələvh adam, o sözə qulaq asıb, yaxın gedib çoxlu adam öldün». *Suçig sabına, yımşak ağısına arıurıp üküş, türk hodun, öltig* (KT c6) «Şirin sözlərinə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb çoxluca, türk xalqı öldün». *Taşra yortıyur tiyin, kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağıdaki inmiş* (KT § 11-12) «Xaricdə qoşun yürüdür deyə, xəbər eşidib səhərdəki dağa qalxmış, dağıdaki enmiş». *İlgə-rü, kuruğaru süləp tirmiş, kopartmış* (KT § 12) «Şərqsə, qərbə qoşun göndərib toplamış». *İlig tutıp törüg itmiş* (KT § 3) «Eli təşkil edib qanun düzəltmiş». *Kül tigin Azman akıq binip təgdi, sançdı* (KT şm 6) «Kül tigin Azman ağ atını minib hücumə keçdi, qılıncdan keçirdi». *Yirci yir yanılp boğazlantı* (T 26) «Bələdçi yolu səhv salıb öldürüldü». *Kəligmə həglərin, hodunun itip, yığıp azca hodun təzmiş erti* (T 43) «Gələn bəyləriini, xalqını təşkil edib, toplayıb azca xalq qaçmış idi». *Bödkə özüm olurıp bunça ağır törüg tört bulundakı hodunğa itdim* (BK § 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa bu qədər ədalətli qanun qoydum». *Ohurtukıma öltəciçə sakınığma türk həglər, hodun ögürüp, sebinip toxtamış gözi yökəri körti* (BK § 2) «Öləcəyinə qüssələnmən türk bəyləri, xalqı (taxta) oturmağıma sevinib, toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı» *Biriyə karluk hodun tapa sülə tip tudun Yamtarıq itim* (BK § 40) «Cənuba karluk xalqına qarşı qoşunla get deyib tudun Yamtarı göndərdim». *Alp ərin ölürüp balbal kılı birtim* (BK c 7) «İgid döyüşçülərini öldürüb balbal qoydurdum». *Bunça sünüşip alpin, ərdəmin üçün kü bunça tutdı* (KÇ 12) «Bu qədər döyüşüb igid olduğu üçün, cəsur olduğu üçün bu qədər şöhrət qazandı». *Ebi on gün önşə ürkip barmış* (MÇ 31) «Evmi on gün əvvəl hürküb getmiş» və s. və i.a.

Göytürk yazılı abidələrinin daş kitabələrində *-p* şəkilçili feli bağlamaların işlənməsi üstünlük təşkil edir. Lakin daş kitabələrin sonrakı dövrünə doğru göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin kağız üzərinə yazılmış kitabələrində, məsələn, «İrk bitig» əsərində *-p* şəkilçili feli bağlamanın işlənmə tezliyi azalır, *-ıpan* şəkilçili feli bağlamaların işlənmə intensivliyi artır; qədim uyğur

yazısı abidələrinin dilində isə *-ıpan* şəkilçisinin işlənməsi daha da genişlənməmişdir.

Göytürk dilində *-ıp* şəkilçili feli bağlamalar bu mənalara ifadə edir:

a) *-ıp* şəkilçili feli bağlamalar zaman, səbəb, məqsəd və şərt xarakteristikali hərəkət bildirir, daha doğrusu, feli bağlamalarda ifadə edilən hərəkətin zaman, səbəb, məqsəd və şərt xarakteristikasını bildirir; məsələn: *...kü eşidip balıkdaki tağıkmış, tağdaki inmiş, tirilip yetimmiş ər bolmuş* (KT § 12) «...xəbər eşidib səhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş, toplanıb yetmiş döyüşçü olmuş». *Süçig sabıña, yumşak ağısına arturın üküş, türk bodun, öltig* (KT c 6) Şirin sözlərinə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb çoxluca, türk xalqı öldün». *Ol sabığ esidip tün udısıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi». *Ötükən yir olurup arkiş-türkiş isar, nən buruğ yok* (KT c 8). «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur». *Gəligmə bəglərin, bodunun itip, yığıp azca bodun təzmiş erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azca xalq qaçmış idi» və s.

b) *-ıp* şəkilçili feli bağlama digər hərəkətlə eyni zamanda baş verən hərəkəti ifadə edir: məsələn: *Anı körip ança bilin* (KT c13) «Onu görüb elə bilin». *İlig tutup törüg itmiş* (KT § 3) «El düzəldib qanun qoymuş» *İlgəri, kurıgaru süləp tirmiş, kobartmış* (KT § 12). «Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, tabe etmiş». *Ekin-ti kün kəlti, örtçə kızıp kəlü* (T 40) «İkinci gün gəldi, alov kimi qızıb gəldi». *Ol sabığ esidip bəglər kopın ...tidi* (T 36-37). «O xəbəri eşidib bəylər hamılıqla... dedi» və s.

c) *-ıp* şəkilçili feli bağlama həmcins xəbəri ifadə edir; məsələn: *Beş yaşımta kaşsız- kalıp, tokuz yegirmi yaşımğa ögsüz boltum* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb, on doqquz yaşımda anasız oldum».

2. *-ıpan, -ıpən, -pan, -pən* şəkilçili feli bağlamalar. Bu feli bağlama ifadə etdiyi mənaya görə *-ıp, -ip* şəkilçili feli bağlamaya yaxındır. *-ıpan* ...şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət cümlənin xəbəri kimi çıxış edən əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilir.

Türköloqların bir qismi belə bir fikirdədir ki, *-ıpan* ... şəkilçili feli bağlamalar *-ıp, -ip* şəkilçili feli bağlamaların inkişaf etmiş şəkli. Düzdür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin və qədim uyğun yazısı abidələrinin dilində işləən *-ıpan* şəkilçili feli

bağlamaları müqayisə etdikdə göytürk yazısı abidələrindən qədim uyğur yazısı abidələrinə doğru feli bağlamanın işlənmə dairəsinin xeyli genişləndiyi müşahidə edilir: göytürk əlifbası ilə yazılmış bütün daş kitabələrdə cəmi 14 *-ıpan* şəkilçili feli bağlama işləndiyi halda, göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrlə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələr arasında keçid mərhələsi təşkil edən, lakin göytürk əlifbası ilə yazılmış, təkcə bir «Irg bitig» abidəsində 35 *-ıpan* şəkilçili feli bağlama işlənir. Qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnlərində isə *-ıpan* şəkilçili feli bağlamaların işlənməsi adi haldır. Lakin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrin dilində bu fərziyyəni sübut edə biləcək faktlar yoxdur. Əksinə, türk dillərinin tarixi və müasir dil materialları belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, *-ıpan*, *-ıpən* şəkilçili feli bağlamalar *-an*, *-ən* şəkilçini itirərək təkmilləşmişdir. V.M.Nasilov iddia edir ki, *-ip*, *-ip* və *-ıpan*, *-ıpən* şəkilçilərinin mənasında fərq olmuşdur: «*-n* morfoloji ünsürünün fel formalarının yaradılmasındakı fərqləndirici məna daşdığına nəzərə alaraq düşünmək olar ki, müasir dövrdə *-pan*, *-pən* şəkilçili feli bağlamalar türk dillərində tamamilə sıxışdırılıb istifadədən çıxarılsa da abidələrin dilində, sonralar uyğur və cığatay yazılı abidələrinin dilində hər iki növ feli bağlamaların yanaşı işlənməsi onların məna fərqlənməsi ilə şərtlənir. Bunun səbəbi *-p* şəkilçili feli bağlamaların həm dəyişən, həm də eynizamanlı hərəkəti ifadə edə bilməsidir».¹ Nə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, nə uyğur və cığatay yazılı abidələrinin, nə də türk xalqlarının klassik ədəbiyyatının dili V.M.Nasilovun fikirlərini əsaslandırmaq üçün material vermir. Türk dillərinin bütün dövrlərinin bütün yazılı abidələrində *-ip*, *-ip* və *-ıpan*, *-ıpən* şəkilçili feli bağlamalar bir məna feli bağlamada ifadə edilən hərəkətin əsas feldə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl icra edildiyi mənasını ifadə edir. Hətta *-ip*, *-ip* şəkilçili feli bağlamanın əsas feldəki hərəkətlə eynizamanlı hərəkəti ifadə etdiyi hal kimi təqdim edilən təsadüflərdə belə feli bağlamada ifadə edilən hərəkət, bir an da olsa, belə, əsas feldə ifadə olunan hərəkətdən əvvəl baş verir. *-ıpan*, *-ıpən* şəkilçili feli bağlamaların göytürk dilində, habelə qədim uyğur, cığatay və ayrı-ayrı türk xalqlarının klassik ədəbiyyatının dilində *-ip*, *-ip* şəkilçili feli bağlamaya nisbətən daha az işlənməsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, *-ip*, *-ip* şəkilçisi türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960. с. 49.

inkışafı dövründən əvvəl *-ıpan*, *-ipən* şəkilçisindən *-an*, *-ən* ünsürünün düşməsi nəticəsində yaranmış, bu sadələşmə prosesi uzun illər davam etmiş və məhz buna görə də hər iki şəkilçi ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinin yarandığı dövrdə və daha sonralar bir müddət paralel işlənmişdir. Zaman keçdikcə yeni şəkil köhnəni tamamilə istifadədən çıxarmışdır. *-ip* və *-ıpan* şəkilçili feli bağlamalar arasında mənə fərqləri olmasına gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, hətta ayrılıqda götürülmüş qədim türk yazısı abidələrindən hər biri bu fikri təkrar edir və bu feli bağlama formalarının dublet kimi işləndiyini göstərir; məsələn: *Yaraklığ kantan kəlip yaya eltdi? Sünüglig kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Yaraqlılar haradan gəlib səni dağıtdı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı?»

Göytürk dilində *-ip*, *-ip* şəkilçili feli bağlamalara nisbətən *-ıpan*, *-ipən* şəkilçili feli bağlamalar daha az işlənir; məsələn:

Ohurıpan türk bodunun ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanunu yaratmış, təşkil etmiş». *Sü süləpən tört buhundaki bodumğ kop almış, kop baz kalmış* (KT § 2) «Qoşun göndərüb dörd tərəfdəki xalqları tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş». *Bunça bodun kəlipən sıgıtamış, yuğlamış* (KT § 4) «Bu qədər xalq gəlib ağlamış, dəfn etmiş». *Türk bəglər türk atın itı, Tabğaçğı bəglər tabğaç atın tuıpan, tabğaç kağana körmış* (KT § 7-8) «Türk bəyləri türk adlarını itirərək Tabğaçdakı bəylər tabğaç adlarını qəbul edib tabğaç xaqanına tabe olmuş». *Sünüg batını karığ sökipən, Kökmən yıstığ toğa yorıp kırkız bodumığ uda basdım* (BK § 27) «Süngü batan qədər qahnlığı olan qarı dağıdıb, Kögmən meşəli dağlarını haşyuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda basdım». *Sələnə kodı yorıpan karağın kısıdlıta ebin, barkın anta buzdım* (BK § 37) «Selenqa boyu qoşunla gedib məğlub edərək (qolunu qısaldaraq) evini, sarayını onda dağıtdım». *Anta yana tüşip Orkun Bahıklığ beltirində el örginin anta örgipən itütdim* (MÇ 34) «Onda yenə qayıdıb Orxon və Bahıklığ çaylarının birləşdiyi yerdə el hörgüsünü (sarayını) onda hörüb (tikib) təşkil etdirdim». *Adırılmışda sakımur ertimiz adırılıpan* (İA 1) «Ayrılanda qüssələnirdik, ayrılıb...» *Yalabaç barıpan kəlmədiniz, bəgimiz* (Y 30) «Səfir gedib qayıtmadınız, bəyimiz». *İlim ökünçünə kalın yağıka kıymatan təgipən adırıldım, yita* (Y 28) «Elimin dərdinə çoxlu yağya qiymadan hücum edib öldüm, əfsus». *Bay ər koñı ürkipən barmış* (İB 40) «Varlı adamın qoyunu hürküb get-

miş». *Kan oluripan ordu yarmış* (IB 1) «Xan oturub ordu yarmış».

Göytürk dilində işlənən *-ipan*, *-ipən* şəkilçili feli bağlama *-iban*, *-ibən* bəzən də *-ibani*, *-ibəni* şəklində klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində işlənmiş, müasir dövrdə Azərbaycan dilinin Quba, Zaqatala, Qazax və Şamaxı dialekt və şivələrində işlənir.

S.Y.Malov,¹ İ.A.Batmanov² və H.İ.Mirzəzadə³ akademik F.Y.Korşun irəli sürdüyü fərziyyəyə əsaslanıb göstərirlər ki, *-ipan*, *-ipən* feli bağlama şəkilçisi *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* feli bağlama şəkilçisi (indiki zaman feli bağlama şəkilçisi) + monqol dilində keçmiş zamanın indi də işlənən *-ba*, *-bə* şəkilçisindən + əlavə *n* ünsüründən yaranmışdır.

3. *-ğali*, *-gəli* şəkilçili feli bağlamalar. Göytürk dilində bu feli bağlamalar əsas felle ifadə edilən hərəkətin məqsədini bildirir. Bu feli bağlama əsas hərəkətlə köməkçi hərəkət arasındakı zaman fərqi çalarlığını da ifadə edir. Göytürk dilində *-ğali*, *-gəli* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət əsas felin ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyətdən əvvəl icra edilir; məsələn:

Öd tenri yasar, kişi oğlu kop ölgəli törümüş (KT şm 10) «Vaxtı (ömrü) tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla öləli törəmiş».
Yuyka eriklig toplağalı uçuz ermiş, yinkçə eriklig üzgəli uçuz, yuyka kalın bolsar, toplağuluğ alp ermiş, yincgə yoğun bolsar, üzgülüğ alp ermiş (T 13-14) «Naziyi toplamaq asandır, incəni üzmək asandır, nazik qalın olsa, toplamaq igid işdir, incə yoğun olsa, üzmək igid işdir». *Türk hodun olurğalı, türk kağan olurğalı Şantun bahka, Taluy üzgə təgmüş yok ermiş* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına qədər getmiş yox imiş». ... *yok üçün kişi balılda maça ukğalı kəlti* (BK ş 28) «...olmadığı üçün adamlar şəhərdə mənə tabe olaraq gəldi». *Üç oğuz susi basa kəlti, yadağı yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK ş 32) «Üç oğuzların qoşunu basaraq gəldi, piyadası pis oldu (zəif oldu) deyib alalı gəldi». *Sınar süsi ebik, barkıg yolğalı bardı, sınar süsi*

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951, с.48.

² Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.91.

³ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B., 1962, s. 286.

sünüşgəli kəlti (BK § 32) «Yarı qoşunu evi, sarayı dağıtmağa getdi, yarı qoşunu döyüşəli gəldi».

Göytürk dilində *-ğah*, *-ğəli* şəkilçili feli bağlamalar iki mənə ifadə edir:

a) Bu feli bağlamalar işin, hərəkətin icrasının məqsədini bildirir; məsələn: *Yuyka eriklik toplağah uçuz ermiş, yinkçə eriglik üzgəli uçuz* (T 13) «Naziyi toplamaq asandır, incəni sındırmaq asan» ... *yok üçün kişi balıkdə maña ukğah kəlti* (BK § 28) «... olmadığı üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldi». *Yadağı yabız boltı tin alğah kəlti* (BK § 32) «Piyadaları zəif oldu deyib almağa gəldi». *Sınar süsi ebig, barkığ yolğah bardı, sınar süsi sünüşgəli kəlti* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi». *Öd tenri yasar, kişi oğh kop ölgəli törümüş* (KT şm 10) «Taleyi tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla ölümlü yaranmış».

b) Bu feli bağlama forması zaman mənəsi ifadə edir; məsələn: *Türk bodun olurğah, türk kağan olurğah Şantun, balıka, Tahuy üzgəkə təgmüş yok ermiş* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı olmamışdı».

Göytürk dilində feli bağlama əmələ gətirən *ğah*, *-ğəli* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində eyni vəzifəni yerinə yetirən *-ah*, *-əli* şəkilçisinə uyğundur.

4. *-matan*, *-mätən* *-matın*, *-mätin* şəkilçili feli bağlamalar. *-matan*, *-mätən* feli bağlama şəkilçisi mürəkkəbdir: *-ma*, *-mə* inkar ədatından və *-tan*, *-tən* çıxışlıq hal şəkilçisindən ibarətdir, *-matan*, *-mätən* şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas felin bildirdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilir; məsələn:

Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatan yir sayı bardıq (K'Tc 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünə baxmadan yer üzünə səpələndin». *İlim ökünücünə kalın yağıka kıymatan təgipən adırıldım* (Y 28) «Elimə dərd olaraq çoxlu yağını doqramadan hücum edib öldüm». *Yilinə, kudursuğ ininə təgi yağrıpan kamsayı umatın turur, -tir* (İB 24) «Yahna, quyruğunun ucuna kimi sürtülüb yara olduğundan (at) hərəkət etməyi bacarmayıb durur, — deyir». *Turuyaya kuş tüşnəkginə konmuş, tuymatın torka ilinmiş uça umatın olurur, -tir* (İB 94-95) «Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadan tora ilişmiş, uçağı bacarmadığından oturur, -deyir».

5. **-ça, -çə şəkilçili feli bağlamalar.** Göytürk dilində bu feli bağlama şəkilçisi qeyri-məhsuldar işlənir: göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu şəkilçi ilə əmələ gələn cəmi iki feli bağlama vardır.

-ça, -çə feli bağlamaşəkilçisi, güman ki, türk dillərində «vaxt» sözü ilə eyni mənanı verən və paralel işlənən, indi də bəzi türk dillərində zaman zərfinin yaranmasında iştirak edən (məsələn, müasir Azərbaycan dilində: *səhər çağı, axşam çağı, uşaq çağı, o çağlar*) **çağ** sözündən sonuncu samitin düşməsi ilə törəmişdir. Türk dillərində sonuncu quttural samitin (*q, ğ, k, g*) düşməsi qanunauyğun fonetik hadisədir.

Göytürk dilində **-ça, -çə** şəkilçisi ilə əmələ gələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl baş verir, daha doğrusu, feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitən kimi əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır; məsələn: *Uluğ oğlum ağrın yok bolça Kuğ sənünig balbal kılı birtim* (BK c 9) «Böyük oğlum xəstələnib öldükdə Kuğ sənünü balbal qoydum» ...*köbrügəsi terçə...* (BK q) «...körpüsü tikilincə...»

6. **-kunça, -künçə, -kınça, -kinçə şəkilçili feli bağlamalar.** Göytürk dilində qeyri-məhsuldar işlənən bu feli bağlama şəkilçisi mürəkkəb morfoloji quruluşa malikdir: O, *-kun, -kün, -kın, -kin* və **-ça, -çə** <**-çağ** hissələrindən ibarətdir.

-kunça, -künçə, -kınça, -kinçə şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl gəlir; feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitəndən dərhal sonra əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır; məsələn: ...*buzkunça kəbir ertimiz* (O 9-10) «...məğlub edincə gəlirdik». ...*esidməkinçə barıp iç ara...* (Y 39) «... eşidməyincə gedib aralarında...»

Müasir Azərbaycan dilində bu feli bağlama şəkilçisi birinci samitini gətirmiş **-ınca, -incə, -unca, -ünçə** şəklində işlənir.

II. Feli bağlamanın ifadə etdiyi zaman çalarlığı əsas felin ifadə etdiyi zamanla eyni vaxta təsadüf edir. Yəni feli bağlamanın bildirdiyi iş əsas felin bildirdiyi işlə eyni zamanda icra edilir. Buna görə də belə feli bağlamaları, şərti olaraq, nisbi indiki zaman feli bağlamaları adlandırmaq olar. Göytürk dilində işlənmiş nisbi indiki zaman feli bağlamaları aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir:

1. *-dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə*. Göytürk dilində nisbi indiki zaman feli bağlamaları əmələ gətirən bu şəkilçi *duk, -dük, -tuk, -tük* feli sifət əmələ gətirən şəkilçidən və *-da, -də* yerlik hal şəkilçisindən ibarətdir. *-dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə* şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edən əsas felin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn:

Yağru kontukda kistrə ayığ biliğ anta öyür ermiş (KT c5) «Yaxın yerləşdikdən sonra bəd əməlləri orada öyrənir imiş» *Ecim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqının üzərində şad idim». *Kanım kağan uçdukda inim Kül tigin yiti yaşda kaltı* (KT § 30). «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı». *Ol təgdükdə Bayırkunın ak adğırığ udlığın sıyurtı* (KT § 36) «O döyüşdə Bayırkunın ağ ayqırının ayağını sındırdı». *Sad atığ anta bermiş boltukda tokuz oğuz bəg yağı ermiş* (O 6) «Şad adını verəndə doqquz oğuz bəyi yağı imiş»

2. *-in, -in*. Göytürk dilində bu şəkilçi ilə düzələn bircə feli bağlamaya rast gəlirik: *ti+yin — tiyin* (*deyə*); məsələn: *Türk bodun yok holmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kanım İltaris kağanı, ögim İlbilgə katunı, tenri töpəsintə tutup yögərü götürsiş erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltaris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı yüksəldib yuxarı qaldırmış». *Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk erməzün tiyin üzə tenri tir ermiş* (O 3) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, yox olmasın deyə yuxarıda tanrı deyir imiş». *Nəkə təzərbiz üküs tiyin, nəkə korkurbiz, az tiyin?!* (T 38-39) «Nə üçün qaçarıq, çoxdurlar deyə, nə üçün qorxuruq, azıq deyə?!» və s.

Göytürk dilində *-in, -in* feli bağlama şəkilçisi inkar aspektində də işlənir:

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçada adırılı (T 2) «Türk xalqı xanı olmadan Tabğaçadan ayrıldı».

Nümunələrdən göründüyü kimi, *-in, -in* feli bağlama şəkilçisi həmişə saitlə bitən fellərə artırılır və özündən əvvəl *y* səsinə qəbul edir; beləliklə, *-yin, -yin* şəklinə düşür.

Göytürk dilində *ti* felinə qoşulan *-yin* feli bağlama şəkilçisi çox məhsuldar işlənir.

Göytürk dilində feli bağlama yaradan *-yin* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində *-yə* şəklində (*de+yə*) işlənir. *-yin* Orxon-

Yenisey şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki *-yə* variantına *-yü* aralıq variantı vasitəsilə keçmişdir. Bu proses belə getmişdir. Əvvəlcə *tiyin* feli bağlamasının, məlum fonetik qanuna əsasən, son samiti düşmüş, sonra qapalı saitlərin açıqlaşması qanununa əsasən, *i* saiti tədricən *-ə* saitinə çevrilmişdir. Felin kökü də qanunauyğun surətdə dəyişmişdir: söz başında işlənən kar *t* samiti cingiltili *d* samitinə, qapalı *i* saiti yarımacaq *e* saitinə çevrilmişdir: *tiyin* > *tiyi* > *diyi* > *deyü* > *deyə*.

-yü şəkilçili feli bağlamanın hələ XI əsrdə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində işləndiyini görürük: *tacım-taxtım verməyələr deyü, səni andım, ağladım*.

H.İ. Mirzəzadə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feli bağlama yaradan *-i, -i, -u, -ü* (saitlə bitən fellərdə *-yu, -yü*) şəkilçisi ilə klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində XIV əsrdən XIX əsrdə *deyü* feli bağlamasında işlənən *-yü* şəkilçisinin zahiri oxşarlığına əsaslanıb bu şəkilçilərin eyni olduğunu söyləyir¹, halbuki bunlar başqa-başqa şəkilçilərdir. *-yü* şəkilçisinin yaranması da H.İ. Mirzəzadə tərəfindən düzgün izah edilmir: «Azərbaycan dilində olan səs dəyişməsi hadisələrinə əsasən, burada da səs dəyişməsi olduğunu, yəni *deyib, diyüb* feli bağlamanın sonundakı *b* samitinin düşərək bəsit bir forma *deyü, diyü* şəklində olduğunu düşünmək olar».²

3. *-i, -i, -u, -ü* (saitlə bitən fellərdə bu şəkilçidən əvvəl *y* bitişdirici samiti artırılır). Bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn feli bağlamalar göytürk dilində ən çox işlək feli bağlamalardır. Göytürk dilində *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalar elə bir hərəkəti bildirir ki, feli bağlamada ifadə edilən hərəkət bitən kimi əsas felin hərəkəti başlanır, yəni feli bağlamanın bildirdiyi hərəkət əsas felin bildirdiyi hərəkətin başlanğıcı olur. Bu növ feli bağlamaların cümlədəki sintaktik rolu rəngbərəngdir; onlar tərz-i-hərəkət, zaman və səbəb zərfliləri kimi işləyə bilər. Burada *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamaların abidələrin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik:

Kağanım ben özüm, bilgə Tonyukuk ötüntük ötünçümün eşidü berti (T 15) «Xaqanım mənim özümün, müdrik Tonyukukun etdiyi xahişi eşitdi». *Keyik yiyü, tabığsan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik». *Anta kalmışi*

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. B., 1962, s.295-297.

² Yəni orada, s.297.

yir sayu kop turu, ölü yoruyur ertig (KT c9) «Onda qalmışın yer üzündə əldən düşmüş halda yüyürür idin». *Türk bodun, öhürəyin, uruğsıratayın – tir ermiş, yokadu barır ermiş* (KT § 10) «Türk xalqı ölək, nəslimizi məhv edək – deyir imiş, yox olaraq gedir imiş». *On ok oğlınə, tatınə təgi bunı görü bilin*, (KT c 12) «On ox oğluna, tatına təki bunu görərək (buna baxaraq) bilin». *Türk bodun atı yok bolu barmış erti* (O 3) «Türk xalqının adı yox olaraq getmişdi». *Lüi yılka yetinç ay küçlik alp kağanımda adıralu bardınız* (O 12) «Əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz (öldünüz)». *Mən iniligü bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəci erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi beləcə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Yağın başı yorıyu kəlti* (MÇ 18) «Yağının əvvəli yüyürərək gəldi». *...altunun, örün, gümüşin, kirğəğhə kutayın, əkinlig isikitin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök teyinin türkimə, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim* (BK şm 11-12) «...qızılını, ağ gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, köhlən atını, aygırını, qara maralını, göy dələsini türkümə, xalqıma qazandım, təşkil etdim» və s.

V.M.Nasilov *-i* şəkilçili feli bağlamaların qoşmaya çevrilib bildiyini iddia edib yazır: «Ehtimal ki, bitişik feli bağlamaların (*-i* şəkilçili feli bağlamaların – Ə.R.) vəziyyəti məkan və zaman planında ifadə edə bilmək qrammatik və məna xüsusiyyəti onun zəifləməsinə və leksik-qrammatik cəhətdən konversiyasına səbəb olmuşdur, belə ki, ayrı-ayrı hallarda o, qoşma kimi sabitləşməyə başlamışdır. Məsələn: *Kurığaru Təmir kapıqka təgi sülədimiz* (KT b) – Biz Dəmir qapıyatəki (hərdən, Dəmir qapıya çatanadək) qoşsun apardıq. *Təgi* qoşması *təg* – «dəymək», «çatmaq» felindən törəmiş feli bağlama olub ondan asılı olan vasitəli tamamlığı istiqamət – yönlük halında idarə edir».¹ Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk dilində *təgi* qoşma və feli bağlama kimi omoforndur. Bundan başqa abidələrin dilində *təg* sözü qoşma və fel kimi də işlənir; bunlar isə omonimlərdir.

4. *-a*, *-ə*. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feli bağlama mənaca *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaya yaxındır. *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl gəlir, daha doğrusu, feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitən kimi əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır. Buna

¹ Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960, с.47.

görə də dilçilik ədəbiyyatda bu feli bağlamada və cümlənin xəbəri olan əsas feldə ifadə edilən hərəkətin eyni zamanda baş verdiyi göstərilir. Bu feli bağlama göytürk dilində çox işlənən feli bağlamalardanandır; məsələn:

Ötükən yış olursar, bəngü il tuta ohurtaççən, türk bodun, tok (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, ədəbi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox». *Karım kağan ança ilig törük kazğanıp, uça barmış* (KT § 15-16) «Atam xaqan eləcə eli, qanunu düzəldib ölmüş». *İlgəri Kadirkan yışığ aşa, bodumğ ança konturtumuz, ança itdimiz* (KT § 21) «İrəli Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq, xalqı eləcə yerləşdirdik, eləcə təşkil etdik». *Ak Tərməl keçə oğraklatdım*. (T 25) «Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldırdım». *Üç oğuz süsi basa kəlti* (BK § 32) «Üç oğuzların qoşunu basaraq gəldi». *Kuğ sənünig halbal tikə birtim* (BK c 9) «Kuğ sənünü balbal qoydum». *Gik bodumğ bınım sürə kəlti* (MÇ 26) «Alayım çik xalqını sürərək gəldi». *Kurıgaru Yincü ügüzig keçə Təmir kapıqka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun yürüdü». *Ol yılka türgis tapa Alhun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorudumuz* (KT § 36-37). «Həmin il türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarını başyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdik» və s.

Qeyd: V.M.Nasilov *Kırkız bodumğ uda basdıımız* (KT § 35) cümləsindəki *uda* «özü» feli bağlama kimi qəbul edir,¹ halbuki bu söz *u - y u x u* sözünün yerlik halında işlənən şəkildir. Cümlənin tərcüməsi belədir: *Qırqız xalqını yuxuda basdıq*.

Göytürk dilində *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlamalar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) Bu feli bağlamalar hərəkətin tərzini ifadə edir; məsələn: *Çik bodumğ bınım sürə kəlti* (MÇ 26) «Alayım çik xalqını sürüyərək gəldi». *Səlenəkə sika sançdım* (MÇ 16) «Selenqaya sıxışdıraraq qalib gəldim». *At üzə bintürə karıq sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım».

b) Bu feli bağlamalar əsas felin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda baş verən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ötükən yış olursar, bəngü il tuta ohurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı tox». *Yukaru at yetə yadağın ıçaç tutumu ağırttım* (T 25)

¹ Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. М., 1960, с.47.

«Yuxarı atları yedəkdə tutaraq, piyada, ağaclardan tutaraq qaldırdım».

c) Bu feli bağlamalar əsas feldəki hərəkətdən əvvəl baş verən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ol yılka türğiş tapa Altun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdım* (BK § 24) «Həmin il türğışlərə qarşı Altun meşəli dağlarını başyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdim.» ...*tokuz ərig əgira tokıdı* (KT şm 6) «...doqquz döyüşçünü mühasirə edərək məhv etdi».

Göytürk dilində *-a, -ə* və *-i, -ı, -u, -ü* şəkilçiləri bəzi hallarda dublet kimi çıxış edir; məsələn: *Ohurıpan türk bodunıg ilin, törüsün tuta birmiş, iti birmiş* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanunununu düzəltmiş, təşkil etmiş».

5. **-kən, -kən.** Bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Tanın tüsi takı tükənməzkən taluyda yatıpan tapıadukımın tutar mən, sebdükimın yiyür mən* (IB 4-5) «Vücudumun görünüşü hələ tükənməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tutaram, sevdiyimi yeyirəm». *Kara öpkük yıl yarumazkən tidi* (IB 32) «Qara şanapipik bir ildə dəyişməz — dedi».

6. **erikli forması.** Göytürk dilində iki və ya daha çox hərəkət və ya halın eynizamanlılığını ifadə edən fel forması olmuşdur. Göytürk dilində hərəkətin eynizamanlılığını göstərən forma *ir/er* naqış felinin kökünə – *ikli* (ehtimal ki, *-ik+li* hissələrindən ibarət mürəkkəb quruluşlu şəkilçidir) şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir, *irikli /erikli* fel forması göytürk dilində ən çox indiki zamanda işlənən əsas fellərə qoşulur, ondan sonra işlənir və qoşulduğu felin ifadə etdiyi hərəkətlə sonra gələn cümlənin ifadə etdiyi hərəkətin eyni zamanda icra edildiyini göstərir; məsələn: *Ança olurur erikli, oğuzdantan görüg kəlti* (T 8) «Beləcə otururkən oğuzlardan casus gəldi». *Otuz artukı bir yaşına karluk bodun bunşız erür, barur erikli yağı boltı* (BK § 29). «Otuz bir yaşında karluk xalqı azad və müstəqil yaşayarkən yağı oldu». *Tuğ taşıkır erikli yəlmə ər kəlti* (MÇ 17-18) «Bayraq qaldırıb səfərə çıxarkən, kəşfiyyatçı döyüşçülər gəldi». *Kiçə yaruk batur erikli sünüşdim* (MÇ 13) «Gecə ay batanda döyüşdüm». *Kül tigin yeti otuz yaşına karluk bodun erür, barur erikli yağı boltı* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad və müstəqil yaşayarkən bizə yağı oldu».

Hərəkət adları

Hərəkət adları həm ad, həm də fel əlamətlərinə malik olan sözlərdir. Çox vaxt bu sözlərin bir qismi fellərdən düzələn isim, bir qismi isə fellərdən əmələ gələn sifətlər kimi qəbul edilir. Lakin bu sözlərdə hərəkət əlamətləri özünü daha bariz surətdə göstərdiyi üçün onları felə aid bir kateqoriya kimi götürmək lazımdır. Hərəkət adları iş, hərəkət, hal, vəziyyət, proses bildirir ki, bu da, hər şeydən əvvəl, felə xas xüsusiyyətdir. Hərəkət adlarında isimlərə və sifətlərə məxsus xüsusiyyətlər də vardır. Düzdür, bunlar feldən düzələn adlardan leksik-semantik mənasına görə fərqlənir, bununla belə hərəkət, vəziyyət və proses adı bildirdikləri üçün əşya və əlamət adı (isim və sifət) bildirən sözlərlə bir sıra ümumi cəhətlərə malikdir.

Göytürk dilində hərəkət adları o qədər də inkişaf etməmişdir. Göytürk dilində hərəkət adları əmələ gətirən beş şəkilçinin işləndiyi müşahidə edilir:

I. *-sik, -sik* şəkilçisi ilə düzələn hərəkət adları. Göytürk dilində bu şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir, cəmi bir neçə hərəkət adı əmələ gətirir; məsələn:

- bat* «bat (maq)» — *batsık* (KT c2) «batan», «batış»;
- toğ* «doğ (maq)» — *toğsık* (KT c 2) «doğan», «doğuş»;
- aç* «ac (maq)» — *açsık* (KT c 8) «acmaq»;
- to* < *tod* «doy (maq)» — *tosık* (KT c 8) «doymaq»;
- udi* «uyu (maq)» — *udısık* (T 12, 22) «uyumaq»;
- olur* «otur (maq)» — *olursık* (T 12,22) «oturmaq»;
- tut* «tut (maq)» — *tutsık* (KT c 5) «tutmaq».

Sik, -sik şəkilçisi ilə düzələn hərəkət adlarının göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

İlgərü gün toğsıkda Böglü kağanıka təgi süləyi birmis (KT § 8) «Şərqə gün doğanda Bökli xaqanına təki qoşunla getmiş». *İlgərü kün toğsıka, birgərü kün ortusınaru, kurıǵaru kün batsıqına, yırǵaru tün ortusınaru* — *anta içrəki bodun kop maña körür* (KT c 2) «Şərqə — gün doğana,cənuba — gün ortasına, qərbə gün batana, şimala — gecə ortasına — bu ərazidəki xalqın hamısı mənə tabedir». *Arıq oksən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Arıq oxsan, aqlıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aqlıq

bilməzsən». *Ol sabıq esidip tün udısıkim kəlmədi, küntüz ohursıkim kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidəndə gəcə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi».

-*sık, -sık* şəkilçisi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən -*uş, -üş* şəkilçisi ilə eyni qrammatik mənaya malikdir. Bu şəkilçi müasir oğuz qrupu türk dillərində -*ış, -iş, -uş, -üş* hərəkət adı, -*an, -ən* və -*ar, -ər* feli sifət düzəldən şəkilçilərə uyğun gəlir. Məsələn: *Doğuş yaxşı keçdi, gün toğsık* (göytürk) gün doğan /gün doğar/ gün doğuş (ölkələr) (Azərb.) gün doğuş, gün doğar (türk).

II. -*ğu, -gü* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları. Bu şəkilçi indi də müasir oğuz qrupu türk dillərində fəllərdən hərəkət adları düzəldir. Göytürk dilində yeddi fələ artırılaraq hərəkət adları əmələ gətirir:

ber «ver (mək)» — *bergü* (MÇ 21) «vermə»;
topla «topla(maq)» — *toplağu* (T 13) «toplama»;
üz «üz(mək)» — *üzgü* (T 14) «üzmə»;
ay «de(mək)» — *ayğu* (T 10) «məsləhət vermə»;
kara «bax(maq)» — *karağu* (T 34) «keşik çəkmə»;
it «et(mək)» — *itgü* (KT şm 13) «etmə»;
kör «gör(mək)» — *körkü* (KT § 23) «baxmaq».

-*ğu, gü* şəkilçisi vasitəsilə düzələn hərəkət adlarının göytürk dilində işlənməsinə bir neçə nümunə veririk:

Yelmə, karağu edgüti urğıl, basıtma, - timis (T 34) «Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qəfil basqının qarşısını al, - demiş». *Yuyka kahn bolsar, toplağuluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar üzgühük alp ermis* (T 13-14) «Yuxa (nazik) qalın olsa, bir yerdə toplamaq igid işdir, incə yoğun olsa, üzmək igid işidir». *Kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis* (T 10) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrək imiş». *Bark itgüci, bədiz yaratıgma, bitig taş itgüci Tabğaç kağan çıkanı Çan sənün kəlti* (KT şm 13) «Sərdabə hazırlayan, naxış vuran, kitabə hazırlayan tabğaç xaqanının memarı Çan sənün gəldi». *Körgünün üçün igidmis bilgə kağanına, ermis, barnus edgü ilin kəntü yanıtıg* (KT § 23) «Təbə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanına, axar-baxarlı gözəl vətəniyə sən özün xəyanət etdin». *Bın, yıllık, tümən günlük bitigimin, bergünün anta*

yası taşka yaratıdım (MÇ 21-22) «Min illik, on min günlük yazımı və işarələrimi orada yası daşda yaratdırdım».

Göytürk dilində *-ğü*, *-gü* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları içim düzəldən *-lik*, *-lik*, *-luk*, *-lük* və *-çı*, *-çi* şəkilçilərini də qəbul edib ikiqat substantivləşə bilər:

itgü (etmə) – *itgüci* (KT § 33) «hazırlayan»;

ayğu «məsləhət vermə» — *ayğıcı* (T 10) «məsləhətçi»;

toplağu «toplama» — *toplağuluq* (T 13) «toplamaqlıq»;

üzgü «üzmə» — *üzgühük* (T 14) «üzməklik»

-ğu, *-gü* hərəkət adı düzəldən şəkilçi göytürk dilində digər hərəkət adı düzəldən *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə eyni mənə daşıyır. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilindəki *-ma*, *-mə* və *-qu*, *-gü*, *-qı*, *-gi* şəkilçisinə ekvivalentdir.

III. *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə yaranan hərəkət adları. Bu hərəkət adları düzəldən şəkilçi göytürk dilində qeyri-məhsuldar işlənir; hələlik bir fələ qoşulub hərəkət adı yaratması müşahidə edilmişdir. Göytürk dilindəki «yel» sözü Azərbaycan dilində «yel kimi əsmək», «sürətlə getmək» mənasını verir; məsələn: *Yelü gör*, *-timis* (T 26) «Sürətlə get, -demiş». Abidələrin dilində bu söz hərəkət adları düzəldən *-mə* şəkilçisi qəbul edir:

Yelmə (T 34) «yel kimi əsmə», «sürətlə getmə».

Təg «dəymək, hücum etmək» — *təgmə* (Y 10) «dəyüş».

Məlumdur ki, türk dillərində bəzən hərəkət adlarını substantivləşmiş fellər də adlandırılır. Hərəkət adı bildirən «*yelmə*» sözü də göytürk dilində substantivləşmiş şəkildə işlənir və «mobil, cəld hərəkət edən atlı kəşfiyyat dəstəsi» mənasını verir:

Yelmə, *karağu edgüti urğul*, *basıtma*, — *timis* (T 34) «Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qəfil basqının qarşısını al, -demiş».

Nümunədən də görüldüyü kimi, *-mə* şəkilçisi sonra gələn *karağu* sözündənkə *-ğu* hərəkət adı düzəldən şəkilçi ilə eyni sözdüzəltmə vəziyyəti daşıyır.

-ma, *-mə* şəkilçisi müasir türk dillərində də hərəkət adları əmələ gətirir.

IV. *-uş* /*-us*, *üş* /*üs* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları. Bu ümumtürk hərəkət adları düzəldən şəkilçidir. Göytürk dilində zəif inkişaf etmişdir; abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsilə bir fəldən və bir isimdən düzələn hərəkət adına təsadüf edilir:

ur «vur(maq)» — *urus* (O 10) «vuruş»;

sü «qoşun» — *sünüş* (KT § 40, şm 2, KÇ 9, BK §34) «döyüş».

Qərribə də olsa, ikinci hərəkət adı isimdən törəmişdir. Lakin aşağıda verəcəyim nümunələrdən də aydın görünür ki, bu, hərəkət adıdır:

...*ebkə təgdügim uruş kılıp* (O 10) «...evə çatdıqda vuruş qılıb (vuruşub)». *Uluğ sünüş sünüşmiş* (KT § 40) «Böyük döyüş döyüşmüş». *Kül tigin ol sünüşdə otuz yaşayur erti* (KT § 42) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». ...*sünüş bolsar, çarig itar erti* (KÇ 9) «...döyüş olsa, qoşun göndərərdi». *Ağuda iki uluğ sünüş sünüşdim* (BK § 34) «Ağuda iki böyük döyüş döyüşdüm».

V. *-sağ, -səg şəkilçisi ilə düzələn hərəkət adları*. Bu hərəkət adları düzəldən şəkilçi göytürk dili üçün səciyyəvidir, lakin az məhsuldardır; biz bu şəkilçi ilə düzələn iki sözə təsadüf etmişik:

ber «ver (mək)» — *bersək* (O 10) «vermək»;

öd «vaxt keçir(mək)» — *ödsəg* (BK § 34) «vaxt keçirmək»

Bu hərəkət adları aşağıdakı cümlələrdə işlənir:

Tənri bilgə kağanka sakınu esig, küçig bersəgim bar ermis erinç (O 10) «Müqəddəs müdrik xaqana işimi, gücümü verməyim var imiş». *Ödsəg, ötüləg küç igidmiş kağanı yanılı* (BK § 34-35). «Müvəqqəti qüdrəti ilə yüksəlmiş xaqanı yanıldı» (S.Y.Malovun tərcüməsində).

Göytürk dilindəki *-sağ, -səg* hərəkət adları düzəldən şəkilçi müasir Azərbaycan dilində *-maq, -mək* hərəkət adları əmələ gətirən şəkilçiyə uyğun gəlir.

Ümumi məlumat

Bir nitq hissəsi kimi zərf adlarla fellər arasında aralıq, keçid mövqə tutur. Düzdür, göytürk dilində zərflərdə bilavasitə hərəkət və ya vəziyyət əlaməti yoxdur, lakin onun fələ yaxınlığı adlarla əlaqəsindən daha güclüdür, hətta çox vaxt fəldən törəyir və felin həzi əlamətlərini mühafizə edir. Bundan başqa, əgər sifət, say və əvəzlik ən çox və bilavasitə isimlərə xidmət edirsə, zərflər, əsasən, fellərə xidmət edir, onu bu və digər münasibətə görə təyin edir, aydınlaşdırır; zərflər həmişə fel qrupuna daxil olur. A.N.Kononov zərfə belə bir tərif verir: «Hərəkətin, keyfiyyətin, yaxud əşyanın əlamətlərini göstərən dəyişməyən nitq hissəsinə zərf deyilir».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də zərflər digər nitq hissələrindən tam ayrılmamışdır. Göytürk dilində bir yerdə isim, sifət və ya qoşma kimi çıxış edən söz digər yerdə heç bir fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğramadan zərf kimi işlənə bilər. Məsələn, aşağıdakı iki cümləni nəzərdən keçirək: *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kişi oğl kılınmış. Kişi oğlnta üzə eçüm, apam Bumn kağan, İstəmi kağan olurmuş* (K1 ş1) «Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yerlər yaranıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadların Bumn xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». Birinci cümlədəki *üzə* sözü zərf olduğu halda, ikinci cümlədə qoşma kimi işlənir. Belə ikilik özünü digər nitq hissələri ilə də göstərir. Göytürk abidələrinin dilində zərfin təkamülü iki istiqamətdə getmişdir: bir tərəfdən, adlar və fellər zərfə çevrilmiş, digər tərəfdən, zərflər, kəməkcə nitq hissələrinə, xüsusən, qoşmlara keçmişdir. Məhz göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilindəki bu prosesi nəzərdə tutaraq V.M.Nasilov yazır: «Abidələrin dilində zərflər yaranma vəziyyətindədir və hələ ayrıca leksik kateqoriya kimi formalaşmamışdır. Zərflərin əksəriyyəti adların hal forması şəkilçisinin məhsuldarlığını, habelə felin feli bağlama formalarını itirən yaxud itirmiş şəklidir. Onlarda dilin inkişafının keçmiş fazasının morfoloji ünsürləri aydın görünür».¹ Bu, haqiqətən də belədir. Buna görə də burada artıq isim və sifət bəhslərində adlar kimi

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с.39-40.

tədqiq edilən bəzi sözlər zərflə bəhsində zərflər kimi tədqiq ediləcəkdir.

Türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründə zərflər hələ bir nitq hissəsi kimi tam təşəkkül tapmasa da, onu ayrıca nitq hissəsi kimi öyrənmək üçün abidələrin dilində zərflər kateqoriyası kifayət qədər inkişaf etmişdir.

İstər müasir türk dillərində, istərsə də göytürk dilində bu və ya digər sözün zərflə aid olub-olmamasını təyin etmək bir qədər çətindir. Lakin elə sözlər də vardır ki, onların hansı nitq hissəsinə aid olması türkoloji ədəbiyyatda çoxdan və qəti müəyyən edilmişdir. Buna görə də İ.A.Batmanovun *üçün* və *birlə* sözlərini zərflər hesab etməsi¹ təəccüb doğurur, çünki bu sözlər müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də qoşmadır.

Zərflərin mənaca növləri

Göytürk dilində zərflərin aşağıdakı mənə növlərinin işləndiyini müşahidə etmək olur: 1) tərz-i-hərəkət zərfləri, 2) keyfiyyət zərfləri, 3) kəmiyyət zərfləri, 4) zaman zərfləri və 5) yer zərfləri.

Tərz-i-hərəkət zərfləri. Tərz-i-hərəkət zərfləri hərəkətin icrasının tərzini bildirir. Göytürk dilində zərflərin başqa növlərinə nisbətən tərz-i-hərəkət zərfləri az işlənilir; məsələn:

Közda yaş kəlsər, eti də köñültə siğit kəlsər, yanturu sakıntı, katıgdi, sakıntı (KT şm 11). «Gözdən yaş gəlsə, köñüldən fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». ...*buzkunça* (O 9) «...pozunca...» *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç birküdə tatar birlə katı tokıtdım* (MÇ 18) «Həmin ayın on beşində Keyrə başı Üç Birküdə tatarlarla şiddətli döyüşdüm». *Bun, bəna bat ermış* (Y 10) «Dərd mənə sürətlə təsir etmiş». *Oğlanım, ərdə marımınça bol* (Süci). «Oğlanım, igidlikdə müəllimim kimi ol». *Kuşça çablı tüşürmiş ertiniz* (Y 48) «Quş kimi şahin düşürmüş idiniz» və s.

¹ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.98.

Kəmiyyət zərfi. «Kəmiyyət zərfi hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyət xarakteristikasını ifadə etməyə xidmət edir».¹ Göytürk yazısı dilində iki kəmiyyət zərfinin işləndiyini müşahidə edirik: sınaqça (T 40) «yarısınıca» və müxtəlif saylarla işlənən *yoh* (KT § 15, şm 4; BK § 28, c 2 və s.) «yolu, dəfə». Məsələn:

Bizintə iki ucı sınaqça artuk erti (T 48) «Düşmənin qoşununun iki qanadı bizimkindən yarımbarı artıq idi». *Bir yulka biş yoh sünüşdimiz* (KT şm 4) «Bir ildə beş dəfə döyüşdük». *Yiti yoh süləmiş* (KT § 15) «Yeddi yol qoşun yürütmüş». *Alu yoh sünüşdim* (BK § 28) «Altı dəfə döyüşdüm» və s.

Keyfiyyət zərfi. Müasir türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında keyfiyyət zərflərindən bəhs edilmir. A.N.Kononov tərz-i-hərəkət və keyfiyyət zərflərini keyfiyyət-tərz zərfləri adı altında birləşdirərək onlara belə bir tərif verir: «Zərfin bu dərəcəsi hərəkətin icrasının tərzini yaxud üsulunu göstərməklə onun (hərəkətin) keyfiyyət xarakteristikasını özündə əks etdirir».² Göytürk dilində işlənən keyfiyyət zərflərində müəyyən qədər hərəkətin icra tərzini göstərmək çətinliyi olsa da, bunlar, əsasən, hərəkətin keyfiyyətini bildirir; məsələn:

Örtçə kızıp kəlti (T 40) «Od kimi qızıp gəldi». *Yeti yüz ər bolıp əlsirəmiş, kağansıramış bodumğ, künədmış, kuladmuş bodumğ, türk törüsün içginmiş bodumğ eçüm apam törüsincə yaratmuş, boşğurmuş* (KT § 13) «Yeddi yüz döyüşçü olub elini itirmiş, xaqanını tirmiş xalqı, köniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu dağıtmış xalqı ədadaqlarımın qanunu üzrə təşkil etmiş, öyrətmiş». *Kanun subça yügürti, sünükün tağça yatdı* (KT §24) «Qanun su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı». *Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37). «Türgiş, xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi» və s.

Zaman zərfi. Göytürk dilində zaman zərfləri zaman adı bildirən isimlərdən heç bir əlaməti ilə fərqlənmir, onları yalnız cümlə daxilində fərqləndirmək mümkündür. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də zaman zərfi hərəkətin icra zamanını bildirir; məsələn:

¹ Кононов А.И. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.276.

² Yene orada, c.278.

İllik bodun ertim, ilim amrı kamı? (KT § 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım* (KT b 27) «Türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım». *Ol sabıǵ esidip tün udısıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz otura bilmədim». *Ertis ügüzük keçıǵısızın keçdimiz, tün katdımız, Bolçuka tan üntünü təkdımız* (T 35) «İrtiş çayını keçidsiz keçdik, gecəni gündüzə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə çatdıq». *Kiçə yarıruk batur erikli sünüşdim* (MÇ 13) «Gecə ay batan zaman döyüşdüm». *Aşnukı Tabǵaçdaki oǵuz türk taşkımış* (MÇ 32) «Əvvəlcə Çindəki oǵuz türkləri sərhədi keçmiş».

Yer zərfi. Göytürk dilində zərfin ən çox işlənən növü yer zərfidir. Göytürk dilində yer zərfi hərəkətin icra yerini, yaxud haraya, hansı istiqamətə yönəldiyi və hansı istiqamətdən, haradan çıxdığını göstərir; məsələn:

Üzə kök tenri, asra yağız yir kılınukuda ekin ara kişi oǵlı kılınmış (KT §1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yerlər yaranmışda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *İlgərü Şantun yazıka təǵi sülədim* (KT c3) «İrəli Şandun düzünə tək qoşun yürütdüm». *İlgərü gün toǵsıka, birigərü kün ortusınaru, kırıǵaru kün batsıkına yırıǵaru tün ortusınaru anta ıcrəki bodun kop mana körür* (KT c2) «İrəli gün doğana, sağa gün ortasına, geri gün batana, sola gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq mənə tabədir». *İcrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunta üzə ohurtım* (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donsuz, pis və nankor xalqın üstündə oturdum». *Kurıya kün bətsıkdakı Soǵd, Berçəkər, Bukarak uhs bodunta Nəñ sənün oǵul tarkan kəlti* (KT şm 12) «Geri gün batandakı Soǵda, Berçəkər və Buxara dövlətləri xalqından Nən sənün oǵul tarkan gəldi». *Yokaru at yetə yadaǵın iǵaç tutımı aǵturtım* (T 25) «Yuxıra atları yedəyə alaraq, piyada ağacları tutaraq dırmaşırdım (axdırdım)». *Öndən kaǵanǵaru sü yoram, timis* (T 29) «Ondən xaqana tərəf qoşun göndərək, demiş». *Keri barıǵma bardı* (O 11) «Geri qayıdan qayıtdı» və s.

Zərfin quruluşca növləri

Göytürk dilində işlənən zərfləri quruluşuna görə üç qrupa ayırmaq olar: sadə, düzəltmə və tərkibli zərflər. Göytürk Orxon-

Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində mürəkkəb zərflərin işlənməsinə təsadüf edilmir.

Sadə zərflər. Etimoloji planda göytürk dilində sadə zərflər yox dərəcəsidədir. Bu gün sadə kimi qəbul etdiyimiz zərflər türk dillərində tarixən düzəlmə olmuşdur. Göytürk dilində *ıç, üz, il, yan, ön, tış, im//am* tipli özlər sadə zərflərdir. Lakin bu sözlər nadir halda şəkilçi qəbul etmədən işlənilir.

Düzəlmə zərflər. Göytürk dilində düzəlmə zərflər aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gətirilir:

1. *-a, -ə, ar+a* — *ara; üz+ə* — *üzə; kiç+ə* — *kiçə* və s. *Tardus şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı kəsdi (bağladı)» *Üzə türk tenrisi, türk iduk yiri, subı ança timis* (KT § 10-11) «Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu (torpağı) belə demiş» *Kiçə yaruk batur erikli sünüşdim* (MÇ 13) «Gecə ay batarkən döyüşdüm».

2. *-ra, -rə, ıç+rə* — *ıçrə, ön+rə önərə, as+ra asra, kis+rə* — *kisrə, tış+ra* — *tışra* və s. *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılın-tukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə müqəddəs göylər, aşağıda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Taşra yoriyur tiyin, kü eşidip balıkdaki tağıkmuş, tağdaki inmiş* (KT § 11-12) «Dışarıda yürüyür deyə, xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş». *ıçrə aşsız, taşra tonsız, yabız, yabluk bodunta üzə olurum* (KT § 26) «Qarın ac, üstü donuz pis və nankor xalqın üstündə oturdum».

3. *-ru, -rü, -ri, taş+ru* — *taşru, ki+rü* — *kirü, ke+ri* — *keri* və s. *Ər atım yok üçün yeti aşmuku eşim taşru etilti* (Y 41) «İgid atım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi». *Kirü Təmir kapiğka təgi konturmuş* (KT § 2) «Geri Dəmir qapıya təkli yerləşdirdim». *Keri bariğma bardı* (O 11) «Geri qayıdan qayıtdı».

4. *-ya, -yə, kırı+ya* — *kırıya, bəri+ya* — *bəriyə, yıra+ya* — *yıraya* və s. *Türk bodun, üləsikin bəriyə Çuğay yış tüğül, Tün yazı konaym, tisər, türk bodun, üləsikig anı ağığ kişi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən bəriyə Çuğay meşəli dağlarına, deyil, Tün düzünə qonaq desə, türk xalqının bir hissəsini orada pis adamlar elə öyrədir imiş» ... *yıraya Oğuzda iki-üç bin, sümiz, kəltəçimiz* (T 14) «Solda, Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Bəriyə Tabğaçığ, önrə Kıtayığ, yıraya Oğuzığ üküş ök ölürti* (T 7) «Sağda Çini, öndə Kıtayı, solda Oğuzu — çoxluca öldürdü».

5. -ğaru, -gərü. -kuri+ğaru -kuriğaru, il+gərü - ilgərü, bəri+gərü - birlərü, yıra+ğaru - yırağaru və s. İlğərü Şantun yazıka təkı sülədim, talyuka kiçig təgmədim. Birlərü Tokuz Ərsəngə təgi sülədim, Tüpütəkə kiçig təgmədim. Kuriğaru Yincü ügüzig keçə Təmir kapiğka təgi sülədim, yırağaru Yir Bayırku yirtinə təgi sülədim (KT c 3-4) «İrəli Şandun düzünə təkı qoşunla getdim, dənizə azacıq çatmadım. Sağa Doqquz Ərsənə təkı qoşunla getdim, Tibe bə azacıq çatmadım. Geri İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təkı qoşunla getdim, sola Yer bayırku yerinə təkı qoşunla getdim».

6. -naru. ortu+sı+naru -ortusınaru. İlğərü gün toğsıka, birlərü kün ortusınaru, kuriğaru kün batsıkuqa, yırağaru tün ortusınaru -anta içrəki bodun kop maña görür (KT c 2) «İrəli gün doğana, geri gün batana, sola gecə ortasına - bu qədər yerin içindəki xalq tamamilə mənə tabe oldu».

7. -dən. ön+dən - öndən, bəri+dən - bəridən və s. Öndən kağanğaru sü yoralım (T 29) «Öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək». Tabğaç, bəridənyən təg (T 11) «Tabğaç, bəridən hücum et». Ben yiradantayan təgəyin (T 11) «Mən soldan hücum edim».

8. -ta. ol>an+ta. Ol süg anta yokkışdım (BK § 25) «O qoşunu orada məhv etdim».

9. -ti, -ti, -di, -di. im+di - imdi. amı+tı - amtı, edgü+ti - edgüti, katığ+di, --- katığdı və s. Ol amtı ayığ yok (KT c 3) «O indi pis deyil». Tokuz oğuz bəgləri, bodun, bu sabımın edgüti esid, katığdı tınla (KT c 2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

10. -ça, -çə. ot + ça - otça, ört+çə - örtçə, bor+ça - borça. könlün+çə - könlünçə, sınar+ça - sınarça, marınun+ça - marınunça, yüz+çə - yüzçə, bu(n) +ça - bunça, an+ça - ança, sub+ça - subça və s. Türgis kağan süsi otça, borça kəlti (BK § 27) «Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, şərəh kimi gəldi». İkinti kün kəlti, örtçə kızıp kəlti (T 39-40) «İkinci gün gəldi, oca qızıb gəldi». Kanın subça yügürti, sünükün tağça yatdı (Kİ § 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı».

Tərkibi zərflər. Göytürk dilində başqa nitq hissələrində olduğu kimi, zərflərdə də mürəkkəbləşmə zəif inkişaf etmişdir. Abidələrin dilində bir neçə tərkibi zərfin işləndiyi müşahidə edilir; məsələn: Ertis ügüzik geçisizizin keçidimiz, tün katdımız, Bolçuka tan üntürü təgdimiz (T 35) «İrtiş çayını keçidsiz kedik, gecəni gündüzə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə çatdıq».

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Göytürk dilində köməkçi nitq hissələri zəif inkişaf etmişdir. Bu dövrdə qədim türk qəbilələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi; hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl başlanmış əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi prosesi Orxon-Yenisey abidələri dövründə də davam edirdi. Buna görə də abidələrin dilində eyni bir sözün həm əsas nitq, həm də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında çıxış etməsi adi bir haldır. Bu xüsusiyyət daha çox qoşmalara aiddir. Orxon-Yenisey abidələri dövründən başlayaraq, türk dillərində köməkçi nitq hissələri diferensiallaşır və müstəqil leksik-qrammatik kateqoriyaya – nitq hissələrinə çevrilir.

Göytürk dilində köməkçi nitq hissələrindən qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin, habelə predakativ sözlərin işləndiyi müşahidə edilir.

QOŞMA

Müasir türk dillərində qoşmalar az-çox sabitləşmiş köməkçi nitq hissəsidir. Onların özlərinə məxsus qrammatik funksiyası vardır — qoşmalar sözlər arasında əlaqə yaradır, özlərindən əvvəl gələn sözlərə qoşulur, onları idarə edir və bu məqamda qoşma birləşməsi adlanan söz birləşməsi əmələ gətirir. Bir qayda olaraq, qoşmalar adlardan sonra işlənir və qoşmanın ifadə etdiyi mənadan asılı olaraq, əvvəl gələn sözün ismin hallarından birində işlənməsini tələb edir. Bu məqamda qoşmalar hal şəkilçiləri ilə eyni olan funksiya yerinə yetirir. Lakin funksiya eyniliyi qoşmalarla hal şəkilçilərinin eyniliyi demək deyildir; hal şəkilçiləri sözdən ayrılıqda işləyə bilmirsə, qoşmalar müstəqil sözlərdir və müstəqil nitq hissəsi təşkil edir. Bundan başqa, qoşmalar hal şəkilçilərini əvəz etmir; qoşmanın idarə etdiyi söz mütləq ismin müəyyən bir halının şəkilçisini qəbul edir. Məhz buna görə də bir sıra türkoloqların *ilə (birlə)* qoşmasının ismin birgəlik halını yaratması haqqındakı fikrini qəbul etmək olmaz.

Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində qoşmalar adlıq və təsirlik, habelə yerlik halda olan sözlərlə işlənir. Buna görə də bəzi türkoloqların türk dillərində qoşmaların bu üç halda işlənməsi haqqındakı iddiaları əsassızdır. Bu sözlər eyni dərəcədə

A.N.Kononovun göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində guya qoşmaların adlıq, təsirlik və yerlik halda işlənən sözlərə qoşulması¹ haqqındakı iddiasına da aiddir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də qoşmalar adlıq, təsirlik və yerlik halda işlənən sözlərə qoşulmur. Unutmaq olmaz ki, sözün hal şəkilçisiz işlənməsi hələ onun adlıq halda olması demək deyildir; təsirlik və yiyəlik hallarının da şəkilçisiz formaları vardır. Təsirlik halın qoşma ilə işlənməsinə gəlincə, yadda saxlamaq lazımdır ki, təsirlik halda işlənən söz təsirli fellərdən başqa heç bir sözlə idarə edilmir; məlumdur ki, qoşmanın özündən əvvəl gələn sözü idarə etmək qabiliyyəti vardır.

Qoşmalar adlarla fellər, adlarla adlar arasında sintaktik münasibətlər yaradan köməkçi nitq hissəsidir. Qoşmalar ismin hal sistemi ilə sıx əlaqədədir. Onlar halları əvəz etmədən onların mənalərini dəqiqləşdirir. Halların dəqiq ifadə edə bilmədiyi sintaktik münasibətləri dəqiqləşdirir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də qoşmalar məkan, zaman, kəmiyyət, səbəb, məqsəd, bənzərlik, komitativ mənalər ifadə edir.

Göytürk dilində işlənən qoşmaların böyük əksəriyyəti törəmədir: bunların yenə də əksəriyyəti feldən törəmişdir və təcrid edilmiş feli bağlamalardır, bir qismi adlardan, bir qismi də zərflərdən əmələ gəlmişdir. Nəzəri baxımdan yanaşsaq, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində əsl qoşmalar, törəmədən qoşma kimi yaranmış qoşmalar yoxdur.

Göytürk dilində qoşmalar təşəkkül dövrü keçirirdi və müasir türk dillərində malik olduğu qrammatik xüsusiyyətləri yeniyeni qazanmaqda idi. Göytürk dilində qoşmalar ikili xarakter daşıyır; «bir tərəfdən, zərflər kimi qoşmalar da ad və fel əsaslarından törəmiş kateqoriyadır, çox vaxt zərflərlə eynilik təşkil edir, digər tərəfdən, onlarda söz birləşməsi sistemində onlardan asılı olan sözləri idarə ənənəsi müşahidə edilir».²

Göytürk dilində qoşmalar hələ tamamilə əsas nitq hissələrindən diferensiallaşmamışdır, onlar zərflərdən təkcə cümlədəki funksiyalarına görə fərqlənir, feli bağlamalardan isə heç bir əlamətlə fərqlənmir. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-X вв., Ленинград, 1980, с.201.

² Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с. 41.

Üzə kök tenri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış (KT ş1) «Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yer yaranmışda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Kişi oğhnta üzə eçüm, apam Bumun kağan, İstəmi kağan olurmuş* (KT ş 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumun xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı bağladı». *İlgərü Kadirkan yışığ aşa bodumğ ança konturtunuz* (KT ş 21).

Birinci cümlədə işlənmiş *üzə* və üçüncü cümlədəki *ara* sözləri heç bir sözü ifadə etmir. Hərəkətin icra yerini bildirir, cümlədə zərflilik funksiyası daşıyır, buna görə də bu tipli sözlər zərf kimi qəbul edilir. İkinci cümlədəki *üzə* sözü *oğhnta* sözünü, birinci cümlədəki *ara* sözü isə *ekin* sözünü idarə etdiyi üçün qoşma sayılır. Dördüncü cümlədəki *aşa* sözü haqqında bunları demək olmur. Bu söz *aş(maq)* felindən *-a, -ə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feli bağlama kimi də, bir qoşma kimi də əvvəl gələn *Kadirkan yışığ* sözünü idarə edir. Bu cümləni iki cür tərcümə etmək olar: 1. *İrəli Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik*; 2. *İrəli Kadirkan meşəli dağları aşırı xalqı eləcə yerləşdirdik*.

Belə ikili işlənmə özünü göytürk dilində işlənən qoşmaların əksəriyyətində göstərir. Göytürk dilində aşağıdakı qoşmaların işləndiyi müşahidə edilir.

I. *təg* «tək» «kimi» qoşması. Göytürk dilində *təg* qoşması aşağıdakı mənələrdə işlənir:

a) *təg* qoşması müqayisə bildirir: məsələn: *Tənri tək, tənridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə ohurtım* (KT c1) «Tanrı tək, tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum». *Tənri təg, tənri yaratmış türk bilgə kağan sabım* (BK ş1) «Tanrı tək, tanrı yaratmış türk müdrik xaqanı nitqim (budur)». ...*bakırı bunşız eti kara saçın təg* (Y 26) «...*puhu sansız idi, qara saçım tək*». *Tənri küç bertük üçün kağan süsi böri təg erti, yağısı koy təg erti* (KT ş 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək idi, yağısı qoyun tək idi». *Körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı, özüm sakıntım* (KT şm 10) «Görür gözün görməz tək, iti aqlım bilməz tək oldu, özüm düşündüm».

b) *təg* qoşması zaman (zamanın sonunu) bildirir: *Tabışğan yıl bisinç ayka təg...* (MÇ 21) «Dovşan ili beşinci aya tək...»

c) Müasir türk dillərində *təg* qoşması son məkanı da bildirir; məsələn: *Maşınımız aşırına tək getdi*. Göytürk Orxon-Yenisey

abidlərinin dilində *təg* qoşmasının bu məqamda işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

ç) Göytürk dilində *təg* qoşması adlara qoşulduğu kimi, təsriflənən fellərə də qoşulub bənzərlik mənası ifadə edir; məsələn: *Körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltu* (KT şm 10) «Görən gözüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu» ... *kaltaçı biz öz için taşın tutmuş təg biz* (T 13) «...qalasıyıq öz içini, bayırını tutmuş tək biz».

II. *təgi* «*təki*» qoşması. Bu qoşma *təg* qoşmasının bir qədər inkişaf etmiş variantıdır. V.M.Nasilov¹ və A.M.Şerbak² *təgi* qoşmasının *təg* (d ə y) felindən əmələ gəlmiş *təgi* feli bağlamasından törədiyini göstərirlər. Göytürk dilində *təgi* qoşması aşağıdakı məqamlarda işlənir:

a) *təgi* qoşması obyektin sonunu, bənzətmə bildirir. Məsələn: ...*on ox oğlına, tatına təgi bunu görü bilin* (KT c 12) «...on ox oğluna, tatlara təki bunu görərək bilin». *Bir kişi, yanlısar, oğuş, bodunu bisükünə təgi kıdmar ermış* (KT c 6) «Bir adam yanlısa imiş, tayfası, xalqı son nəfərinə qədər doğranmaz imiş».

b) məkanın son məntəqəsinin bildirir; məsələn: *Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz* (KT § 39) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşunla getdik». *İlgərü Kadirkan yışka təgi, kirü Təmir kapıgka təgi konturmuş* (KT § 12) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarına təki, qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş». *İlgərü kün toğsıkda Bökli kağanka təgi süləyi birmiş, kurığaru Təmir kapıgka təgi süləyi birmiş* (KT § 8) «Şərqə gün doğandakı Bökli xaqanlıqına təki fəth etmiş, qərbə Dəmir qapıya təki fəth etmiş». *İlgərü Şantun, yazıka təki sülədim, taluyka kiçig təgmədim. Birgərü Tokuz Ərsənkə təgi sülədim, Tüpütke kiçik təgmədim. Kurığaru Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim, yırağaru Yir Bayırku yirinə təgi sülədim* (KT c3-4) «Şərqə Şandun düzünə təki qoşunla getdim, dənizə azacıq çatmadım. Cənuba Doqquz Ərsənə təki qoşunla getdim, Tibetə azacıq çatmadım. Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşunla getdim, şimala Yir Bayırku yerinə təki qoşunla getdim». *Sələne kidin Yılun kol birdin sınar Şıp başına təgi çərik itdim* (MÇ 15) «Selenqa çayından qərbdə, Yılun

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. М., 1960, с.47.

² Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, с. 190.

çayından cənubda Şıp başının yarısına tək qoşun yeridim». *Kö-rgün Sakışın Şıp başın yürə kəlti, Sələnəkə təgi çərig etdi* (MÇ 16) «Görgü, Sakış, Şıp başlarından yürürək gəldi, Selençaya təgi qoşun çəkdi». *Kırığaru Kanü Tarmanka təgi türk bodunıg ança konturtımız, ança itdimiz* (KT ş 21) «Qərbə Kanü Tarmana tək türk xalqını elə yerləşdirdik, təşkil etdik».

Göytürk dilində *təgi* qoşması yalnız yönlük halda işlənən sözləri idarə edir.

III. *Üçün* qoşması. *Üçün* qoşmasının mənşəyi haqqında türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. O.N.Bötlinqk *üçün* qoşmasının *iç* sözündən törədiyini söyləyir,¹ lakin *-in (-ün)* şəkilçisinin bu sözə nə mənə verdiyini müəllif göstərmir; bunu göstərmək də mümkün deyildir. O.N.Bötlinqkdən bir neçə il sonra M.Kastren *üçün* qoşmasının *uc* sözü ilə əlaqələndirir.² Onun bu fərziyyəsi K.Q.Zaleman tərəfindən müdafiə edilir. O.N.Bötlinqk, M.Kastren və K.Q.Zalemanın mülahizələri K.Bröckelman və K.Qrönbeh tərəfindən tənqid edilir, lakin sonuncular *üçün* qoşmasının mənşəyi haqqında heç bir fərziyyə irəli sürmürlər. Məşhur fransız türkoloqu J.Deni də *üçün* qoşmasının *uc* sözündən törədiyini söyləyir və *ucundan* qoşmasını *ucundan* sözü ilə müqayisə edir.³ B.Atalayın verdiyi məlumata görə müasir türk dilinin anatolu dialektlərində *uç* sözü «səbəb» mənasında işlənir.⁴ J.Denin qrammatikasının türk dilinə tərcüməçisi A.U.Ellove §882-yə etdiyi qeydində *üçün* qoşmasının *öc* (intiqaq, əvəz) sözü ilə bağlayır.⁵ Rus sovet türkoloqu A.N.Kononov *üçün* qoşmasının mənşəcə *uç* «son, səbəb» sözündən yarandığını tamamilə inandırıcı hesab edir.⁶ Müəllifin başqa bir əsərində oxuyuruq: *uçun* [*<uç «son» «səbəb»+un* – alət halı (?) şəkilçisi yaxud, daha yaxşısı, vasitəli

¹ O.N.Бөтлингк. О языке якутов. Новосибирск, 1989, с.417..

² M. Castren. Verbuch einer Koibalischen und Karagas Spachlehre, СПб., 1857, səh. 67.

³ Jean Denu. Türk dili qrameri, İstanbul, 1941, s. 665-666.

⁴ B.Atalay. Türk dilində ekler və kökler üzerine bir deneme. İstanbul. 1942, səh. 328.

⁵ Jean Denu. Türk dili qrameri, İstanbul, 1941, səh.564.

⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. – JL, 1956, с. 317.

halların formasında III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi»¹ II İ. Mirzəzadə yazır ki, *üçün* və *uc* sözləri arasında tam uyğunluq vardır.²

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində də, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində də, müasir Azərbaycan xalq danışığı və ədəbi dilində də *uc* sözü səbəb mənasında *-undan* şəkilçisi ilə *ucundan* şəklində işlənir. Səbəb mənasında *uc* sözü nə türk, nə də Azərbaycan dilində başqa quruluşda işlənmiş. Göytürk dilində isə *ucundan* sözü ümumiyyətdə işlənmiş.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilinin Bakı dialekti və Lənkəran şivəsində *ucundan* sözü ilə paralel və həmin mənada kökü *uc* sözü olan ikinci bir söz də *uchatından* sözü də işlənir.

Bizcə, *üçün* qoşmasının *uc* sözü ilə heç bir mənşə yaxınlığı yoxdur.

Göytürk dilində *üçün* qoşması üç məqamda – səbəb, məqsəd və aidlik mənalarında işlənir.

a) *üçün* qoşmasının səbəb mənasında işlənməsinə nümunələr: *Tenri küç bertük üçün kağan süsi höri tæg ermiş, yağısı koıy tæg ermiş* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş». *Tenri, yer bulğakin üçün yağı boltı* (KT § 4) «Yer, göy qarışdığı üçün yağ oldu». *Anta kisrə tenri bilig bertük üçün özüm ök kağan kıldım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim». *Ər ərdəmi üçün eçim, yuta, yekladı* (Y 32) «Döyüşçü igidliyi üçün böyük qardaşım, əfsus, yox (məhv) oldu». *Ərdəmin üçün il arada Kara kanka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədiniz* (Y 30) «İgidlik üçün el arada Qara xanın yanına gedib, səfir gedib gəlmədiniz». *Yüz ər kədəşim uyarın üçün, yüz ərən əlig öküzün təgdüg üçün adırılğım* (Y 10) «Yüz igid dostumun şöhrəti üçün, yüz igid əlli ögüzə hücum etdiyi üçün ayrıldım (öldüm)». *Ər atun yök üçün yeti aşnu-kı eşim taşru etilti* (Y 41) «Döyüşçü adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi». *Səkkiz adaklığ barımuğ üçün yulka tükəti bardım* (Y 11) «Səkkiz ayaqlı varım olduğu üçün ilxı tükə-nincə getdim». *İlimkə ərdəm üçün mən yerlədim* (Y 28) «Elimdə igidlik göstərdiyim üçün mən yerləşdim». *Ərdəm üçün Tüpüt kan-*

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. – Л., 1960, с. 302.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962, s. 312.

ka yalabaç bardım (Y 28) «İgidliyim üçün Tıbet xanına səfir getdim». *Urumı külüg Tög Böğü tərkinə, kanı bağ ərdəm üçün ben ərki bardım* (Y 10) «Bayrağı məşhur Tög Böğü tərkinə atası bəy cəsur (olduğu) üçün mən ər... getdim». *Ər ərdəmi üçün alpın, altın, gümüşig, əgri tab, eldə kişi kazğandı* (Y 11) «Döyüşçü igidliyimi üçün, rəşadət üçün qızıl, gümüş, hürküclü dəvə, eldə kişi adı qazandı».

b) *üçün* qoşması aidlik bildirir; məsələn: *Türk bodın üçün tün udımadım, күntüz olımadım* (KT § 27) «Türk xalqı üçün gəcə uyumadım, gündüz oturmadım». *Kanım üçün Bilgə Çıkşən kanına tapdım* (Y 13) «Atam üçün Müdrük Çıkşən xanına xidmət etdim». *Tokuz kırk yaşında, elim üçün* (Y 23) «Otuz doqquz yaşında elim üçün...» *Uyar kadınım üçün ükdım* (Y 17) «Məşhur qadınım üçün qorxdım».

c) *üçün* qoşması məqsəd bildirir; məsələn: *...kanım üçün* (Y 19) «...atam üçün...» *kanım üçün, alpın üçün, ərdəmin üçün*

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən bu ür mənadan başqa *üçün* qoşması müasir türk dillərindən bir qismində məsdərlə işlənməkən məqsəd mənası ifadə edir (*Qardaşım kitab almaq üçün kitabxanaya getdi*).

Müasir türk dillərindən, xüsusən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, göytürk dilində *üçün* qoşmasının işlənmə yeri sabit deyildir. Göytürk dilində *üçün* qoşması aşağıdakı mövqələrdə işlənir.

1. Mənsubiyyət şəkilçisi olmayan *-dük, -dik* şəkilçili fəli sifətdən sonra; məsələn: *İçikdük üçün tenri öl tinüş erinç* (T 3) «Tabə olduğun üçün tanrı öl demiş». *Kül tudun inisi Altun Tamğan tarkan yağın umadık üçün adurıltınız* (1A 1) «Kül tudunun kiçik qardaşı Altun Tamğan tarkanın dəfnini təşkil edə bilmədiyimiz üçün öldürüldük». *Tenri yarlıkaduk üçün üküis tiyin biz korkmadımız* (T 40-41). «Tanrı buyurduğu üçün çoxdurlar deyə biz qorxmadıq». *Anta kistrə tenri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim». *Ança kazğanıp tenri yarlıkaduk üçün özüm otuz artukı üç yaşma...* (BK § 34) «Belə qazanıb tanrı buyurduğu üçün özüm otuz üç yaşında...»

Göytürk dilində *üçün* qoşmasının mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *-dük, -dik* şəkilçili fəli sifətlərdən sonra da işlənməsinə təsadüf edilir. Müasir türk dillərində normativ hal olan bu xüsusiyyət abidələrin dilində özünü nadir hallarda göstərir; məsələn:

Mən özüm kağan olurtukım üçün türk bodumğ ... kılmadım (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqımı ... etmədim».

2. Müəyyən ziyəlik halda işlənən adlardan sonra; məsələn: *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yigirmi sünüsdi, Kitayka yeti sünüsdi, Oğuzka hes sünüsdi* (T 48-49) «İltəris xaqan biliklə dost olduğu üçün, igid olduğu üçün Çinə qarşı on yeddi dəfə döyüdü, Kitaya qarşı yeddi dəfə döyüdü, Oğuza qarşı beş dəfə döyüdü». *Tay bilgə tutuk yablağın üçün, bir-iki atlığ yablağın üçün, kara bodum, öltin, yetdin* (MÇ 17) «Tay müdrik tutuk pis olduğu üçün, bir-iki məşhur adam pis olduğu üçün, qara xalqım, öldün, sona yetdin».

3. Şəkilcə təsirlik halda işlənən əvəzlilərdən sonra; belə əvəzlilər ziyəlik hal məzmunu ifadə edir; məsələn: *Anı üçün ilig ança tutmuş erinç* (KT § 3) «Onun üçün eli o qədər tutmuş». *Bes-balık anı üçün ozdı* (BK § 28) «Beşbalık onun üçün xilas oldu».

4. Formal cəhətdən təşəkkül tapmış xəbərdən sonra; belə xəbərlər, *adətən, bar* «var» və *yok* «yox» sözləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Tənri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kağan olurtum* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxti olduğu üçün xaqan oturdum». *Tört oğlum bar üçün bəngümin tiktı* (Y 20) «Dörd oğlum olduğu üçün mənə ədəbi daş qoydular». *Ər ərdəni atun bar üçün bəngü tikə bertim* (Y 48) «İgid döyüşcü adımlığı üçün əbədi daş qoydurdum». *Alıcınız bar üçün tikə herdimiz* (Y 48) «Bəxtiniz olduğu üçün tıkdı». *On (nünəsi), tokuz oğlu bar üçün ...* (Y 30) «On (qadın qohumu), doqquz oğlu olduğu üçün...»

5. Düzəltmə sifətlərdən sonra; *Bəgləri, bodum tüzsiz üçün, tabğaç bodun təbligin kürliğ üçün, armakçısın üçün, inili-eçili küñşürtügin üçün, bəgli-bodunlığ yonşurtukın üçün türk bodun il-lədik ilin içqanu idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş* (K1 § 6-7). «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xaqının təhriki hiyləgər olduğu üçün cəzbedici olduğu üçün, kiçikli-böyükli bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün, bəyli-xalq savaşırdığı üçün türk xalqı düzəltməni elini dağıtmış, seçdiyi xaqanı öldürmüş».

6. *-ın, -in* şəkilçisi qəbul etmiş müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərdən sonra; məsələn: *Tənri, yer bulğakın üçün yağı balı* (KT şm 4) «Yer, göy qarışdığı üçün yağ oldu». *Tənri yarlıkadukın üçün, özüm kutum bar üçün kağan olurtum* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Bəgləri*

bodun tüzsüz üçün, tabğaç bodun təbliğin kürlig üçün, armakçısın üçün, inilti-eçili kınşürtükün üçün, bağli-bodunlıg yonşurtukın üçün türk bodun illədək ilin içgını ıdmiş, kağanladuk kağanın yitürü ıdmiş (KT § 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçikli-böyükü bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün, bəyli-xalqlı savaşırdığı üçün türk xalqı düzəltməyi elini dağıtmış, seçdiyi xaqanını öldürmüş» *Ər ərdəmin üçün yokladı* (Y 32) «Döyüşçü igidliyi üçün yox oldu». *Ər ərdəm üçün, inim-eçim uyarın üçün bəngümin tikə berti* (Y 28) «Döyüşçü igidliyim üçün, kiçiklərimin, böyüklərimin şöhrəti üçün (məna) əbədi daş qoydu». *Altı çub bodunun küçliğin üçün arkak elim taşın bunta tıkti* (Y 49) «Altı tayfalı xalqım güclü olduğu üçün arxalı elimin daşını burada tikdi».

7. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də *üçün* qoşması qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən adlardan sonra da işlənir, lakin bu xüsusiyyət abidələrin dili üçün səciyyəvi deyildir. Buna görə də *üçün* qoşmasının qeyri-müəyyən yiyəlik halda duran adlara qoşulmasına abidələrin dilində nadir hallarda rast gəlirik; məsələn: *Yiti ırı oğul üçün tikə bertimiz* (Y 48) «Yeddi varis oğul üçün tikdik». *Ər ərdəm üçün, inim-eçim uyarın üçün bəngümin tikə berti* (Y 28) «Döyüşçü igidliyim üçün, kiçiklərimin, böyüklərimin şöhrəti üçün (məna) əbədi daş qoydu».

IV. Ötrü qoşması. Göytürk dilində *ötrü* qoşması az-az işlənir. Bu qoşma göytürk dilində səbəb mənası ifadə edir; məsələn: *Anta ötrü kağanıma ötüntim* (T 12) «Ondan ötrü (ona görə) xaqanıma müraciət etdim». *Anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Ondan ötrü (ona görə) oğuzlar tamamilə gəldilər». *Anta ötrü türgiş, karlıkın tabarın alıp, ebın yolıp barmış, ebimə tüşmiş* (MÇ 29) «Ondan ötrü (ona görə) türgişlərin, karlıkların malını alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmış».

Gətirilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, göytürk dilində *ötrü* qoşması çıxışlıq hal məzmunu daşıyan yerlik halda işlənən sözlərə qoşulur.

V. Birlə «ilə» qoşması. Bu qoşma göytürk dilində yalnız komitativ (birgəlik, müştərəklik) məna ifadə etmişdir. Müasir türk dillərində müxtəlif fonetik tərkibdə işlənir. Bu qədim türk qoşmasının mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizə və fərziyyələr vardır. Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, *birlə* qoşması *bir+lə* hissələrindən ibarətdir. *-lə* şəkilçisinin mənşəyi haqqında da müx-

təlif fikirlər vardır. V.V.Radlov onu toplayıcı *-la*, *-lanq* şəkilçisi ilə, J.Deni isə birgəlik, topluluq bildirən *-la* şəkilçisi ilə müqayisə edir.

Türkoloqlardan P.M.Meliöranski, N.F.Katanov, Q.İ.Ramstedt, V.Banq, Q.Vamberi, V.Kotviç, V.Şott, K.Brokkelman, M.Rəsənen, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, A. fon Qaben, H.İ.Mirzəzadə və başqaları *ilə* qoşmasının mənşəli məsələsinə toxunmuş və bir-birindən fərqlənən müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

P.M.Meliöranskinin fikrincə, müasir türk dillərində işlənən *ilə* qoşması türk dilində işlənən *birdə* qoşmasından törəmişdir. Müəllif göstərir ki, «Kitabə tərcümənə fərsi və türki və moğoli» əsərinin müəllifində *birdə* və *ilə* qoşmalarının aralıq forması olan *bilə* qoşması işlənir¹. A.N.Kononov da təxminən eyni fikri söyləyir. «Ümumi rəyə görə *bilan* qoşması *birdən* - *bir* «*bir*»+*la*+*n*-sözündən törəmişdir»². Bu qoşma haqqında V.Kotviçin maraqlı mühakimələri vardır. «Kotviçə görə - A.N.Kononov yazır, *-ilə* (*i+la*) və *bilə*<*birdə* (*bir+la+n*) formaları birinci hissələrinə görə müxtəlif köklərdən törəmişdir: *i*, *bi*<*bir* əvəzlikdir, *-la*, *-lan* şəkilçisi=birgəlik yaxud alət hal şəkilçisinə gedib çıxır; buna görə də *ilə* qoşması «onunla», *bilə*, *birdə* qoşması isə «bununla» mənasını ifadə edə bilərdi: *bir* əvəzlik kökü xalq şüurunda *bir* sayı ilə eyniləşdirilə bilərdi»³.

Məlum olduğu kimi, *ilə* qoşması müasir türk dillərində göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən komitativ mənası ilə paralel yeni (lakin yeganə yox!) instrumental (alət) mənə da ifadə edir. Buna görə də V.Kotviç bu qoşmanın köhnə mənası ilə yanaşı yeni instrumental mənasında çıxış edib öz fərziyyəsini qurur.

H.İ.Mirzəzadənin *ilə* qoşmasının mənşəyi haqqındakı mülahizələri bir qədər V.Kotviçin fikirləri ilə həmahəng səslənir: «*Birdə*, *bilə* qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir; yəni say bildirən *bir* sözünün fel düzəldən *-lə* şəkilçisi və qədim feli bağlama şəkilçisi *n* ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. *Bir-lə-n* vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədriclə inkişaf

¹ Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке. СПб., 1900, с. XII.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с. 297.

³ Jenə orada, с. 298.

edərək, müstəqil bir sözdən köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir. Əvvəlki mənasından əlavə ikinci bir məna almışdır; başqa sözlə desək, *birlən, birlə, bilə* qoşmaları iki əşyanın birlikdə alınmasını, ya da müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsi ilə icra edildiyini və ya müşayiət olunduğunu bildirir. İkinci vəziyyətdə alət hal adlanan ismin bir halını bildirir»¹.

Bir sözü türk dillərində polisemantik mənaya malikdir və müxtəlif şəkilçilərlə müxtəlif mənalar ifadə edir. Ehtimal ki, *bir* sözü say mənasını ifadə etməkdən əlavə qədim dövrlərdə türk qəbilələrinin dilində komitativlik mənası da ifadə etmişdir. Bu məna, məsələn, qırğız dilindəki *birqelaş (birgələş), birqələ (birləşdir)*², *birik (birləş)*³ sözlərində, Azərbaycan dilindəki *birgə, birləşdirmə, birlik, birik, birlikdə* və s. sözlərdə özünü indi də göstərir. Əvvəllər *birlən>birlə* qoşması yalnız komitativ məna ifadə etmişdir. Göytürk dilində bu həmin qoşmanın ifadə etdiyi yeganə mənadır. Digər mənaların (alət, səbəb, məkan mənalarının) yaranması sonrakı dövrlərin məhsuludur.

Güman etmək olar ki, *birlə* qoşmasında işlənən *-lə* şəkilçisi müstəqil feldən yaranmışdır. Bu fei ya *bol* «ob»sözü, ya da *elə* sözü ola bilər; bunu nəzərə aldıqda, *birlə* qoşmasının keçdiyi inkişaf yolunu belə təsəvvür etmək olar.

a) *bir bol > bir ol > bir + ol > birol > birlə*;

b) *bir elə > birelə > birlə*.

Bu qoşma göytürk dilində artıq *birlə* şəklində işlənirdi; məsələn: *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik». *Eçim kağan birlə ilgəri Yaşıl ügüz Şantun yazıka təgi sülədimiz* (KT § 17) «Əmin xaqan ilə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşunla getdik». *Altı otuz yaşım çik bodun kırkız birlə yağı bolı* (BK § 26) «Yirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla yağı oldu». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BK § 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla toplanıb gəldi». *Bu yirdə oturub tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazğantum* (KT § 26-27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. B., 1962. s.319.

² Киргизско-русский словарь, М., 1965, с.135.

³ Yənə orada, s. 136.

şad ilə əziyyətlə qazandım». *Kağanın birlə Sona yılda sünüşdim* (BK § 27) «Xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüşdüm». *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə katı tokıdım* (MÇ 18) «Həmin ayın on beşində Keyrə başı Üç Birküdə tatartarla qəti döyüşdüm». Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünüşdimiz (KT şm 5) «İkinci dəfə Kuşlağakda edizlərlə döyüşdük». *Bisiñ Özgənti Kadazda oğuz birlə sünüşdimiz* (KT şm 7) «Beşinci dəfə Əgənti Kadazda oğuzlarla döyüşdük». *Bilgə Tonyukuk, boyla bağa tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk, boyla bağa tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Qədim türk *birlən* > *birlə* qoşması, ehtimal ki, aşağıdakı inkişaf yolunu keçərək türk dillərinə gəlib çıxmışdır:

a) *birlən* > *bilən* > *ilən* > *-lən*;

b) *birlə* > *bilə* > *ilə* > *-la, -lə*.

Göytürk dilində *birlə* qoşması hər yerdə qeyri-müəyyən yivəlik halda işlənən isimlərə qoşulur, yalnız bir təsadüfdə miqdar sayları ilə işlənir; məsələn: Çaçə sənün səkiz tımən birlə sünüşdim (BK § 26) «Çaçə sənün səksən min (qoşunu) ilə döyüşdüm».

VI. *tapa* «qarşı, tərəf» qoşması. Göytürk dilində *tapa* qoşması istiqamət bildirir. Bu qoşmanın idarə etdiyi söz heç bir şəkildə qəbul etmir; məsələn:

Kem keçə çik tapa sülədim (BK § 26) «Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşunla getdim». *Yeti yegirmi yaşımə tanıt tapa sülədim* (BK § 24) «On yeddi yaşımə tanıtlara qarşı qoşunla getdim» *Karluk tapa təzip kirti* (MÇ 34) «Karluklara tərəf qaçıb (onlara) tabe oldu». *Yazına oğuz tapa sülədim* (BK § 32) «Yazda oğuzlara qarşı qoşunla getdim». *Otuz yaşımə Beşbalık tapa sülədim* (BK § 28) «Otuz yaşımə Beşbalıka qarşı qoşunla getdim». *Yırağaru oğuz tapa, ilgəru kıtay, tatabı boçun tapa, birigəru tabğaç tapa ulıg sü eki yegirmi sünüşdim* (KT § 28) «Şimala oğuzlara qarşı, şərqa kıtay, tatabı xalqlarına qarşı, cənuba tabğaçlara qarşı böyük qoşunla on iki dəfə döyüşdüm». *Ol yıka türgiş tapa Altun yışğ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız* (KT § 36-37) «Həmin il türgişlərə qarşı Altun meşəli dağlarına qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük». *Eki atuz yaşımə tabğaç tapa sülədim* (BK § 25-26) «İyirmi iki yaşımə tabğaçlara qarşı qoşunla getdim». *Anta kisrə kara türgiş bodun yağı bolmış, kənrəs tapa bardı* (KT § 39) «Ondan sonra qara türgiş xalqı yağı olmuş, kənrəslərə tərəf getdi».

Kül tigin altı otuz yaşına kırkız tapa sülədimiz (KT § 34). «Kül tiginin iyirmi altı yaşında qırğızlara qarşı qoşunla getdik» və s.

VII *kisrə* «sonra» qoşması. Göytürk dilində işlənən *kisrə* qoşması *kis* «kəs, son» sözündən və *-rə* lokativ hal şəkilçisindən ibarətdir. Görünür, qədim türk qəbilələrinin dilində *kis* sözü müasir türk dillərində işlənən *son* sözünün mənasını ifadə etmiş. Göytürk dilində *kisrə* qoşması çıxışlıq halı məzmunu ifadə edən yerlik halda işlənən sözlərə qoşulur; məsələn:

Yağru kontukda kisrə ağığ bilig anta öyür ermiş (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra bəd əməlləri orada öyrənir imiş». *Anta kisrə inisi kağan bolmuş* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş». *Anta kisrə kağanın kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atan xaqan vəfat etdi». ...*kisrə tabğaç kağanta hədizçik kop kəliürtim* (BK şm 14) «...sonra tabğaç xaqanlığından naxışçı çoxlu gətirdim». *Anta kisrə tenri bilig bertük üçün özüm ök kağan kışdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim». *Anta kisrə Yir Bayırku uhğ İrkin yağı boltı* (KT § 34) «Ondan sonra Yir Bayırkulu ulu İrkin yağı oldu». *Anta kisrə inisi eçisin təg kılınmaduk erinç, oğlı kağanın təg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmuş erinç, yablak kağan olurmuş erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşlar böyük qardaşları tək olmadığından, oğullar atalarını tək olmadığından biliksiz xaqanlar oturmuş, pis xaqanlar oturmuş». *Anta kisrə kara türgiş bodun yağı bolmuş, kənərəs tapa hardı* (KT § 39) «Ondan sonra qara türgiş xalqı yağı olmuş, kənərəslərə tərəf getdi» və s.

VIII. *ara* «arasında» qoşması. Göytürk dilində *ara* sözü həm zərf, həm də qoşma mövqeyində işlənir; müstəqil işlənsə, zərf, adlara qoşulursa, qoşma olur. Göytürk dilində *ara* qoşması az işlənir; məsələn: *Üzə kök tenri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kişi oğlı kılınmuş* (KT § 1) «Yuxarıda mavı göylər, aşağıdakı qonur torpaq yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmuş* (O 5) «Bu tabğaçdan şimala bəy oğuzlar arasında yeddi igid yağı olmuş». *İrim ara kutı erti* (HT 4) «Əsgərlərim arasında xoşbəxti idi». *Ekin ara idi oksız kök türk ança olurur ermiş* (KT § 2-3) «İkisinin arasında sahibkar vahid, bölünməz göy türk elə oturur imiş». *Ekin ara bəg yağı bolmuş* (O 10) «İkisinin arasında bəy yağı olmuş». *Ötükən təgirəsi eli ekin ara olurmuş* (MÇ 2) «Ötükəni dövrələnib eli

ikisinin arasında yerləşdirmiş». *Örimiz ara ilimdə... (HT 2) «Dö-yüşçülərim arasında elimdə...».*

IX. üzə «üzərində», «üstündə» qoşması. Göytürk dilində *üzə* sözü həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Göytürk dilində bu qoşma ya yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözləri, ya da heç bir şəkilçisi olmayan sözləri idarə edir; məsələn: *Kişi oğlnta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş (KT §1) «İnsan oğlunun üstündə əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş».* *Altun yış üzə kabısalım, timiş (T 20) «Altun meşəli dağları üzərinə hücum edək, demiş».* *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunta üzə olurtım (KT § 26) «Qarı ac, üstü dönsüz pis və nankor xalqın üstündə oturdum».* *Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı (T 9) «Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu».* *At üzə bintürü kariğ sökdüm (T 25) «At üstünə mindirərək qarı dağıtdım».* *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm iarduş xalqı üzərində şad idim».* *Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı (KT § 16).* «O taxtın üstündə əmim xaqan oturdu». *...on uyğur tokuz oğuz üzə yüz yıl olurıp... (MÇ 3) «...on uyğurlar doqquz oğuzların üzərində yüz il oturub...»*

X. aşu «aşırı, aşaraq» qoşması. Göytürk dilində *aşa* sözünü *aş(maq)* felindən *-a, -ə* şəkilçisi vasitəsilə yaranmış feli bağlama kimi də, qoşma kimi də qəbul etmək olar. Hər iki vəziyyətdə *aşa* sözü özündən əvvəl gələn adları idarə edir. Buna görə də onun feli bağlama, yaxud qoşma olduğunu təyin etmək çətindir. Göytürk dilində *aşa* qoşması ismin təsirlik halında işlənən sözləri idarə edir (bu xüsusiyyət onun fel mənşəli olduğunu göstərir); məsələn: *İlgərəü Kadirkan yışığ aşu bodunıg ança konturtumuz (KT § 21) «Şorqa Kadirkan meşəli bağları aşırı xalqı elə yerləşdirdik».* *Ben, bilgə Tonyukuk Altun yışığ aşu kəltimiz (T 37) «Mən, müdrik Tonyukuk, Altun meşəli dağları aşırı gəldik».*

XI. sayu «boyu» qoşması. Göytürk dilində *sayu* qoşması istiqamət bildirsə də, onun müəyyənliliyini bildirmir. Qədim türk mətnlərində bu qoşma daha çox «hər tərəfə» məzmununu ifadə edir; məsələn: *Anta kalmıştı yir saru kop turu, ölü yoriyur ertig (KT c 9) «Onda qalmışın yer üzərinə səpələnmiş halda tamamilə əldən düşmüş vəziyyətdə gəzdirdin».* *Mən özüm kağan olurtukuma yir sayu barmış bodun ölü, yitü, yadağın, yalının yana kəlti (KT § 27-28) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi».* *Ol ok tün bo-*

dunun sayı itimiz (T 42) «O gecə hər xalqa tərəf çaparlar göndərdik».

XII. *kodı* «boyu» qoşması. Göytürk dilində *kodı* qoşması da istiqamət bildirir, lakin bu qoşma *sayı* qoşmasından fərqli olaraq, müəyyən bir istiqamət göstərir: məsələn: *Ol sub kodı bordımız* (T 27) «O su (çay) boyu getdik». *Sələnə kodı yorıpan karəğin kisdalata ebin, barkın anta buzdım* (BK § 37) «Selenqa çayı boyu yüyürüb adamlarını sıxışdıraraq evlərini, sarayını onda dağıtdım». *Üküsi Sələnə kodı bardı* (MÇ 16) «Çoxu Selenqa çayı boyu getdi».

XIII. *başlayı* «başda olmaqla» qoşması. Göytürk dilində bu qoşma *başlayı* «başlayaraq» feli bağlaması ilə omonimdir, hər iki söz *başla* felindən törəmişdir. Göytürk dilində *başlayı* qoşmasının işlənməsinə az təsadüf edilir; məsələn: *Kanım kağanıka başlayı Baz kağanıg balbal tikmiş* (KT § 16) «Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş». *Eçim kağanıka başlayı kırkız kağanıg balbal tikmiş* (KT § 25) «Əmim xaqana başda qırğız xaqanı balbal qoymuş». *Kanım türk bilgə kağan olurtukınıa türk amtı bağlär ... kisrə tarduş bağlär, Kül çor başlayı: ulayı şad-apıt bağlärı... önərə tölis bağlär, apa tarkan... başlayı ulayı şad apıt bağlär... Taman, Tarkan, Tonyukuk Boyla bağa tarkan, ulayı buyuruk ... iç buyuruki, bəg Kül İrkin başlayı ulayı buyuruk bunça amtı bağlär kanım kağanıka ertənü...* (BK c 13-14) «Atam türk müdrik xaqanı oturduqda türk indiki bəyləri ...sonra Kül çor başda olmaqla tarduş bəyləri, digər şad və apa bəylər, ön tərəfdə tölis bəyləri, apa tarkan... başda olmaqla digər şad və apa bəyləri... Taman, Tarkan, Tonyukuk Boyla bağa tarkan, digər buyurqlar ... daxili buyuruqlar, bəy Kül İrkin başda olmaqla digər buyuqlar – bu qədər indiki bəylər atam xaqana ehtiram əlaməti olaraq...»

XIV. *önərə* «əvvəl» qoşması. Göytürk dilində bu qoşma zaman və məkan mənası bildirir. *önərə* qoşması mürəkkəb tərkibə malikdir; *o*, *ön* «ön, qabaq» ismi və *-rə* qədim türk lokativ hal şəkilçisinin (sonralar bu şəkilçi istiqamət mənası da bildirmişdir) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu qoşma göytürk dilində çox nadir hallarda işlənir; məsələn: *Ebi on gün önərə ürkip barmış* (MÇ 31) «Evi on gün önçə hürküb getmiş».

XV. *İçrə* «içrə», «içində» qoşması. Göytürk Orxon-Yenisey yazıtı abidələrinin dilində bu qoşma məkan münasibətləri ifadə edir və mürəkkəb morfoloji tərkibə malikdir; *o*, *iç* «iç», «daxil»

ismi və *-rə* qədim türk lokativ hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *İçrə* sözü qoşma kimi göytürk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda işlənir; məsələn: *Sağır içrə əlig kiyik kirmiş* (IB 97) «Çəmənlik üçün əlli kiyik girmiş».

XVI. *İçintə «içində» qoşması.* *İçintə* sözü göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Bu, mürəkkəb morfoloji tərkibə malik qoşmadır: *iç* «iç», «daxil» ismi *-i* mənsubiyyət şəkilçisi, *-n* bitişdirici samiti və *-tə* yerlik hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu söz göytürk yazısı abidələrinin dilində qoşma kimi nadir hallarda işlənir; məsələn: *Kırkız kanı Kögmən içintə... eb barkınta ermış* (MÇ 23-24) «Qırğız xam Kögmən içində... ev sarayında imiş».

XVII. *İnağarı «sonra» qoşması.* Göytürk dilində işlənən bu qoşmada *-ğaru* istiqamət hal şəkilçisi aşkar izlənilir, *ın* hissəsi isə, ehtimal ki, *ol* işarə əvəzliyindən *an>ın* keçməsi şəklində törəmişdir. *İnağarı* qoşması göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində zaman münasibəti bildirir. Bu qoşma göytürk yazısı abidələrinin dilində çox az işlənir; məsələn: *Türk bodun anta inağaru yok boltı* (MÇ 10) «Türk xalqı ondan sonra yox oldu».

XVIII. *Öni «başqa», «ayrı» qoşması.* Bu qoşma da göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində az işlənir; məsələn: *İdişimtə, ayakımta öni kança barır mən, -tir* (IB 63) «Kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gedirəm? - deyir».

XIX. *Yan, yən «yan» qoşması.* Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bu qoşma ismin çıxışlıq halında olan sözlərlə işlənir və məkan (istiqamət) mənası ifadə edir. *Yan* qoşması göytürk yazısı abidələrinin dilində az işlənir; məsələn: *Tabğaç, bəridən yən təg, Kitay, ördən yən təg, ben yıradımta yan təgəyin* (T 11) «Tabğaç, bəri yandan hücum et, Kitay. ön yandan hücum et, mən sol yandan hücum edirəm».

V.M.Nasilovun verdiyi məlumata görə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *-ra, -rə* lokativ hal şəkilçisi ilə bitən *asra* «aşağı», *taşra* «dışarı» və bu tipli sözlər də qoşma kimi işlənir.¹ Lakin bu sözlərin göytürk yazısı abidələrinin dilində qoşma kimi işlənməsinə təsadüf edilməmişdir. Bu sözlər göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində yalnız adverbial mənada işlənir.

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников, Москва, 1960, с. 42.

BAĞLAYICI

Bağlayıcı sözlər söz birləşmələri və cümlələr arasında sintaktik əlaqə yaratmağa xidmət edir. Bu mənada bağlayıcılar bir köməkçi nitq hissəsi kimi göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində təşəkkül tapmış qrammatik kateqoriya deyildir. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində müasir mənada durğu işarələri işlənmir, bağlayıcılar da az inkişaf etmişdir. Buna görə də güman etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilində, o cümlədən göytürk dilində qrammatik mənənin ifadə vasitəsi kimi intonasiya geniş şəkildə inkişaf etmişdir.

Göytürk dilində bağlayıcı nitq hissəsini iki qrupa ayırmaq olar: bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər. Bağlayıcılar yalnız cümlə üzvlərini birləşdirməyə xidmət edir və, *-ta, -tə, artuqi* bağlayıcılarını istisna etsək, mənşəcə feli bağlamaların təcrid edilmiş formalarından törəmişdir. Belə bağlayıcılardan *azu, yəmə, -ta, -tə, taktı, artuqi* sözlərini göstərmək olar.

Bağlayıcı sözlər əsas nitq hissələri — adlar və fəllərlə hələ əlaqəsini kəsməmiş bağlayıcı vasitələrdir. Bağlayıcı sözlərə feli bağlama forması olan, lakin bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirən *tiyin* «deyə» və *tip* «deyib» sözlərini nümunə göstərmək olar. Bunlardan başqa, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bağlayıcı ifadələr, məsələn, əvəzlik və qoşmanın birləşməsindən əmələ gələn *anı üçün* ifadəsi kimi ifadələr də işlənir. Bağlayıcı sözlər və bağlayıcı ifadələr göytürk dilində cümlələri birləşdirməyə xidmət edir.

Göytürk dilində işlənən bağlayıcıları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birləşdirici bağlayıcılar: *yəmə, ta, tə, tağı, artuqi, udu.*
2. Ayırıcı bağlayıcılar: *azu*

1. **Birləşdirici bağlayıcılar.** Birləşdirici bağlayıcılar cümlədə sözləri bir-biri ilə əlaqələndirməyə, bağlamağa xidmət edir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində bu birləşdirici bağlayıcılar işlənir;

a) **ta bağlayıcısı.** Bu bağlayıcı müasir türk dillərində «və», «da», «də», «habelə» bağlayıcılarına uyğun gəlir; məsələn: *Anta kistrə inisi kağan bolmuş erinç, oğlu ta kağan bolmuş erinç* (KT § 5). «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş».

Məlum olduğu kimi, türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey abidələri dövründə bu dillərdə d səsi söz başında işlənməmişdir. Buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində *ta* bağlayıcısının *da* variantının işlənməsi qərribə və şübhəlidir: *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yakturu sakıntım, katığdı sakıntım* (KT şm 11). «Gözdən yaş gəlsə, könüldən də güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmə düşündüm».

b) *yəmə* «də», «həttə», «yenə», «da...da», «də...də» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı cümlədə bir dəfə işləndikdə ən çox «*da/də*», təkrar (iki və daha artıq dəfə) işləndikdə, «*da/də... da/də*» mənasını ifadə edir; məsələn: *Türk bodumğ tirilip il tutsıqıñın bunta urtum, yanıñıp, üləsikinñin yəmə bunta urtum* (KT c 10-11) «Türk xalqının birləşib dövlət düzəldəcəyini burada həkk etdim, səhv edib (yanılıb) parçalanacağını da burada həkk etdim». *Buyurkı yəmə biligsiz erinç, yablak ermiş erinç* (KT § 5). «Buyuruqları da biliksiz imiş, nankor imiş». *Buyurkı yəmə hilgə ermiş erinç* (KT § 3) «Buyuruğu da müdrik imiş». *Bəgləri yəmə, bodum yəmə tüz ermiş* (KT § 3) «Bəyləri də, xalqı da düz imiş». *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27). Gecə də, gündüz də yel kimi getdik».

c) *tağı* «daha» bağlayıcısı. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu bağlayıcının işlənməsi yalnız bir dəfə, həm də yarımçıq cümlədə təsadüf edilir; məsələn: *...tağı bar altın* (Y 40) «...daha var qızıl».

ç) *udu* «ardınca» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı *ud* «ardınca aparmaq», «təqib etmək» felindən törəyən *udu* «apararaq» fəli bağlaması və həmin fəli bağlamadan təcrid edilmiş *udu* «arxasınca», «ardınca» zərfi ilə eyni fonetik tərkibə malikdir, hələ üstəlik eyni mənşədəndir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində nadir hallarda işlənən bağlayıcıdır; məsələn: *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodum yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi».

d) *artuki* «artıq» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı mürəkkəb morfoloji tərkibə malikdir: *artuk* «artıq» sözü və *-ı* üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Artuki* bağlayıcısı göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində tərkibi say əmələ gətirmək üçün iki say sözünü birləşdirir; məsələn: *Tabğaç atlığ süsi bir tımən artuki yeti bin, süğ ilki kün öhürtim* (BK c 1) «Tabğaç süvari (atlı) qoşununu on yeddi min qoşunu birinci

gün öldürdüm». *Otuz artıki səkkiz yaşına kışın kıtay tapan sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim».

2. Ayırıcı bağlayıcı. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində bir ayırıcı bağlayıcı vardır: *azu* «məgər» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı, güman ki, *az* «azmaq» felindən törəmişdir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində bu bağlayıcının işlənməsinə yalnız bir dəfə təsadüf edilir; məsələn: *Azu bu sabunda igid bar ǵu?* (KT c 10). «Məgər bu sözlərimdə yalan (şişirtmə) varmı?»

Bağlayıcı sözlər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində iki feli bağlama – *tiyin* «deyə» və *tip* «deyib» feli bağlamaları bağlayıcı vəzifəsində işlənilib iki cümləni birləşdirir; məsələn: *Türk bodun yok holmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, ka-nım İltəris kaǵanıǵ, ögim İlbilǵ katunıǵ tenri tönəsintə tutıp yöǵ-ərü kötürmiş erinç* (KT § 11). «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilǵ xatunu tanrı təbə-sində tutub yuxarı götürmüş». *Türk bodun yitməzün tiyin, yohuk erməzün tiyin, üzə tenri tir ermiş* (O 3). Türk xalqı sona yetməsin deyə, yox olmasın deyə, üstə tanrı deyir imiş». *İrak ersər, yablak aǵı birür, yağuk ersər, edǵü aǵı birür tip ança başǵurur ermiş* (KT c 7) «Uzaq olsa, pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir deyib elə öyrədir imiş». *Eki şad, ulayü iniyüǵünim, oǵlamı, bağla-rım, bodunım közi, qaşı yablak boltaçı tip sakuntum* (KT § 11) «İki şadın, digər kiçik qohumlarımmın, oǵlanımmın, bəylərimin, xalqımmın gözü, qaşı pis olasıdır deyib düşündüm».

Bağlayıcı ifadələr. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri-nin dilində təsirlik halda işlənən *ol* «o» əvəzliyi və *üçün* qoşması birləşib *am üçün* şəklində səbəb mənası ifadə edir və iki sadə cümləni birləşdirir; məsələn: *Bəǵləri yəna, bodunu yəna tüz ermiş, am üçün ilig anca tutmuş erinç* (KT § 3) «Bəyləri də, xalqı da düz imiş, ona görə də dövləti elə düzəltmiş». *...təǵdükin yok üçün kişi balıkda maga uǵǵam kəlti, Beşbalık unı üçün ozdı* (BK § 28) «...hücum etmədiyi üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldi, Beşbalık şəhəri ona görə xilas oldu».

V.M.Nasilovun verdiyi məlumatlara görə, «yəmə» ədatı onun ixtisar edilmiş *-ma/-mə, mu/-mü* (eynisəsli sual ədatı ilə qarışdır-mamalı) şəklində uyğur və bəzi türk dillərində mühafizə edilmiş-dir. Türk dillərinin əksəriyyətində, o, irəndilli kommunikasiyanın

təsiri ilə *ham* ədatının *ham//yam//yəm* kimi müxtəlif tipli səs variantları ilə əvəz edilmişdir».¹

Bu bağlayıcılardan başqa S.Y.Malov *ög* (məhz, təkə, yalnız) bağlayıcısının da göytürk abidələrinin dilində işləndiyini qeyd edir². *Anta kisrə tenri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 16) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». Lakin bu söz bağlayıcı deyil, ədatdır.

ƏDAT

Göytürk dilində ədatlar müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə etmək üçün işlədilir. Ədatlar müstəqil leksik mənaya malik deyil, sintaktik cəhətdən cümlə üzvü ola bilmir. Göytürk dilində bağlayıcılara nisbətən geniş inkişaf etmiş ədat sistemi vardır. Ümumiyyətlə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində aşağıdakı ədatların işləndiyinə təsadüf edilir:

1. **-mu sual ədatı.** Bu ədat göytürk yazısı abidələrinin dilində çox az işlənir. Göytürk dilində sual cümlələri ən çox sual intonasiyası və sual əvəzlilikləri ilə əmələ gəlir; *mu* sual ədatından nadir hallarda istifadə edilir; məsələn: *Kağan mu kısıyam? — tidim* (T 5) «Xaqanımı seçək? — dedim». *Bar mu nə?* (T 14) «Varmı nə?»

2. **-ğu** (qalın saitli sözlərlə), **-gü** (incə saitli sözlərlə) ədatları. Hər iki morphem qüvvətləndirici – fərqləndirici ədatdır; məsələn: *Azu bu sabımda igid bar ğu* (KT c 10) «Məgər bu sözlərimdə yalan (şişirtmə) varmı?» *Bödgə körigmə bəglər, gü yanıltaçı siz* (KT c 11) «Taxta tabe olan (taxta baxan) boylar, axı, yamlaşsınız».

Birinci cümlədə *ğu* ədatı sual çalarlığı da ifadə edir. Görünür, bu həmin cümlədə işlənən *azu* sual ədatının təsirinin nəticəsidir.

3. **azu «məgər» ədatı.** Bu, sual ədatıdır və göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində sual cümlələrinin əmələ gəlməsində iştirak edir; məsələn: *Azu bu sadımda igid bar ğu?* (KT c 10) «Məgər bu sözlərimdə yalan (şişirtmə) varmı?»

4. **tağı «daha» ədatı.** Göytürk yazısı abidələrinin dilində bu morphem qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. Göytürk yazısı mətnlə-

¹ Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников, М., 1960, с. 44

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.404, 406.

rində *tağ* az işlənən ədatlardandır; məsələn: ...*tağı bir altun* (Y 40) «...daha bir qızıl».

5. *yalnıs* «yalnız», «təkcə» ədatı. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində yalnız «yalnız», «təkcə» fərqləndirici ədatı işlənir, lakin bu ədat öz sintaktik funksiyasına görə ədatdan daha çox say mənası ifadə edir. Bunu aşağıdakı nümunədən də görmək olar: *Yağıka yalnıs oplayu tağıp opulu kirip özü kısığa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız hücum edib arasına girib özü qısa (bir anda) həlak oldu».

6. *kük* «güman ki», «ehtimal ki» ədatı. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *kük* ədatı güman mənasında işlənir, lakin nədənsə A.N.Kononov onu sual-qüvvətləndirici ədat adlandırır,¹ halbuki göytürk abidələrinin mətnlərində bu ədat, bir dəfə də olsun, sual məqamında işlənmir; məsələn: *Yolta yama ölti kük* (T 16). «Yolda da, güman ki, öldü». *Anaru sülməsər, kaç nən, ersər, ol bizni – kağanı alp ermis, ayğucusı bilgə ermis, kaç nən, ersər – öhirtəçi kük* (T 20-21) «Ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, — xaqanı alp imiş, vəziri (məsləhətçisi) müdrik imiş, hər necə olsa, — güman ki, öldürəcəkdir». *Yorımasar, bizni, — kağanı alp ermis, ayğucusı bilgə ermis, kaç nən, ersər, bizni öhirtəçi kük, — timis* (T 29-30). «Qoşun yürütməsək, bizi – xaqanı alp imiş, vəziri (məsləhətçisi) müdrik imiş, hər necə olsa, bizi, ehtimal ki, öldürəcəkdir, -demiş».

Bu ədatı V.V.Radlov hərəkətli qüvvətləndirici ədat, S.Y.Malov isə güman və imkan ədatı adlandırır.

7. *ok*, *ök* «da», «də», «əlbəttə», «məhz» ədatı. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində qalın saitli sözlərdən sonra *ok*, incə saitli sözlərdən sonra *ök* şəklində işlənən bu ədat təsdiq məqamında işlənir. A.N.Kononov onu təsdiq — fərqləndirici ədat adlandırır və mənşəcə *-ğu*, *gü* ədatı ilə bağlı olduğunu göstərir.² Göytürk dilində digər ədatlara nisbətən bu ədat daha geniş şəkildə işlənir; məsələn: *Anta kisrə tenri bilig herük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». *Anta ayğucu ben ök ertim* (T 50) «Onda məsləhətçi (vəzir) məhz mən idim». ...*hini — Oğuzığ öhirtəçi ök, -*

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.. Ленинград, 1980, с. 208.

² Уенə orada, с. 207.

tirmən (T 10-11) «...məni - Oğzu öldürəcək, əlbəttə, deyirəm». *Ol ok tün bodunun sayu utumuz* (T 42) «O gecə də xalqın arasına xəbər yaydıq».

Göytürk dilində sadalama intonasiyalı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə *ok*, *ök* ədatı mürəkkəb cümlənin komponentlərini birləşdirmək funksiyasını da yerinə yetirir; məsələn: *İsığ, küçig bertim ök, ben özüm uzun yəlməg utum ok* (T 52) «İşimi, gücümü, əlbəttə, mən verdim, uzun (böyük və ya uzaq) kəşfiyyatçı dəstələrimi, əlbəttə, mən özüm göndərdim».

8. **ta «da» ədatı.** Bu ədat göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində qüvvətləndirici ədat kimi işlənir; məsələn: *Oğlı ta kağan bolmuş erinç* (KT § 5) «Oğlu da xaqan olmuş».

9. **idi, eti «da», «daha» ədatı.** Bu ədat göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. A.N.Konoнов onu qüvvətləndirici təsdiq ədatı adlandırır və inkar məqamında işlənərkən «ən», «tamamilə» mənalarını ifadə etdiyini göstərir.¹ Bu ədat göytürk dilində az işlənir; məsələn: *Közda yaş kəlsər, eti də köpiltə sıgıt kəlsər, yanturu sakıntum* (KT §m 11) «Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən də fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm». ...ərtənü eti mağ şad... (BKc 15) «...adətimizcə də dua şad...» *Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 60). «Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir boy da, xalq da, adam da tamamilə qalmayacaqdı».

10. **ayığ «ən», «çox» ədatı.** Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bu söz həm tam leksik-semantik mənası olan söz kimi – «pis», «bəd» mənasında, həm də «ən» qüvvətləndirici ədatı mənasında işlənir; məsələn: *Ayığ edgü ol* (IB 9) «Çox yaxşıdır». *Ayığ yablak ol* (IB 34) «Çox pisdir». *Ayığ edgü* (IB 86) «Çox yaxşı».

11. **nən «heç», «heç bir» ədatı.** Bu ədat göytürk yazısı abidələrinin dilində inkar ədatı kimi işlənir; məsələn: *Ötükən yir olurıp arkış-türkiş isar, nən bunığ yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur (olmaz)».

12. **nə «nə» ədatı.** Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *nə* sözü sual əvəzliyindən başqa işarə – qüvvətləndirici

¹ А.Н.Конов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 208.

ədat kimi də işlənir; məsələn: *Yəmə nə iş yarlıg yarlıkasar, konda işi yorik bolğay (Turfan)* «Yənə nə iş buyuruk buyurulsa, hər şeydə işi uğurlu olacaq». *Nə bunu bar ertəçi ermiş?* (T 57) «Nə dördü var olası imiş?» *Bəşbalık içrəki nə kişi etin...* (BK § 28) «Bəşbalık şəhərinin içindən nə adam...»

Göytürk dilində işlənən ədatların mənasına görə aşağıdakı növləri vardır: 1) sual ədatları; 2) qüvvətləndirici ədatlar; 3) fərqləndirici ədatlar; 4) güman ədatları; 5) təsdiq ədatları; 6. İnkər ədatı.

Sual ədatları. Göytürk dilində *azu* «məgər», *gü/gü* «-axı», *-mu*, «- mi, -mi, -mu, -mü» sual ədatları işlənir; məsələn:

Azu bu sabında igid barğı? (KT c 10) «Məgər bu nitqimdə yalan (şişirtmə) varmı?» *Kağanmu kısıyın? - tılım* (T 5) «Xaqanı seçim? — dedim». *Barmu nə?* (T 14) «Varmı nə?».

Göytürk dilində *-gü* ədatı sual çalarlığından başqa həm də emosional çalarlıq bildirir; məsələn: *Bödkə körignə bağlar, gü yanıltaçısız* (KT c 11) «Taxt-taca tabe olan (taxta baxan) bəylər, axı, yanılasınız».

2. **Qüvvətləndirici ədat.** Göytürk dilində *tağı*, «daha», *ta* «da», *eti* «daha», «da» qüvvətləndirici ədatlarının işləndiyi müşahidə edilir: *...tağı bar altın* (Y 40) «...daha (bir) qızıl var». *Oğlı ta kağan bolmuş erinç* (KT § 5) «oğlu da xaqan olmuş».

3. **Fərqləndirici ədat.** Göytürk dilində *yalmıs* «yalnız, tək» fərqləndirici ədatı işlənir, lakin bu ədat öz sintaktik funksiyasına görə ədat kimi çıxış etmir, daha çox say mənası ifadə edir. Bunu aşağıdakı nümunədən də görmək olar: *Yağıka yalmıs oplayu təgip opulu kirip özü kısığa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız hücum edib, arasında girib özü bir anda həlak oldu».

4. **Güman ədatları.** Göytürk dilində bir güman ədatı – *kük* ədatı işlənir. S. Y. Malov onu güman və imkan ədatı¹, V.V. Radlov isə hərəkəti qüvvətləndirən ədat² adlandırır. Bu ədat Tonyukuk abidəsində üç cümlədə işlənir:

Yolta yəmə ölti kük (T 16) «Yolda da, ehtimal ki, öldü». *Añarı süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni kağanı alp ermiş, ayğucısı bilgə ermiş, kaç nəñ ersər, öliirtəçi kük* (T 20-21) «Ona qarşı qoşun göndərməsək, hər necə olsa, o bizi — xaqanı igid imiş,

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.- Л., 1951, с. 397.

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, с. II, hissə 2, s. 1423.

məsləhətçisi (vəziri) müdrük imiş, hər necə olsa, ehtimal ki, öldürəsidir». *Yorımasar, bizni – kağanı alp ermiş, ayğuçısı bilgə ermiş, kaç nən ersər, bizni ölürtəçi kük, -timiş* (T 29-30) «Qoşunla getməsək, bizi xaqanı alp imiş, məsləhətçisi (vəziri) müdrük imiş, hər necə olsa, bizi, ehtimal ki, öldürəsidir, — demiş».

5. **Təsdiq ədatları.** Göytürk dilində iki təsdiq ədatı – *ök* və *ok* ədatları işlənir. Hər iki ədat, təxminən, *da, də, əlbəttə* mənalarmı ifadə edir:

...*bini Oğuzıǵ ölürtəçi ök, tirmən* (T 10-11) «...məni – Oğuzu da, əlbəttə, öldürəsidir, — deyirəm». *İsig, küçig bertim ök* (T 52) «Zəhmətimi, əlbəttə, verdim». *Ben özüm uzun yalmək yama itum ok* (T 52) «Mən özüm uzun basqınlar da, əlbəttə, təşkil etdim».

6. **İnkər ədatı.** Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində inkər ədatı kimi *nən* «heç bir» sözü işlənir. Bu söz mətn əhatəsində müxtəlif mənalara ifadə edir. *Nən* sözü cümlədə sözün önünə artırılıb müasir dilçilik baxımından cümlədə təyin vəzifəsinə bənzər bir vəzifə yerinə yetirdikdə inkər ədatı olur; məsələn: *Ötükən yir olurıp arkıǵ – türkiş isar, nən buıǵ yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox(dur)».

Gətirilən nümunələrdən aydın görünür ki, qədim türk qəbilələrinin dilində, o cümlədən, göytürk dilində ədatlar bir nitq hissəsi kimi hələ formalaşmamışdır. Müasir türk dilləri Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı vaxtdan keçən min iki yüz – min üç yüz il ərzində ədatlarla xeyli zənginləşmişdir

MODAL SÖZLƏR

Türkoloji ədəbiyyatda göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində iki modal sözün *ersər* və *erinc* sözlərinin işləndiyi göstərilir. *Ersər* sözü xalis feldir, o, *ir/er* naqis felinin şərt şəklidir; əsas fellərdə olduğu kimi, *ir/er* naqis felinin şərt şəklində təsriflənmişdir. Şərt şəklində işləndiyi üçün *ir/er* feli təsriflənmədiyindən onu modal söz hesab etmək lazım gəlsə idi, onda tam leksik-semantik mənası olan və felin şərt şəklində işlənən bütün felləri də (təsriflənmədikləri üçün) modal söz kimi qəbul etmək lazım gələrdi. Eyni məntiqlə felin naqli keçmiş zamanında işlənən *ermiş* felini də modal söz kimi götürmək lazım olardı. Onda, yenə də təsriflənmədiyini üçün, naqli keçmiş zamanda işlənən bütün leksik-semantik

mənali felləri də modal söz hesab etmək lazım gəlirdi. Bütün bunlara görə, *ersər* naqis felini modal söz hesab etmək olmaz.

V.V.Radlovdan başqa, bütün türkoloqlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən *erinc* sözünü modal söz kimi qəbul edir; V.V.Radlov isə onu *berhum finitum* hesab edir və bu felin hərəkətin bitdiyini bildirdiyini göstərir. Türkoloqlar *erinc* sözünü əminlik, qətilik bildirən modal söz kimi qəbul edirlər.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *erinc* sözü aşağıdakı məqamlarda işlənir:

1. Bu söz sifətlərdən sonra işlənir; məsələn: *Buyurki yəmə biligsiz erinc* (KT § 5) «Buyruqları da biliksiz imiş».

2. Bu modal söz əvəzliyə qoşulur; məsələn: *Barduk yirdə edgüg ol erinc* (KT § 24) «Getdiyi yerlərdə yaxşısı o idi».

3. *erinc* sözü şühudi keçmiş zamanda işlənən leksik mənali fellərdən sonra işlənir; məsələn: *Türk bodun atı, küçi yok bolmazun tiyin, özümün ol tenri kağan ohurtı erinc* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Üzə tenri, iduk yir, sub kağan kun taplamadı erinc* (BK § 35) «Üstdə göylər, müqəddəs yer, su xaqan bəxtini qorumadı». *Otuz ərig başlayu tutuğka badı erinc* (Y 32) «Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuka bağlandı».

4. *erinc* sözü nəqli keçmiş zamanda işlənən leksik mənali fellərdən sonra işlənir; məsələn: *Tenri yarlıkadük üçün, mən kazğanduk üçün türk bodun kazğamış erinc* (BK § 33) «Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kağan İltəris kağanı, ögim İlbilgə katunı, tenri töpəsində tutub yögürü kötürmüş erinc* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş». *Anta kisrə inisi kağan balmış erinc, oğlu ta kağan bolmuş erinc* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *İçikdük üçün tenri, -öl, -timiş erinc* (T 3) «Təbə olduğu üçün tanrı, --- öl, demiş».

5. *erinc* sözü *-dük//dük* şəkilçili feli sifətlərə qoşulur; məsələn: *Anta kisrə inisi eçisin təg kılınmaduk erinc, oğlu kağan təg kılınmaduk erinc, biligsiz kağan ohurmuş erinc* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan oturmuş».

Türk dillərində nidalar subyektin hissi və iradi oyanışını bildirən sözlərdir. Nida qrammatik cəhətdən dəyişmir, əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirmir, cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir və özü də cümlə üzvü ola bilmir.

Orxon abidələrinin dilində nidaların işlənməsinə təsadüf edilmir. Ehtimal ki, bu, Orxon mətnlərinin üslubu ilə əlaqədardır. Yenisey abidələrinin dilində isə iki nidanın – *yıta* və *ıyu* nidalarının işləndiyinə təsadüf edilir. Hər iki söz «əfsus», «heyf», «alı» mənalarını ifadə edir. Bu iki nidadan *yıta* daha çox işlənir. Hər iki nidanın göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə verməklə kifayətlənirik:

Kök tenrıdə gün, ay azıdım, yerimə yıta, sizimə adırıldım (Y 10) «Mavi göydə günü, ayı görmədim, yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım». *Kadaşım adırıldım, ıyu, kuyda kunçuyum adırıldım, sə-kiz oğım adırıldım, ıyu* (Y 13) «Dostumdan ayrıldım, əfsus, sarayda xanımdan ayrıldım, səkkiz oğlumdan ayrıldım, əfsus». *Üç oğluma adırıldım, yıta, bökmədim* (Y 11) «Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus döymədim». *İnim, eçim yıta, adırahı bardımız, yıta* (Y 18) «Kiçik qardaşım, böyük qardaşım, əfsus, ayrılaraq getdik, əfsus».

TƏQLİDİ SÖZLƏR

Göytürk dilində təqlidi sözlərə müstəqil leksik vahid kimi təsadüf edilmir; bu sözlər elə müasir türk dillərində də müstəqil leksik vahid kimi az işlənir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində iki fel təqlidi sözlərdən yaranmışdır:

op «hop» — *opla* (KT § 32) «hücum et»,

ay «hay» — *ayla* (MÇ 42) «çağır», «hayla».

Hər iki felin işlənməsinə nümunə veririk:

Kül tigin yadağın oplayu təgdi (KT § 32) «Kül tigin piyada hücum etdi». *Yağıka yalıms oplayu təgip opulu kirip üzi kışğa kərgək bolu* (KÇ 23) «Yağıya təkcə hücum edib arasında girib özü ani surətdə həlak oldu». ... *ayladım* (MÇ 42) «...çağırdım».

Göytürk dilində təqlidi sözlərin işlənməsi indiyədək tədqiqatçılar tərəfindən lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır.

PREDİKATİV SÖZLƏR

Öz leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə predikativ sözlər türk dillərinin ənənəvi nitq hissələrinin təsnifi çərçivəsinə daxil ola bilmir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk dilində də predikativ sözlər cütlərkibli cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənərkən nəyin isə mövcud olmasını və ya mövcud olmamasını bildirir. Göytürk dilində ən çox işlənən predikativ sözlər *bar* «var» və *yok* «yox» sözləridir. Bunlardan başqa göytürk dilində *tügül* «deyil» sözü də işlənir.

1. ***Bar* «var» predikativ sözü.** Bu söz bir əşyanın, əlamətin mövcudluğunu göstərir. Göytürk dilində məhsuldar işlənir, həm müstəqil şəkilə, həm də *ir/er* naqis feli ilə birləşmədə cümlənin xəbəri olur, *üçün* qoşması ilə işlənir və cümlədə səbəb zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir, cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir, adlarla birləşib cümlənin mürəkkəb xəbərini əmələ gətirir, müasir Azərbaycan dilinə hərfli tərcümə edilə bilməyən söz birləşməsinin tərkibinə daxil olur və s.

a) Felin şühudi keçmiş zamanında, nəqli keçmiş zamanında, felin lazım və şərt şəkillərində işlənən *ir/er* naqis feli ilə birləşmədə cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; məsələn: *Bay bar ertim* (Süci) «Varlı var idim (varlı idim)». *Tenri bilgə kağanıka sakını isig, küçig bersəgim bir ermis erinç* (O 10) «Müqəddəs müdrik xaqana işimi, gücüm verməyim var imiş». *Tabğaç süsi bar ermis* (T 30) «Tabğaç qoşunu var imiş». *Nən, yerdəki kağanlığ bodunka büntəgi bar ersər, buru bar ertəci ermis* (T 57) «Hər hansı bir yerdəki xaqanlı xalqa (başçı olaraq bir) avara var olsa, (o xalqın) nə qədər dərdi var olası imiş».

b) *Bar* «var» predikativ sözü təklikdə işlənərkən cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Bu ırk başında az əmgəki bar* (IB 89) «Bu fal başında az əziyyəti var». *Asuğı bar* (IB 49). «Faydası var». *Bar ol* (IB 28) «Vardır».

c) *Bar* «var» predikativ sözü özündən sonra gələn *üçün* qoşması ilə birlikdə qoşma birləşməsi, feli adlarla birlikdə ismi söz birləşməsi əmələ gətirərək substantiv mənada işlənir, cümlənin səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *...tenri yarlıkazu, kutum bar üçün ... az bodumğ üküş kiltum* (KT § 29) «...tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün... az xalqı çox etdim». *Tört oğlum bar üçün bengümin tikdi* (Y 20) «Dörd oğlum olduğu üçün

sərdabəmi tikdi». *Yerdəki bar ertigimə, ərdənimə bökmədim* (Y 28) «Yerdəki mövcud olmağımdan, igidliyimdən doymadım».

ç) *Bar* «var» predikativ sözü atributiv vəzifədə işlənib sonra gələn sözü təyin edir; məsələn: *I bar baş aşdıımız* (T 26) «Koiluq olan təpəni aşdıq».

d) *Bar* «var» predikativ sözü göytürk dilində sintaksisdə nadir hallarda rast gəlinən bir cümlə tipində işlənir: *Bar mu nə?* (T 14) «Varmı nə?»

2. *Yok* «yox» predikativ sözü. Göytürk dilində *yok* «yox» sözü kəmiyyətcə daha çox işlənir. Onun işlənmə məqamları, yaratdığı mənə çalarları da *bar* «var» predikativ sözünə nisbətən daha çox və daha zəngindir. *Yok* «yox» sözü göytürk dilində ehtə funksiyalar yerinə yetirir ki, müasir türk dillərində onun belə məqamlarda işlənməsinə təsadüf edilmir. Təfərrüfatına varmadan göytürk dilində *yok* «yox» predikativ sözünün işlənmə məqamlarını belə qruplaşdırmaq olar:

a) *Yok* «yox» predikativ sözü təkliddə — müstəqil şəkildə cümlənin xəbəri olur; məsələn: *Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə bun yok* (KT c 3) «Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd yox». *Ötükən yir olurıp arkiş-tirkiş ısar, nəñ bunığ yox* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox». *Ol amıtı aynığ yok* (KT c 3) «İndi iğtişəş yoxdur».

b) *Yok* «yox» predikativ sözü leksik-semantik mənəli fellərlə birləşib cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; məsələn: *Türk bodun atı yok bolu barmıs erti* (O 3) «Türk xalqının adı yox olub getmiş idi».

c) *Yok* «yox» predikativ sözü köməkçi fellərlə birləşib cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Türk bodunığ atı, küsi yok bolmazun tiyin, kanım kağanığ, ögim katunığ kötürmiş tenri, il birigmə tenri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tenri kağan ohurıdı erinç* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu götürmüş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Az bodun anta yok boltı* (KT şm 3) «Az xalqı orada yox oldu». *Mən ikilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltacı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi bu cür səylə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Eltəbər yok bolmuş* (BK § 40) «Eltəbər yox olmuş». *Katun yox bolmuş erti* (T 31) «Xatun yox olmuş idi» ... *yok*

kılmıs (MÇ 43) «...yok etmiş» *Kara igil bodunıǵ yok kılmadım* (MÇ 14) «Qara igil xalqını yox etmədim».

ç) *Yok* «yox» predikativ sözü felin müxtəlif şəkil və zamanlarında işlənən *ir/er* naqis feli ilə birləşib cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; məsələn: *Ötükən yıǵda yig idi yok ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş». *Türk bodun ohurǵalı, türk kağan ohurlaǵı Santun, bahka, Tahuy ügüzka təgmis yok ermis* (I 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatması yox imiş». *Bizin sü atı turuk, azuki yok erti* (KT § 39) «Bizim qoşunun atı arıq, ərzaqı yox idi». *Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». *İltəris kağan kazǵanmasar, udu ben özüm kazǵanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti* (I 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, ei də, xalq da yox olası idi». *İltəris kağan kazǵanmasar, yok erti ersər, ben özüm bilgə Tonyukuk kazǵanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erü* (T 59-60). «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqının türk sir xalqı yerində bir boy da, xalq da, adam da tamamilə yox olası idi».

ə) *Yok* «yox» predikativ sözü substantivləşib *üçün* qoşması ilə işlənir, cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Or atım yok üçün yeti asıuǵı eşim taşru etilti* (Y 41) «Ər adım olmadığı üçün yeggi əvvəlki dostum sürgün edildi».

f) *Yok* «yox» predikativ sözü atributivləşərək cümlədə təyin vəzifəsində işlənir; *Kağan olurıp yok çıǵaǵı bodunıǵ kop kobardıım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım».

g) *Yok* «yox» predikativ sözü feli silətlə birləşib cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasında işlənir; məsələn: *...təgdügin yok üçün kisi bahkda maña uǵǵalı kəlti* (BK § 28) «...hücum etmədiyi üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldilər».

ğ) *Yok* «yox» predikativ sözü feli bağlama ilə birləşib cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Ol kan yok boltukda kisrə el yitmis, ıçǵımmıs, kaçısmıs* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçısmış».

h) *Yok* «yox» predikativ sözü fellərə qoşulub *-ma, -mə* inkar şəkilçisinin funksiyasında çıxış edir; məsələn: *Kuşladçı bilgə*

tutuk yok artzun (Y 48) «Quş ovçusu Müdrük tutuk artmasın».
...*təgdükün yok üçün kisi balıqda maña ukğalı kəlti* (BK § 28)
«...hücum etmədiyi üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa
gəldilər».

3. *Tügül* «deyil» predikativ sözü. Göytürk dilində *tügül* «deyil» predikativ sözü nadir hallarda işlənir və adətən, mürəkkəb cümlənin birinci komponentinin tam formalaşmamış (yarımçıq) xəbəri olur; məsələn: *Türk bodun, üləsigin biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsigig anta ayığ kisi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar ilə öyrədir imiş».

YEKUN SÖZÜ

Göytürk dilinin morfoloji quruluşunu, müasir türk dilləri, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə müqayisə etsək, görürük ki, türk dillərinin min üç yüz il ərzindəki inkişafında ehtə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməmişdir. Bu faktdan iki nəticə çıxarmaq olar: 1) ya türk dillərinin morfoloji quruluşu hələndən artıq mühafizəkar səciyyə daşıyır ki, on üç yüzillik ərzində onda nəzərə çarpacaq dəyişiklik olmamışdır; 2) ya da türk dillərinin morfoloji quruluşu tarixin ölçətməz dərinliklərində formalaşmışdır ki, zamanın sət üzü onda iz buraxmamışdır. Güman ki, türk dillərinin morfoloji quruluşu üçün bu nəticələrin ikisini də birləşdirmək olar.

Göytürk dilinə əsaslanaraq türk dillərinin VI-VIII yüzillikdən bəri inkişafını izləsək, bu qənaətə gəlmək olar:

1. Şəkilçilər üzrə - sözdüzəldici və formadüzəldici şəkilçilərin məzmun və formasında, demək olar ki, ehtə bir ciddi dəyişiklik nəzərə çarpmır; sözdəyişdirici şəkilçilərdə isə məzmun dəyişikliyi müşahidə edilmir, lakin bəzən qanunauyğun fonetik dəyişikliklərə təsadüf olunur.

2. Nitq hissələri üzrə - indi olduğı kimi, VI-VIII yüzilliklərdə də türk dillərindəki nitq hissələrini dörd qrupa ayırmaq olar: əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf) köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər), nida və təqlidi sözlər. Ayrıca bir qrup kimi predikativ sözləri də göstərmək olar.

3. İsim üzrə - a) göytürk dilində işlənməmiş adlardan isim və fellərdən isim düzəldən şəkilçilərin, demək olar ki, hamısı müasir dövrdə saxlanmışdır; qəribə görünsə də göytürk dilində indikiyə nisbətən daha çox isim düzəldən şəkilçiyə rast gəlirik; b) türk dilləri inkişafının qədim və müasir dövrlərində ismin kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları həm məzmun, həm də formaca, az qala, cəniyyət təşkil edir; c) inkişaf nəticəsində xəbərlik şəkilçisində qanunauyğun fonetik dəyişiklik baş vermişdir - birinci şəxsin tək və cəmində, ikinci şəxsin cəmində fərq nəzərə çarpmır, şəxs əvəzlilkləri xəbərlik şəkilçisi kimi çıxış edir, üçüncü şəxsə heç bir şəkilçidən istifadə edilmir; ç) hal kateqoriyasında əsaslı fərqlər vardır, çıxışlıq hal zəif inkişaf etmişdir, görünür, həmin dövrdə formaca yeni yaranmış, onun vəzifəsini əksər hallarda yerlik hal yerinə yetirir; əbidələrin dilində müasir Azərbaycan dilindəki altı

haldən əlavə daha iki hal - alət-birgəlik və istiqamət halı da mövcud olmuşdur.

4. Sifət üzrə - sifət kateqoriyasında bir əsaslı fərq müşahidə edilir - sifətin dərəcəsi yox kimidir.

5. Say üzrə - müşahidə edilən ən böyük fərq tərkibi sayların iki cür yaranmasındadır: *otuz artıki* beş «otuz beş» və *bir əlig* «qırx bir».

6. Əvəzlik üzrə - əsaslı fərq müşahidə edilmir.

7. Fel üzrə — a) felin müasir Azərbaycan dilində işlənən bütün kateqoriyaları göytürk dilində də mövcuddur; iki dilin fel kateqoriyaları arasında istər məzmun, istərsə də formaca əsaslı dəyişiklik müşahidə edilmir; b) göytürk dilində mürəkkəb fel olmamışdır; c) göytürk dili müasir Azərbaycan dilinə nisbətən fel düzəldən şəkildə daha zəngindir; ç) göytürk dilində də felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası, təsdiq və inkarlıq, bacarıq aspektləri mövcud olmuşdur; d) abidələrin dilində felin doqquz məna növü işlənmişdir: keçər, keçməz, məchul, qayıdış, qarşılıq, birgəlik, şəxssiz, icbar və təhrik. Eyni növlər müasir Azərbaycan dilində də işlənir; e) göytürk dilində felin tərzlərinin zəngin ifadə vasitələrinə təsadüf edilir; ə) felin qəti gələcək zamanı istisna edilməklə bütün forma və zamanları göytürk dilində işlənir, forma şəkildələrinin fonetik tərkibində bəzi qanunauyğun fərqlər müşahidə edilir, zaman şəkildələrində isə fərq yoxdur; f) göytürk dilində *ir/er* naqis feli müasir dövrdəkinə nisbətən daha fəal işlənmiş, rəngarəng forma və məzmununa malik olmuşdur; g) felin təsriflənməyən formaları göytürk dilində və müasir Azərbaycan dilində demək olar ki, eyniyyət təşkil edir.

8. Göytürk dilində zərf, həmçinin köməkçi nitq hissələri, ni-də və təqlidi sözlər zəif inkişaf etmişdir.

İXTİSARLAR:

KT – Kül tigin abidəsi
BK – Bilgə xaqan abidəsi
O – Ongin abidəsi
T – Tonyukuk abidəsi
KÇ – Küli Çor abidəsi
MÇ – Moyun Çor abidəsi
IB – Irk bitig abidəsi

İA – İhe-Asxet abidələri
İTT – Hoyto Təmir abidələri
Y – Yenisey abidələri
Tl – Talas abidələri
Süci – Süci abidəsi
Turfan – Turfan abidəsi
Ş – şərq tərəfi
Şm – şimal tərəfi
C – cənub tərəfi
Q – qərb tərəfi
Şm ş – şimal-şərq tərəfi
Cq – cənub-qərb tərəfi

Rəqəmlər Kül tigin, Bilgə xaqan, Ongin, Tonyukuk, Küli Çor, Moyun Çor və Irk bitig abidələrində sətri, İhe-Asxet, Hoyto Təmir, Yenisey və Talas abidələrində abidənin nömrəsini göstərir.

ИСГТЯ – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков

ATYM – Die Alttürische Inschriften der Mongolei

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərindən götürülmüş nümunələrdə işlədilən η işarəsi burunda tələffüz edilən [n] səsinə, \tilde{y} işarəsi isə burunda tələffüz edilən [y] səsinə bildirir.

BAŞLIQLAR

<i>Müəllifdən</i>	3
<i>Ön söz</i>	6
GİRİŞ	9
SÖZÜN QURULUŞU	19
NİTQ HİSSƏLƏRİ	30
İsim	39
Ümumi məlumat	39
İsmın mənaca növləri	43
İsmın quruluşca növləri	45
Qrammatik kateqoriyalar	64
Kəmiyyət kateqoriyası	64
Mənsubiyyət kateqoriyası	73
Hal kateqoriyası	91
Xəbərlilik kateqoriyası	136
Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası	138
Canlı isimlərdə cinsin göstərilməsi	140
Sifət	143
Ümumi məlumat	143
Sifətin mənaca növləri	144
Sifətin quruluşca növləri	146
Sifətin dərəcələri	162
Sifətin substantivləşməsi və adverbiallaşması	164
Say	169
Ümumi məlumat	169
Miqdar sayları	171
Sıra sayları	188
Qeyri-müəyyən miqdar sayları	191
Kəsr sayları	193
Bölgü sayları	194
Numerativ sözlər	195
Əvəzlik	197
Ümumi məlumat	197
Şəxs əvəzliləri	199
Təyin əvəzliləri	213
Qayıdış əvəzliləri	214
İşarə əvəzliləri	216
Sual əvəzliləri	220

Ümumiləşdirici əvəzlilər	224
Qeyri-müəyyən əvəzlilər	226
Fel	227
Ümumi məlumat	227
Felin aspektləri	228
Felin quruluşca növləri	231
Sadə fellər	231
Düzəltə fellər	234
Tərkibi fellər	250
Təsirli və təsirsiz fellər	259
Felin məna növləri	263
Keçər növ	266
Keçməz növ	268
Məchul növ	269
Qayıdış növ	271
Qarşılıqlı növ	272
Birgəlik növ	273
İcbar növü	274
Təhrik növü	277
Şəxssiz növ	279
Felin tərzləri	280
Şəkilçili formalar	285
Analitik formalar	288
Fel tərzləri analitik formalarının təsnifi	308
Felin perifrastik formaları	325
İki təsriyyənin fellə ifadə edilən forma	327
Felin tərz formalarının felin zaman formaları ilə ifadəsi	328
Felin təsriyyənməsi	331
Felin şəkil və zamanları	338
Məsdər	339
Əmr şəkli	340
Xəbər şəkli	342
Keçmiş zaman	343
Şühudi keçmiş zaman	344
Nəqli keçmiş zaman	348
Şühudi müəyyən imperfekt	349
Şühudi qeyri-müəyyən imperfekt	350
Nəqli müəyyən imperfekt	351

Nəqli qeyri-müəyyən imperfekt.....	352
İkiqat şühudi keçmiş zaman.....	353
Şühudi uzaq keçmiş zaman.....	354
Nəqli uzaq keçmiş zaman.....	354
İndiki zaman.....	355
İndiki-gələcək zaman.....	356
Qəti-gələcək zaman.....	357
Qeyri-qəti gələcək zaman.....	358
Arzu şəkli.....	359
Lazım şəkli.....	365
Potensial gələcək zaman.....	367
Potensial şühudi keçmiş zaman.....	368
Potensial nəqli keçmiş zaman.....	370
Şərt şəkli.....	370
Vacib şəkli.....	375
Felin modal şəkilləri.....	378
Sual modallığı.....	379
Şərt modallığı.....	379
<i>ir/er</i> naqis feli.....	380
Felin məna növləri.....	384
Xəbər şəkli.....	385
Əmr şəkli.....	395
Lazım şəkli.....	395
Arzu şəkli.....	396
Şərt şəkli.....	396
Eynizamanlıq forması.....	397
<i>ir/er</i> felinin ikiqat işlənməsi.....	398
Fel şəkil və zamanlarının mənşəyi.....	400
<i>Kazğan</i> «qazan» və <i>kəl</i> «gəl» fellərinin təsirlənməsinin bərpa edilmiş paradigmatı.....	406
Feli sifət.....	410
Feli bağlama.....	416
Hərəkət adları.....	429
Zərf.....	433
Ümumi məlumat.....	433
Zərfin mənacə növləri.....	434
Zərfin quruluşca növləri.....	436
KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ	439
Qoşma.....	439

Bağlayıcı	455
Ədat	458
Modal sözlər	462
Nida	464
İ əqlidi sözlər	464
Predikativ sözlər	465
<i>Yekun sözü</i>	469
İxtisarlər	471

.....
Çapa imzalanıb 02.11. 2002. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 30 ç.v. Tiraj 500. Sifariş 76.

.....
"İqtisad Universiteti" nəşriyyatı.
Bakı-370001, İstiqlaliyyət küçəsi , 6
.....